

NEUROSCIENCE, NEUROETHICS AND NEUROSOCIETY

EDITORIAL

- 7 **Toni Pustovrh and Tea Logar:** Neuroscience, neuroethics and neurosociety

NEUROSCIENCE AND ELEMENTAL QUESTIONS OF ETHICS

- 15 **Olga Markič:** Neuroethics: The question of moral accountability
26 **Tea Logar:** Neuroscience and explanations of moral principles
36 **Manuel Kuran:** Neurotheology between Phrenology and Neuromythology
51 **Anton Mlinar:** Neuronal correlates of the self

ETHICAL AND SOCIAL IMPLICATIONS OF THE DEVELOPMENT OF NEUROSCIENCE

- 64 **Bernd Beckett:** Future Trends in Neuroscientific Research: Results of a Process
73 **Toni Pustovrh:** Neuropharmacological Human Enhancement Technologies: Innovative Potentials and Risks
84 **James J. Hughes:** Social Pressures for Technological Mood Management: Is it Wrong for Society to Want Us to be Happy and Nice?

ETHICAL DILEMMAS AND CHALLENGES IN NEUROSCIENCE

- 93 **Eran Klein:** Ethical Challenges and Dementia
103 **Srećko Gajović:** Stem Cells in the Treatment and Functioning of the Brain
114 **Ksenija da Silva:** The Rights of People With Experiences of Suicide in the bio-bio-bio Model

CITIZENSHIP AND CIVIC EQUALITY

- 125 **Mitja Sardoč:** Citizenship and Social Class: An Introduction to Slovene Translation
127 **Thomas Humphrey Marshall:** Citizenship and Social Class
149 **Tomaž Deželan:** T. H. Marshall and research on citizenship-as-a-right
169 **Mojca Pajnik:** Marshall and Citizenship: The Strength (or Lack Thereof) of a Theory
182 **Darko Štrajn:** Social Equality and the Construction of Citizenship
192 **Ksenija Vidmar Horvat:** Marshall and Cosmofeminism: A Reflection on Contemporary Theory of Citizenship
205 **Mitja Sardoč:** Citizenship and Civic Equality in a Plurally Diverse Polity

229 SUMMARIES

NEVROZNANOST, NEUROETIKA IN NEVRODRUŽBA

UVODNIK

- 7 **Toni Pustovrh** in **Tea Logar**: Nevroznanost, neuroetika in nevrodružba

NEVROZNANOST IN TEMELJNA VPRAŠANJA ETIKE

- 15 **Olga Markič**: Neuroetika: vprašanje moralne odgovornosti
26 **Tea Logar**: Nevroznanost in utemeljevanje moralnih načel
36 **Manuel Kuran**: Nevroteologija med frenologijo in nevromitologijo
51 **Anton Mlinar**: Nevralni korelati sebstva

ETIČNE IN DRUŽBENE IMPLIKACIJE NAPREDKA NEVROZNANOSTI

- 64 **Bernd Beckett**: Bodoči trendi v nevroznanstvenem raziskovanju: rezultati procesa predvidevanja
73 **Toni Pustovrh**: Nevrofarmakološke tehnologije človeškega izboljševanja: inovacijski potenciali in tveganja
84 **James J. Hughes**: Družbeni pritiski za tehnološko upravljanje razpoloženja: Je narobe, če družba hoče, da smo srečni in prijazni?

ETIČNE DILEME IN IZZIVI V NEVROZNANOSTI

- 93 **Eran Klein**: Etični izzivi pri demenci
103 **Srečko Gajović**: Izvorne celice v zdravljenju in delovanju možganov
114 **Ksenija da Silva**: Pravice ljudi s samomorilnimi izkušnjami v modelu bio-bio-bio

DRŽAVLJANSTVO IN DRŽAVLJANSKA ENAKOST

- 125 **Mitja Sardoč**: Državljanstvo in družbeni razred: uvod k slovenskemu prevodu
127 **Thomas Humphrey Marshall**: Državljanstvo in družbeni razred
149 **Tomaž Deželan**: T. H. Marshall in raziskovanje državljanstva-kot-pravic
169 **Mojca Pajnik**: Marshall in državljanstvo: (ne)moč neke teorije
182 **Darko Štrajn**: Družbena enakost in konstrukcija državljanstva
192 **Ksenija Vidmar Horvat**: Marshall in kozmofeminizem: razmislek k sodobni teoriji državljanstva
205 **Mitja Sardoč**: Državljanstvo in državljanska enakost v sodobni pluralni družbi

223 POVZETKI

Nevroznanost, nevroetika in nevrodružba

Popularnost pojma »nevro« se v zadnjih letih vztrajno povečuje in vedno pogosteje lahko zasledimo strokovne in javne diskurze, ki obravnavajo obsežne spoznavne sklope kot so nevroznanost, nevroetika in nevrodružba. Ključna pri tem je nevroznanost (ter iz nje izhajajoče aplikativne inovacije, nevrotehnologije), torej skupek disciplin znanstvenega proučevanja delovanja in strukture živčnega sistema človeškega telesa, ki obsega možgane, hrbtenjačo in periferni živčni sistem, ter, vsaj glede na fizikalistične teorije, tvori temelje človeškega uma (SfN, 2008). V tem pogledu so nevrofiziološke strukture biološki računski substrati, v katerih se izvaja procesiranje zunanjih in notranjih informacij ter stanj, iz njih pa izhajajo človeški umski procesi, ki delno potekajo na nezavedni, delno pa na zavedni ravni. Med drugim porajajo tudi subjektivne izkušnje, kakršne so na primer dožemanje lepote sončnega zahoda, žalost ob izgubi bližnje osebe, ekstazo ob izrednih doživetjih ter še vedno izmuzljivi pojav zavesti in (samo) zavedanja. Medtem ko je bilo zadnje desetletje 20. stoletja opredeljeno tudi kot desetletje možganov, bo prihajajoče desetletje zagotovo nosilo tudi predpono »nevro«.

Prizadevanja v nevroznanosti tako napovedujejo dokončen padec kartezijanske delitve na duha in telo ter trdno zasidranje »nematerialnih« doživljanj in pojavov v »materialne« biofizične strukture (glej Metzinger, 2009). S tem odpirajo možnosti za pojasnjevanje izvorov in raznovrstnih vidikov človeške kognicije in ravnanja, od procesov učenja, odločanja in motivacije, prek razjasnitve nastanka kulturnih in družbenih struktur in mehanizmov, pa do vzrokov odvisnosti, depresivnih stanj ter različnih umskih okvar v primeru neravnovesij ali poškodb v nevroloških strukturah.

V sodobni aplikativno usmerjeni družbi pa zgolj razumevanje nekih procesov ni več cilj samo po sebi, temveč je pogosteje sredstvo za učinkovitejše poseganje v posameznika in družbo. Nevrofiziološki modeli, ki so bližje realnosti, omogočajo boljše zmožnosti napovedovanja in predvidevanja ravnanja ter odzivov posameznika, kar ima posledice za številne družbene podsisteme, predvsem v gospodarstvu in politiki. Razumevanjem lokacije in delovanja struk-

tur, kjer se vršijo posamezni umski procesi, omogoča zdravljenje poškodb, bolezni in motenj, obenem pa odpira možnosti za izboljševanje povprečno zdravih obstoječih stanj in zmožnosti (Bostrom in Sandberg, 2009; Allhoff in drugi, 2009; Coenen in drugi, 2009). Razvoj različnih nevrotehnologij namreč že zdaj omogoča manipulacijo nekaterih mentalnih procesov – translobanjska magnetna stimulacija lahko na primer izboljšuje splošno razpoloženje, določene neurofarmakološke učinkovine pa omogočajo začasno povečanje pozornosti in osredotočenosti. Sodobne nevroznanstvene raziskave obljublajo vpogled celo v izvor in naravo religioznih, duhovnih ali mističnih izkušenj in stanj zavesti, s čimer se med drugim zastavlja vprašanje, kako bo to vplivalo na velike svetovne religije in duhovno življenje. Širjenje nevroznanstvenih spoznanj ter komercializacija »nevro« izdelkov in storitev bosta zagotovo imela širše vplive, ki lahko segajo od regulativnih javnih politik in nastanka »nevro« trgov, pa vse do spremenjenih oglaševalskih pristopov, filozofskih teorij ter vedenja in delovanja posameznikov in družbe. Dolgoročno se odpirajo tudi možnosti za nakup in realizacijo »dizajnerskih psihologij«, torej po meri prilagojenih kognitivnih modalnosti v obliki naglega doseganja želenih stanj kognitivnih, čustvenih in razpoloženskih mehanizmov z rabo nevrotehnoloških in neurofarmakoloških izdelkov (Dworsky, 2011).

Področji kot sta nevroetika in nevrodružba sta tako postavljeni pred številna kompleksna vprašanja. Kdaj je poseg v mehanizme človeškega uma upravičen? Kdo o tem odloča in pod kakšnimi pogoji? Naj bo omejen zgolj na zdravljenje bolezni in poškodb? Kako določiti mejo med terapijo in izboljševanjem? Bo naraščajoča raba farmakoloških sredstev za povečevanje kognitivnih zmožnosti privedla do negativnih družbenih sprememb? Kakšna stanja zavesti in oblike kognicije so v današnji družbi zaželeni? Je treba nezaželene oblike zdraviti z neposrednimi posegi v neurofiziologijo? Bo takšen pristop povzročil zmanjšanje nevroraznolikosti ljudi? Bo povzročil neželene družbene trende in spremembe? Je nevromarketing etična oblika trženja? Bo povzročil zmanjšanje avtonomije posameznika? Kako nova spoznanja vplivajo na koncept in dožemanje svobodne volje in zavesti? Kakšne nove oblike »nevro« izdelkov in storitev nastajajo in kakšni bodo odzivi oblikovalcev politik in drugih akterjev? Je uporaba slik možganskih stanj dopustna kot dokaz v sodnih primerih?

Nova spoznanja postavljajo pod vprašaj tudi »intuitivno« konceptijo narave človeške zavesti, (samo)zavedanja, jaza in osebnosti (ega) kot neprekinjenega toka zavesti in kontinuirane osebnosti, na primer s teorijo uma, ki temelji na konceptu »vzorcev« (Goertzel, 2006), s fenomenalnim modelom jaza oz. »ego-tunela« (Metzinger, 2009) ali s teorijo globalnega delovnega prostora (glej Blackmore, 2005).

Prispevki domačih in tujih avtorjev v pričujočem tematskem bloku Časopisa za kritiko znanosti poskušajo nasloviti nekatere izmed omenjenih spoznanj in razvojov ter njihovih tehničnih, etičnih, pravnih in družbenih razsežnosti, vključno s splošnejšimi potenciali in tveganji razvoja nevroznanosti in nevrotehnologije. Članki v pričujočem tematskem bloku so zato razdeljeni na tri sklope.

Prvi sklop obsega članke s področja nevroznanosti etike (Roskies, 2002: 22). Avtorji z različnih gledišč preučujejo vpliv nevroznanstvenih spoznanj na nekatera temeljna vprašanja filozofske etike.

Olga Markič v članku »Nevroetika: vprašanje moralne odgovornosti« proučuje novonastalo področje nevroetike – nevroznanost etike, s poudarkom na raziskovanju nevrobioloških osnov etičnega presojanja in znanstvenem proučevanju etičnega vedenja, kjer kritično predstavlja možne implikacije nevroznanstvenih odkritij za razumevanje etičnega vedenja. Tako izposta-

vlja potencialne nevarnosti za humanistično podobo in pojmovanje svobodne volje in moralne odgovornosti, ter vpoglede raziskovanja možganskih mehanizmov pri odločanju v moralnih dilemah za razumevanje procesov odločanja.

Tea Logar v prispevku »Nevroznanost in utemeljevanje moralnih načel« raziskuje nevroznanstveno proučevanje izvorov, narave in utemeljitev moralnih norm, torej vprašanj, ki so do nedavnega spadala v domeno humanistike in družboslovja. Po mnenju avtorice spoznanja znanosti o delovanju naših možganov ne zmorejo zadovoljivo odgovoriti na temeljna vprašanja moralne filozofije (ali celo utemeljiti univerzalnih moralnih načel); avtorica trdi, da ključni avtorji takšnega pristopa k utemeljevanju moralnih načel zagrešijo »naturalistično zmoto«.

Manuel Kuran v članku »Nevroteologija med frenologijo in nevromitologijo« raziskuje značilnosti nove discipline nevroznanosti – nevroteologije, ki se ukvarja z raziskovanjem neurofizioloških osnov religijskega doživljanja. Disciplino nekateri slavijo kot »uspešnico«, drugi pa kot »nedopusten redukcionizem«, zato jo avtor teoretsko, raziskovalno in epistemološko primerja z načeli frenologije, predstavi podobnosti in razlike in na koncu termin »nova frenologija« označi za upravičen.

Anton Mlinar v prispevku z naslovom »Nevralni korelati sebstva« podaja pregled in ovrednotenje novih holističnih teorij o medsebojni prepletenosti nezavednih in zavednih struktur v -individualnem človeškem življenju, saj široka koalicija znanosti v okviru nevroznanosti opozarja na neustreznost dualističnega gledanja in predlaga različne modele odpravljanja vrzeli med funkcionalno strukturo telesa in zavedanjem samega sebe.

Drugi sklop obsega prispevke, ki proučujejo in izpostavljajo predvsem etične in družbene implikacije aplikativnih dognanj v nevroznanosti, torej implikacij sodobnih nevrotehnologij.

Bernd Beckert v članku z naslovom »Bodoči trendi v nevroznanstvenem raziskovanju« predstavlja izbrane rezultate procesa napovedovanja bodočih raziskovalnih in razvojnih trendov v nevroznanosti ter na novem tematskem področju »sodelovanja med človekom in tehniko«, torej na področju vmesnikov med možgani in računalniki. Pri tem odgovarja na vprašanja o tem, katere teme na teh področjih bodo še posebej relevantne, od katerih si znanstveniki obetajo največje pridobitve ter katere so najpomembnejše z inovacijskopolitičnega gledišča.

Toni Pustovrh v prispevku »Nevrofarmakološke tehnologije človeškega izboljševanja« proučuje domeno obstoječih in nastajajočih neurofarmakoloških učinkovin, ki bi zaradi svoje dvojne uporabnosti lahko delovale kot tehnologije človeškega izboljševanja, od katerih se v prihodnjem desetletju pričakuje velike inovacijske potenciale in globoke preoblikovalne vplive. Članek podaja nekatere inovacijske indikatorje in ocene o pričakovanih neurofarmakoloških trgih in potrošnikih ter izpostavlja nekatere morebitne koristi in tveganja, ki bi lahko spremljali takšen bodoči razvoj in komercializacijo.

James J. Hughes v članku »Družbeni pritiski za tehnološko upravljanje razpoloženja« podaja pregled raziskav o značilnostih in zahtevah poklicev »čustvenega dela« ter osebnostnih korelatih »subjektivnega ugodja«. Na podlagi teh raziskav argumentira, da bodo družbeni pritiski za nevrotehnološko izboljševanje čustev in razpoloženskih stanj na splošno pozitivni tako za posameznike kot za družbo, in sicer s spodbujanjem prijaznosti, potrpežljivosti in angažiranosti. Po njegovem mnenju se ni bati, da bodo nevrotehnologije vodile v pritiske po nepristnem spodbujanju srečnosti in strpnosti do negativnih dogodkov. Opozarja pa tudi na morebitne negativne trende takšnega razvoja in poudarja pomen demokratičnega nadzora nad rabe nevrotehnologij s ciljem spodbujanja angažiranih, dinamičnih in uspešnih državljanov.

Tretji sklop obsega članke s področja etike nevroznanosti (Roskies; 2002: 21). Avtorji se ukvarjajo predvsem z raziskovanjem specifičnih etičnih dilem in izzivov, ki se porajajo iz novih spoznanj v nevroznanosti, še posebej na področju nevroloških okvar in bolezni.

Eran Klein v prispevku z naslovom »Etični izzivi pri demenci« raziskuje etična vprašanja, ki jih na področju nevroloških bolezni, natančneje demence, odpirajo nova spoznanja v nevroznanosti. Med drugim proučuje, če osebna identiteta med kognitivnim upadanjem ostaja nespremenjena ter če načini zdravljenja demence predstavljajo kognitivno izboljševanje, preiskuje pa tudi druge etične izzive, s katerimi se soočajo pacienti, družine in zdravniki na poti od diagnoze do smrti.

Srečko Gajović v prispevku »Izvorne celice v zdravljenju in delovanju možganov« proučuje potencialne nadomestne terapije z izvornimi celicami, s katerimi bi lahko dosegli obnovo poškodovanih živčnih tkiv, na primer v možganih po možganski kapi. Predstavlja tudi širše razsežnosti novih spoznanj o odkritju, da v možganih samodejno nastajajo nove živčne celice, ki se vključujejo v delovanje, kar vpliva na širše dožemanje delovanja možganov, s tem pa tudi na razumevanje nas samih.

Ksenija Da Silva v članku »Pravice ljudi s samomorilnimi izkušnjami« proučuje osrednja-dokumenta zdravstvenega sistema pri obravnavi pravice samomorilnih posameznikov v Sloveniji: Diagnostični sistem duševnih bolezni in Kodeks poklicne etike psihologov in psihiatrov. V članku opozarja na etične dileme, povezane s tistimi elementi dokumentov, ki so z vidika ljudi z izkušnjo samomorilnih misli in dejanj ključnega pomena pri njihovi obravnavi in zdravljenju, ter hkrati na potencialno nevarnost kršenja temeljnih človekovih pravic, kot jih zaznavajo samomorilni posamezniki.

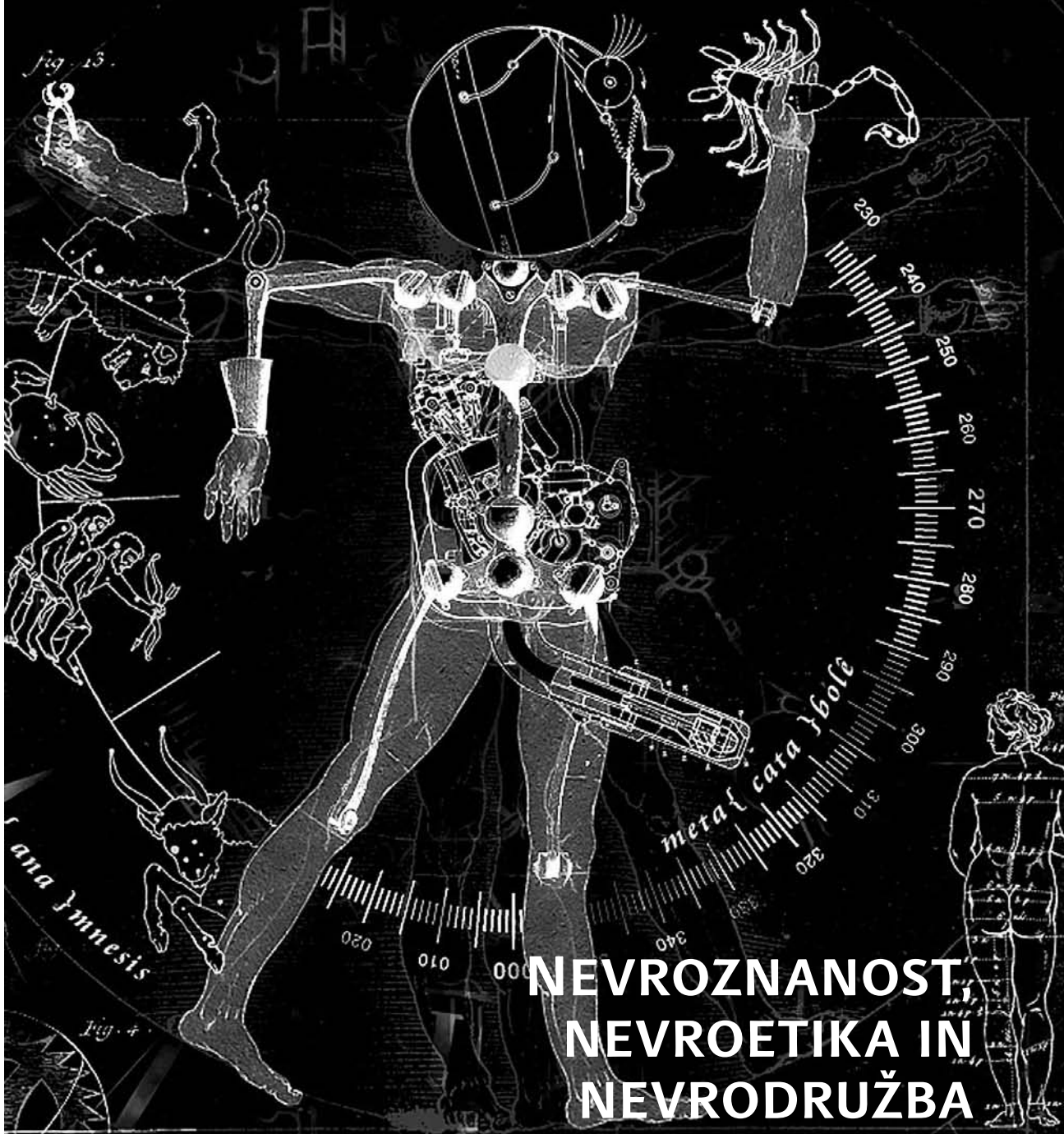
Prispevki v tem tematskem bloku torej naslavljajo širok razpon novih spoznanj, trendov in aplikacij, ki izvirajo iz nevroznanosti in nevrotehnologije, vendar pa se ne dotaknejo prav vseh novih, še posebej bolj vizionarskih razvojev in projektov. Zaradi izrednega in naglega napredka pri razvozlanju nevronske temelje možganov so v zadnjih letih nastali tudi teoretični vizionarski projekti, med katerimi je najodmevnejši »upload« možganov, torej oblikovanje simuliranega dinamičnega modela nevrofiziologije človeških možganov (Sandberg in Bostrom, 2009) z (vsaj) nevrostrukturno natančnostjo, kar bi med drugim lahko vodilo do razvoja hibridnih splošno inteligentnih sistemov (Artificial General Intelligence) (Goertzel, 2006) ter morda celo digitalne oblike individualne nesmrtnosti (Sandberg in Bostrom, 2009: 10–11). Za zdaj takšni projekti ostajajo na konceptualno-teoretični ravni, čeprav že danes nastajajo prve (sicer omejene in znatno poenostavljene) simulacije posameznih nevronske mrež in nevronske sklopov, z naraščanjem natančnosti takšnih simulacij pa se odpirajo tudi ugibanja o razvoju novih nevrotehnoloških »drog«. Čeprav so takšni projekti za zdaj še v eksperimentalni fazi, je prav verjetno, da bodo čez desetletje ali dve te teme predstavljale pomemben del bodočega »nevro« diskurza.

Literatura

- ALLHOFF, F., LIN, P. MOOR, J. IN WECKERT, J. (2009): Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers. US National Science Foundation.
- BLACKMORE, S. (2005): Conversations on Consciousness: What the Best Minds Think about the Brain, Free Will, and What It Means to Be Human. Oxford, Oxford University Press.
- BOSTROM, N. IN SANDBERG, A. (2009): Kognitivno izboljševanje: metode, etika, regulativni izzivi. Časopis za kritiko znanosti 237: 13–42.
- COENEN, C., SCHUIJFF, M., SMITS, M., KLASSESEN, P., HENNEN, L., RADER, M. IN WOLBRING, G. (2009): Human Enhancement. Brussels, European Parliament, DG Internal Policies STOA.
- DWORSKY, G. (2011): Designer Psychologies: Moving beyond neurotypicality. Dostopno prek: <http://www.sentientdevelopments.com/2011/05/designer-psychologies-moving-beyond.html> (18. december 2011).
- GOERTZEL, B. (2006): The Hidden Pattern: A Patternist Philosophy of Mind. Boca Raton, FL, Brown Walker Press.
- METZINGER, T. (2009): The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self. New York, NY, Basic Books.
- ROSKIES, A. (2002): Neuroethics for the New Millennium. Neuron 35: 21–23.
- SANDBERG, A. IN BOSTROM, N. (2008): Whole Brain Emulation: A Roadmap, Technical Report #2008-3. Oxford, Future of Humanity Institute, Oxford University.
- SAVULESCU, J., MEULEN, R. IN KAHANE, G. (UR.) (2011): Enhancing Human Capacities. Wiley-Blackwell.
- SOCIETY FOR NEUROSCIENCE (2008): Brain Facts: A Primer on the brain and nervous system. Washington DC, Society for Neuroscience.

appeti { cona } tus

**NEVROZNAOST,
NEVROETIKA IN
NEVRODRUŽBA**

meta { cata } golo

ana ymnesis

fig 13

fig 14

Nevroetika: vprašanje moralne odgovornosti

Uvod

Številna vprašanja, ki so bila prej skoraj izključno v domeni humanistike in družboslovja, so z raziskavami v nevroznanosti v preteklih dveh desetletjih postala interdisciplinarna. Kognitivna nevroznanost se sicer ukvarja pretežno z iskanjem mehanizmov za posamezne kognitivne sposobnosti, kot so pomnjenje, čutno zaznavanje, jezik in reševanje problemov, ter mehanizmov za čustva in odločanje. A empirična odkritja o strukturi in funkciji možganov ter o kognitivnih strategijah, ki so nastajala skladno z razvojem možganov, so povezana tudi z vprašanji o zavesti, umetnosti in etiki. Prav zato je v zadnjem času nastalo veliko novih področij s predpono »nevro«, kot so nevrofilozofija, nevroetika, nevroestetika, nevroekonomija in nevrosociologija. Predpona »nevro« se je že tako razširila v popularnem tisku, da je v akademskih krogih spodbudila tudi precej skeptičnih razmislekov.

Na področju filozofije je predpono »nevro« in izraz nevrofilozofija prva uporabila ameriška filozofinja Patricia Churchland, ki je tako nasloвила svojo knjigo iz leta 1986. V tej in v naslednji knjigi *Brain-Wise: Studies in Neurophilosophy* (2002) je pokazala, kako raziskovanja v nevroznanosti vplivajo na reševanje tradicionalnih vprašanj filozofije duha, kot so problem telesa in duha, vprašanja, povezana s svobodno voljo, in problem drugih umov. V svoji zadnji knjigi *Braintrust* (2011) pa se sprašuje, kaj nam nevroznanost pove o morali. Njen pristop v nevrofilozofiji temelji na treh hipotezah (Churchland, 2002: 30):

1. Hipoteza: Duševna aktivnost je možganska aktivnost. Dopušča znanstvene metode raziskovanja.
2. Hipoteza: Nevroznanost potrebuje kognitivno znanost, da bi vedela, *katere* pojave mora razložiti. Da bi razumela obseg sposobnosti, ki jih razlaga – spanje, razločevanje temperature, učneje veščin –, ni dovolj, da se preprosto opre na ljudsko modrost in introspekcijo. Psihofizika in eksperimentalna psihologija sta nujni za natančno določitev vedenjskega repertoarja organizma in za odkrivanje sestavin, obsega in omejitev duševnih sposobnosti.
3. Hipoteza: Za razumevanje narave duševnosti je nujno razumeti možgane, in to na različnih ravneh organizacije.

Nevrofilozofija danes ni vezana na natančno določen metafizičen pogled znotraj naturalistične filozofije in dopušča različne poglede na odnos med duševnimi pojavi in možganskimi procesi. Vsekakor pa jemlje resno nevroznanstvena raziskovanja in njihovo vlogo pri razlagi duševnosti. Henrik Walter, zdravnik, nevroznanstvenik in filozof, jo razume predvsem kot most med subjektivno izkušnjo, filozofskim teoretiziranjem in empiričnim raziskovanjem. Po njegovem mnenju nevrofilozofi predvsem sistematično pojasnjujejo pojme, ki jih uporabljajo različne discipline, proučujejo empirične podatke in se poslužujejo splošne argumentacije. Pri tem jemljejo resno prispevke iz filozofske tradicije in puščajo odprt prostor tudi za spekulacijo, preverjajo sklepe in notranjo konsistentnost teorij ter poskušajo določiti meje verjetnim empiričnim stavkom (Walter, 2001: 125).

Sodelovanje med filozofijo in nevroznanostjo bi lahko v grobem razdelili na nevrofilozofijo in na filozofijo nevroznanosti. Prva se, kot smo že omenili, ukvarja s tradicionalnimi filozofskimi vprašanji s področja filozofije duha in vplivom, ki jih imajo raziskave v nevroznanosti na njihovo reševanje. Filozofija nevroznanosti pa spada v filozofijo znanosti in pomeni metaraven in filozofsko refleksijo nevroznanstvenega raziskovanja. Kljub razlikam v zastavitvi vprašanj sta pristopa tesno povezana in se dopolnjujeta (Markič, 2011).

Poleg filozofije duha je etika tisto področje, kjer se zdijo rezultati nevroznanosti še posebej relevantni, zato ni presenetljivo, da se je v zadnjih desetih letih izoblikovalo novo interdisciplinarno področje nevroetike. Filozofinja in nevroznanstvenica Adina Roskies razmišlja takole: »Tesna povezava med našimi možgani in našim vedenjem, kot tudi edinstveno razmerje med našimi možgani in našimi jazi, sprožata specifična vprašanja, ki kar kličejo po medsebojnem sodelovanju etičnega in nevroznanstvenega načina razmišljanja.« (Roskies, 2002: 21).

Na podoben način, kot smo opredelili sodelovanje med filozofijo in nevroznanostjo, je Roskiesova opredelila tudi sodelovanje med etiko in nevroznanostjo. Nevroetiko je tako razdelila na dve podpodročji: nevroznanost etike in etiko nevroznanosti. Zadnja je najbližja bioetiki na področju nevroznanosti in obravnava etične, filozofske, pravne in družbene implikacije nevroznanosti, kot tudi različna etična vprašanja, povezana s prakso. Nevroznanost etike pa opredeljujejo raziskovanja nevrobioloških osnov etičnega presojanja in znanstveni pristopi k razumevanju etičnega vedenja (Roskies, 2002: 21). Podobno kot pri razlikovanju med filozofijo nevroznanosti in nevrofilozofijo se tudi pri delitvi na etiko nevroznanosti in nevroznanost etike opiramo predvsem na razlike pri postavljanju vprašanj. Že iz imen je razvidno, da se pri etiki nevroznanosti sprašujemo predvsem o etičnosti raziskovanja v nevroznanosti, pri nevroznanosti etike pa raziskujemo morebitne implikacije nevroznanstvenih odkritij za razumevanje etičnega vedenja.

Gornjo razdelitev jemljem predvsem kot analitično orodje, ki nam pomaga, da natančneje opredelimo posamezna vprašanja. Vendar to ne pomeni, da sta ti dve veji nevroetike povsem ločeni in da med njima ni povezav. V nadaljevanju tega prispevka se bom omejila na vprašanja, ki po tej razdelitvi spadajo v nevroznanost etike, a hkrati kažejo na potencialne etične in družbene implikacije nevroznanosti. V osrednjem delu bom najprej predstavila in komentirala potencialne nevarnosti, ki jih napovedujejo raziskovanja v nevroznanosti za pojmovanje svobodne volje in moralne odgovornosti. Nato bom na kratko predstavila še raziskovanja odločanja v moralnih dilemah, ki kažejo, da nam kognitivna nevroznanost morda lahko pomaga pojasniti, zakaj se ljudje odločamo tako, kot se. Prispevek bom končala z razpravo o potencialnih spremembah, ki jih kognitivna nevroznanost prinaša za človekovo samorazumevanje in za razumevanje njegove vloge v družbi in svetu.

Nevroznanstveni izziv za naše pojmovanje moralne odgovornosti

Razvoj nevroznanosti je zbudil strahove, da bo razumevanje možganskih procesov radikalno spremenilo razumevanje duševnosti, svobodne volje in moralne odgovornosti. Šele kratak čas je, odkar so kognitivni znanstveniki zmožni raziskovati kognitivne pojave, ki so najbolj neposredno povezani z bistvom človeka. Tako raziskovanje je omogočil razvoj novih tehnik proučevanja možganskih procesov, kot so elektroencefalografija (EEG), računalniška tomografija (CT), slikanje z magnetno resonanco (MRI), pozitronska emisijska tomografija (PET) in slikanje s funkcionalno magnetno resonanco (fMRI). Znanstveniki lahko s temi metodami prikažejo strukturo in funkcije predelov možganov, ki uravnavajo sposobnosti za sklepanje, odločanje, jezikovno sporazumevanje. Pomemben prispevek so tehnike, s pomočjo katerih je mogoče prikazovati možganske funkcije v realnem času. Omogočajo, da medtem ko osebe opravljajo kognitivne naloge, raziskovalci merijo aktivnosti v možganski skorji, kot tudi v subkortikalnih predelih, ki jih povezujemo s čustvi (Glannon, 2005).

Na kratko bi skrb, ki jo izražajo kognitivni znanstveniki, lahko povzeli takole: odločitve, izbire in dejanja so na splošno razumljeni kot svobodni. Toda če odkrijemo, da so posledica nevronske mehanizmov, potem ne morejo biti več svobodna in ne bodo mogla podpreti moralne odgovornosti. Svobodna volja je zgolj iluzija (Wegner, 2002). Tak pogled, ki je med nevroznanstveniki precej razširjen, dobro ponazori naslednji odlomek iz knjige *The Ethical Brain* znanega kognitivnega nevroznanstvenika Michaela Gazzaniga: »Duševnost determinirajo možgani, ki so fizična entiteta, podrejena vsem zakonitostim fizičnega sveta. Ker je fizični svet determiniran, morajo biti determinirani tudi naši možgani. Če so naši možgani determinirani, obenem pa so nujni in zadostni organ, ki omogoča duha, se porajajo naslednja vprašanja: So misli, ki vzniknejo iz našega duha, prav tako determinirane? Je izkustvo svobodne volje le iluzija? In če je svobodna volja iluzija, mar to pomeni, da moramo na novo pretehtati, kaj pomeni biti odgovoren za svoja dejanja?« (Gazzaniga, 2006: 88–89)

Ali lahko kognitivna znanost in še posebej nevroznanost pomagata k razjasnitvi problema svobodne volje in moralne odgovornosti? Nekateri znanstveniki menijo, da raziskave jasno kažejo, da je svobodna volja, in s tem tudi moralna odgovornost, zgolj iluzija. Po njihovem mnenju iz determinizma možganskih in kognitivnih mehanizmov sledi nezmožnost svobodnega dejanja in posledično tudi moralne odgovornosti. Martha Farah razmišlja podobno: »Kako te znanstvene ugotovitve vplivajo na naše razumevanje moralne in pravne odgovornosti? Ljudi ne obsojamo zavoljo dejanj, ki so jih storili refleksno (tj. kot posledico dobesednih avtomatizmov), v stanjih, ko je zavedanje ali nadzor okrnjen (npr. pri hoji v snu ali pod hipnozo), ali pod prisilo (tj. s pištolo, uperjeno v glavo), ker v navedenih primerih ni videti, da bi bila ta dejanja posledica svobodne volje. Težava z nevroznanstvenimi opisi vedenja je v tem, da se zdi vsako dejanje, ki ga storimo, podobno »avtomatizmu« v naslednjem pomembnem smislu: je posledica verige povsem fizičnih dogodkov, ki se jim ne moremo ogniti, tako kot se ne moremo ogniti zakonom fizike« (Farah, 2005: 37–38).

Združljivost determinizma in svobodne volje

Vendar so taki sklepi prehitri in kažejo na nepoznavanje dolge zgodovine razmišljanj o vprašanju združljivosti svobodne volje in determinizma, ki je eno temeljnih filozofskih vprašanj.

¹ V slovenščini je bralcem na voljo odličen zbornik, ki ga je uredil Danilo Šuster (Šuster, 2007).

Veliko prej, preden so na prizorišča vstopili kognitivni znanstveniki, so o vprašanju svobodne volje razpravljali teologi in filozofi, ki so ponudili različne rešitve.¹ Naj za osvetlitev razprave na kratko in v zelo grobih obrisih skiciram osnovna stališča.

Svobodna volja	Determinizem	
Da	Kompatibilistično stališče (Mehki deterministi)	Inkompatibilistično stališče Libertarci
Ne	Inkompatibilistično stališče (Trdi deterministi)	

Dvomi o tem, da bi imeli svobodno voljo, tradicionalno prihajajo z dveh strani – iz teoloških doktrin in iz naravoslovnih znanosti. Trdi deterministi menijo, da če so naša dejanja predoločena (od boga ali pa z naravnimi zakoni), potem nismo svobodni. Naturalist, ki sprejema, da je človek del narave, in verjame, da je svet določen s svojimi predhodnimi stanji in naravnimi zakoni, je tako v težavah pri ohranjanju svobode. Najmočnejši argument za inkompatibilizem je argument iz posledic, ki ga je Peter van Inwagen neformalno podal takole: »Če je determinizem resničen, potem so naša dejanja posledice zakonov narave in dogodkov v oddaljeni preteklosti. Toda to, kaj je bilo pred našim rojstvom, ni v naši moči in prav tako niso v naši moči naravni zakoni. Torej posledice teh stvari (vključno z našimi dejanji) niso v naši moči (van Inwagen, 1983: 16).

Zdi se, da težave za naturaliste nastanejo zaradi domneve determinizma in da bi, če svet ni determinističen, lahko imeli oboje, tako svobodo kot znanstven pogled na svet. Eden od zagovornikov takega stališča je Robert Kane (1996), ki je razvil teorijo, s katero skuša odgovoriti na najpogostejše ugovore, da so taka dejanja potem zgolj naključna, nenadzorovana in iracionalna. Sklicevanje na indeterminizem pa ni edina možnost za libertarce. Nekateri zagovarjajo teorijo posebnih dodatnih dejavnikov, na primer dušo, ki ni podrejena naravnim zakonom (npr. Descartes), ali pa menijo, da je akter sam svoj vzrok (npr. Chisolm). Posebno strategijo pa je razvil Immanuel Kant, ki je razlikoval med praktičnim ali moralnim umom z libertarno svobodno voljo, in teoretičnim ali znanstvenim umom, ki ne more razložiti svobode.

V nasprotju z libertarci kompatibilisti, včasih jim rečejo tudi mehki deterministi, ne vidijo dejanskega navzkrižja med determinizmom in svobodno voljo. Klasični kompatibilisti (npr. Hume in Dennett) začenjajo z običajnim pomenom svobodnega dejanja ali izbire. Svobodo pojmujejo kot (1) moč ali zmožnost narediti tisto, kar si nekdo želi, in (2) odsotnost prisile. Menijo, da je taka svoboda dejanja ali izbire dovolj močna in je moralno pomembna.

Iz tega kratkega pregleda vidimo, da tisti, ki na podlagi ugotovitve, da so možganski mehanizmi podlaga duševnim procesom, takoj skočijo na trditev, da nimamo svobodne volje in moralne odgovornosti, spregledajo bogato filozofsko diskusijo. Predlagana rešitev – trdi determinizem, ni kar samoumevna in zahteva skrbno utemeljitev in razloge za zavrnitev drugih možnosti. Na primer, tudi če nevroznanstvene teorije zavračajo libertarne teorije o posebnih dejavnikih, obstajajo še druge možnosti, kako se izogniti stališču trdega determinista. Prvič, vprašanje, ali so procesi na ustreznih ravni deterministični ali indeterministični, še nima dokončne rešitve. Drugič, tudi če procesi so deterministični, je mogoče zagovarjati združljivost. Takole pravi Adina Roskies: »Stališče, ki pravi, da smo ljudje biološki mehanizmi, ne sme spodkopati

našega prepričanja, da smo obenem tudi svobodni in odgovorni akterji. Konec koncev, če naj ima moralna odgovornost kakršenkoli smisel, mora biti na voljo neko določeno pojmovanje vzročnosti. Napovedna moč naših psiholoških posplošitev utemeljuje naše razumevanje delovanja, zato nadaljnji dokazi o tem, da se ljudje vedemo v skladu z določenimi zakoni, ne smejo spodkopati našega pojmovanja svobode.« (Roskies, 2006: 421)

Zavest in moralna odgovornost

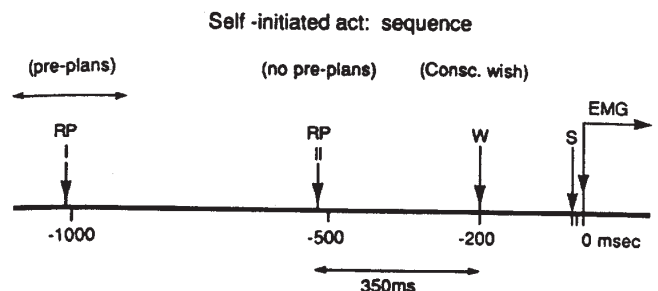
Poleg poseganja v tradicionalni problem združljivosti determinizma in svobodne volje pa raziskave v kognitivni znanosti sprožijo še drugo vprašanje, povezano s svobodno voljo in moralno odgovornostjo. Zdi se, da za moralno odgovornost potrebujemo zavest. Običajno pojmovanje odgovornosti za dejanje predvideva, da se tega dejanja zavedamo, da se zavedamo nevarnosti in posledic ter da smo dejanje storili namerno. In nasprotno, če pri dejanju zavest nima vzročne vloge, za to dejanje nismo odgovorni.

Najbolj znana zagovornika ideje, da zavest nima neposredne vzročne vloge pri odločanju in sprožanju dejanj, sta nevroznanstvenik Benjamin Libet in psiholog Daniel Wegner.

Libet (1985, 2007) je opravil poskuse, v katerih je želel proučevati vlogo nezavedne možganske iniciative pri hotenem dejanju in vloge zavestne volje v prostovoljnih dejanjih. Osebe so prosili, naj izvedejo preprost krc ali upogib zapestja, kadarkoli bodo začutile potrebo ali željo, da to storijo. Ob tem so v njihovih možganih merili potencial pripravljenosti (RP), ki nastane pred prostovoljnim dejanjem. Osebe so še prosili, da si na posebnih urah, pri katerih je svetlobna točka pretekla celoten krog na uri v 2,56 sekunde (namesto običajnih 60 sekund), zapomnijo položaj točke, ko so se zavedli želje, da premaknejo zapestje.

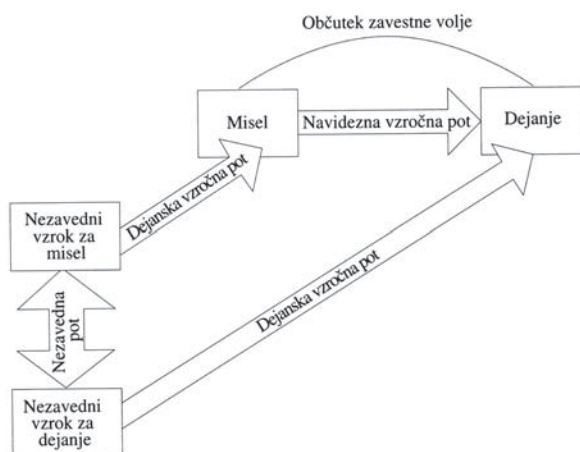
Na podlagi dobljenih rezultatov (slika 1) je Libet ugotovil, da potencial pripravljenosti nastane približno 350 ms pred zavestno željo po premiku zapestja. To naj bi kazalo, da so se osebe zavedle odločitve za dejanje šele po tistem, ko so se v možganih že začeli procesi, ki vodijo v to dejanje. Libet je zato zavestni volji odvzel vlogo vzroka za dejanje, pustil pa ji je zmožnost, da dejanje prepreči, kar je označil kot nekakšen veto (Libet, 2007).

Podobno kot Libet tudi Wegner (2002) dokazuje, da je naša zavestna volja iluzija, pri čemer kot zavestno voljo pojmuje tako izkustvo volje kot tudi zaznavanje vzročnosti z zavestno mislijo. Svojo trditev podkrepi s številnimi primeri in eksperimenti iz nevroznanosti in psihologije. Z analizo eksperimentov, nevroloških motenj in psiholoških praks ugotavlja, da ljudje lahko občutijo zavestno voljo docela neodvisno od kakršne koli vzročne povezave med svojimi mislimi in dejanji. »Občutek, da zavestno hočemo storiti neko dejanje, ni neposreden znak, da je zavestna misel povzročila dejanje« (Wegner 2002: 2), ali z drugimi besedami: »Čeprav imajo lahko naše misli globoke, pomembne in nezavedne vzročne povezave z našimi dejanji, pa nastopi občutek zavestne volje kot posledica procesa, ki interpretira te povezave, ne pa kot posledica samih teh povezav. Verjeti, da naše zavestne misli povzročajo

Slika 1: Časovni potek: potencial pripravljenosti (RP), zavestna namera (W) in premik zapestja (EMG) (povzeto po Libet, 1999: 51)

² Voljo občutimo, kadar pridemo do sklepa, da obstaja med mislijo in dejanjem vzročna pot (Wegner in Wheatley, 2007: 111).

Slika 2: Model zavestne volje²

1. predhodnost: misel mora nastopiti v določenem intervalu pred dejanjem,
2. skladnost: misel mora biti skladna z dejanjem,

Izključenost: misel ne sme nastopiti v spremstvu drugih vzrokov.

Z eksperimentom »Opazujem« sta Wegner in Wheatleyjeva (2007) pokazala, da ljudje lahko občutijo, da so namerno izvedli dejanje, ki ga je dejansko izvedel nekdo drug, pri čemer so pogoji dopuščali, da bi bile njihove lastne misli lahko vzrok za dejanje. Na kratko, okoliščine eksperimenta so bile zaradi vključenosti vnaprej informiranega partnerja takšne, da je bila stopnja vzročnega prispevka k dejanju nejasna. Wegner in Wheatleyjeva sta ugotovila, da je v primerih, ko je vnaprej informirani partner povzročil dejanje, udeleženec to dejanje čezmerno pripisal sebi, če je bilo s tem zadoščeno pogoju predhodnosti in je obstajala skladnost med mislijo in dejanjem, čeprav je bila izključenost misli kot vzroka dejanja dvoumna.

Libet in Wegner sta bila deležna številnih kritik. Nekatere so se, predvsem pri Libetu, nanašale na samo metodologijo eksperimenta. Tako na primer ni jasno, na kaj natančno se nanaša zavestna želja oziroma namera. Velika verjetnost je, da je bila namera oblikovana že takrat, ko je vodja poskusa dal navodila. V tem primeru bi lahko rekli, da je bila zaznana in sporočena želja zgolj odločitev, da naj se uresniči prvotna namera, ne pa namera sama. Veliko pomislekov je sprožila tudi njegova trditev, da je funkcija zavestne volje v preprečevanju dejanj (slavni veto). Zdi se, da tak pogled predvideva dualistično sliko, po kateri zavest kot nekakšen »deus ex machina« vstopi v naravni proces. Le zakaj ne bi tudi v tem primeru iskali nekih predhodnih možganskih procesov?

Wegnerju lahko najprej očitamo, da je prehitro posplošil iz posebnih primerov. Predstavi poskuse, pri katerih človek občuti, kot da je povzročil dejanje, pa ga dejansko ni, in nasprotno. To kaže, da obstajajo situacije, v katerih nas občutek, da smo zavestno sprožili dejanje (oziroma ga nismo), vara. Toda to še ne pomeni, da zavestna volja na splošno ni vzročno relevantna. Gre za podobno napako prehitrega posploševanja, kot če bi zaradi obstoja zaznavnih iluzij trdili, da

naša dejanja, je zmotno, in sicer gre za napako, ki temelji na iluzornem občutku volje – kakor če bi verjeli, da je zajec res pokukal iz praznega klobuka« (Wegner in Wheatley, 2007: 126).

Wegner predstavi model navidezne mentalne vzročnosti, po katerem ljudje občutijo zavestno voljo, kadar interpretirajo svoje misli kot vzroke za svoja dejanja, čeprav to niso.

Iz modela, ki ga je predlagal Wegner, sledi, da dejanska vzročna pot ni prisotna v človekovi zavesti. Vendar skuša razložiti, kdaj in zakaj nastopi iluzija zavestne volje. Da bi misel, ki je nastala pred dejanjem, občutili kot vzrok za dejanje, morata biti po njegovih ugotovitvah izpolnjena naslednja pogoja (Wegner in Wheatley, 2007: 112–120):

so vse zaznave napačne. Na to je opozoril tudi Nahmias: »...obstajajo številne izjeme k pravilu, da se to, kako zavestno izkušamo svoja dejanja, sklada s temi dejanji. Toda samo dejstvo, da takšne izjeme obstajajo, ne priča o tem, da zavestna volja v *normalnih* primerih skladnosti nima nobene vzročne vloge.« (Nahmias, 2002: 533)

Naslednja kritika se tiče Wegnerjeve teze o iluziji. Dejansko težko razberemo, kaj Wegner s tezo o iluziji zavestne volje dejansko hoče. Ena od sugestij je, da želi zanikati dualistično stališče »duha v stroju«. Kot smo videli, tako zanikanje povzroča težave libertarcem, ki menijo, da je svobodna volja mogoča samo, če je sama svoj vzrok. Ne ovira pa kompatibilistov, saj Dennett pravi: »Če spadate med tiste, ki mislijo, da je svobodna volja *dejansko* svobodna samo, če izvira iz nesovne duše, ki prostodušno lebdi v vaših možganih in strelja puščice odločitev v vašo motorično skorjo, potem menim – glede na to, kar vi razumete pod svobodno voljo –, da svobodna volja ne obstaja. Če pa se vam po drugi strani zdi, da je svobodna volja moralno pomembna, a ni nič nadnaravnega, potem menim, da je svobodna volja nekaj dejanskega, vendar ne natančno to, kar ste mislili, da je« (Dennett, 2003: 223).

Druga možnost je, da Wegner pojmuje zavest kot epifenomen. Tako interpretacijo bi lahko oprli na njegovo pojmovanje navidezne mentalne vzročnosti. Zavestni duševni procesi so vzročno neučinkoviti, so zgolj interpretacije in zato ne morejo biti začetnik dejanj (ta so posledica nezavednih vzrokov za dejanje). Vendar sam Wegner ni dosleden in zanika, da bi bila zavestna volja povsem neučinkovita. V uvodu tako pravi naslednje: »Izkustvo svobodne volje, ki nastane na ta način [kot posledica nezavednih mehanizmov], ni nujno zgolj epifenomen. Bolj kot duh v stroju je izkustvo zavestne volje občutek, ki nam pomaga ceniti in spominjati se avtorstva za stvari, ki jih počneta naša duh in telo« (Wegner, 2002: ix).

Tretja možnost za razumevanje iluzije je modularni epifenomenalizem (Nahmias, 2002: 530). Zavestno voljo lahko razložimo kot možganski proces, le da le-ta ni »v zanki«, ki proizvede dejanja. Wegner opisuje zavestno voljo kot modul v možganih, katerega funkcija je interpretacija vedenja v izrazih duševnih stanj, kot so prepričanja, želje in namere. Ta interpretativni modul, ki proizvede izkustvo volje, je po Wegnerju ločen od modulov, ki dejansko povzročijo vedenje. Slednjega Wegner imenuje »empirična volja«. Pomembna razlika med empirično voljo in zavestno voljo je torej v tem, da je prva vzročno učinkujoča, druga pa je zgolj epifenomen. Vendar samo dejstvo, da je možganska struktura, ki določa izkustvo volje, ločena od možganske strukture, ki je izvor dejanja, še ne preprečuje njune povezanosti.

Wegner in Libet imata verjetno prav, ko ugotavljata, da je naše poljudno-psihološko prepričanje o neposrednem dostopu do vzročnih povezav med mislijo in dejanjem napačno. Toda v nasprotju z njima menim, da to ni dovolj za sklepanje, da zavestne namere niso vzročno relevantne za dejanja. Kot ugotavljajo številni avtorji (Mele, 2008; Nahmias, 2002), sta oba avtorja obravnavala izkustva zavestnih namer, ki nastopijo tik pred dejanjem. Njunji primeri se ne nanašajo na načrtovanje, tehtanje odločitev in časovno razširjena dejanja, pri katerih imamo občutek, da naše zavestne misli in namere vzročno vplivajo na dejanja. A prav pri načrtovanju in odločitvah, ki jih sprejmemo po zavestnem tehtanju, se čutimo najbolj odgovorne. Kot ugotavlja Nahmias (2002: 536–537), se čutimo svobodne in odgovorne tudi za dejanja, ki jih izvajamo brez zavestne volje, če so ta dejanja v skladu z načrti, ki smo jih oblikovali zavestno. Primer za to so športniki ali glasbeniki, ki po vnaprej oblikovanem načrtu izvajajo dejanja (npr. prijemi plezalca ali ubiranje strun kitarista).

Skušala sem pokazati, da so interpretacije eksperimentov Libeta in Wegnerja, ki vodijo v radikalno eliminativistična stališča glede svobodne volje in moralne odgovornosti, premalo

utemeljene. Ne glede na pomanjkljivosti in kritike, ki sta jih bila deležna, pa Neil Levy (2007) na podlagi drugačnih razlogov meni, da imata prav. Po njegovem mnenju odločanje ni naloga zavesti kot aktivne vzročne sile. Razlog za to pa je v tem, da je odločanje naš nadzorni sistem (ali pa je vsaj pomemben del kontrolnega sistema), s katerim nadzorujemo naše dejavnosti. Če bi bili zmožni nadzorovati naš nadzorni sistem, bi to zahtevalo še en nadzorni sistem višjega reda. In če bi imeli tak nadzorni sistem višjega reda, bi v zvezi z njim nastal enak problem. Zahteva po zavestni volji se zdi Levyju kot zahteva po nadzoru našega nadzorovanja in je zato ni mogoče zadovoljiti (Levy, 2007: 239). Vendar kljub temu, da zavest nima funkcije *delanja* odločitev, Levy vidi njeno vlogo v zavestnem odločanju, saj naj bi bistveno izboljšala kakovost podosebnih vzročnih mehanizmov. Na tak način pa je zavest pomembna tudi za moralno odgovornost. Levy se je pri obravnavi zavesti oprl na Baarsovo teorijo globalnega delovnega prostora (*global workspace theory*) (Baars, 1988), po kateri je funkcija zavesti, da omogoča komunikacijo med različnimi deli možganov. »Samo kadar mehanizmi delujejo skupaj, jaz odločam in moja odločitev je tista, ki jo želim. Zavest s tem, da omogoči informacijo za globalno dostopno in postavlja mehanizme v medsebojni stik, tipično dovoljuje, da je ta pogoj zadovoljen. Tako je zavest nujen pogoj za moralno odgovornost.« (Levy, 2007: 343)

Odločanje v moralnih dilemah

Tako Libet kot Wegner sta v svojih eksperimentih proučevala zelo preproste oblike odločanja, iz katerih pa sta sklepala na odločanje v moralnem kontekstu. Številni kritiki so po mojem mnenju upravičeno problematizirali velik preskok, ki sta ga pri tem naredila. Iz ugotovitev, pridobljenih s proučevanjem odločanja, kdaj bomo premaknili zapestje, ne moremo kar avtomatično sklepati na podobnost pri odločanju v moralni dilemi. Slikovne metode so omogočile, da so znanstveniki lahko začeli spremljati, kaj se dogaja v možganih ljudi, ko so jih postavili v različne moralne situacije. Eno takih zanimivih vprašanj je, kako se prepletajo racionalnost in čustva, zavedno in nezavedno. Filozofi in psihologi so dajali povsem nasprotujoče si odgovore. Nekateri menijo, da v primeru moralne dileme razsojamo racionalno, po zavestnem premisleku, medtem ko v vsakdanjih situacijah, ki nimajo take moralne teže, odločitev večkrat prepustimo nezavednim, avtomatičnim procesom (Kohlberg, 1969). Drugi pa trdijo, da so odločitve rezultat avtomatičnih nezavednih procesov, razumsko utemeljevanje pa zgolj poznejša racionalizacija (Haidt, 2001). V nadaljevanju bom na kratko predstavila teorijo dvojnega procesiranja moralnega presojanja Joshua Greena (2009), ki skuša sintetizirati oba pogleda. Do svojih ugotovitev je prišel na podlagi nevroznanstvenih raziskav delovanja možganov oseb, ki so bile v različnih situacijah moralne dileme. V teoriji, ki jo predlaga, igrajo pomembno, včasih med seboj tekmujočo vlogo tako nadzorovani kognitivni procesi kot avtomatični čustveni odgovori.

Preden si bomo ogledali Greenove rezultate, naj najprej predstavim dilemi, ki ju je uporabljal v raziskavah. Gre za dilemi (*dilema preusmerjanja* in *dilema na mostu*), ki temeljita na znanem miselnem eksperimentu z železniškim vagončkom. Tako kot v številnih moralnih polemikah je tudi v teh dveh dilemah mogoče zaznati napetosti med pravicami posameznika na eni strani in večjo skupno blaginjo na drugi.

Miselni eksperiment: Zablodeli vagonček se približuje petim ljudem, tako da jih bo povozil in ubil. Na voljo sta dva predloga, kako ohraniti življenja teh ljudi, ki pa oba pomenita moralno dilemo.

Pri *dilemi preusmerjanja* oseba lahko reši življenja teh petih ljudi tako, da premakne kretnico in preusmeri vagonček na stranski tir, kjer stoji ena oseba, ki jo bo tja preusmerjeni vagonček ubil.

Pri *dilemi na mostu* oseba lahko reši življenje petih ljudi tako, da človeka, ki je takrat po naključju na mostu, porine, tako da pade na tir in ustavi vagonček.

Obe dilemi so v različnih eksperimentih pokazali ljudem in pokazalo se je, da je večina ljudi odobravalna žrtvovanje življenja človeka v primeru *dileme preusmerjanja*, ne pa v primeru *dileme na mostu*.

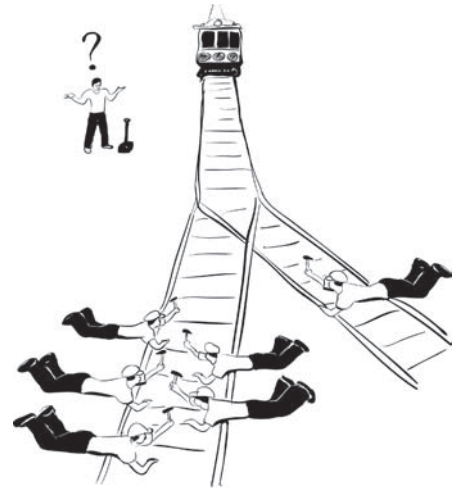
Standardna razlaga v primeru *dileme na mostu* je, da imamo v razsojanju pri tej dilemi deontološke intuicije in človeka nikakor ne moremo jemati kot sredstvo za doseganje kakršnegakoli cilja. Pri *dilemi preusmerjanja* pa imamo utilitaristično³ intuicijo, ki nam pravi, da za doseg cilja, rešitve večjega števila oseb, lahko žrtvujemo življenje enega človeka.

Joshua Green (2009) s sodelavci je naredil vrsto poskusov, v katerih je osebe izpostavil tema moralnima dilemama. Na podlagi ugotovitev, ki jih je dobil s slikanjem možganov (fMRI) in z merjenjem reakcijskega časa, je razvil teorijo dvojnega procesiranja. Po tej teoriji značilne deontološke sodbe (npr. neodobravanja, da ubijemo enega človeka, da bi rešili življenje več drugih) ženejo avtomatični negativni čustveni odgovori. Značilne utilitaristične sodbe (npr. odobravanje, da ubijemo človeka, da bi rešili več drugih) pa ženejo nadzorovani kognitivni procesi.

Green podobno kot Hume ugotavlja, da pri moralnem razsojanju potekajo tako čustveni kot kognitivni procesi. Meni pa, da se funkcija čustev pri značilnih utilitarističnih sodbah razlikuje od njihove funkcije pri značilnih deontoloških sodbah. Pri utilitarističnih sodbah je njihova funkcija bolj vrednotna, pri ontoloških sodbah pa imajo čustva funkcijo alarma. Greenova teorija se tako ujema s teorijo čustev Antonia Damasija (1994, 2007) in njegovo hipotezo o somatskih označevalcih. Koenigs s sodelavci (2007) je pokazal, da se v moralnih dilemah bolniki z okvaro v ventromedialnem prefrontalnem predelu skorje, kar povzroča težave v procesiranju čustev, odločajo na podlagi »hladnega preračunavanja« – bliže utilitarističnim moralnim presojam.

Teorija dvojnega procesiranja je za filozofsko tradicijo prinesla precej presenetljive rezultate. S tezo, da so pri značilnih ontoloških sodbah močno izraženi čustveni procesi, obrača standardno pojmovanje, po katerem gre pri deontoloških sodbah za razumsko presojanje. Po drugi strani se je zdel utilitarizem tradicionalno bolj združljiv z »mehkejšo«, čustveno naravnostjo, Greenovi in Koenigsovi rezultati pa kažejo, da gre v teh primerih predvsem za razumsko preračunavanje.

³ Utilitaristične teorije izhajajo iz cilja, maksimiranja koristi, in mu podreajo pravila. Če posledice pripomorejo k splošni koristi (skupni sreči), je postopek upravičen ali celo obvezen (npr. Mill).

Slika 3: Dilema preusmerjanja (prirejeno s spletne strani J. Greena), dostopno prek: <http://www.wjh.harvard.edu/~jgreene/>

Slika 4: Dilema na mostu (prirejeno s spletne strani J. Greena), dostopno prek: <http://www.wjh.harvard.edu/~jgreene/>

Sklep

Nevroznanost etike je veja nevroetike, ki na podlagi spoznanja delovanja človekovih možganov na novo osvetljuje vprašanja o človekovem odločanju, delovanju, svobodni volji in moralni odgovornosti. V prispevku sem skušala kritično prikazati, kako nova nevroznanstvena raziskovanja posegajo na področje razumevanja pojmov etike, kot so svobodna volja, moralna odgovornost in odločanje. Opozoriti sem želela predvsem na potrebo po jasni opredelitvi pojmov in na nevarnost prehitrega sklepanja. Včasih skočimo na eno, morda najbolj očitno rešitev, pri tem pa spregledamo druge alternative, ki bi ravno tako zahtevale skrben razmislek. Menim, da je ravno razjasnjevanje pojmov in razkrivanje predpostavk ena izmed nalog filozofije. Takole pravi Dennett: »Velja si zapomniti, da je glavni razlog, zakaj so vsi – res skorajda vsi – navdušeni in obenem zaskrbljeni nad razvojem kognitivnih znanosti, ta, da očitno obljublja oziroma grozi, da bo vpeljala tuje nadomestke za vsakdanje izraze, ki usmerjajo naše moralno življenje. Bomo še imeli svobodno voljo? Bomo še vedno zavestni, misleči akterji, ki so moralno odgovorni za svoja dejanja? Ali trpljenje res obstaja? Filozofi so zelo pomemben dejavnik pri razvoju kognitivne znanosti ravno zato, ker potrebujemo res dobre, filozofsko prepričljive znanstvene odgovore na ta vprašanja in ne zgolj nekakšne nadomestke« (Dennett, 2009: 235).

Spremembe, ki jih v razumevanje temeljnih etičskih pojmov potencialno prinaša nevroznanost, lahko vplivajo na spreminjanje človekove samopodobe in njegovega odnosa do soljudi. V dosednji razpravi se je pokazalo, da se zavračanje dualističnega stališča, po mojem mnenju neutemeljeno, enači z zanikanjem možnosti svobodnega odločanja in moralne odgovornosti. Verjetno je vzrok tega še vedno prevladujoč pogled humanistične podobe, ki vključuje verjetje v nekaj nadnaravnega (Flanagan, 2002). Kot pravi Wegner: »...del tega, da smo ljudje, pomeni tudi to, da v našem lastnem vzročnem vplivu vidimo nekaj nadnaravnega« (Wegner, 2008, 228). Znanstvena podoba jemlje zavest, kognicijo, čustva in voljo kot naravne sposobnosti utelešenih bitij, ki živijo v naravnem in družbenem okolju, a iz tega ne sledi, da niso moralno odgovorna.

Literatura

- CHURCHLAND, P.S. (1986): *Neurophilosophy*. Cambridge, MA, MIT Press.
- CHURCHLAND, P.S. (2002): *Brain-Wise: Studies in Neurophilosophy*. Cambridge, MA, MIT Press.
- CHURCHLAND, P.S. (2011): *Braintrust. What Neuroscience Tells Us about Morality*. Princeton and Oxford, Princeton University press.
- DAMASIO, A. (1994): *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York, G.P. Putnam's Sons.
- DAMASIO, A. (2008): *Iskanje Spinoze: Veselje, žalost in čuteči možgani*. Ljubljana, Krtina.
- DENNETT, D. (2003): *Freedom Evolves*. Allen Lane, The Penguin Press.
- DENNETT, D. (2009): The Part of Cognitive Science That Is Philosophy. *Topics in Cognitive Science* 1: 231–236.
- FARAH, M. (2005): Neuroethics: the practical and the philosophical. *Trends in cognitive Sciences*. 9(1): 34–40.
- FLANAGAN, O. (2002): *The Problem of the Soul: Two Visions of the Mind and How to Reconcile Them*. New York, Basic Books.
- GAZZANIGA, M. (2006): *The Ethical Brain*. New York, Harper Perennial.
- GLANNON, W. (2005): Neurobiology, Neuroimaging, and Free Will. *Midwest Studies in Philosophy* XXIX: 68–82.
- GREENE, J. D., SOMMERVILLE, R. B., NYSTORM, L. E., DARLEY, J. M. IN COHEN, J. D. (2001): An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment. *Science*, 293 (5537): 2105–2108.

- GREENE, J. D. (2009): Dual-process morality and the personal/impersonal distinction: A reply to McGuire, Langdon, Coltheart, and Mackenzie. *Journal of Experimental Social Psychology*, letnik: 45, številka: 3, Elsevier Inc., 581-584.
- HAIIDT, J. (2001): The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* 108: 814–834.
- KANE, R. (1996): *The Significance of Free Will*. Oxford, Oxford University Press.
- KOHLBERG, L. (1969): Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. V *Handbook of socialization theory and research*, ur. D. A. Goslin, 347–480. Chicago, Rand McNally.
- LEVY, N. (2007): *Neuroethics: Challenges for the 21st Century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LIBET, B. (1999): Do We Have Free Will. V *The Volitional brain: Towards a neuroscience of free will*, ur. B. Libet, A. Freeman in K. Sutherland, 47–57. Imprint Academic.
- LIBET, B. (2007):. Ali imamo svobodno voljo? V *O svobodni volji: Od Leibniza do Libeta*, ur. D. Šuster, 303–317. Maribor, Aristej.
- MARKIČ, O. (2009a): Odločanje: racionalnost in čustva. V *Konteksti odločanja*, ur. Andrej Ule, Olga Markič in U. Kordeš, 17–33. Maribor, Aristej.
- MARKIČ, O. (2009b): Neuroscience and the image of the mind. V *Philosophical insights about modern science*, ur. E. Žerovnik, Olga Markič in Andrej Ule, 135–144. New York, Nova Science Publishers.
- MARKIČ, O. (2011): *Kognitivna znanost: filozofska vprašanja*. Maribor, Aristej.
- MELE, A. (2008): Recent work on free will and science. *American Philosophical Quarterly* 45 (2): 107–130.
- NAHMIAS, E. (2002). When Consciousness Matters: A Critical Review of Daniel Wegner's The illusion of conscious will. *Philosophical Psychology* XV (4): 527–541.
- NAHMIAS, E. (2006): Folk Fears about Freedom and Responsibility: Determinism vs. Reductionism. *The Journal of Cognition and Culture* 6 (1–2): 215–237.
- ROSKIES, A. (2002): Neuroethics for the New Millenium. *Neuron* 35: 21–23.
- ROSKIES, A. (2006): Neuroscientific challenges to free will and responsibility. *Trends in Cognitive Sciences* 10 (9): 419–423.
- ŠUSTER, D. (UR.) (2007): *O svobodni volji: Od Leibniza do Libeta*. Maribor, Aristej.
- VAN INWAGEN, P. (1983): *An Essay on Free Will*. Oxford, Oxford University Press.
- WALTER, H. (2001): *Neurophilosophy of Free Will: From Libertarian Illusions to a Concept of Natural Autonomy*. Cambridge, Ma., London, MIT Press.
- WEGNER, D. (2002): *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge, MA, London, The MIT Press.
- WEGNER, D. (2008): Self Is Magic. V *Are we Free?: Psychology and Free Will*, ur. J. Bear, J. Kaufman in R. Baumeister. Oxford, New York, Oxford University Press.
- WEGNER, D. IN WHEATLEY, T. (2007): Navidezna mentalna vzročnost. *Analiza* 11 (1–2): 107–130.

Nevroznanost in utemeljevanje moralnih načel

Nevroznanost etike

Silovit napredek nevroznanosti ne odpira le novih dilem praktične etike (torej etike raziskovanja, zdravljenja in izboljševanja človeških zmožnosti), temveč na novo zastavlja in osvetljuje tudi prastara vprašanja klasične moralne filozofije. Nevroznanost etike je veja nevroetike, ki se osredinja na filozofske probleme, povezane s svobodno voljo in determinizmom, moralno odgovornostjo, avtonomijo, osebno identiteto, zavestjo, odločanjem itd. (Markič, 2010). Eden največjih in najpomembnejših izzivov za moralne filozofe pa je že od nekdaj vprašanje, na čem temeljijo in od kod izvirajo moralna načela, vrednote in norme, in prav temu vprašanju namenjajo nevroznanstveniki v zadnjem času še posebno pozornost. Žal mnogi med njimi (večina nehote, nekateri pa tudi zavestno) spregledajo dejstvo, da gre predvsem za filozofsko vprašanje in da torej odgovor nanj zahteva dobro poznavanje in razumevanje relevantnih filozofskih konceptov in pristopov. Prispevek je namenjen predstavitvi in analizi nekaterih odmevnejših poskusov nevroznanstvenikov ponuditi zadovoljiv odgovor na vprašanje izvora ter utemeljitve moralnih norm in vrednot.

Utemeljitev moralnih načel

Kot je bilo že rečeno, je utemeljitev univerzalnih moralnih načel eno najstarejših, najpomembnejših in hkrati najbolj zagonetnih vprašanj moralne filozofije. Čeprav nekateri filozofi še dandanes skušajo utemeljiti moralne norme neposredno na podlagi verskih zapovedi, je tak pristop prepričljivo zavrnil že Sokrat v Evtifronu, kjer je argumentiral, da morajo biti celo božanska moralna načela, če naj se izognejo pastem arbitrarnosti, neodvisna od božje volje: če so moralna načela res univerzalna in absolutna, potem njihova avtoriteta ne more izhajati iz arbitrarnih preferenc enega samega bitja, pa naj ga odlikujeta še taka modrost in vsemogočnost (Platon, 1984). Odsotnost vrhovne razumske avtoritete, ki bi določala, kaj je moralno dopustno in kaj ne, pa je sčasoma omogočila vzpon t. i. moralnega (oz. etičnega) relativizma, torej prepri-

čanja, da so moralna načela v sami osnovi relativna, arbitrarna, izključno kulturno oz. družbeno pogojena in kot taka nimajo nikakršne univerzalne veljave. Najbolj razširjena oblika moralnega relativizma je kulturni relativizem, ki odločitve o tem, kaj je moralno dopustno in kaj ne, ne prepušča posameznikom, temveč širšim družbenim strukturam oz. kulturam.

Medtem ko je takšno stališče na področju družboslovja dokaj priljubljeno, pa se z njim strinjajo le zelo redki moralni filozofi. Kot pravi eden najbolj znanih živečih filozofov Peter Singer, nam kulturni relativizem onemogoča kritiko suženjstva ali genocida, ki se izvaja v nam tuji kulturi; še več, tovrstni relativizem stoji na poti pomembni vlogi nekonformizma pri zavračanju zastarelih in moralno spornih prepričanj in pri uvajanju sodobnejših norm in zakonov, ki uvajajo več pravic in svoboščin ter uveljavljajo večjo strpnost do netradicionalnih življenjskih slogov (Singer, 2008). Zato je razmišljanje številnih zagovornikov kulturnega relativizma o moralnih normah pogosto v popolnem nasprotju z njihovimi težnjami po družbenih spremembah, večji odprtosti za različne življenjske sloge in nazore ter nasprotovanju kršitvam človekovih pravic, ki jih imajo vendarle za univerzalne. Kot pravi Singer, bi v primeru pravilnosti kulturnega relativizma »zmoto neke etične presoje lahko dokazala raziskava javnega mnenja«, kar gotovo ni v interesu tistih, ki se borijo za uveljavljanje in spoštovanje pravic zatiranih manjšin (Singer, 2008: 18). Številni filozofi, med njimi tudi Simon Blackburn, opozarjajo, da množstvo medsebojno nezdružljivih moralnih mnenj še ne pomeni, da obstaja tudi enako število nezdružljivih moralnih resnic (Blackburn, 1999). Pri tem je pomembno omeniti, da obstajajo filozofsko bolj sofisticirane oblike moralnega relativizma, ki jih ne moremo preprosto zreducirati na naslednjo frazo: »Nobena moralna sodba ni nič več in nič manj kot odraz običajev družbe, v kateri je nastala.« Vendar pa gre v teh primerih navadno za metaetični relativizem, ki se od etičnega (in tudi kulturnega) relativizma pomembno razlikuje (Rorty, 1991; Harman, 1975; Wong, 1984. Za razumevanje razlike med etičnim (oz. moralnim) in metaetičnim relativizmom glej Shaw, 2000.).

Dvomljive implikacije moralnega relativizma seveda same po sebi niso nikakršno jamstvo za moralni objektivizem, univerzalizem ali celo absolutizem; naj bo skrajni relativizem še tako v nasprotju z nekaterimi osnovnimi moralnimi intuicijami (predvsem takimi, ki se tičejo domnevno univerzalnih človekovih pravic), pa je utemeljitev univerzalnih moralnih načel vendarle izredno težavna naloga, s katero se filozofi spopadajo že od samih začetkov. Kljub temu pa bi bilo prenačeno sklepati, da so doslej predlagane teorije in utemeljitve kljub nekaterim pomanjkljivostim vse po vrsti zgrešene: področje metaetike obravnava številne pristope k utemeljitvi univerzalnih moralnih načel, ki se nekaterim zankam navkljub zmorejo izogniti večjim pastem moralnega absolutizma in ostajajo skladne z našimi osnovnimi intuicijami glede pravilnega ravnanja, vrednot in dolžnosti do drugih. (Za obširnejšo obravnavo osrednjih teorij o izvoru moralnih vrednot in načel glej npr. Smith, 1994 in Miller, 2003.)

Namen tega članka ni analiza moralnega relativizma in univerzalizma, temveč predvsem prikaz čedalje bolj priljubljenih (nevro)znanstvenih pristopov k utemeljitvi univerzalnih moralnih načel; kot večina moralnih filozofov ter v tem članku obravnavanih avtorjev tudi sama izhajam iz prepričanja, da imajo vsaj neke splošne moralne norme univerzalno veljavo, neodvisno od tega, ali jih večina ljudi (ali kultur) prepozna in priznava. Medtem ko se moralni filozofi projekta utemeljevanja moralnih norm navadno lotijo na teoretsko-analitičen način, pa je v zadnjem času nastalo veliko člankov in monografij, ki izvor in veljavnost moralnih načel utemeljujejo na najnovejših odkritjih s področja razvoja in delovanja človeških možganov. Zanimivo je, da veliko teh avtorjev pri obravnavi konkretnih problemov namenja le malo pozornosti literaturi, ki se s temi vprašanji ukvarja že stoletja, celo tisočletja. Medtem ko nekateri le spregledajo, da se dejansko lotevajo filozofskih vprašanj in bi bilo zato smiselno pregledati relevantno filozofsko

literaturo, pa jo drugi ignorirajo zavestno, v prepričanju, da lahko znanost na filozofska vprašanja odgovori bolje kot filozofija sama ter da s tem zadnja dejansko postaja »nepotrebna«. Pri tem so žal obsojeni na ponavljanje starih napak in ponovno »odkrivanje« že davno zavrženih teorij in pristopov. Mnogi med njimi ne namenjajo posebne pozornosti dejstvu, da proti njihovim argumentom in pristopom obstajajo znani ugovori, ki jih je za zdaj treba še prepričljivo zavrniti, prav tako se pogosto ne zavedajo, da v njihovih teorijah zevajo težko premostljive vrzeli, ki jih filozofi (pa tudi številni znanstveniki) ne jemljejo tako zlahka.

V nadaljevanju se bom posvetila predstavitvi in kritični analizi nekaterih odmevnejših pristopov k znanstvenemu utemeljevanju moralnih načel, s posebnim poudarkom na knjigi *The Moral Landscape* ameriškega nevroznanstvenika Sama Harrisa (2010).

Največja blaginja največjega števila ljudi

Harrisova knjiga *The Moral Landscape* je v znanstveni in laični javnosti naletela na izjemen odziv, saj je Harris med drugim tudi izjemno aktiven pri promociji tako imenovanega »novega ateizma«: pred *The Moral Landscape* je izdal dve knjigi, v katerih se je lotil resne kritike domnevno privilegiranega statusa religije v sodobni družbi (Harris, 2004 in 2006). V svoji zadnji knjigi želi prepričati bralca, da za utemeljitev moralnih norm ne potrebujemo religije, saj lahko njihovo univerzalno veljavnost utemeljimo izključno s pomočjo odkritij znanosti in torej brez sklicevanja na kakršnakoli božanska razodetja.

Harris se projekta znanstvene utemeljitve moralnih načel loti z obljubo, da bo razbil domnevni mit o tem, da znanost nikakor ne more vplivati na naše moralne norme, vrednote in prepričanja o tem, kaj moramo, kaj smemo in česa ne smemo. Že njegovo izhodišče je nenavadno: le redki (če sploh kateri) moralni filozofi trdijo, da izsledki znanosti nimajo nikakršnega vpliva na moralne norme. Če imamo, denimo, dobre moralne razloge za mnenje, da je abortus moralno sprejemljiv le do trenutka, ko se začnejo v možganih ploda opravljati določene funkcije, potem nam bo znanost lahko veliko pomagala pri določanju meja moralne sprejemljivosti umetne prekinitve nosečnosti. Ugotovitve znanosti o delovanju našega telesa in možganov nedvomno vplivajo na moralne sodbe o sprejemljivosti določenega ravnanja, zato je Harrisova izhodiščna kritika neutemeljena. Kaj kmalu se izkaže, da je njegov cilj v resnici veliko bolj ambiciozen: pokazal bo ne le, da znanost lahko vpliva na moralne norme, temveč da lahko univerzalna moralna načela, norme, vrednote in sodbe utemeljimo izključno z njeno pomočjo.

Konkretno, Harris univerzalnost moralnih norm utemeljuje s spoznanji znanosti o tem, kaj pri ljudeh povzroča ugodje in kaj trpljenje: posameznikova blaginja sestoji iz čim več ugodja in čim manj trpljenja in po Harrisovem mnenju je naloga moralnih norm zagotoviti čim višjo raven človeške blaginje. Kot nevroznanstvenik se seveda posveča delovanju človeških možganov, predvsem ugotavljanju, kaj pri ljudeh povzroča stanja možganov, ki signalizirajo ugodje oz. srečo. Nevroznanost ima pri tem pomembno vlogo zato, ker ji sodobne metode opazovanja delovanja možganov omogočajo čedalje bolj zanesljivo in natančno vednost o tem, kateri dogodki pri človeku povzročajo stanja zavesti, ki jih posamezniki doživljajo kot ugodna ali prijetna. Toda ali takšna znanstvena spoznanja resnično zadostujejo za odgovor na temeljno vprašanje moralne filozofije: Kaj naj storimo?

Harris meni, da je pravilno moralno ravnanje tisto, ki povzroči največ sreče oz. blaginje na globalni ravni. V svoji knjigi, člankih in javnih predavanjih vztrajno poudarja, da vsa moralna načela in vrednote izhajajo iz enega samega preprostega dejstva: najhujše trpljenje vseh ljudi

je moralno gledano slabše stanje od največjega zadovoljstva in sreče vseh ljudi. Če se s tem strinjate (in težko si je predstavljati, da se ne), potem ste, tako trdi Harris, logično zavezani tudi k njegovim preostalim sklepom o izvorih in naravi moralnih norm – moralna teorija, ki jo Harris zagovarja, pa je v resnici relativno nerazdelana oblika klasičnega utilitarizma: moralno pravilno dejanje je tisto, ki povzroči največ sreče za največje število ljudi.

Toda medtem ko sta Jeremy Bentham in John Stuart Mill utilitarizem utemeljevala s pomočjo filozofskih argumentov, je Harris prepričan, da je vsakršno filozofiranje nepotrebno, saj nam v današnjem času iste uvide veliko bolj neposredno omogoča kar nevroznanost. Žal se Harris vztrajno izogiba odgovoru na vprašanje, kaj natančno naj bi bilo tisto znanstveno dejstvo, ki določa, da imamo moralno dolžnost povečevati število prijetnih mentalnih stanj; še manj je jasno, zakaj moramo težiti k svetu, v katerem ima takšna stanja čim večje število ljudi, tudi če so za nas popolni neznanci. Harris ne ponudi zadovoljivega odgovora na ugovor, da preprosto ne gre za vprašanje, na katero bi bilo mogoče odgovoriti z eksperimentiranjem v laboratoriju, pa naj bodo uporabljeni instrumenti in metode še tako sofisticirani, saj je vprašanje moralnih načel normativne narave. Prav tukaj se skriva osrednja težava njegovega pristopa: za vsako ceno vztraja pri trditvi, da utilitarizem izhaja iz spoznanj nevroznanosti, pri tem pa trmasto zanika, da je utilitarizem predpostavka in ne posledica njegovega argumenta.

Posnetki možganskih funkcij nam lahko povedo, kaj pri človeku povzroča ugodje, toda še najnatančnejši MRI-posnetek¹ ne vsebuje prav nobenega podatka o tem, da je naša moralna dolžnost delovati tako, da bomo čim bolj povečali število takšnih funkcij pri sebi, kaj šele pri drugih ljudeh. Harrisova trditev, da nam boljše poznavanje dejavnikov, ki povzročajo občutke sreče, sporoča tudi, da moramo te dejavnike aktivno spodbujati, je popolnoma neutemeljena. Še več: celo če bi se izkazalo, da imamo dolžnost maksimirati srečo največjega števila ljudi, bi se le redko kdo strinjal, da moramo spodbujati prav vsakršne občutke ugodja, tudi če so vzroki zanje moralno sporni. Nekdo je lahko zadovoljen, ker je pravkar velik del svojega premoženja namenil učinkoviti človekoljubni organizaciji, medtem ko je nekdo drug zadovoljen zato, ker je pravkar uspešno oropal banko. MRI-posnetek možganov lahko pri obeh posameznikih prepozna pozitivno čustveno stanje, vendar nam ne pove popolnoma ničesar o tem, kako se razlikujeta v moralnem pogledu, in nam zato tudi ne more dati nikakršnih navodil v zvezi s spodbujanjem ali omejevanjem okoliščin, ki pri posameznikih zbudijo takšne občutke.

Harrisu torej nikakor ne uspe ljudi prepričati, da znanost povečuje utilitarizem na račun drugih moralnih teorij, povrh vsega pa popolnoma spregleda pomembne filozofske ugovore proti dokaj naivni in poenostavljeni različici utilitarizma, ki jo vneto zagovarja. Utilitarizem je med sodobnimi filozofi dokaj priljubljen moralni pristop, vendar pa se vsak resen utilitarist zaveda njegovih vrzeli in omejitev. (Pri tem je vredno omeniti, da Harrisovi teoriji eksplicitno nasprotuje tudi eden najbolj znanih utilitaristov na svetu, filozof Peter Singer. Glej Blackburn et al., 2010.) Razen tega ne gre le za ugovore proti utilitarizmu kot takemu, temveč za pereča vprašanja, ki se jih utilitaristi zavedajo in nanje poskušajo najti odgovore: Kako merimo srečo oz. blaginjo, še zlasti oblike, ki med seboj niso primerljive? Kaj narediti z občutki sreče, ki izhajajo iz povzročene krivice ali nasilja? Kako ravnati, kadar pride največja sreča vseh ljudi navzkriž z zahtevami pravičnosti?

Dejstvo, da se Harrisu ne zdi vredno odgovarjati niti na najbolj temeljne ugovore proti utilitarizmu, kaže na neresnost, še posebno zato, ker to počne zavestno, skorajda ponosno (glej npr. Harris, 2010: 195, 197, 207). Zaradi izjemno slabe seznanjenosti z obstoječo filozofsko literaturo Harris zakrivi tudi številne druge spodrsaljaje, med katerimi morda najbolj bode v oči popolnoma

zgrešena domneva, da gre pri dosedanjih filozofskih razpravah o izvorih morale predvsem za neskončen dialog med teologi na eni strani in moralnimi relativisti na drugi in da je zato njegov ateističen, a vendar univerzalističen pristop na področju moralne filozofije nekaj popolnoma novega. (Harris tukaj ni edini: tudi Michael Shermer (2004) meni, da je edina alternativa njegovemu na znanosti temelječemu pristopu k moralnim vprašanjem verska oz. teološka morala.)

S Harrisovim brezpogojnim (in v veliki meri neutemeljenim) zagovarjanjem utilitarizma sta torej povezani dve pomembni težavi, ki se ju ne potruži niti nagovoriti, kaj šele odpraviti. Kot je bilo že rečeno, nam Harris ne poda nobenega razloga, zakaj bi bila naša moralna dolžnost povečevati blaginjo čim večjega števila ljudi – takšna moralna norma očitno ni vrsta empiričnega dejstva, ki bi ga lahko potrdili znanstveni eksperimenti. Pri tem zagreši t. i. »naturalistično zмотo«, saj iz dejstev o tem, kakšne stvari so, neutemeljeno izpeljuje vrednotne sodbe o tem, kakšne bi stvari morale biti: iz deskriptivnih dejstev izpeljuje normativne sklepe. Harris trdi, da je uveljavljena filozofska delitev na dejstva in vrednote globoko zgrešena ter da je prav vse moralne vrednote mogoče zreducirati na znanstveno preverljiva, empirična dejstva. Čeprav je stroga delitev na dejstva in vrednote že dolgo stvar razprave med filozofi, pa je Harrisovo vztrajanje, da so empirična dejstva in moralne vrednote popolnoma isti tip dejstev, naivno in nepoučeno. (Glej npr. Putnam, 2004; Foot, 1978.) O tej zmoti bom nekaj več povedala v nadaljevanju, saj Harris še zdaleč ni edini znanstvenik, ki jo zagreši.

Druga težava, kot je bilo že rečeno, je Harrisovo brezpogojno sprejemanje utilitarizma, ne da bi odgovoril na pomembne ugovore proti tej moralni teoriji. Moteče je tudi, da Harris ne nameni skorajda nobene besede deontologiji in etiki vrlin, moralnima teorijama, ki sta na področju moralne filozofije enakovredni tekmici utilitarizma. V knjigi, ki si zada za cilj razrešitev enega najbolj perečih problemov moralne filozofije, bi pričakovali, da bo avtor nekoliko resneje obravnaval vsaj enega največjih moralnih filozofov vseh časov, Immanuela Kanta, ki pa ga komajda omeni. (Za kritiko glej Dolenc, 2010.) Na srečo za Kantovo teorijo niso slepi vsi znanstveniki; toda žal tudi mnogi izmed njih zagrešijo naturalistično zmoto.

Zlato pravilo in Kantova deontologija

kljub veliki odmevnosti Harrisove knjige pa so med znanstveniki, ki moralne norme utemeljujejo na razvoju in delovanju človekovih možganov, zagovorniki utilitarizma pravzaprav v manjšini; poleg Harrisa bi lahko sem prišteli še nevroznanstvenika Michaela Gazzaniga, čigar utilitaristične intuicije pa so še bistveno manj razdelane kot Harrisove (Gazzaniga, 2005). Številni drugi avtorji se namreč posvečajo odkrivanju nekih splošnih moralnih zakonitosti, ki so po obliki bliže moralnim dolžnostim oz. univerzalnim pravilom; med zadnjimi velja posebej omeniti Donalda Pfaffa in Marca Hauserja.

Donald Pfaff, nevrobiolog in avtor knjige *The Neuroscience of Fair Play: Why We (Usually) Follow the Golden Rule* (2008), trdi, da je morala nekako »vtkana« v človekove možgane. Pfaffova ugotovitev temelji na trditvi, da se tako rekoč vse človeške kulture ravna po načelu zlatega pravila, torej zapovedi, da naj človek drugim ne stori tega, za kar ne želi, da bi drugi storili njemu. Univerzalnost tega pravila je včasih teže prepoznati, pravi Pfaff, ker je njegova implementacija pogosto lokalizirana in odraža navade in tradicije posamezne kulture, vendar naj bi nam poglobljena analiza pokazala, da je zlato pravilo vendarle v samem temelju moralnih zapovedi vseh človeških družb.

Pfaff svoj argument dodatno utemeljuje na laboratorijskih poskusih na živalih, ti eksperimenti pa naj bi dokazovali recipročnost in altruizem pri nekaterih sesalcih, ki kažejo pripravljenost žrtvovati lastne interese, da bi pomagali nekaterim drugim posameznikom. Čeprav je večina poskusov izvedena na živalih, pa Pfaff svoj pogled na izvor univerzalnih moralnih načel utemeljuje tudi na spoznanjih o delovanju človekovih možganov oz. o nevrnalnih mehanizmih, ki pri človeku omogočajo empatijo. Zmožnost živeti se v trpljenje sočloveka je posledica izrazito velikega števila zrcalnih nevronov pri človeku, kar je po mnenju mnogih bistvena evolucijska pridobitev, ki je človeku omogočila razvoj jezika, kulture in civilizacije, seveda pa tudi morale. Zmožnost sočutja nam daje povod, da trpljenja ne povzročamo oz. ga poskušamo odpraviti tudi pri drugih, ne le pri sebi; še več, motivacija za preprečevanje trpljenja drugih je pri človeku tako bistveno manj odvisna od kakršnihkoli genetskih vezi kot pri drugih živalih – to lahko pojasni, zakaj smo ljudje sposobni sočutja in pripravljenosti za žrtvovanje lastnih interesov tudi tedaj, ko gre za popolne neznance. Sposobnost posameznika za empatijo je močno odvisna tudi od prisotnosti hormona oksitocina v možganih, in Pfaff namenja posebno pozornost primerom, kjer je nizka raven oksitocina odgovorna za agresivno in družbeno nesprejemljivo vedenje – predvsem vedenje, ki je v popolnem nasprotju z zlatim pravilom. Pfaffova osrednja trditev je torej, da moralno ravnanje pri človeku temelji na lastnostih naših možganov in je kot tako univerzalno – izjeme so le posamezniki, katerih »možganska kemija« se pomembno razlikuje od večine, ta razlika pa je lahko posledica tako genetskih kot tudi okoljskih vplivov.

Na podoben način pristopa k problemu tudi evolucijski psiholog Marc Hauser, ki prav tako trdi, da so vsaj okvirni temelji univerzalnih moralnih načel posledica razvoja in delovanja naših možganov, ki so se razvila v smeri, ki je evolucijsko gledano najbolj koristna za našo vrsto. Hauser trdi, da imamo ljudje »prirojene moralne instinkte«; po zgledu Noama Chomskega, ki trdi, da imamo ljudje prirojeno t. i. »univerzalno slovnico«, ki že majhnemu otroku omogoča osvajanje kompleksnih pravil slovnice kateregakoli človeškega jezika, Hauser vzpostavi teorijo, po kateri imamo ljudje prirojeno tudi t. i. »moralno slovnico«. Ta kompleksni sistem je sestavljen iz prirodnih abstraktnih načel in principov, šele vzgoja in okolje pa naj bi omogočala tudi njihovo primerno implementacijo pri konkretnem posamezniku. (Tudi psiholog Jonathan Haidt (2007) trdi, da so osnove moralnega razmišljanja in ravnanja, kamor spadajo občutek za pravičnost, recipročnost, skrb itd., nekako »vgrajene« v naše možgane, na podoben način kot to prikazuje Hauser.) Hauser predstavi psihološke eksperimente, ki proučujejo, kako bi ljudje ravnali v hipotetičnih situacijah, kjer bi lahko življenje določenega števila nedolžnih ljudi rešili le tako, da bi povzročili smrt druge, prav tako nedolžne osebe. Na podlagi teh eksperimentov Hauser pride do spoznanja, da ljudje o moralnih dilemah večinoma ne razmišljajo kot utilitaristi, temveč raje v smeri, ki je še najbližje Kantovemu kategoričnemu imperativu: »Deluj tako, kot da naj maksima tvojega dejanja postane s tvojo voljo obči naravni zakon« (Kant, 2005: 38). Z drugimi besedami, človekovo ravnanje naj bo vedno skladno z možnostjo, da bi na enak način ravnali tudi vsi drugi ljudje: če lahko neko konkretno ravnanje posplošimo na vse ljudi in pri tem ne zaidemo v protislovje (kot bi recimo pri ravnanju, ki vsebuje laž ali krajo), potem je naše ravnanje najverjetneje moralno sprejemljivo.

Vprašanje pa je, ali Hauserju in Pfaffu resnično uspe druge prepričati, da se ljudje pri moralnih sodbah dejansko ravnajo po zlatem pravilu oz. kategoričnem imperativu, ali pa sta le zelo spretna pri interpretaciji konkretnih norm in ravnanj skozi prizmo teh splošnih načel. Čeprav utemeljujeta medkulturne in medosebne razlike glede moralnih norm s sklicevanjem na »različne interpretacije istih moralnih načel«, je takšen argument pogosto videti prisiljen: lahko genocide, vojne, versko nasilje in vseprisotne diskriminacije manjšin res stlačimo pod široko interpretacijo zlatega pravila oz. za te grozote okrivimo le nekaj atipičnih posameznikov?

Podobno kot pri Harrisu tudi tukaj naletimo na kopico težav: tako kot utilitarizem je tudi kategorični imperativ skladen z nekaterimi našimi moralnimi intuicijami, vendar je v ostrem nasprotju z drugimi. Kant je namreč znan po trditvi, da ne smemo nikoli lagati, tudi če bi s tem lahko rešili življenje nedolžne osebe, to načelo pa naj bi izhajalo neposredno iz kategoričnega imperativa. Po drugi strani je eden najmočnejših ugovorov proti utilitarizmu njegova navidezno neizogibna posledica, da moramo vedno žrtvovati življenje ene nedolžne osebe, če tako lahko rešimo dve ali več nedolžnih oseb (videti je, da bi morali v skladu z utilitarističnimi principi odvzeti življenjsko pomembne organe eni zdravi osebi, če lahko z njimi rešimo nekaj drugih posameznikov, ki te organe potrebujejo za preživetje). Dejstvo, da neka moralna teorija ustreza le nekaterim od naših moralnih intuicij, očitno ne more biti zadosten pogoj za veljavnost dotične teorije, še zlasti če pada v takšna ostra nasprotja z nekaterimi drugimi pomembnimi moralnimi načeli.

Toda resnična težava za Harrisa, Pfaffa in Hauserja niso luknje v moralnih teorijah, ki jih konec koncev zagovarjajo tudi številni filozofi, ki imajo pri roki bolj ali manj prepričljive odgovore na navedene pomisleke. Resnična težava za navedene znanstvenike je razmišljanje, ki močno spominja na naturalistično zmoto, na katero je opozoril filozof G. E. Moore (2000): avtorji dejstva o tem, kako dejansko ravnamo, brez prepričljivega argumenta spremenijo v norme o tem, kako moramo ravnati. Številni filozofi so sicer pokazali, da meja med vrednotami in dejstvi (oz. med normativnim in deskriptivnim) ni tako ostra, kot je to v svoji izvorni kritiki poskušal prikazati Moore (glej npr. Putnam, 2004), vendar pa je preskok iz opazovanja dejstev o delovanju možganov na trditve o tem, kakšno ravnanje je moralno sprejemljivo in kakšno ne, vendarle prevelik, da bi ga lahko kar pogoltnili brez obilice dodatnega argumentiranja.

Oglejmo si, ali se naturalistični zmoti lahko izognemo s pristopom, ki ne temelji na podpori eni ali drugi moralni teoriji, kot sta utilitarizem in Kantova deontologija, in se tako morda uspe izogniti neutemeljenemu normiranju človekovega ravnanja, hkrati pa vendarle osvetljuje izvore moralnih norm in tako vzpostavi njihovo univerzalno veljavo.

Kaj nam nevroznanost lahko pove o morali?

Čeprav navedenim znanstvenikom ne uspe ljudi prepričati, da lahko v človeških možganih najdemo zapis ene ali druge od vodilnih moralnih teorij, pa to vendarle ne zada usodnega udarca čedalje bolj razširjenemu mnenju, da so temeljna moralna načela posledica razvoja in zgradbe nekaterih možganskih sistemov.

Hauser na primer trdi, da naše moralne sodbe in načela temeljijo na dveh komponentah, ki kljub delni odvisnosti od vzgoje in okolja izvirata iz samega razvoja oz. zgradbe človekovih možganov: prva komponenta so preskriptivni principi, ki predpisujejo pravilno ravnanje v določenih okoliščinah, druga komponenta pa vključuje relevantna čustvena stanja, ki ne zajemajo le empatije, temveč tudi občutke sramu, kesanja, krivde, gnusa, strahu ipd. Da imajo moralna načela temelje v določenih čustvih, trdi tudi Laurence Tancredi, ki moralne sodbe povezuje s prirojenimi čustvenimi odzivi, vendar opozarja, da je povezovanje teh odzivov s konkretnimi ravnanji v veliki meri vendarle priučeno in kot tako pogosto produkt vzgoje in posameznikovega okolja (nazoren primer priučenih moralnih odzivov so različne norme v zvezi s spolnostjo, kjer smo priča izjemnim razlikam med kulturami). Kljub temu Tancredi trdi, da so nekatera dejanja, kor npr. umor ali incest, vedno zbujevala negativna občutja (sram, gnus, bes), zato so takšna dejanja

univerzalno obravnavana kot nemoralna, vendar pa pazi, da pri tem ne potegne neutemeljenih sklepov o utemeljevanju moralnih načel in pravil (Tancredi, 2005).

Se bolj previdna pri prevajanju dejstev o možganih v moralne vrednote sta Francis de Waal in Patricia Churchland. De Waal (2006), ki se pri svojem raziskovalnem delu osredinja na zametke moralnega delovanja pri primatih, odkriva, da sta altruizem in empatija močno prisotna pri številnih višje razvitih opicah, in še zdaleč nista tipična le za človeka. Posebej pomenljive so raziskave pri opicah, ki so se celo pripravljene odpovedati hrani, če lahko s tem preprečijo trpljenje (izzvano z elektrošokom) pri drugi opici. De Waal trdi, da njegovi izsledki dokazujejo, da živali ne ravnajo (navidezno) moralno le takrat, ko imajo od tega korist same ali vsaj njihovi geni: njegov pristop je v ostrem nasprotju z razširjenim prepričanjem, da je morala le »površinski sloj« posameznikovega delovanja, ki je v osnovi sebično; morala torej ni le orodje v rokah sebičnih interesov, temveč sega globlje, je »pristna«. Kljub temu pa je de Waal prepričan, da je moralni sistem smiseln le, če upošteva zahteve biološkega preživetja in razmnoževanja (Wall, 2006: 163), vendar pri tem previdno dodaja, da morale vendarle ne moremo zreducirati na biološke danosti ter da je filozofska analiza nujni del proučevanja in utemeljevanja moralnih načel.

Patricia Churchland (2011) je še bolj kritična do večine znanstvenikov, ki menijo, da lahko s pomočjo znanosti popolnoma razložijo in utemeljijo moralo. Kritizira pristope, ki temeljijo na »prirojenih« moralnih instinktih, na »moralni slovnici«, pa tudi tiste, ki moralo utemeljujejo na visokem številu zrcalnih nevronov pri človeku. Prepričana je, da morala izvira iz istih mehanizmov, ki pri človeku uravnavajo družbene interakcije, vendar pa pri tem vendarle nekoliko zanemari zanke naturalistične zmote in premalo upošteva dejstvo, da med »veščine« družbenih interakcij med drugim spadajo tudi goljufanje, izkoriščanje in zavajanje. Kako torej ločimo mehanizme, ki veljajo za moralne, od nemoralnih? Krivično bi bilo reči, da se Churchlandova naturalistične zmote ne zaveda, saj vprašanju v knjigi nameni kar nekaj prostora, vendar je njeno zanikanje pomena problema prehoda od deskriptivnega k normativnemu, podobno kot Harrisovo, vendarle neprepričljivo oz. nezadostno.

Osrednja teza navedenih znanstvenikov je, da moralna načela niso zgolj arbitrarna družbena pravila, ki smo jih nekako prisiljeni upoštevati kljub dejstvu, da si sami v resnici želimo ravnati v skladu z lastnimi sebičnimi nagibi, temveč ravno nasprotno: načela empatije, altruizma in recipročnosti so rezultat evlucijskega razvoja naših možganov, saj naj bi človeška evolucija dajala prednost vzajemnemu sodelovanju in medsebojni pomoči med posamezniki, temu primerno pa so se razvili tudi relevantni možganski sistemi. Naše moralne sodbe in norme tako v pomembnem smislu izvirajo neposredno iz zgradbe naših možganov. Pa je takšna teza filozofsko res utemeljena ali pa gre le za t. i. naturalistično zmoto?

V obravnavanih delih avtorji z naturalistično zmoto opravijo na enega od dveh načinov: ali se je sploh ne zavedajo ali pa jo sicer omenijo, vendar zadržijo, da je njihov pristop ne zgreši. Žal celo najbolj razdelane od teh razlag niso dovolj prepričljive in nas puščajo z občutkom, da vrzel med deskriptivnim in normativnim ostaja in da je znanost sama ne more zadovoljivo premostiti.

Sklep

Ugotovitev, da ljudje nismo skrajno sebična bitja, ki ravnamo navidezno altruistično le takrat, ko nam je to v dolgoročno korist, je vsekakor dobrodošla. Toda filozof se kljub temu težko znebi občutka, da gre za začaran krog, ki ne more voditi v (moralno) normativnost: znanstveniki nam

na koncu vedno lahko postrežejo le s podatki o dejanskem stanju stvari, ki pa jih je še zmeraj treba opremiti vsaj z osnovnimi filozofskimi oz. moralnimi argumenti, da lahko pridobijo normativno moč. Videti je, da so znanstvena dejstva kljub svoji neprecenljivi vrednosti sama po sebi vendarle nemočna, ko gre za utemeljevanje moralnih norm.

Tudi Peter Singer se strinja, da nam znanost vsekakor lahko neznansko veliko pove o tem, kako in zakaj so se razvili možganski sistemi, ki nam omogočajo moralno razmišljanje in ravnanje, vendar kljub temu opozarja: »Medtem ko nam znanost lahko pove, od kod morala izhaja, pa nam ne more povedati, kako naj ravnam.« (Blackburn idr., 2010). To, da so (nekatera) moralna načela posledica človeške evolucije, nam ne pove ničesar o tem, katera od teh načel so moralno sprejemljiva in katera ne. Verjetno je marsikatero altruistično vedenje evolucijsko pogojeno, kakor je tudi skrb večine sesalcev za mladiče, ali načelo recipročnosti, ki ga najdemo tudi pri primatih (De Waal, 2006). Toda pri tem ne smemo spregledati, da so posledica evolucije tudi številne človekove lastnosti, ki se nam zdijo izrazito v nasprotju z načeli univerzalne morale – npr. nepotizem. Kot pravi Peter Singer, je eden največjih problemov, ki tarejo človeštvo, relativna ravnodušnost do trpljenja ljudi, ki so od nas dovolj oddaljeni v genetskem, družbenem in geografskem pogledu. Takšna ravnodušnost je smiselna z evolucijskega vidika, vendar zato ni nič bolj moralno sprejemljiva. Znanost nam zato lahko pove le bore malo o tem, na kakšni podlagi naj presojamo, katere od evolucijskih danosti so moralno sprejemljive in katere ne; videti je, da ima pri utemeljevanju moralnih norm zadnjo besedo še vedno moralna filozofija.

Literatura

- BLACKBURN, S. (1999): Is Objective Moral Justification Possible on a Quasi-Realist Foundation? *Inquiry*, 42 (2): 213–227.
- BLACKBURN, S., CHURCHLAND, P., HARRIS, S., KRAUSS, L., PINKER, S., SINGER, P. (2010): The Great Debate: Can Science Tell Us Right From Wrong? Arizona State University, 6. November 2010.
- CHURCHLAND, P. (2011): *Braintrust: What Science Tells Us about Morality*. Princeton, Princeton University Press.
- DE WAAL, F. (2006): *Primates and Philosophers: How Morality Evolved*. Princeton, Princeton University Press.
- DOLENC, S. (2010): Vzpenjanje na vrhove moralne pokrajine. *Dnevnik (Objektiv)*, 6. november 2010.
- FOOT, P. (1978): *Virtues and Vices: And Other Essays in Moral Philosophy*. Berkeley, University of California Press.
- GAZZANIGA, M. S. (2005): *The Ethical Brain: The Science of Our Moral Dilemmas*. New York, Dana Press.
- HAIDT, J., IN JOSEPH, C. (2007): The moral mind: How five sets of innate intuitions guide the development of many culture-specific virtues, and perhaps even modules. V *The Innate Mind, Vol. 3: Foundations and the Future*, ur. P. Carruthers, S. Laurence in S. Stich, 367–392. New York,: Oxford University Press.
- HARMAN, G. (1975): *Explaining Value: And Other Essays in Moral Philosophy*. Oxford, Clarendon
- HARRIS, S. (2004): *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. New York, W.W. Norton & Company.
- HARRIS, S. (2006): *Letter to a Christian Nation*. New York, Knopf.
- HARRIS, S. (2010): *The Moral Landscape: How Science Can Determine Moral Values*. New York, Free Press.
- HAUSER, M. D. (2006): *Moral Minds: The Nature of Right and Wrong*. New York, Harper Perennial.
- KANT, I. (2005): *Utemeljitev metafizike nravi*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- MARKIČ, O. (2010): *Kognitivna znanost*. Maribor, Aristej.

- MILLER, A. (2003): *An Introduction to Contemporary Metaethics*. Cambridge, Blackwell Publishing.
- MOORE, G. E. (2000): *Principia Ethica*. Ljubljana, Študentska založba.
- PFAFF, D. W. (2008): *The Neuroscience of Fair Play: Why We (Usually) Follow the Golden Rule*. New York, Dana Press.
- PLATON (1984): Evtifron. V *Problemi* 1–3. letnik 22, številka 239/241. Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
- PUTNAM, H. (2004): *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays*. Harvard University Press.
- RORTY, R. (1991): *Objectivity, Relativism, and Truth*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SHAW, W. H. (2000): *Relativism and Objectivity in Ethics*. V *Ethical Theory: A Concise Anthology*, ur. H. Geirsson in M. Holmgren, 12–31. Peterborough, Broadview Press.
- SHERMER, M. (2004): *The Science of Good and Evil*. New York, Times Books.
- SINGER, P. (2008): *Praktična etika*. Ljubljana, Krtina.
- SMITH, M. (1994): *The Moral Problem*. Oxford, Blackwell Publishing.
- TANCREDI, L. R. (2005): *Hardwired Behavior: What Neuroscience Reveals about Morality*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WONG, D.B. (1984): *Moral Relativity*. Berkeley, University of California Press.

Nevroteologija med frenologijo in nevromitologijo

Uvod: o predponi »nevro«

John G. Daugman (2001: 32) se v enem svojih člankov loteva mnogoterih prispodob, ki so v zgodovini človeštva nastajale za pojasnitev delovanja možganov in duševnosti. Takole pravi o popularnosti računalniške metafore, ki je svoj vrhunec v strokovnem diskurzu dosegla konec osemdesetih let prejšnjega stoletja: »Kar se je včeraj imenovalo teorija, se danes mora imenovati računalniška teorija, ne glede na to, ali obstaja kakršnokoli globlje razmerje teorije z izračunavanjem«. Zakaj je vpogled v preteklost prevladujočih metafor tako pomemben za razumevanje današnje popularnosti predpone »nevro«? Predvsem zato, ker Daugmanovo početje opozarja na prevečkrat pozabljeno dejstvo, da pojav prevladujoče metafore znotraj znanstvenega diskurza ni nekaj izjemno novega. Iskanje podobnosti med delovanjem človeške duševnosti in računalnikom je bilo nedvomno ključno vodilo tako imenovanih kognitivnih znanosti, ko se je sredi prejšnjega stoletja vzpostavljala kot samostojna znanstvena paradigma. A tudi ta prispodoba je svoj zenit že preseгла in jo počasi izpodrivajo druge, prikladnejše prispodobe. Kot pravi Daugman (2001: 23), življenjski cikel dominantne metafore razmejuje tudi življenjski cikel same znanstvene paradigme, znotraj katere je dominantna metafora vzniknila, sprejetje nove metafore pa je hkrati že znanilec prehoda v novo znanstveno paradigmo.

Podobno kot so bile v zlati dobi umetne inteligence v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja popularne vzporednice z računalništvom, je pozneje v gospodarstvu nastala predpona »mikro«. Prav iz tega je nastala danes ena najmočnejših multikorporacij na svetu, »Microsoft«, in kdo ve, ali bi podjetje Microsoft bilo enako uspešno, če bi se imenovalo le »Soft«. Ob koncu devetdesetih je besedo »mikro« zamenjala beseda »nano«, danes pa je tudi Sloveniji samoumevno, da se podjetje za svetovanje in odnose z javnostmi imenuje Nevro PR.

Zelo podobno je v sodobni znanosti. V začetku 21. stoletja je eno bolj vitalnih področij interdisciplinarnega raziskovanja prav področje (nevro)kognitivnih znanosti, ki je v svoji najosnovnejši obliki definirano kot raziskovanje oblikovanja zaznavnih prepričanj pri različnih vrstah živih bitij. To novo področje usklajevanja zelo različnih znanstvenih disciplin (predvsem

biologije, psihologije in sociologije) zanima tako percepcija kot kognicija, tako oblike učenja kot reprezentacije v spominu, pri človeku pa posebej jezik in zavest (Tomc, 2005: 319). Izpeljav te izvorne opredelitve (nevro)kognitivnih znanosti seveda ni malo, navsezadnje gre za področje, ki šele profilira svojo lastno identiteto (Decety in Keenan, 2006; Harmon-Jones in Winkielman, 2007; Dovidio, Pearson in Orr, 2008), a vsem so skupna jasno opredeljena temeljna izhodišča. Eno teh izhodišč je, da imajo kognitivne znanosti več referenčnih virov, napajajo se iz mnogoterih klasičnih znanstvenih disciplin. Poleg tega so (nevro)kognitivne znanosti kritične do dualističnega pojmovanja duševnosti in telesa ter zadržane do radikalnega redukcionalizma kot metode za pojasnjevanje odnosov med ravnimi znanstvene analize. Težijo k odkrivanju premostitvenih zakonov med temeljnimi znanstvenimi disciplinami (biologije, psihologije in družboslovja), ob tem pa sledijo načelom, ki so nasprotje t. i. dualizmu in radikalnemu redukcionalizmu. Glede razmerja med telesom in duševnostjo sledijo zmernemu fizikalizmu, pri usklajevanju med znanstvenimi ravnimi opazovanja pa upoštevajo načelo gnezdenja oziroma emergence. Kar se tiče epistemološke drže (nevro)kognitivnih znanosti ni nepomembno opažanje, ki ga je Mali (2002: 25) sicer izrazil v nekem drugem kontekstu, a zelo dobro opisuje tendence (nevro)kognitivnih znanosti. Animistični recidivi v tradicionalnem konceptu kavzalnosti, iz katerega so izhajali srednjeveški sholastiki, se skušajo odpraviti (če je to mogoče) s pomočjo eksperimentalnega preverjanja. V nasprotju z Aristotelom, kateremu se lastnih prepričanj ni zdelo vredno preverjati s pomočjo poskusov, je Galilej uvedel kvalitativno inovacijo: začel si je zamišljati določene pogoje, ki jih ni bilo mogoče preverjati samo potencialno, ampak jih je tudi dejansko preverjal¹. Po navedbah Millerja (v Tomc, 2005: 14) temelji od takrat naprej vsa fizika do Newtona in Einsteina na čutni zaznavi pojavov, miselnih eksperimentih (vizualizacija problema) in preverjanju.

Premik od Aristotela h Galileju so med drugim omogočili tudi novi biotehnološki pripomočki za opazovanje in analizo možganske aktivnosti, predvsem funkcionalna magnetna resonanca (fMRI), merjenje možganskih valov (EEG) in tako imenovani *Single photon emission computed tomography* (SPECT). Gre za razmeroma mlado tehnologijo, ki se je dolgo uporabljala pretežno za zdravljenje v medicini in nevrologiji, v zadnjem času pa se številni kognitivni psihologi in družboslovci poslužujejo omenjene tehnologije v želji po eksperimentalnem preverjanju številnih družboslovnih in psiholoških predpostavk, ki do nedavnega eksperimentalno sploh niso bile niti preverjene niti preverljive. Precej novih možnosti raziskovanja se kaže pri vprašanju prirojenih oziroma priučenih človeških sposobnosti (ang. *nature versus nurture debate*).²

Prvi cilj pričujočega prispevka je kritična osvetlitev premika od spekulativnosti k eksperimentalnemu preverjanju tez na področju raziskovanja religije kot družbenega in religijskega doživljanja kot psihološkega fenomena. Religija ostaja kljub procesu sekularizacije (Beck, 2009) intenzivna sila in občutljiva raziskovalna tematika tudi na pragu novega tisočletja. Lahko si je predstavljati, kakšne odzive povzroči vsaka izdaja knjige nevrologa Newberga, ko jih naslavlja z *Why God won't go away* (Newberg, d'Aquili in Rause, 2001) in *How God changes your brain* (Newberg in Waldman, 2009). Tovrstno raziskovanje, ki pri proučevanju religijskega doživljanja

¹ Srednjeveški sholastiki, ki so sledili Aristotelovemu razumevanju znanosti, so denimo padanje teles razlagali kot posledico »naravnih toposov«. Po tej razlagi naj bi se predmet gibal glede na specifično prenosljiv »topos«. Ker ta teorija ni vsebovala nikakršnih praktičnih informacij, s katerimi bi bilo mogoče izračunati in predvidevati let predmetov, se je za tedanje inženirje in konstruktorje zdela neuporabna: »Šele Galilejev zakon prostega pada teles, ki je omogočal izračunavanje parabole, je ponudil ustrezno rešitev konstruktorjem topniškega orožja« (Mali, 2002: 25).

² Harmon-Jones in Winkielman (2007) sta iz te možnosti oblikovala kar novo znanstveno disciplino, imenovano socialna nevroznanost. Allport (1979) je že pred pol stoletja zasnoval teoretski kognitivni model predsodkov, ki jo današnji raziskovalci, kot je Tiffany Ito (2007), eksperimentalno preverjajo in kar je še bolj zanimivo, empirično utrujejo.

³ Glej <http://en.wikipedia.org/wiki/neurotheology> (13. januar 2011)

kot glavni (in nemalokrat edini) predmet proučevanja jemlje delujoče človeške možgane, se je uveljavilo pod oznako »nevroteologija«. Nevroteologija skuša v osnovi odgovoriti na vprašanje, koliko je religijsko obnašanje posameznika mogoče pripisati prirojenim, evlucijsko utrjenim možganskim oziroma kognitivnim procesom in na kolikšen delež religijskega obnašanja vplivajo stil vzgoje, socializacijski procesi in kulturni kontekst, v katerem posameznik odrašča in živi. Kljub tej osnovni težnji so raziskave pretežno usmerjene v en, prvi vidik tega vprašanja. Zato se s stališča družboslovja zdi, da nevroteologija razume religijo kot enodimenzionalni pojav, ki ga je mogoče zadovoljivo razložiti na ravni nevronske povezave, anatomije možganov in evlucijske psihologije. Dobbs (2005: 31) ob tem govori o »novi frenologiji« – zmotnem prepričanju, da ima vsaka duševna funkcija (tudi religijsko doživljanje) človeka svoj jasno razločeni modul (reženj) v možganih. A o čem pravzaprav govorimo, ko iščemo vzporednice med nevroteološkim raziskovanjem in neko psevdoznanstveno disciplino iz začetka 19. stoletja? Iskanje podobnosti in razlik obeh raziskovalnih pristopov je drugi cilj prispevka. V nadaljevanju bodo predstavljeni ključni nevroteološki teoretski tokovi religijskega doživljanja, sledili bodo oris frenologije in njena epistemološka načela, prispevek pa bo zaključil kritični premislek o raziskovanju v (nevro)kognitivnih znanosti na splošno, kjer se bomo oprli na angleškega filozofa Raymonda Tallisa, avtorja še enega razvpitega neologizma – »nevromitologija«. Trije ključni pojmi prispevka so torej nevroteologija, frenologija in nevromitologija, okrog katerih so strukturirana tudi poglavja v nadaljevanju.

Bog je v možganih: teoretsko

Pojem »nevroteologija« ni vzniknil v znanstvenem diskurzu. Prvič se je omenjal leta 1962 v romanu *Otok* avtorja Aldosa Huxleyja.³ V znanstveni kontekst ga je prenesel James B. Ashbrook, ko je leta 1984 v reviji *Zygon* objavil članek *Neurotheology: The Working Brain and the Work of Theology*, dokončno pa sta ga definirala in popularizirala nevrologa d'Aquili in Newberg (1999: 4), ki sta v zadnjem desetletju zelo pospešeno izdajala literaturo s področja nevroteologije. Kot Newberg omenja v enem svojih del o biologiji religijskega doživljanja *Why God won't go away*, ki ga je objavil leta 2001 skupaj z d'Aquilijem in sodelavcem Rausom, je v središču nevroteološke teorije »...nevrološki model, ki omogoča povezavo med religijskim doživljanjem in možganskimi procesi, ki jih je mogoče opazovati« (Newberg, d'Aquili in Rause, 2001: 174). Gre torej za raziskovanje, kaj natančno se dogaja v možganih, kateri predeli oziroma reženji možganov so aktivni med določeno religijsko prakso ali doživljanjem in kako lahko to pojasnimo glede na vse razpoložljivo znanje s področja nevrologije, evlucijske psihologije in (nevro)kognitivnih znanosti.

Naj tem mestu omenimo, da tej ideji nekateri pionirji raziskovanja religijskega doživljanja niso bili pretirano naklonjeni. James v svoji kultni knjigi *The Varieties of Religious Experience* iz leta 1902 govori o tako imenovanem »medicinskem materializmu«, s katerim se zoperstavlja kakršnikoli obliki obravnave religijskega doživljanja znotraj področja nevrologije, psihopatologije in kognitivnih znanosti. Po njegovem mnenju medicinski materializem »...videnja svetega Pavla na poti v Damask oceni kot posledice poškodbe okcipitalnega korteksa, sveto Terezo opisuje kot histerično osebo, svetega Franja Asiškega pa kot naslednika degenerika« (James, 1990: 7). Začetki prejšnjega stoletja so bili skratka zamisli, da bi bilo mogoče prodreti v notranjost možganske aktivnosti in razložiti dogajanje med religijskim doživljanjem s pomočjo objektivnih, merljivih

in primerljivih znanstvenih konceptov, nenaklonjeni. A z današnjega stališča Jamesova skepsa do razvoja sodobne znanosti o religijskem doživljanju niti ni tako presenetljiva. Navsezadnje so nova biotehnološka orodja, ki dejansko omogočajo vpogled v delujoče možgane, na voljo šele nekaj desetletij. Tehnologija je bila nujni pogoj, da je prišlo tudi do teoretskih premikov v psihološkem dojemljanju človeške duševnosti. Po drugi strani pa takšna odsotnost tehnologije ni onemogočila fiziologu Pavlovu, da ne bi že leta 1928 vizionarsko napovedal vpliva biotehnologij na temelje kognitivne psihologije: »Če bi lahko pogledali skozi lobanjo zavestne osebe in bi območja optimalne razdražljivosti možganov ustrezno osvetlili, bi na cerebralni površini videli številne svetlikajoče se valove, ki se nenehno spreminjajo v velikosti in obliki, obkrožajo pa jih temnejši predeli hemisfere« (Ralph, 2006: 287).

Eno od izhodišč, na katerih temelji nevroteologija, je torej prepričanje, »...da vsi religijski fenomeni gnezdiijo v nevrofiziologiji, vendar v bistveno bolj kompleksni obliki, kot predvideva materialistični redukcionizem« (d'Aquili in Newberg, 1999: 4). Teza zveni logično, utrjuje pa jo tudi večina sodobnih raziskav. A po mnenju raziskovalcev na tem področju to ni edino poslanstvo nevroteologije. Drugo, bolj politično in manj empirično poslanstvo, je »...vzpostavitev nomotetičnega znanstvenega pristopa k religiji« (d'Aquili in Newberg, 1999: 5), ki bi omogočalo drugačno obravnavo razmerja med znanostjo in religijo. D'Aquili in Newberg (1999: 6–21) na kratko predstavita kronologijo in tipologijo razmerja med dvema vzporednima diskurzoma – znanostjo in religijo: 1. od antagonizma sociobiologa E. O. Wilsona in Monoda, 2. vzajemne neodvisnosti, ko znanost pojasnjuje človeško razumevanje sveta okoli sebe, religija pa božjo intervencijo v svetu, 3. do dialoga med znanostjo in religijo, ki je po mnenju avtorja zelo očitna v kvantni mehaniki in kozmologiji velikega poka (povzeto po d'Aquili in Newberg, 1999: 8–9), pa vse do končne stopnje razmerja med znanostjo in religijo – 4. integracije obeh diskurzov, kjer vidita prav področje nevroteologije. Takole pravita: »Preprosto želiva vzpostaviti okvir, znotraj katerega bo teologijo mogoče analizirati iz perspektive raziskovanja duševnosti in možganov« (d'Aquili in Newberg, 1999: 10). Samopodoba nevroteologije je očitno povezana tudi s projektom združitve znanosti in religije ali celo z zagovarjanjem obeh področij pojasnjevanja sveta kot sinonima, kot avtorja tudi izrecno zapišeta (d'Aquili in Newberg, 1999: 10). To je izhodišče, ki – vsaj za kritično sekularno družboslovje – odpira plejado novih vprašanj o razumevanju različnega ontološkega statusa znanosti in religije ter pripadajočih epistemologij. A preden se resno lotimo tega drugega poslanstva nevroteologije, s pomočjo nekaterih referenčnih raziskav ilustrirajmo, kako trdno je njeno prvo izhodišče – predpostavka, da ima vsako religijsko doživljanje svojo nevrofiziološko osnovo, ki jo je mogoče zaznati in evidentirati s pomočjo razpoložljive biotehnologije.

Bog je v možganih: raziskovalno

Pri pregledu raziskav na področju proučevanja nevroloških osnov religijskega doživljanja ni mogoče mimo eksperimenta iz leta 1983, ki ga je izvedel in koordiniral kognitivni nevroznanstvenik Persinger. Šlo je za umetno aktivacijo zatilnega dela nove možganske skorje s pomočjo posebej za ta eksperiment izdelane čelade, ki generira magnetna polja, ob čemer je Persinger občutil nekaj podobnega, kar je prej poznal le iz zapisov, pripovedi in pričevanj mističnih izkustev. S pomočjo TMS-ja (ang. *Transcranial magnetic stimulation*), ki skozi spremembe magnetnega polja omogoča aktivnost izbranega predela možganov, je Persinger pri sebi spod-

budil elektrofiziološke spremembe in tako nadzorovano upravljal svoj duševni oziroma duhovni svet. Čeprav ni šlo za popolne eksperimentalne pogoje, je s pomočjo takšnih preizkusov na sebi domnevno večkrat potrdil pred tem postavljene teze o povezavi zatilnega dela nove možganske skorje in intenzivnih religijskih izkušenj. No, kljub dejstvu, da je šlo za osebo, ki je v znanstvenem procesu nastopala kar v treh različnih vlogah (Persinger je analitično oblikoval hipotezo, jo preveril na lastnem telesu in potem posledice možganske stimulacije introspektivno interpretiral), kar je zaradi kršenja načela objektivnosti povsem neprimerno, so njegova dognanja ukalupila empirično-raziskovalni tok (nevro)kognitivnih proučevanj religijskega doživljanja (Spilka in drugi, 2003: 62).

Večino časa električna aktivnost zatilnega predela možganov ni izjemna ali presenetljiva, včasih pa vendarle pride do prestopa te naravno optimizirane točke. Vzroki, zakaj se to dogaja, so precej različni. Pyysiainen (2003: 121) omenja tri precej trivialne: globoke osebne krize, stres in intenzivno zbranost zaradi težkih mentalnih nalog. Ti občutki so podobni rahli »kozmični zadetosti« (prav tam). En samcati prestop omenjene meje intenzivnosti elektrofizioloških procesov lahko za vedno spremeni posameznikovo dožemanje smisla življenja in po Persingovem mnenju prav tovrstni nevrofiziološki procesi vzpostavljajo biološko podstat za mnogotere mistične izkušnje številnih zgodovinskih osebnosti. Persinger gre še naprej in celo vsakršno močnejše elektrofiziološko dogajanje (tudi v običajnih intervalih) poimenuje »občutje boga« (v Pyysiainen 2003: 120; Spilka in drugi 2003: 62; Atran 2020: 181), čeprav sploh ni nujno, da gre za teistične vsebine. Prav takšno izrazoslovje je bilo dovolj privlačno za Newberga in d'Aquilija, da sta se v naslednjih letih lotila meritve možganske aktivnosti pri budističnih menihih in frančiškanskih nunah.

S pomočjo tehnologije SPECT sta iskala očitne znake o prirojenosti religijskih občutkov v delovanju možganov. V posameznikih, ki so med izvajanjem svoje rutinizirane prakse (meditiranje ali molitev) poročali o občutku preseganja samega sebe, sta v ključnem trenutku opazila povečan obseg možganske aktivnosti v prefrontalnem delu nove možganske skorje in zmanjšan pretok krvi v delu možganov, ki skrbi za vzpostavljanje mentalne meje med lastnim telesom in okolico – parientalni del nove možganske skorje. Če se ta podre (kar se zgodi pri nekaterih različicah psihoz) ali se za nekaj časa zavestno ukine (kar se dogaja pri transcendentalni meditaciji), se porodijo posebni občutki in izkušnje, ki smo jih v preteklosti poznali pod različnimi, a v religioznih kontekstih precej uporabljenih imenih: nirvana, unio mystica itd. (Atran, 2002: 182). Njune poznejše špekulacije o tem, da je mistično izkustvo izključno posledica pravega razmerja med zmanjšanjem pretoka krvi v enem ter povečanega pretoka krvi v drugem predelu možganov, niso bile vključene v poznejše znanstvene raziskave na večjem vzorcu. V osnovi sta Newberg in d'Aquili izoblikovala zelo trezno stališče do mističnega izkustva; menita, da gre za navadno duševno stanje, ki ga je mogoče doseči preprosto tako, da se odločimo zanj. Možgani naj bi bili evolucijsko opremljeni za doživetje mističnega, torej nikakor ne more biti to posebno duševno stanje domena psihopatoloških, naključnih ali nenavadnih duševnih prebojev.

V tem se z njima strinja tudi Scott Atran (2002), antropolog religije, ki v skladu s svojo kulturno-relativistično osnovo k pretiranim nevrološkim poenostavitvam pristopa previdneje. Newberg in d'Aquili pustita na široko odprto vprašanje, ali bog ostaja le v duševnosti posameznikov ali zaseda tudi medprostor človeštva, je torej nekakšna pojavnost nove vrste, ki presega človeški mentalni prostor. Atran ob tem poudarja, da nevrologa implicitno celo enačita status resničnosti tako pri znanstvenem mišljenju kot pri mističnem izkustvu. Zanju znanost ne more določati, kaj je fiktivno in kaj realno za posameznikovo dožemanje okolice, kar je za Atrana (2002: 183), ki sledi evolucijski paradigmi, nesprejemljivo: »Če naša običajna zaznava in medsebojno prepletanje ni

bil vsaj približek verodostojnosti in skladnosti z vsakdanjimi objekti in dogodki v resničnosti, kako bi potem brez nenehnega vnaprejšnjega vmešavanja naši predniki imeli možnost, da se izognejo padcu iz klifa ali uidejo divji živali, ki jih skuša požreti?« Atran torej nazorno postreže z drugo platjo zgodbe o nevroloških raziskavah možganske aktivnosti.

Podobne raziskave kot Newberg in d'Aquili sta se lotila tudi Kasamatsu in Hirai (v Momen, 2009: 169). V raziskavi, kjer sta uporabila elektroencefalogram, sta raziskovalca opazovala obnašanje možganskih valov med globoko meditacijo po metodi Zazen (religijska praksa v japonskem Zenbudizmu). Elektroencefalogram (EEG) zaznava spremembe možganskih valov med procesom uspanja, raziskovalno najzanimivejši pa je nastop valov alfa, ki nastanejo tik pred trdnim spancem. Vsem udeležencem raziskave, ki so prehajali iz stanja budnosti v stanje trdnega spanja, sta Kasamatsu in Hirai predvajala kratek enakomeren zvočni dražljaj, medtem pa spremljala, kako se skozi določeno časovno obdobje na dražljaj odziva aktivnost možganske skorje. Nedvomno sta ugotovila, da zvočni dražljaj spreminja »obnašanje« valov alfa. Čez nekaj časa je prišlo do pričakovane habituacije, kar pomeni, da so se valovi alfa spreminjali čedalje manj, dokler ni prišlo do popolnega nevrološkega prezira zvočnega dražljaja. Avtorja raziskave iz tega sklepara, da je prišlo do prilagoditve, s katero se posameznik izogne vsakodnevnim stresnim situacijam. Mehanizem je evolijsko pogojen in ohranja raven sproščenosti organizma v spremenjenih razmerah okolja. Gre za klasični algoritem zaznavanja okolja nevrotipične odrasle osebe.

Vzporedno z raziskavo, v kateri so sodelovali omenjeni udeleženci brez posebne izkušnje z religijskimi praksami, sta raziskovalca obravnavala tudi pripadnike japonskega Zenbudizma. Značilnost njihove meditacije Zazen je izjemna koncentracija, v kateri člani eliminirajo vse zunanje dražljaje in se med meditacijo posvetijo izključno svoji notranji motivaciji. Po opravljenih testih sta Kasamatsu in Hirai prišla do ugotovitve, da se pri japonskih Zenbudistih valovi alfa možganske aktivnosti na enak zvočni dražljaj odzivajo drugače, bolj konsistentno. Pri tej eksperimentalni skupini do habituacije skorajda ni prihajalo, saj je bila popolnoma enaka možganska aktivnosti (»posnetek« valov alfa) vidna tudi po daljšem času. Za Kasamatsu in Hiraija je to znak, da je zvočni dražljaj med meditacijo nenehno del zavestne obravnave in počasneje (če sploh) postaja del nezavedne kognitivne sheme (proces habituacije). Sklenila sta, da pri pripadnikih Zazena tudi skozi daljše obdobje ne pride do posodobitve obstoječe kognitivne sheme in dražljaj ne postane predmet nezavednih procesov.

Postavimo predstavljeno raziskavo v teoretski okvir. Piaget je vzpostavil standarde za razumevanje človeške duševnosti in podal teorijo, kako se oblikujejo kognitivne sheme skozi različna obdobja odraščanja. Ključna je seveda interakcija osebe z okoljem, skozi katero otrok ponotranji občutek jaza in vzpostavi navidezno mejo med seboj in okoljem. V začetnem obdobju je za otroško duševnost vsak dražljaj iz okolja relevanten element informacije, ki ga je treba specifično obravnavati in zavestno umestiti v obstoječo mentalno predstavo sveta. Pozneje se izrišejo določeni vzorci, ti so gradniki prihodnje kognitivne sheme. Ta shema bo pozneje poligon za rutinsko odzivanje na izzive iz okolja. Če so dražljaji, ki sledijo v prihodnje, podobni tistim, ki so del kognitivne sheme, je odzivanje otroka bolj ali manj rutinsko in nezavedno. Pri inovativnih, drugačnih in nenavadnih dražljajih pa prihaja do kreativnega procesa, ki zahteva tudi zavestno dejavnost. To, da pripadniki Zen budizma vsak zvočni dražljaj, čeprav je vedno enak, dojemajo »...kot tak in samosvoj in ga kot takšnega tudi obravnavajo...« (Kasamatsu in Hirai v Momen 2009: 169), nakazuje na nekaj, kar je značilnost klasičnega otroškega dojemanja in interpretacije sveta okrog nas. Japonski mistiki se – sodeč po rezultatih, ki jih kaže elektroencefalogram iz omenjene raziskave, – približajo duševnemu stanju otroka in zavestno vzdržu-

jejo dražljaje v polju zavestne obdelave. Za pojasnitev tega fenomena je pozneje Deikman (v Ornstein, 1986: 204) vpeljal koncept »deavtomatizacije«, ki ga opredeli kot »osrednji zavestni psihološki mehanizem, ki preprečuje rutinsko organizacijo, omejevanje, selekcijo in interpretacijo zaznavnih dražljajev« (prav tam). Za Deikmana (v Ornstein, 1986: 219) je mistično doživljanje sveta nadzorovana »...produkcija nenavadnega stanja duševnosti ... pod določenimi pogoji disfunkcioniranja (kot je akutna psihoza ali zaužitje LSD-ja) ali ciljno naravnane obnašanja (kot pri religijskem mysticismu) se pragmatični sistem rutinske selekcije zaznavanja dražljajev upošteva manj ali pa se celo popolnoma poruši. Posledično se favorizira nenavadna zaznava in interpretacija realnosti, ki pa je iz perspektive preživetja in biološke blaginje osebkva bistveno manj učinkovita, zato je bila ta oblika zaznavanja v preteklosti kategorično neupoštevana in izključena iz vsakdanjega duševnega življenja.«

Medtem ko so se Persinger, Newberg, d'Aquili, Kasamatsu in Hirai posvečali običajni, zdravi duševnosti ter ugotavljali, kakšen je potencial za religijsko doživetje pri zdravem posamezniku, so v Združenih državah delujočega indijskega nevrologa Ramachandrana zanimali bolj skrajni, patološki primeri. Njegova raziskovalna pozicija na enem priznanih rehabilitacijskih kalifornijskih inštitutov mu je omogočala vsakodnevno opazovanje oseb, ki so pretrpeli lažje in hujše možganske poškodbe. Eden stranskih produktov drugačnega duševnega življenja je bilo intenzivnejše mistično doživljanje (ali vsaj pomembnejše vrednotenje in poudarjanje takšnih izkušenj). Tako je mogoče pri epileptičnih napadih, shizofrenih halucinacijah, govorih v nerazumljivih jezikih, transu, globoki meditaciji ali predani molitvi opaziti spremenjen pretok krvi skozi možgane in zvišano raven elektrokemičnih signalov (Atran, 2002: 191). S tem, da je pri navadnih tehnikah duševno zdravega posameznika (meditacije in molitve) mogoče govoriti o povečani aktivnosti frontalnega režnja nove možganske skorje, kar se izraža v občutnejšem zavedanju stvarnosti. Pri shizofreniji in epileptičnih napadih posebnega tipa (tisti, ki se dogajajo v zatilnem delu možganske skorje) pa se aktivnost frontalnega režnja zmanjša, kar za posameznikovo duševno življenje pomeni odsotnost (ali usodno zmanjšanje) zavedanja stvarnosti (Stern in Silbersweig v Atran, 2002: 191).

Ramachandran fiziološki izvor takšnih religijskih izkušenj pripisuje netipičnim nevronskega procesom. Če se skupina ali grozd nevronov nenadzorovano aktivira v limbičnem predelu možganov, ki je med drugim soudeležen v posameznikovem subjektivnem doživljanju okolja in regulaciji čustev, so posledice vidne v obnašanju posameznika. To se dogaja tudi med epileptičnimi napadi. Časovno zelo kratke izkušnje aktivirajo nešteto nevronov hkrati; Ramachandran govori o tem, da čustva »gorijo«. Iščejo in vzpostavijo se nove nevronske komunikacijske poti. Katera komunikacijska pot bo izbrana, je za samo osebnost posameznika zelo pomembno. Zato je povsem mogoče, da intenziven epileptični napad spremeni nevronske stanje v limbičnem sistemu do te mere, da sprememba postane stalnost tudi takrat, ko se epileptični napad preneha. Spremeni se torej sama osebnostna poteza posameznika (Ramachandran, 1999: 179–180).

Da bi svojo hipotezo zažiganja nevronov preveril, je Ramachandran z dvema pacientoma izvedel eksperiment. Pacienta s simptomi epilepsije v zatilnem delu možganov sta opazovala različno čustveno nabite in moralno sporne prizore, medtem pa je Ramachandran s tehnologijo za galvansko odzivanje meril reakcije obeh pacientov. Med predvajanimi podobami so bili prizori nasilja, spolnih vsebin, religijskih simbolov itd. Če bi tezo o zažiganju nevronov jemali zelo dosledno, potem bi bila reakcija pri vseh teh čustveno nabitih in moralno spornih prizorih enaka oziroma vsaj podobna. Vsi čustveni odzivi se namreč sooblikujejo v limbičnem sistemu možganov, zato ni povsem jasno, kako bi lahko limbični sistem razlikoval med (na pri-

mer) nasilno in religijsko vizualno vsebino. Pri dveh pacientih s simptomi epilepsije temporalnega režnja se je izkazalo, da sta se (galvanično) burno odzvala le pri religijskih vsebinah. Torej nenadzorovan vžig nevronov v limbičnem sistemu med epileptičnim napadom očitno ne more pojasniti celotnega spektra religijskega doživljanja.

Nikakor pa ni mogoče dvomiti o posledicah, ki jih nenadni dogodki v zatilnem delu možganov (epileptični napad, kap, možganska poškodba) puščajo pri posameznikovem obnašanju, osebnosti in religijskem doživljanju. Ramachandran (1999: 180) temu pravi osebnostni tip, ki ga močno determinira dogajanje v zatilnem delu možganov (ang. *temporal seizures personality*). Ljudje tega osebnostnega tipa veliko večji pomen pripisujejo zelo trivialnim dogodkom, so obsedeni s filozofskimi in teološkimi problemi, nimajo nikakršnega smisla za humor, imajo pretiran občutek lastne pomembnosti ter vedno in natančno zapisujejo svoja doživetja. Objekte v svetu vidijo s posebnim čarom, sebe pa pogosto dojemajo kot verskega izbranca ali voditelja. Kot k temu dodaja Tomc (2000: 308), se pri epileptikih takšne radikalne (predvsem pa konsistentne in vzorčno potrjene) osebnostne spremembe dogajajo zaradi »nove vzpostavitve nevronske poti v temporalnem delu možganske skorje.« Pri zdravi duševnosti se čustveno doživljanje nenehno potrjuje, korigira ter prilagaja dejanskim stvarnim pogojem. V navedenih patoloških primerih se tovrstni korekcijski mehanizem podre in povratne zanke doživetij ni. Čustva, ki so posledica čutnih dotokov in tista čustva, ki so posledica miselnih procesov, nimajo več veliko skupnega. S tem pa se odpre nov prostor za lastne interpretacije sveta, ki so lahko bistveno drugačne od splošno uveljavljenih in kulturno sprejetih predstav sveta. Takšna presežna čustva ne gnezdiijo v izkustvu sveta, ampak v fiziološkem kaotičnem sprožanju nevronov: »Na nas učinkujejo kot nadnaravna in zunajtelesna, saj so popolnoma drugačna od vsega, kar smo sicer v življenju izkusili. V primeru, ko epileptične osebe doživijo trajne osebnostne spremembe, gre za to, da se izkušnja 'presežnih čustev' prevede v dolgoročni spomin in postane trajna osebnostna poteza. Takrat oblikuje moralna načela, ki so po meri neke (še) neobstoječe skupnosti.« (Tomc, 2005: 141)

Ramachandrovi eksperimenti dodatno utrjujejo tezo, da nenavadno delovanje zatilnega režnja korelira s tako imenovano hiperreligioznostjo in da osredinjenost nevrotologije na delujoče možgane v osnovi ni napačna odločitev. To pa seveda ne pomeni, da se religijsko doživljanje lahko pojasni izključno s pomočjo možganske disfunkcije oziroma patologije. Vse, kar lahko varno poveemo po ilustraciji izbranih nevroteoloških raziskav, je, da se religijsko doživljanje odvija v posebnih predelih možganov in da nenavadno duševno življenje korelira z nekaterimi bolj ekstremnimi religijskimi mislimi in izkušnjami. Sama religioznost, ki je pripisana neki izkušnji, pa prihaja od posameznika, ta pa vedno iz specifičnega kulturnega ozadja. Skratka, ni psihološkega oziroma nevronskega mehanizma, ki bi bil vpleten izključno v religijske izkušnje (Pyysiainen 2003: 142).

Vidimo, da pri nevroteologiji še zdaleč ne gre za konsistentne teoretske sisteme, poenostavljali bi tudi, če bi trdili, da obstajajo že zametki teoretskih modelov. Res je, da vsi omenjeni raziskovalci poskušajo rezultate svojih raziskav teoretsko kar se da smotrno umestiti v širši kontekst (nevro)kognitivnih znanosti, vendar obstoječi rezultati nastajajo fragmentarno, osredinjajo se na zelo različne vidike delovanja možganov, poleg tega pa je teoretsko preveč pomanjkljiv tudi sam kontekst, v katerem se nevroteologija odvija.⁴ Tako za zdaj nevroteologija še niha med teoretsko spekulacijo in ateoretskim empiricizmom. Kritik je pričakovano veliko, med njimi se večina osredinja na pojmovno poddefiniranost pojmov, kot so religijsko doživljanje, religija na splošno, misticizem in duhovnost, a k stabilnejšemu teoretskemu modelu te kritike dodajajo bore malo (Hick, 2006). Socialni psiholog Dovidio (2008) se po drugi strani osredinja

na teoretično, empirično, interpretativno in praktično raven raziskovanja v (nevro)kognitivnih znanostih. Zdi se, da še najbolj opiše trenutno stanje v nevroteološkem raziskovanju pojem »lobomahije« (Vöröš, 2010) oziroma bitka režnjev, kjer vsak raziskovalec poudarja po njegovem mnenju hegemonski predel možganskega tkiva, kar pomeni, da nesoglasja v nevroteologiji: »... niso zamejena le na nekaj manjših nesoglasij, temveč se začnejo na temeljni ravni, tj. pri samem poskusu določitve približnega nevrološkega substrata verskih izkustev« (prav tam). Spomnimo se, da se je Ramachandran posvečal predvsem limbičnemu sistemu možganov in temporalnemu režnju, Newberg in d'Aquili pa parietalnemu in prefrotalnemu delu nove možganske skorje.

Iz predstavitve nevroteologije v teoriji in praksi lahko razločimo vsaj nekatera vodila raziskovanja, kot jih razume Newberg v svoji zadnji knjigi iz leta 2010, *Principles of Neurotheology*. V njej so nekatere v prejšnjih knjigah latentne težnje (denimo obravnava znanosti in religije kot sinonima, povezovanje duhovnosti in znanosti ter uporaba odkritij (nevro)kognitivne znanosti za izboljšanje možganske učinkovitosti v vsakdanjem življenju) izrecno potrjene, utrjene in celo nadgrajene. Kaj so torej principi nevroteologije, v bližnji prihodnosti najverjetneje ene najvplivnejših paradigem v proučevanju religije na področju interdisciplinarnih znanosti?

1. Izboljšanje človeškega razumevanja delovanja duševnosti in možganov
2. Izboljšanje človeškega razumevanja teologije in religije na splošno
3. Izboljšanje pogojev človeškega delovanja, zlasti v okviru psihične blaginje in
4. Izboljšanje pogojev človeškega delovanja v okviru prakticiranja vere in religijskega življenja oziroma duhovnosti (povzeto po Newberg, 2010).

Ti štirje cilji so med sabo seveda komplementarni, a delitev na znanstveno in ezoterično poslanstvo nevroteologije je očitna. Prva dva cilja imata sicer v osnovi ambicijo, da se razpoložljiva spoznanja soočijo z znanstvenimi odkritji iz drugih disciplin (nevro)kognitivnih znanosti (kognitivna psihologija, socialna nevroznanost, kognitivno družboslovje itd.), vendar pragmatizem in terapevtska naravnost drugih dveh ciljev že nakazujeta trend nevroteologije v prihodnje. Če je znanstvena rigidnost še vedno prisotna v študijah, ki se objavljajo v zadnjem času, potem je prisotna zato, ker so raziskave nekakšen residuum preteklosti. Danes so ta znanstvena spoznanja bolj platforma bolj poljudnemu terapevtskemu razpravljanju o izboljšanju osebnega odnosa do boga, nadnaravnega ali duhovnosti.

Frenologija: vse je v možganih

Franc Joseph Gall, pionir frenologije, (psevdo)znanstvene vede iz začetka 19. stoletja, ki s pomočjo lobanjskih vdolbin in izboklin vrednoti karakterne dispozicije posameznika, takole pravi v knjigi, ki sta jo napisala skupaj z Johannom Kasparjem Spurzheimom (1809/2001: 460): »Kmalu bomo vsi nedvomno prepričani, tako kot Bonnet, Condillac, Herder, Cabanis, Prochacka, Sömmerring Reil in drugi, da je treba vzroke vseh pojavnosti v človeškem organizmu na splošno in vzroke vseh duševnih potencialov iskati v možganih.« In nadaljuje: »Naravoslovec, vzgojitelj, moralist, zakonodajalec bo za svoje trhle zamisli o izvorih vseh človeških nagonov, strasti, vseh talentov in njihove pestrosti, kmalu dobil očitne in občutne dokaze o tem, da je človeški organizem produkt višjih intelektualnih in moralnih potencialov. Dobil bo dokaze za to, da so odraščanje, zakoni, etika in religija del človeške narave. Da te lastnosti za človeka niso samo uporabne, ampak na njegovo srečo tudi nepogrešljive.« (Gall in Spurzheim, 1809/2001: 462)

Beseda frenologija izhaja iz »phren« – um in »logos« – znanje, gre pa za proučevanje duševnosti na podlagi informacij o lobanji (velikost, obseg, relief lobanje itd.). Svoj vrhunec je frenologija kot znanstvena disciplina dosegla med letoma 1810 in 1840, iz dunajskega okolja, kjer sta Gall in Spurzheim delovala, pa se je hitro razširila tudi v Veliko Britanijo, predvsem na Škotsko, kjer je bilo leta 1820 tudi ustanovljeno slovito Edinburško frenološko društvo. Ni dvoma, da je frenologija s svojo vztrajnostjo na proučevanju možganov kot ključnem organu za razumevanje človeških kognitivnih (in konativnih) procesov usodno vplivala na nadaljnji tok raziskovanja v nevrologiji, na teorijo modularnega uma, razvoj biotehnologije in navsezadnje tudi psihologije kot akademske discipline. Gall sicer ni bil prvi, ki je javno zagovarjal stališče, da so možgani ključni generator človeškega duševnega življenja. Tallis (2008: xviii) k temu dodaja, da je bilo to stališče znano že 500 let pred našim štetjem, ko je Hipokrat izjavil naslednje: »Morali bi že vedeti, da naši užitki, veselje in smeh, kot tudi naša žalost, bolečina in solze prihajajo iz naših možganov in samo iz naših možganov.« To slutnjo sta šele Gall in Spurzheim elaborirala v teoretski sistem, in to v njunem temeljnem delu *Untersuchungen über die Anatomie des Nervensystems überhaupt, und des Gehirns insbesondere*,⁵ ki je bilo objavljeno leta 1819. V njem sta razdelala in predstavila nekaj temeljnih izhodišč (povzeto po Gall in Spurzheim, 1809/2001):

1. moralni in intelektualni potenciali posameznika so prirojeni
2. njihova manifestacija je odvisna od možganske organizacije
3. možgani so sedež vseh duševnih potencialov in čustev
4. možgani so sestavljeni iz številnih partikularnih modulov, te module sestavljajo čustva in duševne lastnosti, ki se med sabo razlikujejo, in
5. oblika lobanjske kosti je oblika možganov, oblika možganov pa odslikava relativno razvitost posameznih možganskih modulov.

Do teh predpostavk sta Gall in Spurzheim prišla s pomočjo empirično-induktivne metode, v kateri sta obravnavala številne posameznike, večinoma iz družbenega obrobja ali tiste, ki so po duševnih lastnostih posebej izstopali (posamezniki, ki so imeli posebej izražene talente) (Gall in Spurzheim, 1809/2001: xii). S skrbnim opazovanjem, otipavanjem lobanjske kosti in popisovanjem je nastal nekakšen »zemljevid« možganskih modulov; ta zemljevid je bil sestavljen iz 27 modulov s svojo duševno funkcijo. Skupno obnašanje posameznika je bilo determinirano skozi sodelovanje različnih posameznih organov (prav tam). Na tem mestu naj omenimo, da je bilo za Galla 19 modulov skupnih, tako za višje razvite živali kot za človeka. To je tudi zapisal v pismu svojemu kolegu zoologu Georgesu Cuvierju leta 1802 (Gall in Spurzheim, 1809/2001: xiii). Diferenco med človekom in višje razvitimi živalmi je torej videl (le) v osmih modulih – stališče, ki je za začetek 19. stoletja bilo vse prej kot konformistično. Sicer pa je Gall definiral naslednje možganske module:

1. modul za nagon za razmnoževanje
2. modul za ljubezen do svojih potomcev
3. modul za ljubezen na splošno in prijateljstvo
4. modul za samoobrambo in pogum
5. modul za ubijanje
6. modul za prevare, prodornost in spretnosti
7. modul za zaznavo premoženja, pohlepa in krajo
8. modul za ponos
9. modul za nečimrnost in ambicioznost

10. modul za zadržanost in dobrega gospodarja
11. modul za spomin stvari, učenje in perfekcionizem
12. modul za zaznavo prostora in razsežnosti časa
13. modul za spomin in občutek za ljudi
14. modul za besede
15. modul za produkcijo in razumevanje govora
16. modul za barve
17. modul za glasbeno nadarjenost
18. modul za zaznavo razmerij med števili
19. modul za razumevanje mehanike in konstrukcij
20. modul za primerjalno modrost
21. modul za metafizični občutek
22. modul za razumevanje satire
23. modul za poetski talent
24. modul za prijaznosti, dobrodušnosti, blagost in sočutje
25. modul za imitacijo obnašanja
26. modul za religijsko doživljanje in
27. modul za trdnost, konstantnost, vztrajnost in trdovratnost.

Seveda je za primerjavo z nevroteologijo najpomembnejše to, da je Gall 26. modulu, ki se nahaja v ozadju očesne jamice, pripisoval funkcijo religijskega doživljanja. Vidimo, da je religijo razumel kot relevanten sistem vrednot, celo tako relevanten, da je po njegovem mnenju del možganskega tkiva posebej specializiran za izvrševanje prav te duševne funkcije. Kaj je inovativnega v frenološkem dojetanju vloge možganov? Predvsem to, da človeškega centralnega živčnega sistema oziroma možganov ni obravnaval tako kot večina prejšnjih znanstvenih pogledov na vlogo možganov, ki so bili še krepko potopljeni v kartezianski dualizem, torej kot vmesno substanco, nekakšen vmesnik med duševnostjo in fizičnim telesom, ampak je frenologija začela obravnavati možgane kot produkcijski prostor vseh človeških duševnih procesov. Seveda je takšno stališče spodbudilo številne kritike, ki še dandanes vztrajajo, a da bi razložili uporabne nastavke od (znanstveno dokazano) zgrešenih pogledov frenologije, lahko razdelimo teoretska izhodišča frenologije na dva dela. V prvem delu je prepričanje frenologije, da je lobanjski relief dejanska odslikava razvitosti možganovine, ki je pod lobanjsko kostjo, ta možganovina pa je neposredna odslikava relativne razvitosti specifičnih možganskih modulov. To stališče so sodobne (nevro)kognitivne znanosti nedvomno zavrnile. Pomembnejše je drugo teoretsko izhodišče frenologije, ki pravi, da je arhitektura možganov modularna. Možgani ne delujejo celotno pri prav vseh duševnih procesih, ki se dogajajo v posamezniku. Različni predeli možganov so pri različnih procesih vpeti z različno intenzivnostjo, zato je mogoče razmejiti določene možganske predele in jim pripisati nekoliko večjo težo pri kognitivnih operacijah (denimo spominu, mišljenju, zaznavi in kot smo videli v prejšnjem poglavju, tudi pri religijskem doživljanju) v primerjavi z drugimi možganskimi predeli, ki so pri teh istih kognitivnih operacijah manj aktivirani. To izhodišče je bilo znanstveno potrjeno in je vplivalo na tako imenovano teorijo modularnega uma in celotno (nevro)kognitivno znanost (glej Bechtel in Graham, 1998). Sklenimo poglavje še s kratkimi vzporednicami med frenologijo in nevroteologijo.

Če primerjamo družbeni kontekst, v katerem obe področji delujeta oziroma sta delovali, vidimo, da se odziv strokovne javnosti kljub dvestoletni razliki ne razlikuje radikalno. Tako frenologija kot nevroteologija sta pri kolegih, ki proučujejo enako tematiko (v primeru frenolo-

gije duševne procese, v primeru nevroteologije religijsko doživljanje) zbudila mešane občutke, največkrat pa kar kritične odzive, zaradi katerih sta tako Gall in Spurzheim kot Newberg in d'Aquili morala postreči z dodatno argumentacijo svojih sklepov. Glede na to, da je frenologija tudi sama ponudila nove prispodobne za pojasnjevanje duševnih procesov (načelo modularnosti je že ena teh prispodob), lahko pričakujemo, da bo tudi nevroteologija vzpostavila, nato pa utrdila nove prispodobne, ki bodo po oceni raziskovalcev s tega področja ustrežnejše pojasnili duševne procese med religijskim doživljanjem. Ključna noviteta frenologije je bila preusmeritev raziskovanja na možgane kot ključni organ, kjer se generirajo duševni procesi. Zelo podobno je pri nevroteologiji; uspelo ji je spremeniti perspektivo družboslovcev, humanistov in raziskovalcev na področju naravoslovja, da možgane obravnavajo kot relevanten organ, če želijo celostno in konsistentno pojasniti religijo kot večravenski znanstveni fenomen. To denimo pri Durkheimu, ki je obravnaval socialno skupnost kot pojav nove vrste, izropano posameznikov in njihovih umov, ne bi nikoli bilo mogoče. Ker je nevroteologija tudi medijsko in akademsko čedalje močnejša, je danes pravzaprav vsako družboslovno ukvarjanje z religijo, ki se ne poglobi tudi v kognitivne in socialno nevroznanstvene vidike religijskega doživljanja, pravzaprav neresno. In če tukaj še stopimo korak naprej: nevroteologija je nekakšna razširitev raziskovanja modula številka 26 v frenologiji. Kot smo videli, je religijskemu doživljanju sveta že Gall dal pomembno mesto na možganskem zemljevidu duševnih funkcij. Današnje sociološke raziskave dokazujejo, da religija kljub vsem sekularizacijskim tezam ne pojenja, religija kvečjemu spreminja samo svojo modaliteto, dogaja se tako imenovani subjektivni obrat v razumevanju religije (Beck, 2009: 31–65). Skratka, nevroteologija inventivno uporablja nove biotehnološke tehnologije in opravlja raziskave in s tem pogloblja razumevanje vloge religije v osebnem mentalnem svetu sodobnih posameznikov.

Če sklenemo: Dobbsova (2005: 31) ocena z začetka prispevka, da gre pri nevroteologiji za »novo frenologijo«, se nam zdi upravičena. To je seveda lahko pogojni kompliment (v smislu preusmeritve perspektive na nov prostor religijskega doživljanja, ki je bil v preteklosti spregledan), hkrati pa tudi pogojna kritika (v smislu poenostavitve in redukcionalizma ter zloraba nekaterih fragmentarnih znanstveno potrjenih dognanj za fantastično graditev splošnih teorij o obstoju in smotnosti religije v današnji družbi).

Sklep: nič ni [samo] v možganih

Povezovanje možganov in religije (ali možganov in česar koli) je popularno in založniško presenetljivo donosno. Ne samo akademska, tudi splošna javnost je za nove, biološko utemeljene razlage pojavov, o katerih so v preteklosti obstajale samo krhke špekulacije, izjemno dovzetna. Raymond Tallis, angleški filozof, vidi vzrok za takšno splošno euforijo v že navedem citatu Hipokratu o tem, da so možgani začetek in konec vsega, kar lahko doživimo v svojem življenju. Okrog te Hipokratove izjave, ki je datirana okrog leta 500 pred našim štetjem, se je postopoma zgradil bolj ali manj utemeljen sistem dejstev, prepričanaj, predsodkov, vrednot in domišljije, ki je v končni posledici prerasel v materijo, iz katere je vzniknila sodobna (nevro)znanost, vključno z nevroteologijo. Ta (psevdo)znanstveni sistem Tallis imenuje »nevromitologija«, ki je po njegovem mnenju »...zgrešeno prepričanje o tem, da lahko nevroznanost pojasni bistveno več kot dejansko lahko« (Tallis, 2008: 160). Strinjamo se lahko s Tallisom, da so možgani v zgodbi (nevro)znanosti precenjeni in neupravičeno apriorno zasedajo hegemonsko pozicijo v razmer-

ju do drugih dejavnikov (v primeru religije vsaj še upoštevanje kognitivne ravni posameznika, njegove vrednote, dognanja razvojne psihologije, posameznikovo socialno obnašanje in vpliv kulturnega ozadja, v katerem posameznik deluje), ki so prav tako vpleteni v genezo religijskega doživljanja. Pogosto je opazovanje možganske aktivnosti edina oblika verificiranja teorije tudi zaradi odsotnosti bolj izdelanih psiholoških in družboslovnih metodoloških orodij, ki bi bolj objektivno zajela informacije na psihološki, sociološki, kulturološki in antropološki ravni religijskega doživljanja. Včasih pa je edina oblika preverjanja teorije zaradi preprostega dejstva, da je možgansko aktivnost – ob izpolnjenih tehničnih in strokovnih pogojih – mogoče razmeroma preprosto zaznati in evidentirati.

Uveljavljanje nevroteologije kot kredibilnega področja znanstvenega raziskovanja vznemirja tudi zaradi odprte možnosti, da bi na nevrofiziologiji temelječa razlaga religijskega doživljanja postopoma omejila ali kar odpravila ontološki status verovanja, posledično pa tudi zmanjšala vlogo religijskega obnašanja in ne nazadnje odpravljala religijske skupnosti po svetu: »Na enem mojih predavanj se je name obrnila ženska srednjih let, ki je bila zaskrbljena zaradi naših ugotovitev. Zaupala mi je, da je bila vse svoje življenje verna, se udeleževala druženi religijske narave, redno molila in želela vedno dobro svoji veri, a nikoli v življenju še ni doživela takšne mistične izkušnje, kot jo opisujemo v naši knjigi. Vprašala me je: Ali to pomeni, da nisem resnično verna?« (Newberg in d'Aquili v Rause, 2001: 174). Brez obotavljanja ji je seveda odgovoril: »Ne!« (prav tam).

S tem odgovorom se strinja tudi večina raziskovalcev s področja kognitivne psihologije in antropologije. Nevroteološke študije dokončno dokazujejo le možgansko vpetost v kognitivne, konativne in motorične procese, a takšna možganska vpetost je prisotna pri prav vsakem človeškem vedenju (Spilka, Hood, Hunsberger in Gorsuch, 2003: 63). Nobena študija ni dokazala, da je zaznana možganska aktivnost zadolžena ekskluzivno za procesiranje religijskega doživljanja. Še več, Momen (2009: 173–185) navaja raziskavi Roberta Fisherja in Arthurja Deikmana, ki sicer nista spremljala možganske aktivnosti posameznikov med religijskimi praksami, sta pa izdelala zelo natančne razlagalne algoritme in popisala številne primere, kjer so bili simptomi oziroma učinki (tako vidni kot fenomenološki) pri posameznikih identični temu, kar sta Newberg in d'Aquili zaznala pri frančiškanskih nunah in budističnih menihih. Fischer in Deikman se nista ukvarjala neposredno s proučevanjem nevrofizioloških osnov religijskega doživljanja, ampak sta se osredinila na različne oblike spremenjene zavesti (spanje, trans, ekstaza itd.), posebej pa sta se posvetila uživanju prepovedanih substanc. Glede na primerjavo opisov sodelujočih v nevroteoloških raziskavah in udeležencih v raziskavah Fisherja in Deikmana lahko z veliko gotovostjo trdimo, da bi raziskava s tehnologijo SPECT ali MRI potrdila tudi nevrofiziološko identičnost odzivanja ne glede na to, ali je bila prisotna religija ali kateri koli drugi dejavnik (notranji ali zunanji), ki sproži spremembo vsakdanjega stanja zavesti. Bolj jedrnato je to ubesedil antropolog Atran (2002: 182), ki je pripomnil, da bi zelo podoben nevrofiziološki odziv kot pri udeležencih nevroteoloških raziskav »...dobili najverjetneje tudi pri ljudeh, ki ekstatično spremljajo rock koncert.«

V sklepu lahko sledimo Tallisu (2008: xviii), ki pravi, da so možgani samo nujni pogoj za vse oblike zavestnega delovanja, niso pa zadosten pogoj za takšno delovanje. Nevronska aktivnost specifičnih režnjev je torej brez dvoma nujni pogoj religijskega doživljanja, kar nevroteološke raziskave potrjujejo, ni pa zadosten pogoj, da je določeno doživljanje fenomenološko zaznano kot religijsko.

Možganska aktivnost med religijsko prakso seveda pojasni en (večinoma biološki) vidik religije, težko pa bi se strinjali s trditvijo, da so možgani »ključni« predmet obravnave pri

razumevanju religije. Če je res, da se bog iz človeške kulture ne bo poslovil, dokler bomo imeli tako zasnovano možgansko infrastrukturo, kot pravita Newberg in d'Aquili (v Spilka, Hood, Hunsberger in Gorsuch, 2003: 63), potem se zastavlja vprašanje, zakaj delež verujočih v zahodnih razvitih državah Evrope upada (sicer manj, kot je predvidevala sekularizacijska teza, a vendarle upada). Na to vprašanje po našem mnenju nevroteologija ne more in ne bo mogla sama odgovoriti (čeprav se nekako ne moremo otresti prizora, v katerem Newberg v laboratoriju s pomočjo tehnologije SPECT opazuje recimo povprečno verujočega Poljaka in ga primerja s povprečno manj verujočim Dancem ter na podlagi razlik v možganski aktivnosti Poljaka in Danca oblikuje novo teorijo evropske religijske pluralnosti).

Literatura

- ADOLPHS, R. (2006): What Is Special about Social Cognition?. V *Social Neuroscience. People Thinking About Thinking People*, ur. J. T. Cacioppo in dr., 269–286. Cambridge in London, A Bradford Book.
- ALLPORT, W. G. (1954/1975): *The Nature of Prejudice*. New York, Basic Books
- ATRAN, S. (2002): *In Gods We Trust. The evolutionary Landscape of Religion*. Oxford, Oxford university Press.
- BECHTEL, W. IN GRAHAM, G. (UR.) (1998): *A companion to cognitive science*. Oxford, Blackwell Publisher.
- BECK, U. (2009): *Lastni Bog. O zmožnosti religij za mir in njihovem potencialu za nasilje*. Ljubljana, Študentska založba, Claritas.
- D'AQUILI, E. IN NEWBERG, A. (1999): *The Mystical Mind: Probing the Biology of Religious Experience*. Minneapolis, Fortress Press
- DAUGMAN, J. G. (2001): Brain Metaphor and Brain Theory. V *Philosophy and the Neurosciences*, ur. William Bechtel, Pete Mandik, Jennifer Mundale in Robert S. Stufflebeam, A Reader. Blackwell Publishers, Malden in Oxford.
- DECETY, JEAN IN KEENAN, J. P. (2006): Social neuroscience: A new journal. V *Social Neuroscience*, vol.1, 1, 1–4. London: Psychology Press.
- DOBBS, D. (2005): Fact or Phrenology. *Scientific American Mind* 1 (1): 24–31.
- DOVIDIO, J. F., PEARSON, A. IN ORR, P. (2008): Social Psychology and Neuroscience: Strange Bedfellows or a Healthy Marriage? V *Group Processes & Intergroup Relations*. Los Angeles, London in Singapur: Sage Publications.
- GALL, J. IN SPURTZHEIM, K. J. (1809/2001): *Untersuchungen ueber die Anatomie des Nervensystems*. Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag.
- HARMON-JONES, E. IN WINKIELMAN, P. (2007): A Brief Overview of Social Neuroscience. V *Social Neuroscience. Integrating Biological and Psychological Explanation Of Social Behavior*, ur. E. Harmon-Jones in P. Winkielman, 3–14. New York, The Guilford Press.
- HICK, J. (2006). *The Frontier of Religion and Science. Religious Experience, Neuroscience and the Transcendent*. New York, Palgrave Macmillan.
- WIKIPEDIA. Dostopno prek: <http://en.wikipedia.org/wiki/neurotheology> (13. januar 2011)
- TWITTER. Dostopno prek: <http://twitter.com/Virtu008/status/6247619027> (8. januar 2011)
- ITO, T. (2006): The Social Neuroscience of Stereotyping and Prejudice: Using Event-Related Brain Potentials to Study Social Perception. V *Social Neuroscience. People Thinking About Thinking People*, ur. J. T. Cacioppo, 189–208. Cambridge in London, A Bradford Book.
- JAMES, W. (1990): *Raznolikosti religioznog iskustva*. Studija ljudske prirode. Zagreb, Naprijed.
- MALI, F. (2006): *Epistemologija družbenih ved*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

- MARKIČ, O. IN BREGANT, J. (UR.) (2007): *Narava mentalnih pojavov*. Maribor, Založba Aristej.
- MOMEN, M. (2009): *Understanding Religion. A Thematical Approach*. Oxford, Oneworld Publication.
- NEWBERG, A. M. D., D'AQUILI, E. M. D. IN RAUSE, V. (2001): *Why God won't go Away. Brain Science and Biology of Belief*. New York, Ballantine Books.
- NEWBERG, A. (2010): *Principles of Neurotheology*. Wey Court East, Farnham, Surrey, Ashgate.
- NEWBERG, A. IN WALDMAN, M. R. (2009): *How God Changes Your Brain*. New York, Ballantine Books.
- ORNSTEIN, R. (1986): *The psychology of Consciousness, The Classic study*. New York, Penguin Books.
- PYYSIÄINEN, I. (2003): *How Religion Works. Towards a New Cognitive Science of Religion*. Leiden (Netherlands), Koninklijke Brill NV.
- RAMACHANDRAN, V. S. IN BACKERSLEE, S. (1999): *Phantoms in the Brain*. London, Fourth Estate.
- SPIILKA, B., HOOD, R. W. JR., HUNSBERGER, B. IN GORSUCH, R. (2003): *The Psychology of religion: an empirical approach*. New York, The Guilford Press.
- TALLIS, R. (2008): *The Kindom of infinite Space – A Fantastical Journey around your Head*. London, Atlantic Books.
- TOMC, G. (2000): *Šesti čut. Družbeni svet v kognitivni znanosti*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- TOMC, G. (2005): *Mentalna mašina. Možgani kot organski motor na duševni pogon*. Ljubljana, Založba Sophia.
- VÖRÖS, S. (2010): Blišč in beda nevroteologije. Analiza: Časopis za kritično misel 14 (1–2): 71–91.

Nevralni korelati sebstva

Uvod

Samozavest, duševnost, svoboda in sorodne značilnosti so bile do nedavnega nedostopne znanstvenemu raziskovanju. Filozofi in teologi so lahko več ali manj nemoteno in suvereno opravičevali svoja videnja teh edinstvenih pojavov. Toda v zadnjih desetletjih, ko so se vprašanja, povezana s človekovo samozavestjo, znašla na seznamu zadnjih velikih znanstvenih ugank nekaterih naravoslovnih znanosti, se je položaj močno spremenil. Koalicija kognitivnih nevroznanosti si je zadala za cilj razvozlati skrivnost zavesti in različnih z njo povezanih značilnosti. To raziskovanje je ustvarilo možnosti za popravek znanstvene paradigme. Obdobje moderne znanosti zaznamuje predstava o svetu kot mehanizmu. Znanosti so se usmerile v *objektivni svet*. Tudi filozofija in teologija imata v tem obdobju razmeroma malo vprašanj, namenjenih človeku. To stanje sta adekvatno izrazila R. Descartes in I. Newton z mehanično razlago sveta. Človek je čedalje bolj ločen od sveta, ta položaj pa mu je tudi ustrezal. Nove razmere, zlasti nova ureditev znanosti konec 18. stoletja, so spremenile razmerja med znanostmi. Hierarhično urejene znanosti so že del davne preteklosti. Naravoslovne znanosti so potrebovale filozofijo zaradi terminološke ureditve znanj in generiranja novih pojmov, teologiji pa je grozil izgon iz znanstvene sfere. Newmanovo zagovarjanje teologije kot veje znanosti spada med najbolj znane razprave 19. stoletja (Newman, 1976: 33–50). Vprašanja o človeku so si začele postavljati nove (hibridne) znanosti. V 20. stoletju so jim sledile *trše* naravoslovne znanosti s področja biologije. Sredi 20. stoletja se je v znanstvenem svetu utrdilo prepričanje, da je človeštvo doseglo verodostojne teorije o izvoru vesolja, o štirih glavnih silah, ki vladajo vesolju, o bistvu kemičnih spojin, o izvoru in posredovanju življenja. Skoraj na koncu tega stoletja se je znova zastavilo vprašanje o človeku, o zavesti in o umetni inteligenci. Zgodba še ni končana, pravzaprav se še znova začena, zlasti kar se tiče človekove globlje povezanosti s svetom. Vprašanje je bilo na začetku dokaj preprosto: (1) ali nadaljevati atomizacijo stvarnosti in tako pojasniti tudi zadnje skrivnosti človeka na mehaničen način (uporabna filozofija) ali (2) razviti nov koncept o nas samih, o samozavedanju in o posledicah tega novega koncepta za znanosti. V zadregu pa ni spravilo samo filozofije in teologije, temveč je napovedalo temeljito preobrazbo moderne (dualistične) paradigme.

Z razpravo odpiram nekatere vidike v okviru drugega dela vprašanja. Obširna študija Maxwella Bennetta in Petra M. S. Hackerja (2003) o filozofiji nevroznanosti je pokazala nekatere vzroke, zakaj so bila z ekspanzijo dualizma nekatera vprašanja o človeku za več stoletij zamrznjena. Potreben je bil nov filozofski koncept. Zato si zastavljam vprašanje o človeku z vidika prej omenjene koalicije znanosti, in sicer v filozofskem pogledu, kot si ga je zastavljala filozofija v antični Grčiji. Napis na Apolonovem templju v Delfih, *gnōthi seautón* (ali *sautón*) – *spoznaj samega sebe* –, je bil v globino vrtajoče spoznanje nekoga, ki je človeka že poznal 'od začetka naprej' (mati, babica, modrec), a brez apriorizmov in interesov, tako kot si zastavlja vprašanja o sebi vsakdo, kadarkoli razmišlja o sebi. Upanišadske Vede so prepojene s tem vprašanjem in z vedno istimi odgovori: *aham atman*; gre za mene – jaz sem *atman* –, v tem pa se odpira pogled na celotno stvarnost. V krščanstvu je vprašanje, kdo sem, isto kot kdo si ti, tega pa Avguštín konča z božjim spoznanjem: »Ti pa si bil globlji v meni kot moja najgloblja notranjost in višji kot moja najvišja misel« (Avguštín, *Izpovedi*, III, 6). Spoznanje temelji na ideji, da je resnica o meni (tebi) latentna v moji (tvoji) zavesti in da se izrazi v neposredni življenjski izkušnji (resničnosti). Po rojstvu, se pravi *rojenosti* (*natality*) (Arendt, 1998), se postavlja isto vprašanje o avtentičnosti sebstva (telesnosti).

Nevroznanosti si ta vprašanja postavljajo z vidika strukture in funkcionalnih načinov delovanja živčnega sistema. Do nedavnega je veljalo nekakšno splošno pravilo, da so se spoznanja porajala *a negativo*, se pravi iz različnih poškodb, tumorjev, vnetij, degenerativnih procesov itn., ki motijo delovanje sistemov, jemljejo spomin, spreminjajo osebnost, vplivajo na zaznavne sposobnosti in na splošno kličejo po ukrepih za ponovno vzpostavitev ravnovesja. Danes si nevroznanosti to vprašanje postavljajo tudi *a positivo*: ne zanimajo jih le posamični odgovori na stvarna vprašanja, temveč celovit pogled na strukturo individuuma in njegovo funkcionalnost. Günter Rager (2003: 16) meni, da gre (1) za izjemno povečano količino znanj o človekovih možganih (in na splošno o antropologiji organov) in načinu njihovega delovanja in (2) za širitev znanstvenega znanja v smeri filozofskega spraševanja o biološki stvarnosti, to pa napoveduje nov pogled na svet, stvarnost in zavest/sebstvo.

Filozofija in teologija tradicionalno ugovarjata, da se je tako postavljanje filozofskih vprašanj doslej iztekalo v redukcionizmu, s katerim je znanstveno dojetje stvarnosti izključevalo vidik osebe, osebne in zasebne. Zaradi znanstvene *objektivnosti* je bila prva oseba ednine (Kdo sem?) izključena, s tem pa je sebstvo, ki ga je nadomestila predstava o kompleksni nevralni mreži, postalo iluzija. Ugovor filozofije in teologije je nekako upravičen, toda hkrati odraža njuno zaskrbljenost pred dejstvom, da si o človeku več stoletij nista na novo postavili nobenega vprašanja. Zato tudi ne vesta natančno, o čem se sprašujejo kognitivne nevroznanosti.

Čeprav predvsem ne gre za nov odnos med znanstvenimi panogami, pa je potreba po temeljnem soočenju med dosedanjo humanistiko in naravoslovjem pomembna zaradi pasti redukcionizma, ki je prosperiral zaradi neuravnoteženega odnosa med znanostmi. Predstava o koaliciji nevroznanosti temelji na prepričanju, da se bo s kritičnim pregledom nevrobioloških metod in dosežkov razširil pogled na eno najstarejših filozofskih vprašanj in se bo s tem odprla možnost za panoge, ki so vprašanja o človeku kot osebi, sebstvu, zavesti ipd. doslej razumela kot svoj teritorij. To je osrednje vprašanje nevrálnih korelatov sebstva.

Prvi koraki nevroznanosti

Nevroznanosti po navadi niso nastopale kot orkester znanosti, temveč pa vsaka zase. Zamisel o koaliciji (orkestru) je novejšega datuma. Članice orkestra so matematika, fizika, kemija,

biologija, fiziologija, anatomija, nevrologija in druge. Znanosti se s človeškim živčnim sistemom ne ukvarjajo amatersko – kot bi na primer predstavniki teh panog igrali v glasbenem orkestru –, temveč se sprašujejo o svojem specifičnem prispevku pri razumevanju živčnega sistema. Gre za dokaj nov pristop k stvarnosti, ki namesto sistematičnosti pristopa predvideva integralnost stvarnosti. V zadnjih desetletjih se govori o novi integrativni moči filozofije, ki naj bi povezovala znanosti kot nekakšen dirigent v orkestru in omogočala enotnejši, bolj harmoniziran in objektivni pogled na stvarnost iz različnih zornih kotov, kot se na primer kaže v nevroznanostih. Pojem *nevrofilozofije* je uvedla Patricia S. Churchland (1986). Podobno kot *naravna filozofija* v naravoslovju in *družbena filozofija* v družboslovju naj bi nevrofilozofija prevzela vlogo administratorja znanj. Metafora orkestra pa je manj primerna za dejansko ponazoritev *filozofske* obravnave stvarnosti, saj filozofija ne dosega ravni drugih znanosti, nekatere znanosti pa jo vidijo kot odvečno. Toda težnja, naj se filozofski pogled odpravi, je bila dvorezna tudi iz drugih razlogov: medtem ko je na eni strani redukcionizem pomenil lažje doseganje ciljev objektivne znanosti (mentalni pojavi bi se lahko v celoti pojasnjevali kot nevralni procesi), na drugi strani tudi opremljanje filozofije s predpono ‘nevro-’ ni izražalo avtentične želje koalicije znanosti, da bi na tem področju sodelovale na nov način. Henrik Walter ni bil prvi, ki je menil, da je predpona ‘nevro-’ odveč, saj o filozofiji ne pove nič novega, o drugih znanostih v orkestru pa domneva, da njihovo sodelovanje temelji izključno na njihovih interesih (Walter, 2001).

Pogled v zgodovino

Preden so nevroznanosti sklenile nastopiti skupaj, so bodisi pojasnjevale strukturo (anatomija, morfologija) bodisi funkcijo živčevja (fiziologija, biokemija). Svoj delež so imele psihiatrija, nevrologija in nevropatologija, ki so zaznavale motnje v delovanju sistema in tudi določene strukturne spremembe.

Šele na pragu 20. stoletja je bilo mogoče s pomočjo posebnih barvnih metod prestopiti z makroskopske (možgani) na mikroskopsko raven živčevja (zaznavanje različnih tipov živčnih celic). Ramón y Cajal je v začetku 20. stoletja identificiral posamezne živčne celice ter njihovo razvejeno dejavnost (dendriti, aksoni), identificiral je tudi sinaptično režo ter domneval kemični informacijski tok med nevroni (in skupinami nevronov). Leta 1906 je za to dobil Nobelovo nagrado. Dotlej je veljalo, da informacijski tok na sinapsah prenašajo električni impulzi. Cajalova razlaga velja še danes, čeprav so današnje metode prepoznavanja struktur in funkcij bistveno popolnejše. Cajal je tako povezal strukturalni in funkcionalni vidik živčnega sistema. Njegovo domnevo o vlogi kemičnih sestavin pri izmenjavi informacij na sinapsah je leta 1921 potrdil Otto Loewi, ko je odkril prvega od neurotransmiterjev, molekulo acetilholina (ACh). Uvedba elektronskega mikroskopa je omogočila vsestransko opazovanje dogajanja na sinapsah. Na *in vivo* poskusih na živalih so nevrologi ugotovili, da specifične informacije na sinapsah prenašajo specifične molekule. Še ne tako dolgo nazaj je bilo ugotovljeno, da so nekatere od teh molekul vzdolž aksonov dejavne tudi po smrti; tako je bilo mogoče *kemični* vidik informacijskega toka spremljati tudi pri človeku; *in vivo* poskuse pri človeku so prej preprečevali etični razlogi.

Samo poznavanje molekul še ni zadostovalo, da bi ugotovili, kaj pomeni posamezen prenašalec (neurotransmitter) ali prenos. Treba je spremljati tudi sprostitve električne energije in aktivnost posameznih skupin nevronov. Uporaba eksperimentalnih metod pri človeku je bila mogoča samo po analogiji, saj poskuse preprečujejo etični razlogi. Danes je znanih že cela vrsta

kemičnih spojin, ki delujejo kot nevrottransmiterji. Njihovo poznavanje je pomembno tudi pri izdelavi zdravil oziroma stimulansov.

V petdesetih letih je nevrokirurgoma Wilderju Penfieldu in Theodorju Rasmunssenu (1950) uspelo z odvodom sproščene električne energije med nevroni potrditi, da je tako na motorični kot na senzorični možganski skorji odslikano človeško telo, to pa sta imenovala *homunculus*; njuno spoznanje je pojasnilo zaznavo fantomskega uda po amputaciji. Vendar ta pojem nima nič skupnega s predstavo o duševnem (duhovnem) *jazu*, t. i. *homunculusom*, ki je odražal hierarhično zgradbo osebe oziroma sebstva, še manj pa s sholastično predstavo o moškem semenu kot 'mikročloveku' (ženska je bila samo vrt, kamor je bilo vsajeno seme).

Klinična nevrologija in nevropatologija

Do nedavnega je bila večina spoznanj tako ali drugače povezanih s poškodbami in bolezenskimi stanji. Interes nevroznanosti – identifikacija posameznih funkcionalnih področij živčnega sistema – je bil podrejen terapevtskim možnostim po poškodbah ali okvarah. Tako je Pierre Paul Broca (+1880) ugotovil, da določene poškodbe glave oziroma možganov povzročajo težave pri govorjenju. Po njem se imenuje 'področje Broca', motorični center govora na sprednjih režnjih 44 in 45 možganske skorje (leta 1909 je nemški nevrolog Korbinian Brodmann numeriral področja možganov). Leta 1874 je Carl Wernicke odkril senzorični center govora (imenovan po njem). Centra sta med seboj močno povezana. Prav tako sta med seboj močno povezani obe hemisferi (*corpus calosum*). Povezava potrjuje domnevo, da se naloge in dejavnosti leve in desne hemisfere razlikujejo (asimetrija hemisfer) in da lahko v motnji povezav med njima pride do različnih pojavov, npr. do razdvojenosti/podvojenosti osebe (shizofrenija) oziroma do osebnostnih in značajskih sprememb. Glede na specifične poškodbe, kot jih potrjuje poškodba Phineasa Gagea (1848) (Damasio, 1994), morda najbolj znanega primera iz zgodovine nevrologije, je integriteta živčnega sistema prav tako pomembna kot delovanje posameznih sistemov oziroma področij.

Sodobni pristopi k raziskovanju možganov

Posebnost sodobnih pristopov k raziskovanju možganov je, da so manj invazivni in bolj natančni, tako da se npr. t. i. *magnetno resonančno slikanje* (*magnetic resonance imaging* ali MRI) lahko uporablja tudi v nediagnostične namene. V 70. letih 20. stoletja je bilo na voljo le rentgensko slikanje, katerega uporabo je upravičevala le diagnostika. Nove metode so presegle pomanjkljivost rentgenske slike, ki je tridimenzionalno strukturo spreminjala v dvodimenzionalno, in diagnostične metode naredile nenevarne. Konec 70. let sta Godfrey Hounsfield in Allan Cormack razvila metodo računalniške tomografije. Metoda je še vedno temeljila na rentgenskem slikanju, odlikovali pa so je bistveno manjša invazivnost, takojšnje spremljanje stanja na zaslonu in tridimenzionalna slika. Še za stopnjo boljša je bila MRI. Metoda temelji na magnetni resonanci določenih atomov, ti pa omogočajo natančno vizualizacijo možganskih struktur. Računalniška tomografija lahko s pomočjo radioizotopov ustvari tudi 'giblivo' sliko (PET *Positron Emission Tomography*). Tako je na primer mogoče opazovati 'področje Broca' med govorom. Še bolj izpopolnjena je *funkcionalna* MRI (fMRI). Kljub tehničnemu napredku je možnost spremljanja dogajanja v realnem času še vedno dokaj omejena, uporabljati pa je treba tudi druge metode, npr. EEG (LORETA metoda *Low Resolution Electromagnetic Tomography*).

Vendar so metode čedalje bolj natančne in integrativne. Kljub temu je še vedno skrita vsebina aktivnosti nevronov na sinapsah; ve se le, da potekajo dejavnosti nevronov, ne pa, kakšne. Na vprašanje, ali bo mogoče kdaj *brati misli* ali mehanično priklicati v spomin dogodke iz preteklosti, še ni mogoče odgovoriti pritrdilno. Poleg tega je tukaj sporen etični vidik (Quitterer in Runggaldier, 1999). Kaj se zares dogaja v možganih – oziroma med nevroni –, je vprašanje, na katero najbrž še ne bo mogoče odgovoriti v bližnji prihodnosti. Čeprav krožijo domneve o branju misli in transplantaciji spomina, pa se kompleksnost živčne celice z novimi spoznanji ne zmanjšuje. Pomembna sprememba je paradigemski premik glede pojmovanja *centrov*. Damasio se tej denominaciji odpoveduje v korist sistemskega pristopa in etičnega obnašanja: »Sistemi niso centri – nimamo enega ali več ‘moralnih centrov’. Celotno ventromedialne frontalne skorje si ni mogoče predstavljati kot center. Še več, sistemi, ki podpirajo etično ravnanje, morda sploh niso namenjeni etiki. Namenjeni so biološki regulaciji, spominjanju, odločanju in ustvarjalnosti. Etika je čudovit stranski učinek« (Damasio, 2003: 165). Po njegovem mnenju ne gre le za izhodne in vhodne informacije ali za simulacijo zelo zapletenega računalniškega sistema, temveč za nelinearen odnos, pri katerem se spremembe v delovanju sistema nenehno vgrajujejo v njegovo strukturo. Že dolgo je tudi znano, da se razvoj možganov ne drži strogih genetskih pravil, temveč da so plastični in prilagodljivi tudi v življenju (Jäncke, 2004; Must in Jäncke, 2010).

Nevroznanstvena razlaga struktur in delovanja

Redukcionizem

Redukcionizem v nevrologiji je posledica nastopanja posameznih znanosti na tem področju. Toda živčni sistem – in telesna struktura – je že dolgo teritorij različnih znanstvenih panog, seznam pa se še širi. Preden pokažem jedrno vprašanje te razprave, naj nekaj besed namenim redukcionizmu in preseganju tega vzorca. Bistvo redukcionizma je želja poenostaviti problem kompleksnosti tako, da se velik problem razstavi na majhne probleme, potem pa se ti rešujejo posamič. Redukcionizem je tako diametralno nasproten povezovanju strukture in funkcije. Povezovanje strukturalnega in funkcionalnega vidika vidi kot nepotrebno oviro, ki da otežuje razumevanje in reševanje problemov z doslej veljavnimi predstavami. Ključna beseda redukcionizma je *razlaga* (ali pojasnjevanje); pojem pomeni polovico poti, ki bi jo morala prehoditi znanost, in jo predstavi kot celotno pot. Pri celotni poti pa ne gre samo za razlago, temveč tudi za sestavljanje (oziroma za *zakaj* razlage).

Čeprav je delovanje določenih faz živčnega sistema mogoče pojasniti (razložiti), pa to, o čemer se redukcionist ne sprašuje, zadeva integracijo neposredne izkušnje v samo strukturo delujočega sistema. Pri tem je pomembno, da zavest in nezavedni sistemi, ki podpirajo zavest, niso več predmet raziskovanja, temveč njegov pogoj. Ne gre torej samo za zavest kot tako, temveč za celotno strukturo, ki omogoča, da se zavedajoči z zavedanjem vrača *nazaj k sebi*.

Bolj ko se nevroznanosti ukvarjajo s pojavi, ki so blizu dejanjem zavesti, bolj bi bilo treba utemeljiti smisel in pomen nevroznanstvene pojasnitve (razlage) zavesti (svobode, razmišljanja, izkušnje samega sebe itn.). Čeprav so številni avtorji prepričani, da bi lahko dejanja zavesti pojasnili na *nižji* ravni, pa pomen te razlage, da *višja* raven ne bi bila več potrebna (Crick, 1994), ni smiselna. Prav ta postopek pa je znan kot *redukcionizem*. Pojasnjuje nekaj, a ne pove, *zakaj*. Redukcionizem odraža linearni odnos znanosti do objektivne stvarnosti, pri čemer jo stvarnost zanima zgolj v okviru njenih interesov, ne pa stvarnost kot taka. *Nižjo* raven pomenijo med

seboj ločeni fizikalni ali kemični nevrnalni procesi, ki jih je mogoče pojasniti kot mehanizme. Ne da bi povedal, čemu naj bi bila namenjena ta razlaga, redukcionist predvideva, da znanost v prihodnje ne bo potrebovala niti psihologije, niti filozofije, niti teologije, ki so doslej veljale za *višjo* raven reprezentacije. Te znanosti bi lahko, če bi hotele, stopile v neko novo koalicijo z nevroznanostmi, in sicer kot *mlade* znanosti, in se v okviru nevroznanosti naučile na novo interpretirati psihološka, filozofska in moralno-teološka vprašanja (Changeux in Connes, 1998). Čeprav si nevroetike ni več mogoče predstavljati kot redukcionistični pojem (Levy, 2007), pa vprašanje, ali bi lahko bilo predmet raziskovanja nekaj, kar raziskovanje šele omogoča, zamegljuje pomen besede 'pojasniti'. Čeprav je mogoče posamezne faze nevrnalnih procesov (npr. *gledanja*) pojasniti bodisi biokemično bodisi fizikalno (Damasio, 2010: 83–84), je gledanje samo nekaj povsem osebnega, ki se dogaja *tukaj in zdaj*; ima značaj neposrednega pojava, ki se dogaja znotraj osebne izkušnje, in je povsem enkratno dejanje (Rager, 1999). Doživetje barv, oblik, dotikov, bolečine, lakote, glasbe sproži neposredno kvalitativno občutje. O doživetju lahko govorim z drugimi s podobnimi doživetji, toda občutij jim ne morem posredovati ali jih od njih prejeti. Elementarnih neposrednih kvalitativnih doživetij, imenovanih tudi *qualia*, ni mogoče skrčiti na nevrnalne procese in jih raziskovati kot 'predmete' (objektivno), saj že vplivajo na strukturno prilagoditev; a nekateri so prepričani, da je le vprašanje časa (Ramachandran, 2011), kdaj bo to mogoče. Thomas Metzinger (2009: 98–114) to ponazori s fantomskimi okončinami; po njegovem prepričanju je telo kot model najbrž prirojeno dejstvo. Potemtakem obstaja identiteta med pojavno zavestjo (Z) in funkcionalnim živčnim sistemom (S); S je pri tem nujen za Z, S pa tudi zadostuje, da se pojasni Z. Če to drži, so funkcije delujočega živčnega sistema nujne in zadostne za pojasnitev zavestnih dejanj. Toda že pri formulaciji Z in S se zatakne, kajti niti Z niti S doslej še nista definirana (Chalmers, 1998). Večina nevrologov se strinja, da pojavne zavesti ni mogoče opredeliti, saj je razmeroma kratkotrajna in nepredvidljiva. Čeprav je zadeva s funkcijami živčnega sistema na videz lažja, se zaplete ob dejstvu, da je vse, kar je znanega o njih, povedala znanost, da pa sistem *kot tak* – zlasti prilagoditve ob neposrednem doživetju – ni znan. Znanstveno poznavanje živčnega sistema je še vedno zelo omejeno. Zato bi bilo treba Z opremiti s predpono *z-našim-dejanskim-vedenjem-o* (ndvZ oziroma ndvS) (Rager, 2003: 28).

Sistemski pristop

Drugačen pristop omogoča t. i. sistemska teorija. V 60. letih 20. stoletja so nastali prvi koncepti teorije sistemov, ki so temeljili na opazovanju živih organizmov (oziroma biotskih sistemov), in so najprej veljali za vzorce organizacijskih teorij (N. Luhmann, L. Bertalanffy, T. Parsons). K vzniku sistemske teorije je posredno precej prispevala Margaret Mead z raziskovanjem ljudstev na tihomorskih otokih in s tem odprla razpravo o razmerju med naravo in kulturo (1928; 1935). Ludwig von Bertalanffy (2003) je leta 1968 objavil *splošno sistemsko teorijo* in odprl krog njene uporabnosti. Fritjof Capra je bil eden prvih, ki je sistemsko teorijo uporabil tudi na poti od razlage nazaj k strukturi in tako razvil teorijo o nelinearni dinamiki; na njej je zasnoval teorijo življenja kot kognitivnega procesa. Po njegovem prepričanju je vse dogajanje v življenju usmerjeno k *istemu* spoznanju (Capra, 1975). Koncept temelji na predpostavki, da se vsa spoznanja nenehno vgrajujejo v sistem prilagajanja (Capra, 1996; 2002). Človeško telo je živi simbol utelešenega spoznanja. Živčni sistem je prav na čelu tega dogajanja in je specifičen rezultat kognitivnega procesa.

Nujni pogoji

Čeprav je nujnih pogojev zavesti več, je eden še posebej pomemben: z *reentry loops* je Gerald Edelman (1990; 2007) poimenoval izmenjavo informacij na sinapsah v času odraščanja možganov. Raziskovalce je presenetilo, da ta proces rasti (prilagajanja) poteka relativno hitro, in sicer ne le v smislu prirojenih dejavnosti, temveč tudi v smislu neposrednega prilagajanja ob osebnih doživetjih. Glede na teorijo F. Capre se zastavlja vprašanje, ali so možgani tudi nujni pogoj zavesti; pri 'spoznanju' sodeluje celotno telo. Glede na teorijo F. Capre, po kateri so življenjske oblike utelešeno spoznanje – nova funkcionalna spoznanja se nenehno vgrajujejo v sisteme delovanja –, so možgani *de facto* nujni pogoj zavesti, ne pa tudi *logično* nujni pogoj zavesti. To dilemo pojasni vprašanje, ali možgani delujejo v človeku ali deluje človek po možganih. Odgovoriti na to vprašanje, da deluje človek po možganih, pomeni preseči (substancialni) dualizem, ki od R. Descartesa naprej v znanosti povzroča neravnotežja med pomembnostjo panog. Dualizem različnih intenzivnosti, vse do substancialnega, je trdovratna dediščina modernosti, ki preprečuje videti vpliv funkcionalnega spoznanja na strukturalno spremembo. Možgani so torej *de facto* nujen pogoj zavesti, toda struktura zavesti ne izključuje drugih možnosti, v katerih bi se lahko uresničila. Hilary Putnam (1999) je to pokazal na primeru umetne inteligence. Logično nujnih pogojev zavesti ni, *reentry loop* pa je postala metafora nevralnega korelata sebstva.

Zadostni pogoji

Če bi hoteli dokazati ekvivalentnost med Z in S, bi bilo treba pokazati, da zmogljivost možganov zadostuje za zavest. To naj ne bi bilo težko, saj o tem govori vsakdanja izkušnja. Toda možgane poznamo take, kakršne jih pozna znanost. Znanstvene metode pa so ne le omejene, temveč tudi reproducirajo omejeno znanje. Če bi lahko sinhronizirali vse metode proučevanja in celotno znanje, ki bi ga lahko znanost pridobila od njih, bi morda možgane razumeli v celoti. Zato zmogljivost možganov zadostuje za zavest, naše poznavanje možganov pa ne. Razlogov za prvo (možgani so *logični* nujni pogoj zavesti) niti za drugo stališče (možgani so zadosten pogoj zavesti) ni dovolj.

Čeprav je glede na to zadovoljivost redukcionistične razlage zavesti še manj verjetna, je njen način – namreč poenostavljanje – dokaj privlačen. Ker se mora znanost zanesti na dejanske (*de facto*) nujne pogoje zavesti, če hoče napredovati v spoznanju živčnega sistema – G. Rager jih imenuje *nevralne korelate* (*neuronalne Korrelate*) (Rager, 2003: 35–56) –, je prostor razprave o logično nujnih pogojih zavesti na videz odprt. »Naša strategija je deliti in osvojiti; razdeliti vprašanja na obvladljiva vprašanja in potem delati na vsakem posebej. To je metoda, ki sem jo uporabljal vse življenje in ki sem ji zvest tudi v tej knjigi.« (Searle, 2007: 18) Toda G. Rager se pridružuje večini sodobnih nevroznanstvenikov, ki menijo, da je mogoče logično zavreči tezo, da bi bilo mogoče imeti reflektivno spoznanje, ki je pogoj raziskovanja, za predmet raziskovanja. Mnenje, ki ga zagovarja J. Searle, da bi namreč lahko napredovali, če bi velik problem (ki ga pomeni zavest) lahko razdelili na majhne probleme in potem reševali vsakega posebej, ima Janusovo hibo: nasprotni pogled je vedno izključen.

Telo in sebstvo

Ragerjev model *nevrlnih korelatov* temelji na domnevi, da spoznanja nevroznanosti ne izključujejo avtentičnega filozofskega koncepta zavesti. Ko so nevroznanosti razločno pokazale

na pomanjkljivost filozofskega pojmovanja hierarhično urejene (razdeljene) stvarnosti, ki ni temeljila na izkušnji, ampak na apriorni trditvi o prednosti duhovnega pred telesnim, so s tem pokazale, da je bil redukcionizem nadaljevanje tega miselnega vzorca, ki je peljal v slepo ulico že v času spopada moralnih sistemov v 17. in 18. stoletju. Na nezadostnost tega vzorca je v dobi psihosomatike kazala *govorica telesa* (govorica organov) (Weizsäcker, 1950), ki – kot pravi L. Irigaray (2001) – ni nevtralna. Ko govorim o sebi, s prstom kažem nase in se prepoznavam, prepoznam se v ogledalu, prepoznavam spremembe na sebi itn. Z indeksikalnimi izrazi potrjujem svojo diahrono identiteto, vpetost v družbo in okolje, čeprav se vse, kar se je zgodilo, ni zgodilo na zavestni ravni. Na vprašanje, kdo (kaj) sem, ni dovolj odgovarjati 'na splošno', temveč odgovor vključuje neposredno izkušnjo jaza (sebstva) (*tukaj in zdaj*).

Čeprav si sedanja civilizacija že nekaj tisoč let postavlja vprašanje, kdo (kaj) je človek, je to v primerjavi z zgodovino vrste razmeroma kratek čas, še krajši v primerjavi z zgodovino Zemlje, ki ji pripada človeštvo. O tem ne moremo povedati kaj bistveno novega, razen če ne gre za poseben vidik celotne vključenosti v ta svet (Naess, 2008: 81 sl.). O delni vključenosti (v družbo) pričajo pogoste nenamerne zmote pri opredelitvi identitete. Tako se na primer pripeti, da pomešam *jaz (ego)* s *sebstvom* (zavedanje v konkretnih razmerah). Primer je zgovoren, ker odgovor na to, kdo sem, domnevno identificira dvojnost stvarnosti, fizično in duhovno, in človekovo dvojno pripadnost. Med filozofi so mnogi (K. Popper, J. Habermas, R. Penrose in drugi) poudarjali še tretjo, kulturno oziroma družbeno raven. Za Arneja Naessa je vprašanje zrelosti osebe povezano s tem, ali lahko opredeli svoj *tukaj in zdaj* vključenosti v realno okolje, ne da bi bil ujetnik ene ali druge oziroma tretje pripadnosti. Po njegovem mnenju močna identifikacija z družbeno ali duhovno ravnjo stvarnosti oslabi celosten pogled nase, ki vključuje vse odnose, in zrelost sebstva. Zrelo pojmovanje sebstva – in tudi jaza – je mogoče le, če je v *jazu (ego)* prisotna narava. A. Naess ni mislil na naturalistični pojem narave, ki je proizvod kulture, temveč na neposredno okolje, *dom* oziroma *udomačenost*. Če je ta neposrednost telesa povsem vključena, je človek bolj živ v konstitutivnih odnosih. Po G. Ragerju so odnosi rezultata strukturalne prilagoditve glede na funkcionalno spoznanje. Meja med duhovnim in telesnim (in družbenim) sicer lahko obstaja, a realnosti ne ločuje.

Samoprevara glede razdeljene stvarnosti

Naessova predstavitev zrelosti sebstva je pomembna, ker ni zrasla v kontekstu nevroznanosti, temveč v opredeljevanju *ekološkega sebstva* kot (po njegovem mnenju) neizbežnega procesa identifikacije z drugimi čim bolj različnimi živimi bitji. Nasprotno to pomeni, da identifikacija znotraj posamezne ravni (z drugim človekom) oslabi možnost zrelosti (avtonomnosti) sebstva. Ena najbolj znanih samoprevar pri identifikaciji samega sebe je opredeljevanje osrednje instance, *vesti*, v kateri konvergirajo informacije, odločitve in dejanja. Predstave o duši, osebi, vesti, majhnem človečku v možganih (*homunculus*) so zadnji veliki prepород doživele v Descartesovem materializmu (Bennett in Hacker, 2003: 111 sl.). Morfološko sledenje povezavam ne kaže nobene konvergentnosti k nekemu središču ali hierarhični urejenosti. Odnosi so marveč recipročni in *mrežni*. V možganih delujejo nevroni vzporedno in v skupinah. Mnenje, da gre za neko centralno instanco, tudi teoretično ne bi pomenilo nikakršne rešitve, saj bi znotraj te morala obstajati še ena, to pa bi se nadaljevalo *ad infinitum*. Čeprav je predstava o instanci, ki vse nadzira, nepotrebna, pa to ni isto kot zahteva filozofov, ki imajo sebstvo za *iluzijo* (Ramachandran, 2011), medtem ko v možganih dopuščajo obstoj kontrolnih procesov. Za

Dennetta je sebstvo »narativno gravitacijsko središče«, kadar pač govorimo o njem, sicer je iluzija (Bennett in Hacker, 2003: 239 sl.). Četudi je naša predstava o sebstvu lahko pomanjkljiva, ni iluzija, saj bi to nujno zahtevalo nasprotno vprašanje: Kdo lahko presoja, kaj je iluzija in kaj ne?

Dejanja volje in zavest

Vse do sredine osemdesetih let 20. stoletja je veljalo, da je za izkušnjo samega sebe pomembno, da se lahko za kaj odločim zavestno brez zunanjih namigov. Potem pa je Benjamin Libet s poskusi dokazal, da *svobodna odločitev* kasni za električnimi impulzi v možganih. B. Libet jih je poimenoval *potenciali pripravljenosti* (Libet, 1985; Libet et al., 2000). Približno sekundo pred 'odločitvijo' se začno možgani pripravljati nanjo, 350–400 ms pozneje pa postane potencial pripravljenosti zavesten. B. Libet je na podlagi tega sklepal, da se zavestno dejanje začne z avtomatskim nezavednim mehanizmom. Kaj to pomeni za naše pojmovanje svobode? Se motimo glede odločitve, ko mislimo, da je bila svobodna? Medtem ko so Libetovi poskusi dokončno ovrgli predstavo o centralni instanci (vest, *homunculus*), so pokazali tudi na specifičen osebni položaj pri delovanju. Pomembnejše kot identifikacija nezavednega začetka *svobodnega* dejanja je dejstvo, da gre za pripravljenost povsem določene osebe v čisto določenih razmerah *tukaj in zdaj*. Ta vidik je izčrpno pojasnjeval Antonio Damasio (2000).

Nevralni korelati zavesti in sebstva

Izraz *korelat* kaže na vzporedno dejavnost mehanizmov v telesu, ki jih filozofija opredeljuje z zavestjo, svobodo ipd., in v nekem trenutku bistveno pripomorejo k zavedanju samega sebe. O trajanju trenutkov popolnega zavedanja je mogoče razpravljati, toda vsekakor niso niti tako dolgi niti tako pomembni, da bi lahko ovrgli asistenco nezavednih sistemov, ki jih človekovo telo gradi že skozi celotno zgodovino življenja, ali da bi lahko ovrgli tezo o strukturnih spremembah pomembnih funkcionalnih spoznanj. A. Damasio konceptualizira to vprašanje z opredeljevanjem občutij in čustev, ki so tudi nekakšen most med nevroznanostjo in filozofijo. Čeprav sta individuum in sebstvo v nevroznanstvenem kontekstu primernejša izraza kot zavest, jaz, svoboda ipd., pa nevroznanost pri raziskovanju zavesti/sebstva ne more mimo filozofskega konceptualiziranja korelatov.

Individualizacija (in paralelizem) se začne že pri spočetju. Nastajanje novega živega bitja spremlja vrsta procesov, ki kažejo dialoški značaj razmerja med materjo in zarodkom še pred prvo specializacijo celic in njihovo poznejšo radikalno delitvijo in razvojem podsistemov, kot so krvni obtok, živčni sistem, koža kot zunanja meja telesa itn. Telo je v vseh fazah razvoja jamstvo za aktualno in diahrono identiteto. Živčni sistem prevzame vlogo regulatorja notranjega okolja, individualnega preživetja in zavarovanosti navzven. Gre za elementarne procese, ki večinoma potekajo kot avtomatski (genetsko pogojeni) sistemi (Damasio, 2003), veliko teh procesov pa kaže na strukturalne prilagoditve funkcionalnim spremembam. A. Damasio jih je imenoval *proto-sebstvo* (*proto-self*) (Damasio, 2000). *Proto-sebstvo* je koherentna skupina vzorcev, predhodnik poznejšega zavestnega sebstva. Nevralni (telesni) pogoji zavesti so avtomatski regulatorji, ki v obdobju zavestnega sebstva izvajajo isto vlogo *brezinteresne* podpore. Tudi zavest, ki jo formulirata filozofija (npr. oseba) ali teologija (npr. duša), se izraža kot popolna brezinteresnost. To na prvi pogled onemogoča videti, kako se zavest uresniči na način, ki ga omogoča živčevje, in katere nevralske strukture so za to

potrebne in odgovorne. Glede na relativno preprosto pojasnjevanje funkcij (posebno pri poškodbah, ko nekatere funkcije umanjajo), je vprašanje, kako nastane zavest, uganka. Gerald Edelman (1990) je poskusil odgovoriti s pomočjo *povratnih zank* (*reentry loops*), s katerimi se na sinaptični reži poleg gole funkcije (prenosa informacije) ustvari tudi kvalitativna kopija te informacije, ki se izrazi tako kot potrditev prejete informacije kot strukturna prilagoditev organizma. Za raziskovanje je problematična brezinteresnost. Toda s tem so izpolnjeni pogoji za nastanek slike drugega reda (*second order maps*), ki odraža *odnos* med zavedanjem v telesu in objektom. A. Damasio si tu pomaga s čustvi; čustva so prva nezavedno-zavedna oblika integralne prilagoditve telesa, ki ji na zavestni ravni ustreza brezinteresno spoznanje. Brezinteresnost ni isto kot indiferentnost; celo povsem nasprotno. Pomembni sta zlasti čustvi veselja in obžalovanja (Damasio, 2003: 137 sl.), ki pomenita *elementarno/jedrno zavest* (*core consciousness*).

G. Rager vidi elementarno zavedanje kot kratkotrajen in prehodni pojav. Primerja ga s sinu-sno krivuljo, ki se občasno dvigne na površje zavesti, ves čas pa ji kontinuiteto zagotavlja telo. Za A. Damasia je elementarna/jedrna zavest predjezikovna, ki pa jo je mogoče v drugi fazi tudi ubesediti. Toda za Damasia je pomembno, da zavest primarno ni povezana z govorico (kar sta na primer trdila F. Varela in H. Maturana), pač pa da govorico povsem podpira. G. Edelman je z izrazom *primary consciousness* (Edelman, 2004) trdil nekaj podobnega, zdi pa se, da so pri Damasiu z *jedrno zavestjo* vrata bolj na široko odprta k zavesti in možnosti verbalne rekonstrukcije dogodka. Ker gre pri jedrni zavesti za (1) odnos z neposrednim okoljem, je (2) pomembna širina spektra objektivnosti. Jedrna zavest (biološko sebstvo) pomeni neposredno doživetje sedanjosti (prisotnosti), za spominjanje in verbalizacijo (jezik) pa je pomembnejše, če ni ozko vpeta v družbeno ali religiozno okolje in če komunicira z vsem svetom, v katerem dozoreva. A. Damasio opredeljuje ta skupni odtis v neposrednem okolju kot *avtobiografsko sebstvo* (Damasio, 2000).

Čeprav je pomen *višje* (verbalne) zavesti pri Damasiu manj pomemben, saj ne odraža hierarhične strukture osebe, je sposobnost rekonstruiranja lastne preteklosti pogoj te zavesti. *Avtobiografsko sebstvo* pri Damasiu (oziroma *konceptualno sebstvo* pri Edelmanu) je izraz svobode na podoben način, kot je svoboda pogoj tega sebstva. Ni mišljeno samo dolgoročno shranjevanje podatkov, temveč verbalna rekonstrukcija in realna dostopnost vsebin. Pri A. Damasiu so povezava med obema čustva in občutja, ki jih ima za označevalce pomembnosti (*somatic markers*) (Damasio, 2003: 147–150).

Če povzamem, so korelati sebstva filozofske denominacije svobode, osebe, etike itn. ali t. i. 'poduhovljenje telesa' (Damasio, 1994), medtem ko so filozofski izrazi korelati nevrnalnih procesov oziroma opis 'utelešenja duha'. Bistveni vidik korelatov sebstva je, da omogočajo govoriti o strukturalnih prilagoditvah funkcionalnih sprememb, ki so rezultat nevrnalnih procesov in okoljskih dejavnikov. Filozofski ali teološki razmislek o duševnosti/duhovnosti, ki sta *specifični varianti* sebstva – z vidika celotne zgodovine razvoja gre za razmeroma pozno denominacijo, ki ustreza verbalizaciji elementarne izkušnje sebstva – se vrača k telesu in celotnemu spektru pogojev njegovega delovanja.

Sklep

Nevroznanosti so temeljito prevetile tradicionalne (večinoma dualistične) predstave o človeku ter zamajale varljivo gotovost filozofije, teologije in nekaterih drugih znanosti o človekovi zavesti (duši, vesti, *homunculusu*) ter spremljajočih značilnostih človeka, kot so na primer svoboda, razu-

mnost, spominjanje, jezik, etika itn. Po mnenju A. Damasia gre za bistveni prispevek nevroznanosti pri preseganju kartezijanskega substancialnega dualizma, in sicer zlasti zato, ker so se zaradi tega nazora znanosti in tudi nevroznanosti znašle v položaju, ko so zaradi *boljšega* delovanja tako rekoč morale zanikati obstoj zavesti in se zadovoljiti z njeno mehanično razlago. Po mnenju G. Ragerja je s preseganjem te pasti padla zavesa med funkcionalnimi telesnimi strukturami in zavestjo, s tem pa se je ponudila shema o korelatih, obojestranskem medsebojnem pojasnjevanju telesnih (živčnih) struktur in zavesti. Z *načelom gnezdenja* je A. Damasio pokazal, da so vsi funkcionalni sistemi v človeškem organizmu (pa tudi v drugih) *usmerjeni* k temu, da zagotovijo stabilnost struktur, preživetje, blaginjo, in omogočijo rešitve, ki se lahko na koncu izrazijo kot zavest (Damasio, 2003: 37 sl.), ni pa to nujno. Metafora gnezda (gnezdenja) kaže, da ne gre za linearno hierarhijo; metafora preseže predstavo o nadstropjih (pri čemer je zavest v najvišjem), o dolgi verigi evolucije in o nadzornem sistemu celotne strukture. Zgradba organizma je kompleksna in natančna, toda ves čas ohranja odnose z najpreprostejšimi organskimi strukturami.

Medtem ko so k prevetritvi svojih konceptov poklicane znanosti, ki so se zanašale na dolgo izročilo (filozofija, teologija, medicina), in tiste, ki so nastale pred kratkim (psihologija, psihoanaliza, psihiatrija, družboslovje), se s tem spreminja tudi položaj naravoslovnih znanosti. Pri tem ne mislim le na možnost velike koalicije znanosti pri raziskovanju človeka in na bistveno dopolnjeno teorijo življenja kot kognitivnega procesa (Capra, 1996: 2003), temveč na dejstvo, kako si je ob tem začel človek postavljati vprašanje o samem sebi, o sebi kot družbenem bitju in o svojem odnosu do neposrednega okolja. Ni presenetljivo, da je F. Capra, ustanovitelj *Centra za ekološko pismenost* (*Center for Ecoliteracy*), vprašanje sebstva v kontekstu njegove teorije življenja kot kognitivnega procesa uvrstil v seznam 'pismenosti', možnosti verbalne rekonstrukcije. Med največjimi ovirami napredka v poznavanju človeka (in življenja v širšem pomenu) se je kazala ozka zaprtost v okvir družbenih ciljev, interesov in kariere. Ti cilji so zahtevali zavest, svobodo, pozornost, razumnost, etiko in jih *hkrati* podrejali/razveljavljali s cilji, v katerih se človek ni mogel izraziti kot človek.

Literatura

- ARENDRT, H. (1998): *The human condition*. Chicago, Chicago University Press.
- BENNETT, M. IN HACKNER, P. M. S. (2003): *Philosophical foundations of neuroscience*. Malden, Blackwell.
- BENNETT, M., DENNETT, D., HACKNER, P. M. S. IN SEARLE, J. (2007): *Neuroscience and philosophy*. New York, Columbia University Press.
- BERTALANFFY VON, L. (2003): *General system theory: Foundations, development, applications*. New York, George Braziller Inc.
- BICKLE, J., MANFLIK, P. IN LANDRETH, A. (2010): *The Philosophy of neuroscience*. Dostopno prek: <http://plato.stanford.edu/entries/neuroscience/> (11. marec 2007).
- CAPRA, F. (1975): *The tao of physics*. New York, Flamingo.
- CAPRA, F. (1996): *The web of life*. London, Flamingo.
- CAPRA, F. (2003): *The hidden connections*. London, Flamingo.
- CHALMERS, D. J. (1998): *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. New York, Oxford University Press.
- CHANGEUX, J.-P. IN CONNES, A. (1998): *Conversations on mind, matter, and mathematics*. Princeton, Princeton University Press.
- CHURCHLAND, P. S. (1986): *Neurophilosophy*. Cambridge, MIT Press.

- DAMASIO, A. (2000): *The feeling of what happens: Body, emotion and the making of consciousness*. London, Vintage.
- DAMASIO, A. (2003): *Looking for Spinoza*. London, Vintage.
- DAMASIO, A. (2010): *Self comes to mind: Constructing the conscious brain*. London, William Heinemann.
- DAMASIO, A. (1994): *Descartes' error*. London, Vintage.
- EDELMAN, G. M. (1990): *The remembered present: A biological theory of consciousness*. New York, Basic Books.
- EDELMAN, G. M. (2004): *Wider than the sky: The phenomenal gift of consciousness*. New Haven, Yale University Press.
- EDELMAN, G. M. (2007): *Second nature: Brain science and human knowledge*. New Haven, Yale University Press.
- IRIGARAY, L. (2002): *To speak is never neutral*. London, Continuum.
- JÄNCKE, L. (2004): *Methoden der Bildgebung in der Psychologie und den kognitiven Neurowissenschaften*. Stuttgart, Kohlhammer.
- LEVY, N. (2007): *Neuroethics*. New York, Cambridge University Press.
- LIBET, B., FREEMAN, A. IN SUTHERLAND, K. (2000): *The volitional brain: Towards a neuroscience of free will*. Exeter, Imprint Academic.
- LIBET, B. (1985): Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action. *Behavioral and Brain Sciences*, 8: 529–566.
- MAST, F. W. IN JÄNCKE, L. (2010): *Spatial processing in navigation, imagery and perception*. New York, Springer.
- MEAD, M. (1928): *Coming of age in Samoa*. New York, William Morrow.
- MEAD, M. (2002 [1935]): *Sex and temperament in three primitive societies*. New York, Harper Collins.
- METZINGER, T. (2001): *The subjectivity of subjective experience: A representationalist analysis of the first-person perspective*. Dostopno prek: http://cogprints.org/1358/3/The_Subjectivity_of_Subjective_Experience.pdf (11. marec 2007)
- METZINGER, T. (2009): *The ego tunnel*. New York, Basic Books.
- NAESS, A. (2008): *The ecology of wisdom*. Berkeley, Counterpoint.
- NEWMAN, J. H. (1976): *The idea of a university*. Oxford, Clarendon Press.
- PENFIELD, W. IN RASMUNSEN, T. (1950): *The cerebral cortex of man*. New York, Hafner Publ.
- PUTNAM, H. (1999): *The threefold cord mind, body and world*. New York, Columbia University Press.
- QUITTERER, J. IN RUNGGALDIER, E. (1999): *Der neue Naturalismus*. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- RAGER, G., QUITTERER, J. IN RUNGGALDIER, E. (2003): *Unser Selbst*. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- RAGER, G. (1999): Das Bewußtsein und seine neurobiologische Erklärung. *Theologie und Philosophie*, 74 (2): 184–204.
- RAMACHANDRAN, V. S. (2011): *The tell-tale brain: Unlocking the mystery of human nature*. London, William Heinemann.
- SEARLE, J. (2007): *Freedom and neurobiology*. New York, Columbia University Press.
- WALTER, H. (1999): Notwendigkeit der Koevolution von Psychologie und. Neurowissenschaft. *Ethik und Sozialwissenschaften* 10: 321–323.
- WALTER, H. (2000): Emotionales Denken statt kalter Vernunft. V *Das Selbst und seine neurobiologischen Grundlagen*, ur. Albert Newen., 259–280. Paderborn, Mentis Verlag.
- WEIZSÄCKER VON, V. (1950): Der Begriff des Lebens. V *Diesseits und Jenseits der Medizin*, ur. Polno Ime, 83–96. Stuttgart, Koehler Verlag.

*ETIČNE IN DRUŽBENE IMPLIKACIJE
NAPREDKA NEVROZNANOSTI*

Bodoči trendi v nevro- znanstvenem raziskovanju: rezultati procesa predvidevanja

Uvod

Katere teme bodo v prihodnosti na področju nevroznanosti še posebej relevantne? Od katerih raziskovalnih področij si znanstveniki pri proučevanju človeških možganov obetajo največje spoznavne pridobitve? Katere teme naj bi spodbujanje in financiranje raziskovanja z inovacijsko-političnega vidika v prihodnosti še posebej upoštevalo? Ta vprašanja so bila v središču obsežnega procesa napovedovanja, ki sta ga izvedla Fraunhofer ISI in Fraunhofer IAO, financiralo pa BMBF. V tem prispevku so predstavljeni osrednji rezultati predvidevanja za raziskovalno področje nevroznanosti, kakor tudi na novo razvito tematsko področje »sodelovanja med človekom in tehniko«.

Proces predvidevanja: ozadje in metoda

Strateški oddelek nemškega Zveznega ministrstva za izobraževanje in raziskovanje (Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF)) je novembra 2010 pooblastilo Fraunhofer Institute ISI in IAO za izvedbo obsežnega postopka predvidevanja, da bi identificirali raziskovalne teme, ki za prihodnost napovedujejo najboljše. Postopek je bil končan poleti leta 2009, javnost pa je dobila dostop do rezultatov maja leta 2010 (Cuhls in drugi, 2009a; Cuhls in drugi, 2009b).

Postopek predvidevanja je bil sestavljen iz analize bodočih trendov na štirinajstih uveljavljenih, tehnično usmerjenih raziskovalnih področjih, kot so na primer raziskovanje materialov, informacijska in komunikacijska tehnologija, nanotehnologija, nevroznanosti ali biotehnologija (1. faza) in pregleda razvojev in trendov onkraj teh področij (2. faza). Cilj postopka predvidevanja je bil dopolniti in razširiti visokotehnološko strategijo nemške zvezne vlade, ki je usmerjena v desetletni časovni razpon, z dolgoročnejšo perspektivo.

V teh poljih so »koordinatorji tem« z udeleženi inštitutov Fraunhofer z ustreznimi strokovnimi pristojnostmi razdelali prevladujoče perspektive prihodnosti. Izhodišče »faze iskanja« tem

prihodnosti v posameznih izhodiščnih poljih je poleg analize literature vključevalo tudi delavnice z notranjimi in zunanji strokovnjaki s posameznih raziskovalnih področij. Ugotovitve so bile nato obravnavane in dopolnjene v številnih individualnih pogovorih z domačimi in mednarodnimi strokovnjaki. Bibliometrična analiza je bila namenjena potrditvi in obogatitvi doseženih rezultatov. Poleg tega je bila izvedena spletna anketa, v kateri je večje število strokovnjakov ocenilo pridobljene teme prihodnosti. Tako je bil po končani 1. fazi za vsako od štirinajstih polj predložen seznam relevantnih tem prihodnosti. V tem članku bodo predstavljeni rezultati za področje nevroznanosti.

Vzporedno z iskanjem v definiranih poljih je bilo delo vse od začetka usmerjeno tudi v stalno oblikovanje pregleda. Pri tem je bila pozornost najprej usmerjena na bilateralna presečišča. Tako sta že na uvodnih delavnicah vsakokrat skupaj zasedali dve strokovni skupini in vsaka strokovna skupina je izdelala matrico z navzkrižnimi povezavami na vsa druga področja. Ko so bili predloženi prvi izsledki, je bila pozornost usmerjena na celoten skupek presečišč in posameznih tem, za katere so strokovnjaki potrdili izjemen bodoči pomen. Pri tem so bila identificirana »polja prihodnosti novega preseka«, okrog katerih se razvidno kopiči večje število tem prihodnosti z različnih strokovnih področij. V povezavi z nevroznanostmi je še zlasti pomembna nova tema »sodelovanja med človekom in tehniko«, ki bo predstavljena v drugem delu tega članka.

Teme prihodnosti v nevroznanstvenem raziskovanju

Predmet aktualnega nevroznanstvenega raziskovanja zajema dojemanje, predstavljanje in obdelavo zunanjih dražljajev in vedenja v človeških možganih. Pri tem gre tako za nevrobiološke načine delovanja kot tudi za psihološke in družbene vtise zaznavanja, mišljenja, motorike, jezika in učenja.

Iz nevroznanosti izhajajo bistvene pobude za boljše razumevanje kognicije in zavesti, kot tudi za zdravljenje in odpravo nevrodegenerativnih bolezni. Zelo pomembne so biokemične in nevrološke podlage mišljenja, ki so v nevroznanostih prednostno raziskovane. Tu je v zadnjih letih prišlo do napredka zaradi novih postopkov za slikanje, novih medicinskih spoznanj in tudi računalniško podprtih postopkov za simulacijo možganskih tokov. Vizija nevroznanstvenega raziskovanja je v celoti razvozlati možgane in doseči neprotislovni opis bioloških podlag obdelave dražljajev, zavesti in svobode delovanja.

To je izhodiščni položaj, na podlagi katerega je bila opravljena identifikacija tem prihodnosti za prihodnjih 15 do 20 let. Ob koncu postopka je bilo razdelanih in identificiranih šest tem prihodnosti za nevroznanosti, ki bodo podrobneje predstavljene v nadaljevanju članka. Namreč, še pred začetkom obravnave posameznih tem je treba poudariti pomen medicinskega raziskovanja, usmerjenega v zdravljenje bolezni možganov in živčnega sistema, za napredek spoznanj v nevroznanostih. Medicinsko-klinično raziskovanje se v Nemčiji in drugih državah že obsežno spodbuja in financira in za njegovo izvajanje obstajajo ustaljene strukture. Ker so bili v ospredju procesa predvidevanja teme prihodnosti in še ne uveljavljena področja, je bilo področje medicinskega raziskovanja izvzeto. Vendar pa s tega področja vedno znova prihajajo osrednje spodbude, kar se bo nadaljevalo tudi v prihodnosti.

Pri kliničnem raziskovanju sta v ospredju razumevanje vzrokov in zdravljenje nevroloških bolezni (na primer Alzheimerjeva in Parkinsonova bolezen, multipla skleroza) in psihičnih obolenj (na primer shizofrenija, depresija). Glede na raziskavo Evropskega sveta za možgane

(European Brain Council) približno 127 milijonov ljudi trpi za obolenji možganov ali živčnega sistema. Te bolezni poleg individualnega trpljenja povzročajo tudi visoke družbene stroške.

Nadaljnji cilj kliničnega raziskovanja je razviti zmožnost omejevanja psihične nenormalnosti na možganske spremembe ter diagnosticirati in zdraviti napake v razvoju oziroma vedenjske dispozicije. Iskanje medicinskih aplikacij je že danes največje področje raziskovanja možganov in bo v prihodnosti postalo še pomembnejše. Poleg tega bo imelo to področje koristi od integracije spoznanj z drugih področij, kot so na primer nevroinformatika ali nove tehnike nevroslivanja (Roloff in Beckert, 2006; TAB, 2007; BMBF, 2007)

Modeliranje možganov

Prvo področje prihodnosti, ki se je v postopku predvidevanja za nevroznanosti izkazalo za relevantno, je modeliranje možganov. Kot vemo, je mogoče raziskovanje razdeliti na tri ravni: na spodnji ravni se preiskujejo procesi na nivoju posameznih celic in molekul. Na srednji ravni je v ospredju opis dogajanja v združenjih nevronov in celic. Na zgornji ravni pa gre za določanje tistih območij možganov, ki so aktivna pri specifičnih dejanjih oziroma postopkih mišljenja.

Po mnenju vodilnih nevroznanstvenikov je predvsem srednja raven tista, ki bo v prihodnosti igrala pomembno vlogo pri raziskovanju (Monyer in drugi, 2004). Pri tem gre za poskuse razumevanja tistih nevronskega procesov, ki se izvajajo pri učenju, prepoznavanju in načrtovanju dejanj. Eno najpomembnejših vprašanj je, kako »integrirana vezja« sto ali tisoč nevronov v združenju celotnih možganov kodirajo, vrednotijo, shranjujejo in prebirajo informacije. Vendar danes nismo oblikovali enotne »teorije možganov«. V prihodnosti bodo morali nevroznanstveniki izdelati teoretične temelje, iz katerih bodo izhajali pojasnjevalni modeli, kar se danes že dogaja na primer v součinkovanju teoretične in aplikativne fizike.

Povodenj podatkov iz laboratorijev dejansko narašča v takšni meri, da so izvajalci poskusov preobremenjeni z njihovim tolmačenjem in obdelovanjem. V tem pogledu so empirično delujoči nevroznanstveniki odvisni od podpore matematikov, fizikov in informatikov. S tem je mišljeno predvsem področje računske nevroznanosti. Računska nevroznanost podpira izvajalce poskusov pri analizi tako, da pretvarja podatke v funkcionalne modele možganov (Ritzert, 2006; BMBF, 2006).

Pri proučevanju »srednje ravni« je po mnenju v postopku predvidevanja vprašanih strokovnjakov še zlasti pomembno razumeti možgane v okviru »sistemskega pristopa«. Sistemska biologija je v tem primeru lahko za vzor. Pri tem gre predvsem za večjo spojitve teoretikov in razvijalcev modelov z empiričnim raziskovanjem.

Nevroproteze in nevrovsadki

Raziskovalna in tehnološka področja nevroproteze in nevrovsadkov se ukvarjajo s povrnitvijo senzoričnih in motoričnih sposobnosti z električno stimulacijo nevronskega procesov in jih je v širšem pomenu mogoče uvrstiti v medicinsko-klinično domeno. Procese krmiljenja senzorične in motorike v možganih spremlja električna dejavnost, ki je osnova za prenos signalov med posameznimi nevronskega elementi v osrednjem živčnem sistemu. S tem se odpira možnost priključitve tehničnih sistemov prek nevroelektričnih vmesnikov na živce. Elektrode, ki jih je mogoče vstaviti v možgane, ne nadomeščajo (več) zgolj obstoječih nevronskega povezav.

Trenutno se razlikuje med tremi grozdi obolenj, za zdravljenje katerih se uporabljajo nevroelektrični vmesniki: prvič, za zdravljenje obolenj in poškodb na področju čutnih sistemov. Tu se uporabljajo slušni vsadki, vidni vsadki, kakor tudi vsadki za obnovitev čuta za ravnotežje (TAB, 2007; Rosahl in Samii, 2004).

Drugi grozd se nanaša na obolenja in poškodbe motoričnega sistema. V njem je mogoče najti motnje gibanja, katerih vzrok se nahaja na področju nehotene motorike, kot sta na primer Parkinsonova bolezen ali distonija, pa tudi motnje motorike, katerih glavna vzroka sta paraplegičnost in kap. Sistemi, ki se uporabljajo v te namene, omogočajo pacientu določeno mero nadzora nad gibanjem v njegovem okolju. Do zdaj uporabljeni sistemi so med drugim tako imenovani vmesniki med možgani in stroji, kakor tudi globinska stimulacija možganov (TAB, 2007; Stieglitz in Roshal, 2005).

Tretje področje motenj se nanaša na »milieu intérieur« človeškega telesa. V to so vključena kronična bolečinska stanja, prisilne nevroze, depresije in epilepsije. Uporabljeni vmesniki so na primer globinska možganska stimulacija, stimulacija motoričnega korteksa ali stimulacija hrbtnega mozga.

Razvoj nevroelektričnih vmesnikov se v zadnjem času močno pospešuje in pozornost je usmerjena na celo vrsto novih področij uporabe. Gre za trend, ki se napaja iz napredkov v informacijsko-komunikacijski tehnologiji, iz miniaturizacije mehaničnih in elektronskih sistemov, kot tudi iz najnovejših spoznanj o načinih delovanja možganov. Nove kombinacije različnih področij znanja in tehnologije omogočajo na primer oblikovanje novih vmesnikov med možgani in računalniki. Značilen primer za to področje je projekt mentalnega pisalnega stroja, ki sta ga v sodelovanju razvila Fraunhofer FIRST in Charité iz Berlina in ki hromim ljudem omogoča »tipkanje« besedila zgolj z miselnim naporom.

Teme »modeliranje možganov« in »nevroproteze in nevrovsadki« so bile skupaj s temo »razvojna biologija« med strokovnjaki, ki so bili vključeni v postopek predvidevanja, deležne velikega odobravanja. Pri vprašanju o relevantnosti posameznih tematskih področij čez deset let je bil tem temam pripisan največji pomen.

Pri modeliranju možganov gre za tematsko področje temeljnega raziskovanja. Nevroproteze in nevrovsadki so nasprotno bolj aplikativno usmerjeni in odvisni od inženirskih znanosti. To, da so vprašani strokovnjaki obe tematski področji uvrstili kot približno enako relevantni, odraža dejstvo, da sta nadaljnji razvoj teoretičnih konceptov in razvoj praktičnih aplikacij medsebojno močno prepletena in odvisna ter da med njima prihaja do številnih raznovrstnih prekrivanj.

Na tematskem področju »modeliranja možganov« je še zlasti v intervjujih postalo jasno, da je čedalje več sodelovanja med razvijalci modelov in nevrobiologi, ki se ukvarjajo z empiričnimi raziskavami. Ta rezultat podpira tudi bibliometrija: povečano sodelovanje se izraža v krepitvi koavtorskih publikacijskih dejavnosti matematikov, informatikov, nevrobiologov in nevro psihologov. Po ocenah strokovnjakov se bo takšen razvoj nadaljeval tudi v prihodnjih desetih letih.

Razvojna nevrobiologija [razvoj možganov]

Na splošno se razvojna nevrobiologija ukvarja z nastankom in dozorevanjem živčnih sistemov (nevrogeneza). Pri ljudeh med drugim raziskuje, kako možgani razvijajo najprej splošne, nato pa čedalje bolj podrobne gradbene načrte. Glavna spoznanja institucionalizirane razvojne

nevrobiologije se nanašajo na proizvodnjo in delovanje kemičnih snovi, ki prenašajo sporočila (prenašalci) v možganih. Tako je bilo na primer prikazano, da se živčne celice možganov v prvih tridesetih dneh življenja »izurijo« za funkcijo, ki jo bodo opravljale vse življenje. Možganske živčne celice so na začetku sposobne proizvajati številne različne prenašalce, v določenem pomenu se »igrajo« s svojimi zmoglostmi, dokler se ne »odločijo« za določen repertoar. V odraslem stanju se lahko v skrajnem primeru – na primer pri epileptičnem napadu – znova vrnejo k zgodaj naučenemu delovanju.

Pomembna tema je v razvojni nevrobiologiji plastičnost možganov. Pod tem pojmom nevroznanost razume zmožnost človeških možganov za prilagajanje s prestrukturiranjem na spreminjajoče se zahteve okolja. Pred tem so raziskovalci izhajali iz predpostavke, da je sposobnost možganov za spreminjanje zaradi novih nalog v starosti komaj še prisotna. Raziskovalci so domnevali, da so plastični procesi prilagajanja mogoči predvsem v zgodnji fazi razvoja. Novejši raziskovalni rezultati pa nasprotno kažejo, da ni tako. Z napredovanjem starosti se sicer delno kaže upadanje kognitivne zmogljivosti. Tako imenovane tekoče sposobnosti, torej procesno usmerjene sposobnosti, se v prevladujoči meri priučijo v prvih treh do štirih letih življenja. Kolikor intenzivneje se v tem obdobju uporabljajo kognitivni viri, toliko lažje je integrirati nove vsebine in toliko lažje je mogoče delovati proti morebitnemu kognitivnemu razkroju. Razvoj možganov v starosti je odločilno odvisen od njihovih kognitivnih naporov. Razdelani mehanizmi obdelave lahko vse do pozne starosti vplivajo na plastičnost človeških možganov.

Nevrobionika in bioanaloga obdelava podatkov

Nevrobionika je novo, naglo razvijajoče se področje raziskovanja, ki ima koristi tako od napredkov v metodiki in spoznanj v nevroznanostih kakor tudi od raziskovanja materialov, nanotehnologije ter informacijske in komunikacijske tehnologije. Značilnost nevrobionike je, da pretok informacij poteka v drugo smer kot pri »normalnem« raziskovanju možganov, in sicer od nevrobiologije do inženirskih znanosti ali k informatiki. Biologija v številnih primerih nakazuje rešitve, ki jih tehniki lahko uporabijo za reševanje specifičnih problemov. Tako je na primer mogoče uporabiti posebne zmogljivosti živalskih živčnih sistemov za razvoj biološko navdihnjenih senzorjev (Ritzert, 2006; BMBF, 2007).

Pomembna področja z velikim potencialom so metode za bioanalogo obdelavo informacij in bioračunalniki s funkcijami pomnjenja in učenja (BMBF, 2006; BMBF, 2007). Pri tem se uporabljajo načela programiranja in strojne opreme, ki so bila odkrita pri proučevanju načinov delovanja možganov. Tako ne nastajajo zgolj nove aplikacije programske opreme, temveč tudi nove rešitve za strojno opremo, ki ne temelji na siliciju. Ključne besede na tem področju so: biostrojna oprema, optični pomnilniki in DNK-računstvo.

Pri intervjujih s strokovnjaki je bilo poudarjeno, da gre pri teh vrstah raziskovanja predvsem za razumevanje mrež v možganih. Raziskovanje s transgenskimi živalmi je na tem področju že veliko pripomoglo k razumevanju funkcionalne mrežne arhitekture v možganih.

Poseben cilj tega področja raziskovanja bi moral biti po mnenju strokovnjakov razvoj umetne sinapse, ki bi omogočila uporabo vsadkov brez stranskih učinkov. Za zdaj vsadki delujejo tako, da električno vzdražijo nevrone. To področje zahteva nadaljnje temeljno raziskovanje za razvoj novih materialov, ki bi se uporabljali kot ustrezni naravnemu procesu biokemičnega vzdraženja.

Družbena in kulturna nevroznanost

Rezultati raziskovanja možganov kažejo, da so procesi medmrežnega povezovanja v možganih pri malih otrocih in mladostnikih pogosto povezani z družbenimi izkuštvami iz neposrednega okolja odraščajočih. Družbene izkušnje s starši, vrstniki in učitelji pustijo vtise. Trenutno se iz teh spoznanj razvija nova raziskovalna disciplina, ki raziskovanje možganov povezuje tudi z družboslovnimi in kulturološkimi raziskovalnimi okoljem: »družbena nevroznanost«.

Znanstveniki na tem področju raziskovanja obravnavajo nevronske procese kot izmenično učinkujoče z družbenimi (Markowitsch in Welzer, 2005). Pri tem postane še posebno pomembna zgodovinska perspektiva: možgani in njihovi potenciali se sorazvijajo s kulturo, ki sama ustvarja temeljne pogoje za razvoj določenih potencialov. Pri naravnosti zastavljanja vprašanj se evropski raziskovalci razlikujejo od svojih kolegov iz ZDA, katerih cilj je ugotoviti, na podlagi katerih možganskih struktur nastajajo posamezne družbene strukture.

K področju, ki trenutno spodbuja številne razprave, spada tudi raziskovanje spomina in biografije, pri kateri se vzpostavljajo povezave med različnimi pripovednimi oblikami in vsebinami ter nevronskimi vzorci in procesi sprožanja. Druga področja so družbeni in nevronski temelji razvoja »empatije in zaupanja«.

Glede področja »družbena in kulturna nevroznanost« so si bili udeleženci delavnice in intervjuvani partnerji soglasni, da bo v prihodnosti postala pomembna tema ter da je trenutno deležna premajhnega pospeševanja in spodbujanja. Nekateri pa so bili tudi kritični in so poudarili, da obstaja nevarnost banaliziranja, ker je skupni imenovalec, ki ga je mogoče proizvesti v sodelovanju različnih disciplin, dokaj majhen.

Možganski doping / neuroizboljševanje

Napredek v vedenju o manipulaciji nevronskih procesov onkraj zdravljenja bolezni omogoča tudi izboljšanje možganskih zmogljivosti pri zdravih ljudeh. V tem primeru lahko govorimo o »možganskem dopingu« ali »neuroizboljševanju« in s tem mislimo na povečanje sposobnosti koncentracije, spominskih zmožnosti, sposobnosti dojetja in zmožnosti učenja, podaljšanje obdobja budnosti in izboljšanje razpoloženja in zaznavanja z zdravili (tako imenovanimi možganskimi pilulami), nevrokirurškimi posegi ali postopki nevrostimulacije (z vsaditvijo elektrod ali uporabo naglavnih kompletov elektrod).

Na tem področju so v razvojnem pogledu trenutno vodilne ZDA, v Evropi pa je to področje raziskovanja možganov obravnavano zlasti v povezavi z etičnimi vprašanji. Kljub temu so bili tudi v Nemčiji zaznani veliki znanstveni in gospodarski potenciali v povezavi z možganskim dopingom oziroma neuroizboljševanjem (BMBF, 2006). Še posebej zanimivo delno področje možganskega dopinga je področje nevrovsadkov, pri katerem je cilj opremiti možgane z »razširitvami pomnilnika« ali »moduli za sposobnosti« (na primer za jezike, analitične sposobnosti, poznavanje krajev) (Beckert in drugi, 2006). Tu prihaja do prekrivanja s področjem »nevroproteze in nevrovsadki«.

V intervjujih z znanstveniki je bilo poudarjeno, da sta napredek in nadaljnji razvoj na področju neuroizboljševanja odvisna predvsem od družbene razprave. Osrednja vprašanja v tej razpravi so, kaj je dovoljeno in kaj je družbeno sprejemljivo. Prav tako je bilo opozorjeno na dejstvo, da je nujno treba razviti natančnejša orodja, ki bodo omogočila zmanjšanje stranskih

učinkov. Nekatere farmakološke učinkovine za izboljševanje so problematične predvsem zato, ker njihovih stranskih učinkov do zdaj ni bilo mogoče nadzorovati.

Pri oceni teme »Možganski doping / nevroizboljševanje« v spletni anketi se je pokazalo, da so predvsem nemški strokovnjaki do te teme dokaj zadržani. Po ocenah teh vprašanih nima raziskovanje možganskega dopinga ne potencialov za pozitivne vplive na kakovost življenja ljudi ne za pozitiven gospodarski razvoj Nemčije. Veliko vprašanih strokovnjakov ni hotelo priznati niti, da ta tema pripomore k znanstvenemu napredku. Ocene so dokumentirale kritično stališče do posegov v nevronske sisteme za povečanje zmogljivosti oziroma za izboljšanje kognitivnih sposobnosti v Nemčiji. V anglosaškem in azijskem prostoru je tema nevroizboljševanje ocenjena veliko manj skeptično.

Številni strokovnjaki, predvsem v ZDA, vidijo v možnostih za izboljševanje gonilno silo raziskovalnih prizadevanj na »nevro«področju. Na to, da gre pri skeptičnosti do možganskega dopinga in nevroizboljševanja za nemško posebnost, ki se še posebej osredinja na vidik povečanja zmogljivosti, kažejo ocene tematskega področja nevroprotez in nevrovsadkov. Kot je bilo že poudarjeno, nemški strokovnjaki to temo ocenjujejo kot pomembno in relevantno. Ciljno usmerjene manipulacije možganov za zdravljenje nevrodegenerativnih bolezni, torej z nedvoumnim medicinskim predznakom, so torej sprejemljive tudi za nemške strokovnjake in so obetavna raziskovalna tema. Kot vemo, pa je od medicinske uporabe do izboljševanja kognitivnih sposobnosti pri zdravih ljudeh potreben le majhen korak. Ta rezultat kaže, da je razprava o družbeni sprejemljivosti možganskih zdravil in možganskih vsadkov, ki povečujejo zmogljivost, šele na začetku, konkretni potenciali za uporabo, še zlasti invazivne metode (na primer vsadki s čipi, ki delujejo kot moduli za tuje jezike) pa v nemški raziskovalni skupnosti trenutno še niso prepoznani.

Polje prihodnosti novega preseka »Sodelovanje med človekom in tehniko«

Cilj druge faze postopka predvidevanja je bil identificirati »Polja prihodnosti novega preseka«, v katerih se vsakokratno odražajo prekrivajoče se značilnosti oziroma teme. Takšno polje prihodnosti novega preseka, ki se napaja predvsem iz razvojov v nevroznanostih, a jih sočasno na določen način presega, je tematsko področje »Sodelovanja med človekom in tehniko«.

Pregled razvoja v nevroznanosti, informacijski in komunikacijski tehnologiji, nanotehnologiji, biotehnologiji, zdravstvenem raziskovanju kakor tudi raziskovanju materialov, kaže skupen pojav: tehnika se čedalje tesneje povezuje s človekom.

Inovacije na področju nevroprotektike, nanomedicine, biosenzorike, avtonomne robotike, okoljske inteligence, na kontekst občutljivih prilagodljivih okolij ali farmakološkega »izboljševanja« na neposreden način sodelujejo s človeškim mišljenjem, zaznavanjem, čutenjem in delovanjem.

Vedno tesnejše približevanje in povezovanje tehnologije in človeka delno že vodi do pravih »spojitev«. Spojitve so lahko realizirane v različnih merah: pri prilagodljivih učnih okoljih, v katerih se računalniki prilagajajo napredovanju učenca, ali pri novih tipih navidezne resničnosti gre za drugačno mero spojitve človeka in tehnike kot pri vmesnikih med možgani in računalniki ali pri celičnih sklopih živih bitij in informacijske tehnologije v laboratorijskem okolju. Vsekakor pa je po opravljeni analizi razvojnih smeri na različnih področjih postalo jasno, da se

meja načeloma pomika k čedalje močnejšemu »utelešenju« tehnike oziroma k vedno tesnejši povezanosti in sodelovanju človeka in tehnike.

Številne od teh novodobnih »simbioz« med človekom in tehniko se izvajajo tam, kjer se tradicionalno začne človek. Pri tem pride do premika ustaljenih meja na različnih ravneh. Tako se na primer z živčnimi vsadki, ki gredo dobesedno »pod kožo«, na novo zarisujejo oziroma zabrisujejo zunanje meje. Notranje meje postajajo negotove s tem, ko je mogoče neposredno prebirati in ciljno učinkovati na čustva, občutke in misli človeka, na primer z uporabo virtualnih okolij ali pa s kemično stimulacijo. »Digitalna avra« naj bi premostila meje med človekom in zunanjim svetom tako, da bi prek vmesnikov v obleki, nakita ali mobilnih končnih naprav samostojno sodelovala z okoljem, ter slednje brezhibno prilagodila človeku.

Nekatere od teh aplikacij so danes še znanstvena fantastika ali pa se nahajajo v zgodnji konceptni fazi. Druge so se v zadnjih letih bliskovito razvijale naprej in so zdaj že v specializirani uporabi. Ne glede na aktualno stopnjo realizacije pa te aplikacije nakazujejo na razvoj, ki bo zaznamoval bodočo rabo tehnike in bodoči tehnični razvoj. Izvaja se v jedru človeka, prodira čedalje globlje v sfero njegovih prvotnih kognitivnih in fizičnih sposobnosti ter imitira ali manipulira njegov gradbeni načrt in zgradbo.

Očitno je, da je s tem povezana vrsta etičnih vprašanj, med njimi tudi vprašanje o človeškem stanju na splošno. Poleg etičnih vprašanj se zastavljajo z inovacijami povezana raziskovalna vprašanja, ki še posebej poudarjajo organizacijo interdisciplinarnih raziskovalnih projektov, ki se razprostirajo prek več različnih področij, s pogledom na nove aplikacije, izvirajoče iz presečišča med človekom in strojem.

Za ustrezno naslovitev teh izzivov je glede na izsledke postopka predvidevanja potrebna transdisciplinarna raziskovalna perspektiva, ki je usmerjena v premik meja med človekom in tehniko ter v inovacije, temelječe na tem premiku. Takšno raziskovalno perspektivo bi bilo mogoče sprva navezati na danes že uveljavljeno raziskovanje interakcij med človekom in tehniko. Vendar pa bi se dolgoročno lahko razvil samostojen dostop do inovacij na meji med človekom in tehniko, ki bi združeval vidike danes popolnoma ločenih področij raziskovanja.

Da bi lahko odprli bodoči potencial »inovacij na meji med človekom in tehniko«, je potrebno predvsem razumevanje součinkovanja družbenih in tehničnih sprememb, ki spremlja takšne inovacije. V ta namen je treba – glede na predlog ekipe, ki je opravila postopek predvidevanja – vzpostaviti integriran raziskovalni pristop naravoslovnih, tehničnih, humanističnih in družbenih ved, ki sega onkraj vključenih področij tehnologije. Tu je pomembna zlasti raziskovalna perspektiva »pomik meja med človekom in tehniko«, ki združuje več tehnoloških področij s specifičnimi vprašanji premikanja meja, kot sta na primer dinamika inovacij na presečišču človek in tehnika in integracija oblik vedenja za inovacije na meji med človekom in tehniko (Beckert in drugi, 2010).

Prevedel Toni Pustovrh

Literatura

BECKERT, B., ROLOFF, N., FRIEDEWALD, M. (2006): R&D Trends in Converging Technologies. Deliverable 1.3 of the CONTECS Project. Avgust: Fraunhofer ISI. Dostopno prek: www.contecs.fraunhofer.de (13. januar 2008).

- BECKERT, B., GRANSCHKE, B., WARNKE, P., BLÜMEL, C. (2010): Mensch-Technik-Grenzverschiebung. Perspektiven für ein neues Forschungsfeld. Ergebnisse des Workshops am 27. Mai 2009 in Karlsruhe im Rahmen des BMBF-Foresight Prozesses, Stuttgart, Fraunhofer IRB.
- BMBF (2006): Bernstein Zentren - Forschung für die Zukunft. Bonn, Berlin, BMBF.
- BMBF (2006): Leitvision „Das Denken Verstehen« FUTUR: Der deutsche Forschungsdialog. Eine erste Bilanz, BMBF, Berlin, maj 2003: 30–32.
- BMBF (2007): Roadmap für das Gesundheitsforschungsprogramm der Bundesregierung. Dostopno prek: www.bmbf.de/pub/roadmap_Gesundheitsforschung07_lang.pdf (13. januar 2008).
- CUHLS, K., GANZ, W., WARNKE, P. (UR.) (2009): Foresight-Prozess im Auftrag des BMBF. Etablierte Zukunftsfelder und ihre Zukunftsthemen. Karlsruhe/Stuttgart.
- CUHLS, K., GANZ, W., WARNKE, P. (UR.) (2009a): Foresight-Prozess im Auftrag des BMBF. Zukunftsfelder neuen Zuschnitts. Karlsruhe/Stuttgart. Dostopno prek: <http://www.bmbf.de/de/12673.php> (13. januar 2008).
- MARKOWITSCH, H. J., WELZER, H. (2005): Das autobiographische Gedächtnis. Hirnorganische Grundlagen und biosoziale Entwicklung. Stuttgart, Klett-Cotta.
- MONYER, H., RÖSLER, F., ROTH, G. ET AL. (2004): Das Manifest. Elf führende Neurowissenschaftler über Gegenwart und Zukunft der Hirnforschung. Gehirn und Geist 6/2004: 30–37.
- RITZERT, B. (2006): Der Kosmos im Fokus der Forschung. Innovationsreport, 6. julij 2006. Bericht von der Tagung des Forums der Förderung der europäischen neurowissenschaftlichen Gesellschaften (FENS) na Dunaju od 8. do 12. junija 2006.
- ROLOFF, N., BECKERT, B. (2006): Staatliche Förderstrategien für die Neurowissenschaften. Programme und Projekte im internationalen Vergleich. TAB Hintergrundpapier 15, april 2006. Berlin, Büro für Technikfolgen-Abschätzung beim Deutschen Bundestag (TAB).
- ROSAHL, S. K., SAMII, M. (2004): Vanishing Senses – Restoration of Sensory Functions by Electronic Implants. Poiesis & Praxis 2(4): 285–295.
- STIEGLITZ, T., ROSAHL, S. (2005): Neuro-elektrische Schnittstellen zum zentralen Nervensystem des Menschen. Wissenschaftliches Gutachten im Auftrag des Deutschen Bundestages im Rahmen der TAB-Vorstudie: Hirnforschung – Themenfeld 5: Medizinisch-technische Anwendungen der Hirnforschung – Neuroprothetik, Neurobionik, Neuroinformatik.
- TAB (UR.) (2007): TA-Projekt Hirnforschung. Endbericht. Arbeitsbericht. Büro für Technikfolgen-Abschätzung beim Deutschen Bundestag (TAB). Berlin, TAB.

Nevrofarmakološke tehnologije človeškega izboljševanja: inovacijski potenciali in tveganja

Uvod: inovacije in nevrotehnologije

Inovacije se danes v čedalje večji meri obravnavajo kot eden ključnih gonilnikov gospodarske rasti in konkurenčnosti. Čeprav so za okolje, ki je sposobno spodbujati in širiti inovacije, pomembni številni raznoliki materialni in družbenokulturni infrastrukturni elementi, znanstveni in tehnološki razvoj ostajata primarni vir inovativnih aplikacij, ki so po svoji naravi lahko družbene ali tehnološke. Nekateri strokovnjaki za inovacije (Canton, 2005: 37) na primer ocenjujejo, da je več kot tretjina BDP ZDA v letu 2005 izvirala iz inovacij, predvsem tehnoloških, kar je spodbudilo označitev takšnih naprednih gospodarstev za »inovacijska gospodarstva«, obenem pa je spodbudilo predvidevanja, da se bosta delež in pomen tehnoloških inovacij v BDP še povečevala. Takšen trend je razviden tudi iz koncepta in prizadevanj za vzpostavitev »inovacijske unije«, ki bi s širokim spodbujanjem in rabo inovacij zagotovila konkurenčnost in rast Evropske unije (EK, 2011). Tako se številna nova in nastajajoča področja znanosti in tehnologije omenjajo kot osrednji bodoči viri inovativnih aplikacij, ki bodo poganjali rast nacionalnih gospodarstev v prihajajočih desetletjih.

Sočasno se je v zadnjem desetletju s prizadevanji različnih strokovnjakov in interesnih skupin (Humanity+, 2011) razširil koncept človeškega izboljševanja – ideje, da je mogoče človeške zmožnosti razširiti prek obstoječih referenčnih vrednosti z neposrednimi tehnološkimi posegi v človeško telo in možgane – ter postal predmet intenzivnih razprav in polemik v nekaterih znanstvenih in akademskih krogih, posamezna vprašanja pa so že prodrla v različne strokovne in javne diskurze ter vplivala na oblikovanje javnih politik (STC, 2007).

Tehnologije človeškega izboljševanja (TČI) so aplikacije, ki so tesno povezane s strukturo in procesi v človeškem telesu in možganih, zagovorniki njihovega razvoja pa predvidevajo, da bi med drugim lahko znatno podaljšale človeški življenjski razpon in odpravile staranje, okrepile moč, hitrost in vzdržljivost, izboljšale zmožnosti pomnjenja in razmišljanja ter povečale občutek sreče (Savulescu in drugi, 2011). Čeprav potencialne nastajajoče in predvidene aplikacije TČI segajo od naprednih tehnik genskega inženiringa na ljudeh do razvoja vmesnikov med človeškimi

možgani in računalniki, je bilo področje nevrotehnologij kot skupka učinkovin, naprav in diagnostik za proučevanje in spreminjanje možganov in osrednjega živčnega sistema, predvsem pa njihova podskupina neurofarmakoloških učinkovin, v številnih študijah omenjeno kot glavna skupina obstoječih in novih potencialnih aplikacij v domeni TČI (Bostrom in Sandberg, 2006; STC, 2007; Williams in Frankel, 2007; Coenen in drugi, 2009), kot kategorija tehnologij, ki omogočajo potencialno »izboljšanje« in »razširitev« nekaterih funkcionalnosti človeškega telesa in uma.

Ne glede na to, ali je vse pričakovane in predvidene potenciale nevrotehnoloških oziroma neurofarmakoloških TČI dejansko mogoče uresničiti, je mogoče, da bodo pričakovanja političnih odločevalcev o njihovem prispevku h gospodarski rasti in konkurenčnosti, potrošnikov o koristih in investitorjev o donosih usmerila javna in zasebna sredstva v nadaljnji razvoj vsaj nekaterih aplikacij, ki že obstajajo oziroma pomenijo naslednjo generacijo izdelkov, ki so že zdaj dostopni na trgih. Z obstoječim načinom tržno gnanega tehnološkega razvoja in naraščajoče razširjenosti postakademskega modela znanosti je mogoče, da bo velikost nastajajočih trgov močan dejavnik za realizacijo neurofarmakoloških aplikacij TČI, kljub vsem pomislekom, ki so jih izrazili nasprotniki in celo previdni zagovorniki njihovega razvoja.

V članku je izražena domneva, da obstaja znatna verjetnost, da bo vzporedna uporabnost, ki je lastna številnim potencialnim aplikacijam TČI, skupaj s pričakovanji o bodočih tržnih deležih in donosih teh pričakovanih inovacijah poganjala razvoj vsaj nekaterih obstoječih in nastajajočih predvidenih neurofarmakoloških aplikacij, ne glede na raznolika potencialna tveganja in negativne implikacije. V nadaljevanju članek proučuje morebitno rabo in razširjenost neurofarmakoloških učinkovin na štirih področjih človeškega izboljševanja ter navaja nekatere indikatorje, kot so patentni trendi, ocene o velikosti pričakovanih obstoječih in nastajajočih trgov in potrošnikov, ki bi lahko skupaj z lastnostjo vzporedne uporabnosti poganjali nadaljnji razvoj takšnih nevrotehnologij in omogočali inovacije, ki bi lahko povečale gospodarsko rast in konkurenčnost. Hkrati so poudarjene tudi nekatere potencialne individualne in družbene koristi, bodoči trendi in morebitne nevarnosti takšnega razvoja.

Človeško izboljševanje in neurofarmakologija: inovacijski potenciali

Hiter tehnološki napredek in komercializacija potencialno disruptivnih tehnologij, ki pogosto prehitvevata temeljito proučevanje morebitnih negativnih fizikalnih in družbenih učinkov ter razdiralnih vplivov na sisteme prepričanj, vrednote, navade, družbene trende, institucije in morda celotne družbe, sta spodbudila oblikovanje nacionalnih poročil o širših razsežnostih vplivov TČI in mogočih odzivih v obliki javnih politik in regulacije. Tako sta na primer nastali dve reprezentativni poročili, eno (Allhoff in drugi, 2009) pod okriljem Nacionalne fundacije za znanost v ZDA, drugo (Coenen in drugi, 2009) pa v sklopu STOA skupine pri Evropskem parlamentu v EU. Ker je bodoči razvoj tehnoloških aplikacij in sistemov v veliki meri odvisen tudi od percepcij in odločitev oblikovalcev politik, lahko specifična formulacija, torej definicija posameznih konceptov, ki so ji izpostavljeni, prek njihovih odločitev o javnem financiranju in regulaciji igra pomembno vlogo pri bodočem (ne)razvoju, ne glede na obsežne potenciale novih in nastajajočih trgov. Od posameznih spodbujevalnih in regulativnih politik je končno v veliki meri odvisno, ali bodo na voljo javna in zasebna sredstva in institucionalna naklonjenost takšnemu raziskovanju in razvoju, prav tako pa tudi, ali bodo potrošniki in javnost naklonjeni uvajanju in uporabi novih aplikacij.

Allhoff in sodelavci so zapisali, da strogo gledano »človeško izboljševanje« vključuje vsako dejavnost, s katero izboljšamo svoje telo, um ali zmožnosti – stvari, ki jih počnemo za izboljšanje svoje blaginje, vendar pa je ustreznejše razmišljati o »človeškem izboljševanju« kot o krepitvi naših zmogljivosti onkraj za vrsto tipične ravni ali statistično normalnega razpona delovanja posameznika. Sorodno je »človeško izboljševanje« mogoče razumeti kot drugačno od »terapije«, nanašajoče se na zdravljenje patologij, ki ogrožajo zdravje ali zmanjšujejo posameznikovo raven funkcionalnega delovanja pod tipično ali statistično normalno raven. Tehnologije človeškega izboljševanja je kot drugačne od terapije mogoče obravnavati tudi s sprejetjem predpostavke, da spreminjajo strukturo in delovanje telesa (Allhoff in drugi, 2009: 3). Kaj šteje za izboljšavo in ali je moralno pomembna, je odvisno od konteksta (Allhoff in drugi, 2010: 4).

Coenen in sodelavci pa človeško izboljševanje opredeljujejo kot »kakršno koli modifikacijo, usmerjeno v izboljšanje človeške zmogljivosti posameznika, povzročeno s posegi v človeško telo, ki temeljijo na znanosti ali tehnologiji«. Razločujejo med (i) povrnitvenimi ali preventivnimi neizboljševalnimi posegi, (ii) terapevtskim izboljševanjem in (iii) neterapevtskim izboljševanjem. Človeško izboljševanje se obravnava primarno kot eno posameznih gledanj na razvoj v znanosti, tehnologiji, medicini in družbi. Učinki TČI so lahko ali dolgotrajni oziroma celo trajni (kot pri genskem inženiringu), ali začasni (kot na primer izboljšana koncentracija, ki jo povzroči uporaba farmacevtskih učinkovin). Namen je lahko izboljšanje naravnih zmožnosti (na primer povečanje moči ali sreče) ali podelitev značilnosti ali zmožnosti, ki jih do zdaj ni imelo še nobeno človeško bitje, na primer polni nočni vid (Coenen in drugi, 2009: 13). Ta opredelitev zajema »močne«, drugostopenjske oblike človeškega izboljševanja z dolgoročnimi učinkovitimi ali trajnimi rezultati, kakor tudi »začasne« izboljšave. Ker ni povezana z določeno definicijo zdravja, gre za nemedicinski koncept človeškega izboljševanja (Coenen in drugi, 2009: 17).

Potencialne TČI je mogoče razdeliti na štiri področja, in sicer na aplikacije za podaljševanje življenja, fizično izboljševanje, izboljševanje razpoloženja in kognitivno izboljševanje (Savulescu in drugi, 2011).

Podaljševanje življenja, kot je opredeljeno v okviru človeškega izboljševanja, je mogoče natančneje označiti kot podaljševanje zdravega življenjskega razpona ali kot posege proti staranju oziroma pomlajevalne posege. Življenjski razpon v vseh razvitih državah in v številnih državah v razvoju se sicer neprekinjeno povečuje (CIA, 2011), vendar pa mu ne sledi nujno tudi podaljšanje zdravega življenjskega razpona, saj velik odstotek starejših doživlja neprekinjeno naraščanje števila bolezni, demence, krhkosti, invalidnosti in odvisnosti od pomoči drugih. Kolikšen delež teh težav izvira iz vplivov sodobnih zahodnih načinov življenja z nezdravo prehrano, pomanjkanjem gibanja in fizične vadbe, hudim kroničnim stresom in številnimi okoljskimi onesnaževali (Kurzweil in Grossman, 2004; Weil, 2007) in kolikšen delež izvira iz notranje akumulacije poškodb celičnih in molekularnih struktur v tkivih in organih, ki žene izgubo zdravja in vitalnosti v normalnem biološkem procesu staranja, je predmet drugega polemičnega vprašanja, toda družbeni stroški tega trenda so jasno razvidni iz vročekrvnih razprav o problemih rastočih izdatkov za zdravstveno varstvo ter iz poskusov reform pokojninskih sistemov.

Nebogljene geriatrične osebe v povprečju v zadnjih mesecih svojega življenja porabijo večjo količino zdravstvenih virov kot v vsem svojem predhodnem življenju, prav tako pa se zdi čedalje bolj verjetno, da bi ti stopnjujoči se stroški z naraščajočim številom osemdeset-, devetdeset- in stoletnikov, v prihodnosti lahko zlomili proračune in gospodarstva razvitih držav. Rastoče število strokovnjakov predlaga, da bi investicije v znanstvene in tehnološke poklice in raziskave lahko povečale zaposlenost in inovativnost ter zmanjšale stroške zdravstvenega varstva ter probleme,

s katerimi se soočajo starejši zaradi napredovanja degenerativnih bolezní staranja, predvsem z inovacijami v biogerontologiji in na drugih področjih (Comer in Mooney, 2011). Bistvo rabe TČI za podaljševanje zdravega življenjskega razpona je podaljšanje obdobja dobrega zdravja skupaj s samim življenjskim razponom, kar bi omogočilo »zdravo staranje« s preokrenitvijo (pomlajevanjem) ali preprečevanjem strukturne škode, ki povzroča kronična stanja biološkega staranja. V razvoj takšnih tehnologij »izboljševanja« so na primer usmerjene tekmovalne razvojne nagrade in projekti *Methuselah Foundation* (2011), Strategije za inženirano nezna-tno staranje (de Grey in Rae, 2007) *Fundacije SENS*, ali na primer genomski pristop podjetja *Genescient* (2011; Rose, 2005). Čeprav biološko staranje danes ni priznано kot bolezen in posegi proti staranju, ki so usmerjeni v njegovo zdravljenje, ne morejo vstopiti v klinična preizkušanja, ima večina obstoječih aplikacij, predvsem nevrofarmakoloških učinkovin, vzporedno uporabnost (de Grey in Rae, 2007: 85), kar pomeni, da se lahko uporabljajo za zdravljenje drugih, priznanih bolezní, ki so del staranja, na primer različne oblike demence. Verjetno je, da se bo razvoj takšnih tehnologij nadaljeval tudi v prihodnje, še posebno glede na naraščajoče stroške negovanja rastoče in v vedno večji meri onemogle populacije starejših. Predvsem zdravila za zdravljenje nevroloških bolezní pomenijo naglo rastoč delež geriatrične medicine, s svojim vzporednim delovanjem pa po eni strani zdravijo neurodegenerativne bolezní, po drugi pa s tem zadržujejo del procesa »naravnega« staranja.

Fizično izboljševanje ali izboljševanje fizičnih zmogljivosti je trenutno najbolj razvidno v domeni poklicnega športa. Čedalje več poklicnih športnikov nezakonito uporablja raznovrstna nevrofarmakološka poživila, ki delujejo na osrednji živčni sistem, da bi povečali agresijo, samozavest ali budnost, in so bila prvotno razvita za zdravljenje različnih motenj in bolezní (STC, 2007: 39). Medtem ko se trenutne razprave osredinjajo na etične, pravne in družbene razsežnosti takšnih praks in njihove dopustnosti (Miah, 2006; Savulescu in Foddy, 2007) ali nedopustnosti (Murray, 2008) v poklicnem športu, se uporaba takšnih nevrofarmakoloških TČI pri »normalnih« in »zdravih« posameznikih že razširja med splošno populacijo, pa naj gre za namene tekmovalnosti in zmogljivosti v amaterskih športih in rekreativnih dejavnostih, ali pa za kozmetične namene, saj nekatere ankete kažejo, da je njihova raba najbolj razširjena ravno med mladimi, ki želijo s športom izboljšati svoj videz (Harmer, 2010).

Izboljševanje ali spreminjanje razpoloženja in osebnosti z uporabo nevrofarmakoloških sredstev je v razvitem svetu prisotno že vsaj tri desetletja, morda najočitneje v rabi antidepresivnih učinkovin, danes predvsem selektivnih zaviralcev ponovnega privzema serotonina (SSRI), ki se predpisujejo za kronično depresijo. Predpisana in nepredpisana uporaba antidepresivov se je postopno razširila tudi na lažje oblike depresije, različna stanja tesnobe, nespečnosti, nekatere oblike motenj osebnosti ter blaženje kronične bolečine, celo do redne uporabe majhnih odmerkov antidepresivov, ki jih uporabljajo ljudje, ki v svojem vsakdanjem poklicnem življenju doživljajo kronični stres (Rosack, 2006), med katerimi so tudi zdravniki in psihiatri. Raba beta-blokatorjev, ki lahko oslabijo negativni čustveni del travmatičnega spomina ter tudi spomin sam (Kindt in drugi, 2009), obenem pa zmanjšujejo tesnobo v družbenih situacijah in pri javnih nastopih, so še ena izmed nevrofarmakoloških aplikacij, ki je bila prvotno razvita za zdravljenje, in sicer povišanega krvnega tlaka. Z naraščajočo rabo nevrofarmakoloških sredstev za soočanje z negativnimi stranskimi učinki sodobnih načinov življenja, ki izvirajo iz rastočih družbenih in poklicnih zahtev, takšni načini delovanja postajajo normalizirani, uporaba izboljševal razpoloženja pa se širi onkraj zdravljenja kroničnih stanj na spreminjanje stanj razpoloženja, ki so bila nekoč sprejeta kot »normalna«, za lajšanje brezvoljnosti ali povečevanje povprečnih občutkov

dobrega počutja. S takšno široko razširjeno uporabo in naraščajočim povpraševanjem je verjetno, da se bo razvoj učinkovitejših in še bolj selektivnih učinkovin nadaljeval, še zlasti, če se bo njihova raba še naprej širila med »zdravimi« ljudmi, ki poskušajo izboljšati svoje razpoloženje in osebnost za uspešnejše delovanje v družbenih ali poklicnih situacijah, povečati svoje splošno občutenje in razpoloženje ter morda celo oslabiti neželene spomine in z njimi povezana neprijetna čustva.

Kot zadnje je področje kognitivnega izboljševanja, opredeljeno kot ojačenje ali razširitev osrednjih zmogljivosti uma, izboljšanje mentalnih funkcij, kot so kognicija, pomnjenje, inteligentnost, motivacija, pozornost in koncentracija, predvsem s spreminjanjem dostopnosti možganskih zalog nevrokemikalij (nevrotransmiterjev, encimov in hormonov), z izboljšanjem oskrbe možganov s kisikom ali s spodbujanjem rasti možganskih živčnih celic. Posegi za izboljšanje kognitivnega delovanja so lahko usmerjeni v katerega koli od teh sistemov, posamezno ali v več sistemov sočasno.

Številni obstoječi in v kratkem roku nastajajoči posegi, katerih cilj so možgani, za izboljšanje kognicije, prav tako izvirajo s področja neurofarmakologije, ter med drugimi zajemajo amfetaminu podoben metilfenidat (Ritalin), na amfetaminu temelječi Adderall in modafinil. Prva dva se predpisujeta za zdravljenje motnje pomanjkanja pozornosti in hiperaktivnosti, slednji pa za zdravljenje različnih motenj spanja, medtem ko se vsi trije uporabljajo tudi za zdravljenje neurodegenerativnih bolezni. Medtem ko se velik odstotek receptov za Ritalin in Adderall izdaja za otroke (predvsem v ZDA, kjer približno 10 odstotkov desetletnih dečkov redno jemlje takšna zdravila, kar je samo po sebi dokaj skrb zbujujoče) (Samuel, 2008), takšna farmacevtska sredstva, skupaj z modafinilom, uporablja čedalje več zdravih odraslih za povečanje osredotočenosti, koncentracije, budnosti in spomina. Od pet do 15 odstotkov univerzitetnih študentov v ZDA občasno uporablja takšna zdravila za izboljšanje rezultatov študija in izpitov (BMAED, 2007) in kot je pokazala neuradna raziskava med znanstveniki in akademiki, ki berejo revijo Nature, je petina od 1400 anketirancev že uporabljala takšna zdravila za kognitivno izboljševanje (Maher, 2008). Izmed 280, ki so izvajali takšno kognitivno izboljševanje, jih je 62 odstotkov uporabljalo Ritalin za krepitev osredotočenosti, 44 odstotkov Provigil za povečanje koncentracije in 15 odstotkov betablokatorje za zmanjševanje tesnobe v družbenih situacijah. Do danes še ni bila izvedena nobena študija, ki bi proučila morebitno rabo takšnih zdravil za kognitivno izboljševanje v evropskem prostoru ali v Sloveniji.

Znova, kot v primeru TČI za izboljševanje razpoloženja, je verjetno, da bodo rastoča kompleksnost sodobnih družbenih zahtev, naraščajoče delovne obremenitve, tekmovalni pritiski ter službe, ki zahtevajo večopravnost, še naprej poganjali nadaljnji razvoj in nepredpisano uporabo kognitivnih terapevtskih izdelkov, ki jih lahko uporabljajo zdravi ljudje za namene izboljševanja. Nekatere koristi takšnih trendov bi lahko bile potencialni družbeni prihranki, izhajajoči iz zmanjšane števila nesreč zaradi izboljšane budnosti, zmanjšani stroški in izguba zaradi boljšega pomnjenja, ter morebitna povečana inovativnost in ustvarjalnost, izhajajoča iz izboljšanja specifičnih kognitivnih zmoglosti.

V vseh primerih potencialnih TČI, ki so bile omenjene zgoraj, razlikovanje med terapevtsko in izboljševalno rabo še zdaleč ni očitno ali utemeljeno, čeprav nekateri strokovnjaki (Sandel, 2007) argumentirajo, da bi bilo treba takšne tehnologije omejiti na formalno opredeljene terapevtske aplikacije, medtem ko drugi (Hughes, 2004) trdijo, da bi bile takšne definicije skrajno poljubne ter nepotrebno omejujoče, saj obstaja širok in nejasen spekter, ki se razprostira od očitne terapije do očitnega izboljševanja. Ključna lastnost številnih izmed ome-

njenih TČI je zmogljivost vzporedne uporabnosti, ki pomeni, da aplikacije, ki se uporabljajo za zdravljenje motenj ali bolezni pri »nezdravih« osebah, lahko uporabljajo tudi »zdrave« osebe za izboljševanje svojih »normalnih« zmožnosti. Tako ostaja zelo verjetno, da se bodo ne glede na to, ali bo vzpostavljena skrajno omejujoča regulacija, moratoriji ali celo prepovedi raziskovanja in razvoja eksplicitnih TČI zaradi etičnih, pravnih in družbenih ali varnostnih in zdravstvenih skrbi, številne potencialne aplikacije TČI še naprej razvijale kot terapevtske aplikacije. Čeprav se takšne aplikacije ne bodo eksplicitno proizvajale, regulirale ali tržile kot »izboljševala«, se bo njihova vzporedna (zlo)raba za namene izboljševanja pri zdravih posameznikih najverjetneje nadaljevala, če predpostavimo nadaljevanje trenutnih družbenih zahtev in pritiskov ter trenutnih načinov soočanja z njimi. Mogoč je tudi razvoj novih trendov, kot so na primer nove oblike »izboljševalnega turizma«, podobne trenutnemu kozmetičnemu ali zdravstvenemu turizmu, v države in regije z regulativnimi ozračji, ki so manj omejujoča in bolj naklonjena TČI.

Skupna značilnost večine obstoječih in nastajajočih aplikacij, ki so bile predhodno opisane v štirih kategorijah TČI, je, da gre za nevrofarmakološke učinkovine, ki učinkujejo na možgane in na osrednji živčni sistem. Zgodnje generacije teh učinkovin so že zdaj komercialno dostopne, medtem ko so druge še v fazi raziskav in razvoja. Mogoče jih je uporabiti za zdravljenje nevrodegenerativnih bolezni, kot so na primer različne oblike demence, ali za »izboljšanje« določenega vidika splošnega procesa biološkega staranja pri starejših ljudeh; lahko lajšajo različne duševne in psihične motnje ali izboljšujejo osredotočenost, pozornost, vztrajnost, budnost in razpoloženje zdravih posameznikov pri njihovih poklicnih, športnih ali prostočasnih dejavnostih.

Kar se tiče patentnega trenda nevrotehnologij letno poročilo o nevrotehnološki industriji, ki ga objavlja analitično podjetje *Neuroinsights*, identificira in razvršča nevrotehnološke patente ter kaže, da se je število podeljenih nevrotehnoloških patentov pri patentnem uradu ZDA, identificiranih kot učinkovine, naprave in diagnostike za možgane in živčni sistem, od leta 1985 do leta 2009 neprekinjeno povečevalo, s strmim povečanjem v zadnjih letih, ki je sledilo predložitvi milijardo dolarjev vrednega akta za nacionalno nevrotehnološko iniciativo kongresu ZDA. Delež vloženih nevrotehnoloških patentnih prijav pri patentnem uradu ZDA se je v zadnjih desetih letih povečal za 200 odstotkov v primerjavi s 60 odstotno rastjo vseh patentnih prijav (Lynch in drugi, 2010: 7). Vrednost obstoječe in nastajajoče nevrotehnološke industrije je bila v letu 2009 ocenjena na 143 milijard dolarjev, v raziskovanje in razvoj oziroma proizvodnjo in trženje različnih nevrotehnologij pa je bilo vključenih več kot 800 podjetij (NeuroInsights, 2010).

Kar zadeva potencialne terapevtske trge in povpraševanje po nevrotehnologijah, nevrološke bolezni prizadenejo več kot 50 milijonov Američanov na leto, s stroški, ki presegajo 460 milijard dolarjev na leto, medtem ko duševne motnje stanejo približno 148 milijard dolarjev na leto (SfN, 2008: 6). Tudi EU za nevrološke bolezni porabi približno 460 milijard dolarjev na leto. Ankete kažejo, da 60 odstotkov Američanov čuti, da so pod znatnim stresom vsaj enkrat na teden, stroški zaradi izostajanja od dela, medicinskih izdatkov in izgubljene produktivnosti zaradi stresa pa se v ZDA ocenjujejo na 300 milijard dolarjev na leto (SfN, 2008: 33). Poleg tega je verjetno, da bo 76 milijonov pripadnikov starajoče se »baby boom« generacije s svojimi 44 bilijoni dolarjev kupne moči vplivalo na medicinske in farmacevtske raziskave in razvoj, ter jih v večji meri usmerilo v dolgoživost in povečalo delež aplikacij, namenjenih podaljševanju življenja, izboljševanju zdravja in postgeriatrični oskrbi (Canton, 2005: 42). Če bodo kognitivni izboljševalci postali priporočeni ali celo obvezni za nekatere poklice (Allhoff in drugi, 2009: 31), ki zahtevajo visoko stopnjo budnosti in koncentracije, ter so ključnega pomena za

nemoteno delovanje sodobne družbe, kot na primer zdravniki, piloti, gasilci in policisti, bi bili potencialni trgi za takšne nevrofarmakološke TČI še večji.

Čeprav vlečna moč teh potencialnih trgov in potrošnikov nakazuje znatno verjetnost, da se bosta raziskovanje in razvoj nevrotehnologij vzporedne uporabnosti nadaljevala, obstaja tudi možnost, da bo negotovost glede bodoče regulacije potencialnih industrij TČI odvrnila zasebne investitorje ter povzročila, da se bodo podjetja preselila v inovacijam »prijaznejše« države z manj regulacije, zato je mogoče tudi, da bodo bodoče zahodno povpraševanje po terapevtskih ali izboljševalnih tehnologijah zadovoljevali azijski proizvajalci.

Sklep: potencialna tveganja

Dokaj verjetno je, da bodo nevrotehnologije kot domena z naglo rastočo industrijo in naraščajočim številom patentov, še zlasti pa velik del njene podskupine nevrofarmakologije, ki z inherentno lastnostjo vzporedne uporabnosti, torej sposobnostjo za obnovev zmožnosti ljudi z boleznimi, motnjami ali poškodbami, ali za izboljšanje zmožnosti zdravih ljudi, skupaj z velikimi nastajajočimi in potencialnimi nevrotehnološkimi trgi, poganjali bodoči razvoj vsaj nekaterih nevrofarmakoloških TČI in s svojimi velikimi inovacijskimi potenciali spodbudili novo gospodarsko rast in konkurenčnost. Indikatorji tega so vidni tudi v naraščajočem številu predpisane in nepredpisane uporabe nevrofarmakoloških sredstev, ki učinkujejo na kognicijo, razpoloženje in fizično zmogljivost. Predhodno obravnavane aplikacije nevrofarmakoloških TČI imajo potencial, da postanejo viri novih gospodarsko privlačnih inovacij, da zmanjšajo določene družbene stroške in izgube, izboljšajo individualno zmogljivost in blaginjo, ter morda povečajo celo nekatere vrste produktivnosti in ustvarjalnosti, čeprav je znova mogoče, da javnost ne bo tako naklonjena sprejemu in privzemanju takšnih tehnologij kot pričakujejo ali upajo nekateri zagovorniki, saj tako rekoč vse tehnološke aplikacije prinašajo tudi tveganja nenameranih posledic.

Čeprav lahko obravnavamo izvor potrebe po izboljšanju razpoloženja ali kognicije kot izhajajoč iz neustreznih koncentracij različnih neurotransmiterjev v specifičnih predelih možganov in živčnega sistema, ne smemo pozabiti, da običajno doživljamo negativna mentalna stanja, ker naše dožemanje situacij v zunanem svetu ni v skladu s cilji in sistemi prepričanj v našem notranjem svetu. Blaga depresija ali tesnoba lahko kažeta, da naše življenje ali vsaj določen vidik našega življenja ne poteka tako, kot si želimo, in je lahko signal, da moramo nekaj spremeniti v naših razmerjih, naši karieri, našem vsakdanjem življenju ali v naših odnosih do stvari. Zmanjšane kognitivne lastnosti lahko kažejo, da potrebujemo počitek, boljšo prehrano ali počitnice. Številni nevrofarmakološki izdelki ponujajo »hitro rešitev« takšnih neželenih mentalnih stanj, vendar pa ne naslavljajo dejanskih vzrokov, razen v manjšem številu primerov, kjer je primarni vzrok dejanska poškodba, bolezen ali gensko pogojena patologija, sicer pa naslavljajo zgolj simptome. Če nekoliko karikiramo, naj vzamemo učinkovino proti tesnobi, če opazimo, da nam gori hiša? Ali naprej, naj vzamemo izboljševalo razpoloženja tedaj, ko izgubljam svoje državljske pravice in svoboščine?

Nekatere nedavne študije (Fournier in drugi, 2010) kažejo tudi, da so koristi antidepresivov v primerjavi s placebom v povprečju za paciente z blagimi ali zmernimi simptomi minimalne ali celo ničelne, čeprav je videti, da so znatne za paciente s hudo depresijo. Glede na širok spekter trenutne nepredpisane uporabe so takšni podatki dokaj skrb zbujajoči, poleg tega pa je verjetno,

da bi bilo treba izboljševanje kognicije in razpoloženja, vsaj v primeru obstoječih sredstev, v večini primerov omejiti na akutno rabo z majhnimi odmerki namesto kronične rabe z visokimi odmerki (Bostrom in Sandberg, 2006), saj obstajajo resni stranski učinki, ter vsaj pri nekaterih nevrofarmakoloških učinkovinah tudi morebitni potenciali za zlorabo in odvisnost. Prav tako obstajajo številne konvencionalne metode, ki so se izkazale skozi več stoletij ter poleg potrjene varnosti prinašajo množico dodatnih koristi. Mednje spadajo rekreacija, druženje, meditacija, sproščanje, preživljanje časa v naravi, ustrezna prehrana in tako naprej, in bi lahko imele učinke, ki so primerljivi ali celo presegajo učinke vsaj zgodnje generacije nevrofarmakoloških TČI. Drugi (Glazer, 2006) so argumentirali tudi, da so specifične vrednote povezane s specifičnimi metodami delovanja, tako da bi na primer raba kognitivnih izboljševal za opravljanje večje količine dela v enakem času lahko krepila vrednoto učinkovitosti v škodo drugih vrednot, hitreje opravljanje večje količine opravil pa bi lahko pomenilo še več opravil namesto več prostega časa. Lahko bi vodilo tudi v krepitev zgolj ene zmožnosti namesto uravnoteženega skupka zmožnosti, kar bi lahko vodilo v telesno ali mentalno neravnovesje posameznika.

Trenutno farmacevtskim podjetjem ni dovoljeno raziskovati in razvijati učinkovin, ki bi eksplisitno delovale kot »izboljševala«, razen če bi bili takšni učinki del vzporedne uporabnosti, kar pomeni, da bi morale biti primarno usmerjene v stanje ali proces, ki je priznan in registriran kot motnja, bolezen ali poškodba. Medtem ko bi dovoljenje farmacevtskim podjetjem za razvoj »izboljševalnih« aplikacij lahko odprlo nove individualne in družbene možnosti ter bi nedvomno pomenilo velike inovacijske in investicijske priložnosti, bi prineslo tudi številne potencialne nevarnosti, kot je na primer nevarnost medikalizacije naraščajočega števila stanj, ki jih je *treba* zdraviti, a so se nekoč obravnavala kot del normalnega spektra človeških stanj.

Nadalje bi razvoj in komercializacija nevrofarmakoloških TČI lahko proizvedla nevarne trende in motnje na področjih družbenega dostopa, poštenosti in pravičnosti (Allhoff in drugi, 2009). Prevladujoči vzorci družbene rabe bi lahko vodili do »izboljševalnih oboroževalnih tekem« (Frankel in Kapustij, 2008) ter vedno bolj tekmovalnih družbenih in poklicnih okolij, kjer bi bili vsi, ki si želijo napredovati ali celo zgolj ohraniti svoj obstoječi položaj, prisiljeni uporabljati najnovejše TČI, da bi ohranili korak z drugimi, ne glede na stranske učinke.

Če se ozremo v zgodovino znanosti in tehnologije, so tako rekoč vse tehnološke inovacije disruptivne v določeni meri in nosijo določeno število nenameranih posledic. Številne tehnologije, še posebno ko so bile še v zgodnjih generacijah razvoja, so imele negativne učinke na zdravje in blaginjo posameznikov ter škodljive vplive na okolje. Številne so povzročile opustitev ali preoblikovanje dolgotrajnih družbenih struktur in institucij, kakor tudi posameznih navad in ritualov. Glede na obstoječo razširjenost zgodnje generacije nevrofarmakoloških TČI in privlačnost njihovih bodočih obetov obstaja znatna verjetnost, da bodo imele omenjene aplikacije podobne učinke.

Nedavne razprave o potencialnih tveganjih in koristih so poskušale ugotoviti ustrezno ravnovesje med hitrostjo in vrstami tehnološkega razvoja in komercializacije na eni strani ter grožnjami, ki jih nove tehnologije predstavljajo za okolje, zdravje in varnost posameznika, ter skupinsko in družbeno kohezijo, na drugi. V sodobnih družbah, kjer inovacije postajajo ključni gonilniki gospodarske rasti, obstaja nenehen pritisk za inoviranje in ohranjanje konkurenčnosti. Kljub pobudi po neprekinjenem povečevanju hitrosti razvoja in komercializacije naraščajoča moč nenameranih posledic kaže na potrebo po daljših obdobjih za preizkušanje srednjeročnih in dolgoročnih učinkov na zdravje in varnost, kakor tudi za vključevanje družbene refleksije glede potencialnih etičnih, pravnih in družbenih razsežnosti, ter po povečanju participacije

javnosti, namesto da zgolj komercialni interesi narekujejo, kako se bo v prihodnje preoblikovalo naše življenje in družba ter kakšne vrste novih potrošniških potreb in povpraševanja bodo ustvarili in narekovali proizvajalci.

Prav tako ne smemo pozabiti, da bodo na razvoj in komercializacijo omenjenih novih in nastajajočih nevrofarmakoloških TČI vezani številni finančni in drugi interesi raznolikih akterjev. To sicer ne pomeni, da takšni mehanizmi univerzalno proizvajajo negativne rezultate, vendar pa naložbe v raziskave in razvoj zahtevajo donos, včasih ne glede na to, ali je dejanska zmogljivost izdelka veliko manjša od pričakovane, in ali stranski učinki presegajo koristi, kar je bilo mogoče videti v očitno dokaj razširjenih praksah prikritega upravljanja in trženja, kupovanja ocen neodvisnih strokovnjakov s strani farmacevtskih podjetij (Sismondo, 2007) ter pomanjkljivih in pristranskih študijah (Freedman, 2010) o farmacevtskih izdelkih.

Vendar pa znova ni mogoče prezreti dejstva, da se tveganja in nevarnosti nahajajo v obeh pristopih. Študije (van Lieshout in drugi, 2006) sicer kažejo, da se EU pri proizvodnji znanja v domenah nanotehnologije, biotehnologije in informacijsko-komunikacijske tehnologije, spodbujevalnih tehnologij, iz katerih izhajajo številne aplikacije TČI, nahajajo pred ZDA, vendar pa zaostajajo za njimi pri komercializaciji takšnega védenja, kar se do neke mere odraža tudi v čedalje večjem številu patentov v omenjenih domenah pri patentnem uradu ZDA v primerjavi s patenti pri evropskem patentnem uradu (OECD, 2011). To bi bilo lahko povezano s tem, da je EU (vsaj načeloma in na nadnacionalni ravni) naklonjena pristopu previdnostnega načela, ZDA pa pristopu proakcijskega načela, kar se do neke mere odraža tudi v razlikah med opredelitvijo koncepta človeškega izboljševanja v poročilu ZDA in poročilu EU. Manj inovativen, do tehnološkega razvoja odklonilen in preveč previden pristop bi lahko povzročil izgubo ključnih industrij, zamujene razvojne priložnosti, zmanjšanje zaposlenosti in gonil gospodarske konkurenčnosti in rasti, kar bi se lahko izrazilo v širših družbenih disrupcijah, množični brezposelnosti, padajočem življenjskem standardu in izgubi družbene kohezije.

Navsezadnje življenje v čedalje kompleksnejših tehnoloških družbah zahteva uporabo kompleksnejših in tudi bolj tveganih tehnologij, ki so neizogibno dvojne, januzijanske narave. Ustrezno integriranje tehnološkega in znanstvenega napredka v obstoječe družbe, ne da bi pri tem povzročili uničujoče disrupcije ter uresničili njihove inovacijske potenciale in koristi, hkrati pa naslovili njihova tveganja in nevarnosti, je velik izziv, vendar izziv, ki ga je treba temeljito raziskati, o njem široko razpravljati in ga uporabiti za oblikovanje novejših in boljših načinov »humaniziranja« naprednih tehnologij. To bi na primer pomenilo uporabo večje količine transdisciplinarne bazične znanosti pri raziskovanju morebitnih nenameranih posledic, tveganj za okolje ter človeško zdravje in varnost, kakor tudi negativnih in disruptivnih družbenih trendov, ter vključitev večdeležniškega/javnega vnosa mnenj in stališč, ki bi neposredno informirala raziskovanje in razvoj, pa tudi politične odločevalce o tem, kaj si potrošniki in širša javnost dejansko želijo, po možnosti še preden nove in nastajajoče TČI dosežejo trge in široko uporabo.

Za zdaj še ni jasno, ali bosta razvoj in uvajanje nevrofarmakoloških TČI sčasoma bolj sledila poti mobilnih telefonov ali poti gensko spremenjenih organizmov, gotovo pa je, da bodo eden osrednjih polemičnih znanstvenih in družbenih izzivov v 21. stoletju.

Literatura

- ALLHOFF, F., LIN, P., MOOR, J. IN WECKERT, J. (2009): *Ethics of Human Enhancement: 25 Questions and Answers*. US National Science Foundation.
- ALLHOFF, F., LIN, P. IN STEINBERG, J. (2010): Ethics of Human Enhancement: An Executive Summary. *Science and Engineering Ethics* (v pripravi). Dostopno prek http://files.allhoff.org/research/Human_Enhancement_ES.pdf (20. avgust 2011).
- BRITISH MEDICAL ASSOCIATION ETHICS DEPARTMENT. (2007): *Boosting your brainpower: ethical aspects of cognitive enhancements*. London, British Medical Association.
- BOSTROM, N. IN SANDBERG, A. (2006): Converging Cognitive Enhancements. V *Progress in Convergence: Technologies for Human Wellbeing*, ur. William Sims Bainbridge and Mihail C. Roco, 201–227. New York, New York Academy of Sciences.
- CANTON, J. (2005): NBIC Convergent Technologies and the Innovation Economy: Challenges and Opportunities for the 21st Century. V *Managing Nano-Bio-Info-Cogno Innovations: Converging Technologies in Society*, ur. William Sims Bainbridge and Mihail C. Roco, 33–45. Dordrecht, Springer.
- CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY. (2011): *The World Factbook: Country Comparison: Life Expectancy at Birth*. Dostopno prek: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2102rank.html> (9. maj 2011).
- COENEN, C., SCHUIJFF, M., SMITS, M., KLAASSEN, P., HENNEN, L., RADER, M. IN WOLBRING, G. (2009): *Human Enhancement*. Brussels, European Parliament, DG Internal Policies STOA.
- COMER, M. IN MOONEY, C. (2011): Fixing the economy the scientific way. *PHYSORG.COM*. Dostopno prek: <http://www.physorg.com/news/2011-01-economy-scientific.html> (24. januar 2011).
- DE GREY, A. IN RAE, M. (2007): *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs That Could Reverse Human Aging in Our Lifetime*. New York, St. Martin's Press.
- EVROPSKA KOMISIJA. (2011): *Innovation Union*. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm?pg=keydocs (18. avgust 2011).
- FOURNIER, J. C., DERUBEIS, R. J., HOLLON, S. D. DIMIDJIAN, S., AMSTERDAM, J. D., SHELTON, R. C. IN FAWCETT, J. (2010): Antidepressant drug effects and depression severity: a patient-level meta-analysis. *Journal of the American Medical Association* 303 (1): 47–53.
- FRANKEL, M. S. IN KAPUSTIJ, C. J. (2008): Enhancing Humans. V *From Birth to Death and Bench to Clinic: The Hastings Center Bioethics Briefing Book for Journalists, Policymakers, and Campaigns*, ur. Mary Crowley, 55–58, Garrison, NY, The Hastings Center.
- FREEDMAN, D. H. (2010): Lies, Damned Lies and Medical Science. *The Atlantic*, November 2010. Dostopno prek: <http://www.theatlantic.com/magazine/print/2010/11/lies-damned-lies-and-medical-science/8269> (9. junij 2010).
- GLAZER, S. (2006): *Enhancement: A Cross Section of Contemporary Ethical Debate about Altering the Human Body*. Garrison, NY, The Hastings Center.
- GENESCIENT (2011): *Corporate Overview*. Dostopno prek: <http://www.genescient.com/> (9. avgust 2010).
- HARMER, P. A. (2010): Anabolic-androgenic steroid use among young male and female athletes: is the game to blame? *British Journal of Sports Medicine* 44: 26–31.
- HUGHES, J. J. (2004): *Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future*. Westview Press.
- HUMANITY+ (2011): *Transhumanist FAQ*. Dostopno prek: <http://humanityplus.org/learn/transhumanist-faq/> (29. April 2011).
- KINDT, M., SOETER, M. IN VERVLIET, B. (2009): Beyond extinction: erasing human fear responses and preventing the return of fear. *Nature Neuroscience* 12: 256–258.

- KURZWEIL, R. IN GROSSMAN, T. (2004): *Fantastic Voyage: Live Long enough to Live Forever*. Rodale Inc.
- LYNCH, Z., MCCANN, C. M., LYNCH, C. C. IN RASMUS, T. (2010): *Neurotech Clusters 2010: Leading Regions in the Global Neurotechnology Industry 2010–2020*. NeuroInsights.
- MAHER, B. (2008): Poll results: look who's doping. *Nature* 452: 674–675.
- METHUSELAH FOUNDATION (2011): *Our Mission*. Dostopno prek: <http://www.mprize.org/> (9. maj 2011).
- MIAH, A. (2006): Rethinking Enhancement in Sport. V *Progress in Convergence*, ur. William Sims Bainbridge and Mihail C. Roco, 301–320. New York City, New York Academy of Sciences.
- MURRAY, T. H. (2008): Sports Enhancement. V *From Birth to Death and Bench to Clinic: The Hastings Center Bioethics Briefing Book for Journalists, Policymakers, and Campaigns*, ur. Mary Crowley, 153–158. Garrison, NY, The Hastings Center.
- NEUROINSIGHTS. (2010): *The Neurotechnology Industry 2010 Report*. NeuroInsights.
- ORGANIZATION FOR ECONOMIC COOPERATION AND DEVELOPMENT (2011): *OECD Statistics Extracts*. Dostopno prek: <http://stats.oecd.org/index.aspx> (24. april 2011).
- ROSACK, J. (2006): Off-Label Psychotropic Use Reveals Complex Patterns. *Psychiatric News* 41 (14): 16–42.
- ROSE, M. R. (2005): *The Long Tomorrow: How Advances in Evolutionary Biology Can Help Us Postpone Aging*. Oxford University Press.
- SAMUEL, J. (2008): Triumph of the Pill: Why brain doping on campus is no cause for concern. *Reason.com*. Dostopno prek: <http://reason.com/archives/2008/06/03/triumph-of-the-pill> (10. julij 2011).
- SANDEL, M. J. (2007): *The Case against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering*. Belknap Press of Harvard University Press.
- SAVULESCU, J. IN FODDY, B. (2007): Ethics of Performance Enhancement in Sport: Drugs and Gene Doping. V *Principles of Health Care Ethics, Second Edition*, ur. Richard Edmund Ashcroft, Angus Dawson, Heather Draper in John McMillan, 511–519. John Wiley & Sons.
- SAVULESCU, J., TER MUELEN, R. IN KAHANE, G. (UR.) (2011): *Enhancing Human Capacities*. Wiley-Blackwell.
- SOCIETY FOR NEUROSCIENCE. (2008): *Brain Facts: A Primer on the brain and nervous system*. Washington DC, SfN.
- SCIENCE AND TECHNOLOGY COMMITTEE. (2007): *Human Enhancement Technologies in Sport*. London, The Stationery Office Limited.
- SISMONDO, S. (2007): Ghost Management: How Much of the Medical Literature Is Shaped Behind the Scenes by the Pharmaceutical Industry? *PLoS Medicine* 4 (9) e286: 1429–1433.
- VAN LIESHOUT, M., ENZING, C., HOFFKNECHT, A., HOLTMANSPOTTER, D., NOYONS, E. IN COMPAÑÓ, R. (2006): *Converging Applications for enabling the Information Society and Prospects of the Convergence of ICT with Cognitive Science, Biotechnology, Nanotechnology and Material Sciences*. IPTS report.
- WEIL, A. (2007): *Healthy Aging: A Lifelong Guide to Your Well-Being*. New York, Anchor.
- WILLIAMS, E. A. IN FRANKEL, M. S. (2007): *Good, Better, Best: The Human Quest for Enhancement. Summary Report of an Invitational Workshop*. Scientific Freedom, Responsibility and Law Program of the American Association for the Advancement of Science.

Družbeni pritiski za tehnološko upravljanje razpoloženja: Je narobe, če družba hoče, da smo srečni in prijazni?¹

¹ Ta članek je bil prvotno objavljen v angleščini v reviji *Free Inquiry*, letnik 29, številka 5 (avgust/september 2009). Avtorske pravice ©2009 v lasti Council for Secular Humanism.

Uvod

Zaskrbljenost, da ZDA postajajo »država Prozac«, ki golta pilule za srečnost, je bila nekoliko prenegljena, upoštevajoč nove dokaze, da je učinkovitost SSRIjev (Selective Serotonin Reuptake

Inhibitors), kakršen je Prozac, napihnjena zaradi prikrivanja podatkov s kliničnih testiranj. Kljub temu pa naraščajoče razumevanje nevrobiologije razpoloženja in naraščajoče število nevrotehnologij – kamor spadajo na primer psihoaktivne kemikalije, inženiranje tkiv, genska terapija in vsajene naprave – pomenijo, da bomo v čedalje večji meri zmožni nadzorovati svoje razpoloženje. Prvi uporabniki naraščajočih zmogljivosti za nadzor razpoloženja so bili ljudje, ki trpijo zaradi depresije, tesnobe in drugih motenj. Sčasoma pa bodo ta orodja omogočila, da bodo ljudje, ki niso »duševno bolni«, vsakodnevno postali srečnejši, mimejši, bolj potrpežljivi in bolj produktivni.

Dva primera učinkovin, za katere se zdi, da ponujajo takšne nagrade, sta oksitocin in MDMA. Oksitocin je hormon, ki se sprošča med zaljubljenostjo, ljubljenjem, rojevanjem in dojenjem, in spodbuja občutke zaupanja in povezanosti. Njegovo proučevanje je trenutno usmerjeno v premagovanje družbene fobije (plahost) in v lajšanje družbene integracije ljudi z avtizmom (Baumgartner in drugi, 2008). MDMA ali »ekstazi« je še ena učinkovina, pri kateri uporabniki poročajo o povečanih občutkih ljubezni in sočutja. Med drugimi učinki MDMA stimulira sproščanje oksitocina (Thompson in drugi, 2007). Trenutno poteka klinično raziskovanje MDMA kot zdravljenja za tesnobo in posttraumatsko stresno motnjo (Shroder, 2007). Savulescu in Sandberg (2008) sta predlagala, naj bi se učinkovine, kakršni sta oksitocin in MDMA, uporabile za okrepitev zakonske povezanosti.

Ena najpogostejših skrbi o zmoglostih tako močnih tehnologij za nadzor razpoloženja je, da bi različni družbeni akterji posameznike prisilili k njihovi uporabi, da bi povzročili neavtentična razpoloženja, s škodljivimi posledicami (Walker, 2006). Domnevno srčne individualiste sedanje dobe naj bi nato nadomestili zombiji z opranimi možgani, ki srečni prenašajo zlorabe in častijo avtoriteto. Ta slika izključuje možnost, da bi lahko imeli družbeni pritiski za prilago-

ditev razpoloženja tudi pozitivne učinke, tako na družbo kot na življenje posameznikov. Takšen izid je mogoč, če bodo čustva, ki jih družba nagrajuje, takšne vrste, da bodo spodbujala uspevajočo osebnost ter zmožnost premišljevanja in doseganje novih življenjskih ciljev. Ta članek proučuje nekatere izmed najverjetnejše pozitivnih učinkov družbenih pritiskov za prilagoditev razpoloženja, kakor tudi nekaj potencialnih negativnih scenarijev.

Manipuliranje razpoloženja

Na začetku je treba poudariti, da naša zmogljivost manipuliranja lastnih razpoloženj ter družbeni pritiski za povzročanje določenih razpoloženj, niso nič novega. Ljudje manipulirajo razpoloženja že od nastanka človeške kulture naprej, nedavne zmogljivosti za tehnološko manipuliranje razpoloženja pa so sovisno nadaljevanje dolge zgodovine družbenega manipuliranja razpoloženja. Religijski obredi, ples, glasba, pripovedništvo, uniforme, umetnost in arhitektura, so vsi namenjeni oblikovanju afektov, včasih v smeri sreče, družbene solidarnosti, veselja in strahospoštovanja, včasih pa v smeri temačnejših čustev, jeze in strahu.

Smo pod pritiskom, da svoje razkazovanje čustev podredimo zahtevam posamezne situacije, sicer smo se prisiljeni soočiti z družbenimi sankcijami, na primer s strani prijateljev, družine in delodajalcev. Vsi se moramo naučiti, da čutimo ali vsaj navidezno kažemo, da čutimo ustrezna čustva za ustrezne družbene situacije. Čustvena nepokorščina, na primer smeh na pogrebu ali jeza oziroma nezadovoljstvo na praznovanju, je sankcionirana.

Klasičen primer študije pritiskov za upravljanje čustev je študija Upravljanje srce (The Managed Heart), ki jo je s stewardesami letalskih družb izvedla Arlie Hochschild (1983). Hochschild opisuje stres, izvirajoč iz upravljanja čustev, ki ga morajo izvajati stewardese, da lahko v utesnenih zaprtih prostorih letal nenehno ostajajo vedre in živahne. Navaja tri značilne oblike prilagoditev, ki jih morajo stewardese izvesti zaradi pričakovanja, da so vedno vesele, od katerih ima vsaka svojo negativno plat. Nekatere stewardese se poistovetijo z vlogo vedno veselih oseb ter poskušajo svoje notranje življenje prilagoditi zunanjemu nasmehu. Hochschild nakazuje, da ta način vodi v izgorelost. Nekatere stewardese se zavedajo razlike med njihovim notranjim razpoloženjem in njihovo storilnostjo ter čutijo krivdo, da niso zmožne biti tako vedre, kot od njih pričakujejo. Zopet druge so pomirjene z dejstvom, da je njihova vedrost zgolj igra, vendar pa to vodi do občutka odtujenosti od poklica.

Ta vrsta »čustvenega dela« in problem urjenja v negovalnih in storitvenih poklicih, pri katerih je treba doseči določeno mero čustvene nenavezanosti, da se prepreči izgorelost, vendar ne tolikšne nenavezanosti, da bi prišlo do odtujitve ali neučinkovitosti, sta bila deležna obsežnih študij na raznolikih področjih, kot so pustolovski vodniki (Sharpe, 2005), pogrebniiki (Cahill, 1999) in detektivi (Stenross in Kleinman, 1989). Ideja je bila razširjena tudi na proučevanje »čustvenih opravil«, ki jih ljudje opravljajo z družino in prijatelji, na primer razkrivanje zanimanja za drugo osebo, opravičevanje po prerekanju in izkazovanje naklonjenosti (Hochschild, 1979; Erickson, 1993).

Mnogi, ki delajo na področju sociologije čustev, privzemajo stališče Arlie Hochschild, da so s pritiski za upravljanje lastnih čustev, še posebej pri prilagajanju lastnega razpoloženja za sočasno čustveno nenavezanost in vsaj navidezno izražanje pripravljenosti za pomoč, prijetnega razpoloženja in angažiranosti, povezana dolgoročna psihološka tveganja in stres. Organizacijski psiholog Dieter Zapf je na primer pred kratkim odkril, da telefonski tržniki, ki so na delu prisiljeni ohranjati prijazno razpoloženje in prenašati žalitve strank, deležni večje količine dolgoročnega stresa kot tisti, ki so imeli dovoljenje, da se jeznim ljudem odzovejo neprijazno (UPI, 2008).

V tej zvezi bi bilo mogoče obetavnost učinkovin ali naprav za upravljanje razpoloženja obravnavati kot sredstva, ki bi lahko okrepila posameznikovo odtujenost od njegovih »avtentičnih« čustev. Kaj pa, če bi zmogljivost za povzročanje razpoloženja dejansko omogočila, da bi se v celoti počutili avtentično srečne?

Določena točka srečnosti in povratne zanke pozitivnih afektov

Tako kot sociologija čustev sta v zadnjih dveh desetletjih naglo napredovala tudi področje pozitivne psihologije in proučevanje primerjalnega »subjektivnega ugodja«. Na področju »hedoničnih študij« je trenutno pogosto poudarjena že skoraj vsakdanja ideja, da je približno polovica variacij v vsakodnevnem subjektivnem doživljanju srečnosti med ljudmi določena ob rojstvu, glede na posameznikovo genetiko in nevrokemijo, medtem ko je druga polovica izpostavljena pozitivnim in negativnim vplivom vzgoje, socialnih okoliščin, življenjskih dogodkov in razmerij. Ta prvotna možganska nastavitev se imenuje »določena točka srečnosti« (Lykken, 1999; Weiss, 2008) in postavlja močno omejitev glede tega, v kolikšni meri je mogoče spremeniti razpoloženje s terapijo s pogovorom, novimi prijatelji ali drugačnim življenjskim slogom. Ne glede na to, ali zadenete na loteriji ali če vam pogori hiša, se boste v razponu nekaj mesecev znova vrnili na svojo določeno točko srečnosti.

Problem dokajšne neprožnosti subjektivnega ugodja otežuje še povratna zanka, ki zagotavlja, da bodo na splošno prirojeno srečnejši ljudje doživeli tudi več življenjskih izkušenj, ki povečujejo spremenljive okoljske vidike življenja, ki znova učinkujejo na srečnost. Srečnejši ljudje so uspešnejši pri doseganju družbenih, delovnih in življenjskih ciljev. Pri srečnejših ljudeh je bolj verjetno, da se bodo poročili in tudi ostali poročeni, da bodo imeli več prijateljev, da bodo pripadali več skupinam in združenjem in da bodo delovali kot prostovoljci. Srečnejši ljudje so bolj ocenjeni pri njihovih nadrejenih in zaslužijo več denarja. Srečnejši ljudje so tudi bolj zdravi in živijo dlje (Lyubomirsky, King in Diener, 2005; Oishi, Diener in Lucas, 2007; Gamma in drugi, 2008; Walker, 2006). Povratno pa poroka, prijatelji, premožnost, uspeh pri delu in zdravje povzročajo, da so ljudje še srečnejši. Določanje vzroka in posledice je v tem primeru težavno, bistveno pa je, da je zmožnost za srečnost ob rojstvu porazdeljena neenakomerno, nato pa jo družba skozi potek posameznega življenja kaznuje ali nagraduje.

Določena točka srečnosti ni edini del posameznikove osebnosti, ki je določen ob rojstvu. Veliko psihologov je prepričanih, da značilnosti osebnosti določa in karakterizira predvsem pet dejavnikov – odprtost, vestnost, ekstravertiranost, sprejemljivost in nevroticizem (Thurstone, 1934). Vsak osebnostni dejavnik je prav tako v večji meri določen ob rojstvu, pri čemer študije dvojčkov nakazujejo, da se dednost teh petih dejavnikov giblje v razponu od 40 do 60 odstotkov (Jang, Livesley in Vernon, 1996; Bouchard in McGue, 2003).

Ti dejavniki so v vzajemni zvezi tako s številnimi vrstami družbene zmogljivosti kot tudi z razpoloženjem in srečnostjo. Visoka raven nevroticizma in nizka raven sprejemljivosti sta v vzajemni zvezi z nesrečnimi razmerji, konflikti, zlorabami in ločitvami. Visoka raven ekstravertiranosti je v vzajemni zvezi s sklepanjem prijateljstev in ohranjanjem srečnega zakona, visoka raven vestnosti in sprejemljivosti pa je v vzajemni zvezi z zadovoljstvom pri zmenkih. Zmogljivost pri delu je v vzajemni zvezi z visoko ravnjo vestnosti, sprejemljivosti, ekstravertiranosti in odprtosti ter nizko ravnjo nevroticizma. Ekstravertiranost in sprejemljivost napovedujeta prostovoljno delovanje v skupnosti ter zasedanje vodilnih položajev v organizacijah znotraj

skupnosti. Ekstravertiranost, vestnost in sprejemljivost napovedujeta zdravje in dolgoživost (Ozer and Benet-Martinez, 2006).

Teh pet dejavnikov je znova povezanih s srečnostjo in subjektivnim ugodjem. Nevroticizem je v negativni, ekstravertizacija in vestnost pa v pozitivni povezanosti s srečnostjo (Hayes and Joseph, 2003). Nekateri raziskave nakazujejo, da je mogoče posameznikovo določeno točko srečnosti v celoti razložiti z njegovimi ali njenimi določenimi točkami osebnosti (Weiss in drugi, 2008).

Morda lahko glede na ta razvijajoči se model vloge osebnosti pri določanju srečnosti izpopolnimo vprašanje »Bi bilo dobro, če družbene skupine in družba s pritiski pripravijo posameznike do spremembe možganov s ciljem večje srečnosti?« v »Bi bilo dobro, če družbene skupine in družba s pritiski pripravijo posameznike do spremembe možganov s ciljem večje odprtosti, vestnosti, ekstravertiranosti, sprejemljivosti ter manjše nevrotičnosti, s tem pa tudi večje srečnosti?«. Ne glede na to, kakšna je končna narava genskih in nevrokemičnih temeljev posameznikovih določenih točk srečnosti in osebnosti, se zmožnost za njihov nadzor ali celo trajno prilagoditev vztrajno večja. Upoštevajoč vse osebne, skupinske in družbene koristi, ki bi lahko nastale zaradi sposobnosti prilagajanja razpoloženja za boljšo skladnost z družbenimi pričakovanji, kakšna bi torej lahko bila nekatera od tveganj?

Tveganja

Neavtentičnost in samožrtvovanje

Eden izmed ugovorov temu neškodljivemu modelu družbenih pritiskov za upravljanje razpoloženja trdi, da čeprav bi se oseba, ki bi uporabljala upravljanje razpoloženja, čutila radodarno, potrpežljivo in srečno, ko bi skrbela za vpijočega otroka, jezno stranko ali umirajočega prijatelja, bi kljub vsemu lahko še vedno obstajala določena mera globljega zavedanja o neavtentičnosti teh površinskih občutkov (Walker, 2006). Ta skrb domneva, da globoko v možganih obstaja avtentični opazovalec in sprožitelj čustev, ki ga je mogoče ločiti od dela možganov, ki čutijo srečnost, kar je iluzija, ki jo doživljajo mnogi od nas. Lahko čutimo ločenost od naših čustev, se opazujemo, kako jih čutimo, vendar z občutkom, da se del nas nahaja nad njimi. Vendar pa je ta nenavezani opazovalec brezstrasten, neavtentično sebstvo, ki ga buri jeza, sovraštvo ali hrepenenje. Neavtentičnosti ni, ker ločnica poteka med čutilcem in opazovalcem, ne med dvema različnima nasprotnima čutilcema.

Na primer, ljudje, ki trpijo za depresijo, lahko doživljajo občutek notranjega opazovalca, ki opaža depresijo in nato izboljšano razpoloženje zaradi zdravljenja ali manične faze bipolarni motnje. Vendar pa ta opazovalec ne doživlja srečnosti kljub depresiji ali žalosti kljub izboljšanju zdravljenosti depresije. Kakršno koli čustveno stanje že doživljamo, naravno ali povzročeno, je to edino avtentično čustvo, ki ga občutimo v danem trenutku.

Morda pa bi moteča neavtentičnost naših čustev lahko vseeno prodrla na površje, če upravljanje razpoloženja ne bi bilo del neprekinjene terapije. Tako bi lahko upravljanje razpoloženja uporabili za sprožitev spokojnega odziva na zahteven delovni dan, nato pa bi zvečer, ko bi terapija popustila, čutili stud, ker se nismo odzvali z večjo jezo ali silo. Razlika med našimi normativnimi pričakovanji glede našega vedenja in vedenja, ki ga bomo kazali pod vplivom upravljanja razpoloženja, ne bo enaka. Nekateri ljudje bodo cenili dejstvo, da so v mediciranem stanju zmožni obvladovati jezo v odnosih z družino in sodelavci, medtem ko bodo drugi imeli njihovo medicirano vedenje za nenormalno in neavtentično, škodljivo za njihove interese, avtoriteto in družbeni

status. Slednji skupini se bodo družbeni pritiski za uporabo upravljanja razpoloženja morda zdeli odtujljivi, zato se bo morda odločila za življenje s posledicami neizpolnjevanja družbenih pričakovanj. Walker (2006) to poudarja v svojem eseju, kjer brani »biosrečnost«: »...smiselno bi bilo, da bi zagovorniki biosrečnosti kritikom priznali, da umetno ustvarjanje srečnosti ne bo vodilo k avtentični srečnosti za vse. Kajti če razumemo 'avtentično' v pomenu 'v skladu z vrednotami, cilji in prepričanji osebe', potem je jasno, da bo avtentična srečnost nekaterim pomenila živeti v omejitvah, ki jih določa posameznikov genom. ... (toda) tudi če priznamo, da tehnologija vpeljuje umetno srečnost, vsaj v nekaterih primerih obstajajo dobri razlogi za domnevo, da je povzročena srečnost avtentična, in je ta srečnost v tem pomenu tudi resnična.« (glej Walker, 2006)

Nepripravljena strpnost za nevzdržno

Ovisno od tega, kateri vidiki razpoloženja in osebnosti so upravljani ter na kakšen način, obstaja možnost, da bo nadzor razpoloženja spodbujal škodljivo samozatajevanje in strpnost do nevzdržnega. Vendar pa iz kemične potrpežljivosti ne sledi nujno zmanjšana zmožnost prepoznati in popraviti slabe situacije. Celo normalno najsrečnejši in najsprejemljivejši ali ekstravertirani ljudje lahko prepoznajo in se upirajo nelegitimni avtoriteti. Izvajanje upravljanja jeze še ne povzroči, da bi zadevni posameznik užival v tem, da nanj vpijejo v službi ali da ga njegovi otroci ne spoštujejo.

Nasprotno, obstajajo razlogi za domnevo, da bi bili ljudje, ki upravljajo svoje razpoloženje, učinkovitejši pri samouveljavljanju in organiziranem odporu. Srečnejši ljudje se dejansko uveljavljajo bolj kot žalostni ljudje, depresivni pa imajo najmanjšo zmogljivost za samouveljavlanje. Zmožnost potlačiti jezo in ohraniti potrpežljivost po navadi povzroča, da so ljudje učinkovitejši pri samouveljavljanju in nadzoru. Sprejemljivost in ekstravertiranost povečujeta velikost posameznikovega socialnega omrežja in izboljšujeta zmožnost mobilizacije socialnih omrežij. Razpoložensko izboljšani bi bili učinkovitejši pri opozarjanju policije na ljudi, ki zlorablja druge, ali pri organizaciji skupine za ozaveščanje, delavskega sindikata ali politične stranke.

Vendar pa prav zaradi verjetnosti, da bo upravljanje razpoloženja okrepilo moči državljanov in delavcev, ne moremo izključiti možnosti za razvoj terapij, ki bi bile zasnovane tako, da bi uporabniku dajale zgolj zadovoljstvo pri opravljanju dodeljenih nalog ne glede na to, kako dolgočasne in ponižujoče bi že bile, brez kakršnih koli stranskih učinkov krepitve moči posameznikov. Čeprav se takšna možnost delno sklada s totalitarnimi nameni uporabe učinkovine soma, ki jih je Aldous Huxley nakazal v Krasnem novem svetu, bo ustreznejše, da jo poimenujemo »Sizifova učinkovina«, po miselnem poskusu Jonathana Gloverja (1984) v knjigi Kakšna vrsta ljudi naj obstaja? (What Sort of People Should There Be?). Glover se sprašuje, kaj bi bilo narobe s terapijo, ki bi Sizifu omogočala navdušenje in veselje ob opravljanju njegove nesmiselne, neskončne kazni potiskanja skale navzgor po hribu. Z rabo takšne učinkovine bi bil suženj lahko najsrečnejši kot suženj, zlorabljen žena pa vesela v svoji podrejenosti in ponižanju.

Še bolj skrb zbujajoča za napoved na splošno neškodljivih družbenih pritiskov za inženiranje razpoloženja in osebnosti v smeri udejstvovanja in uspevanja je pripomba, da bodo v prihodnosti najverjetneje še vedno obstajale skupine, kot so strukturno brezposelni ter izolirane osebe s fizičnimi okvarami. Pritiski za upravljanje razpoloženja bi v njihovem primeru lahko delovali zgolj v smeri spodbujanja popolne pasivnosti, s spremljajočo srečnostjo ali brez nje.

Obe možnosti, Sizifova učinkovina in raba upravljanja razpoloženja za vsiljevanje pasivnega sodelovanja marginalnih skupin, poudarjata potrebo po uveljavljanju cilja uspevajoče osebnosti

v sklopu upravljanja in javnih politik na splošno in regulacije nevrotehnologij posamezno. Tudi če bo glavna težnja pritiskov za pokoritev družbenim pričakovanjem koristna za posameznike in družbo, bo vedno obstajala potreba po kritičnem demokratičnem pregledovanju tega, ali tehnologije spodbujajo udejstvovanje, dinamičnost in uveljavljanje, ali pasivnost in statičnost.

Stranski učinki, odvisnost in tveganja za zdravje

Še eno tveganje je možnost, da bi bili stranski učinki terapij za upravljanje razpoloženja lahko neznani, ljudje pa bi se čutili prisiljene jih uporabljati, čeprav imajo škodljive posledice. Eden verjetnih stranskih učinkov je, da bo vsakršna terapija, ki dviga razpoloženje, najverjetneje oblikovala močno potrebo po redni uporabi. Terapija bi lahko imela dolgoročne učinke na delovanje živčnih prenašalcev, kot jih imajo amfetamini in opiodi, kjer razpoloženje po prenehanju jemanja učinkovine pade pod prvotno raven. To samo po sebi ne pomeni problema, dokler je terapija, kot na primer kofein, poceni, široko dostopna in nima drugih negativnih stranskih učinkov ali tveganj za zdravje. Toda če bi sredstvo za spreminjanje razpoloženja, ki oblikuje potrebo po redni uporabi, pomenilo tveganje za zdravje ali odločanje, tako kot alkohol, bi moralo biti redno demokratično pregledovanje obsežnejše.

Okrepitev pohlepa, agresije in sovraštva

Končna skrb o družbenih pritiskih za upravljanje razpoloženja so institucije, ki bi lahko imele razloge za spodbujanje pohlepa, agresije in sovraštva. Oglaševanje je oblika družbenega pritiska, ki si prizadeva zbuditi občutke neustreznosti, pohlepa in zavisti. Vojska in športne ekipe si želijo izkoristiti in usmerjati agresijo. Cerkev ima potrebe po zbujanju strahu in strahospoštovanja.

Vendar pa so vsi ti negativni primeri omejeni in začasni v primerjavi z nasprotnimi pritiski za spodbujanje pozitivnih razpoloženj in uspevajoče osebnosti. Vojski in športu so na bojišču in igrišču pomembnejše kot agresija zmogljivosti za čustveno samoregulacijo, prizadevnost in skupinsko delo. Cerkve se bolj zavzete za spodbujanje zmernosti, sprejemljivosti in skupinske solidarnosti kot pa strahu pred pogubljenjem. Oglaševalcem je dovoljeno uporabljati najnovejše in najbolj subtilne oblike spreminjanja razpoloženja za spodbujanje pridobivanja in poistovetenja z blagovnimi znamkami, vendar pa je malo verjetno, da bi potrošniki privolili v pritiske za trajno spremembo lastne možganske kemije, da bi postali osebnostno manj izpolnjeni z večjo motivacijo po porabi. Prav nasprotno, verjetno je, da bo spreminjanje razpoloženja zmanjšalo slabo delujoče poskuse iskanja srečnosti v materialni lastnini.

Sklepi

Obstajajo tveganja, da se bo civilizacija razvijala tako, da bodo posamezniki prostovoljno spreminjali lastno razpoloženje in osebnost, da bi se prilagodili pričakovanjem družine, prijateljev in delodajalcev. Resno tveganje je možnost, da bi se naučili, kako izboljšati razpoloženje na način, ki bi ljudem podelil veliko zadovoljstvo pri dolgočasnih opravilih ali v situacijah zlorabe. Ljudje bi lahko segali po teh oblikah izboljševalcev razpoloženja, ker so pot najmanjšega

odpora v primerjavi s prizadevanji, ki bi bila potrebna za dejansko spremembo njihovega položaja. Pravzaprav ljudje to počnejo že danes, večinoma tako, da svoja pričakovanja prilagodijo svojemu položaju. Ena izmed ironij hedoničnega raziskovanja je, da je prebivalstvo v nekaterih državah, kot je na primer Nigerija, v povprečju dokaj srečno, vendar le zato, ker ima tako majhna pričakovanja. Potrebni so nenehna budnost, razprava in pregledovanje, s katerimi bi zagotovili, da se nevrotehnologije ne bi uporabljale za prilagajanje ljudi okolščinam, ki bi jih bilo treba dejansko spremeniti, ter s tem omejile človeško uspevanje.

Vendar pa se v celoti gledano zdi verjetno, da nas bodo družbeni pritiski spodbujali uporabljati nevrotehnologije zato, da bomo bolj prijazni, manj plahi, manj nevrotični in samo-zaverovani, bolj potrpežljivi in zmerni ter na splošno srečnejši. V nasprotju s skrbmi rousseaujevskih skeptikov, ki domnevajo, da civilizacija zahteva podreditev naše prave, neukročene narave, ter da bomo nesrečni, dokler bo naš notranji plemeniti divjak v verigah, ima civilizacija dejansko močne razloge za spodbujanje naše srečnosti in uspevajoče osebnosti. Glavno tveganje, zaradi katerega moramo biti zaskrbljeni v primeru tehnologij za upravljanje razpoloženja, je predvsem v tem, ali so bile dobro raziskane in ali so varne, poceni in široko dostopne.

Prevedel Toni Pustovrh

Literatura

- BAUMGARTNER, T. ET AL. (2008): Oxytocin Shapes the Neural Circuitry of Trust and Trust Adaptation in Humans. *Neuron* 58 (22. maj): 639–650.
- BOUCHARD, T. J. IN MCGUE, M. (2003): Genetic and environmental influences on human psychological differences. *Journal of Neurobiology* 54: 4–45.
- CAHILL, S. E. (1999): Emotional capital and professional socialization: The case of mortuary students (and me). *Social Psychology Quarterly* 62: 101–116.
- ERICKSON, R. J. (1993): Reconceptualizing Family Work: The Effect of Emotion Work on Perceptions of Marital Quality. *Journal of Marriage and the Family* 55(4): 888–900.
- GAMMA, A., ANGST, J., AJDAČIČ-GROSS, V. IN RÖSSLER, W. (2008): Are hypomanics the happier normals? *Journal of Affective Disorders* 108(4).
- GLOVER, J. (1984): *What Sort of People Should There Be?* London, Penguin.
- HAYES, N. IN JOSEPH, S. (2003): Big 5 correlates of three measures of subjective well-being. *Personality and Individual Differences* 34(4): 723–727.
- HOCHSCHILD, A. R. (1979): Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure. *American Journal of Sociology* 85(3): 551–575.
- HOCHSCHILD, A. R. (1983): *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling.* Los Angeles, University of California Press.
- JANG, K., LIVESLEY, W. J. IN VERNON, P. A. (1996): Heritability of the Big Five Personality Dimensions and Their Facets: A Twin Study. *Journal of Personality* 64: 577–591.
- LYKKEN, D. T. (1999): *Happiness: What Studies on Twins Show Us about Nature, Nurture, and the Happiness Set Point.* New York, Golden Books.
- LYUBOMIRSKY, S., KING, L. IN DIENER, E. (2005): The Benefits of Frequent Positive Affect: Does Happiness Lead to Success? *Psychological Bulletin* 131(6): 803–855.

- OISHI, S., DIENER, E. IN LUCAS, R. E. (2007): The Optimum Level of Well-Being: Can People Be Too Happy? *Perspectives on Psychological Science* 2 (4): 346–360.
- OZER, D. J. IN BENET-MARTINEZ, V. (2006): Personality and the Prediction of Consequential Outcomes. *Annual Review of Psychology* 57: 401–421.
- RUSHTON, J. P. (2006): Genetic and environmental contributions to pro-social attitudes: a twin study of social responsibility. *Proc. R. Soc. Lond. B* (2004) 271: 2583–2585.
- SAVULESCU, J. IN SANDBERG, A. (2008): Neuroenhancement of Love and Marriage: The Chemicals Between Us. *Neuroethics* 1(1): 1874–5490.
- SHARPE, E. K. (2005): Going above and Beyond: the Emotional Labor of Adventure Guides. *Journal of Leisure Research* 37(1): 29–50.
- SHRODER, T. (2007): The Peace Drug. *Washington Post* (25. november): W12.
- STENROSS, B. IN KLEINMAN, S. (1989): The highs and lows of emotional labor: Detectives' encounters with criminals and victims. *Journal of Contemporary Ethnography* 17: 435–452.
- THOMPSON, M. R. ET AL. (2007): A role for oxytocin and 5-HT(1A) receptors in the prosocial effects of 3,4 methylenedioxymethamphetamine. *Neuroscience* 146(2): 509–514.
- THURSTONE, L. L. (1934): The vectors of the mind. *Psychological Review* 41: 1–32.
- UNITED PRESS INTERNATIONAL. (2008): Scientist: Smiling can hurt your health. Dostopno prek: http://www.upi.com/NewsTrack/Top_News/2008/05/16/scientist_smiling_can_hurt_your_health/2772/ (16. maj 2011).
- WALKER, M. (2006): In Praise of Bio-Happiness. IEET White Paper. Dostopno prek: <http://ieet.org/archive/IEET-02-BioHappiness.pdf>
- WEISS, A., BATES, T. C. IN LUCIANO, M. (2008): Happiness Is a Personal(ity) Thing: The Genetics of Personality and Well-Being in a Representative Sample. *Psychological Science* 19(3): 205–210.

ETIČNE DILEME IN IZZIVI V NEVROZNANOSTI

Etični izzivi pri demenci

Nedavni napredek v nevroznanosti je spodbudil filozofsko zanimanje za nevrološke bolezni. Napredujoča demenca je ena izmed njih, saj odpira vrsto filozofskih ugank. Ali osebna identiteta med potekom kognitivnega upadanja ostaja nespremenjena? Ali načini zdravljenja demence pomenijo kognitivno izboljševanje? Kolikšna teža naj bo namenjena preferencam oseb s hudo demenco? Nekatera izmed najzahtevnejših – in pragmatično pomembnih – filozofskih vprašanj, ki jih odpira demenca, so etična vprašanja. Na poti od diagnoze do smrti se pacienti, družine in klinični zdravniki soočajo s številnimi izzivi etične narave. Boljše razumevanje teh izzivov bi bilo lahko zelo koristno. Demenca je diagnostična kategorija, ki obsega stanja napredujočega kognitivnega upadanja. Najbolj znano in najpogostejše izmed teh stanj je Alzheimerjeva demenca. Alzheimerjeva bolezen običajno prizadene starejše odrasle, in se na začetku običajno kaže kot blaga kratkoročna izguba spomina, končno pa preide v hujšo obliko in napreduje tudi na druga področja kognicije. Narava in potek Alzheimerjeve demence sta lahko različna in se lahko prekrivata z drugimi tipi demence, vendar pa trenutno nimamo kurativnega zdravljenja in večina posameznikov umre v razponu od petih do 15 let po postavitvi diagnoze. Zaradi poenostavljanja se pojem »demenca« v nepopolnem pomenu pogosto uporablja za Alzheimerjevo bolezen. Tej navadi bomo sledili tudi v tem članku, zato bomo med različnimi vrstami demence razločevali le tam, kjer so ustrezne razlike etično pomembne. Za naslavljanje posameznih etičnih problemov pri zdravstveni negi demence so na voljo različna etična orodja in okviri. Najpopularnejše izmed teh je sklicevanje na načela (glej Beauchamp in Childress, 2009). Problem je mogoče analizirati glede njegovega vpliva na avtonomijo, dobronamernost, pravičnost in neškodljivost, ta načela pa je znova mogoče uravnotežiti in opredeliti glede na zahteve problema (glej Degrazia, 1992). Seveda pa obstajajo tudi alternative sklepanju, ki temelji na načelih. Na pravila, izpeljana iz običajne moralnosti (kot na primer »ne laži«), se je mogoče sklicevati neposredno, z namenom zagotavljanja smernic (na primer »ne laži pacientom o diagnozi demence«) (glej Gert, Culver in Clouser, 2006) Paradigmatske primere je mogoče

uporabljati za poudarjanje ključnih moralno pomembnih značilnosti posameznih situacij ter za postavljanje precedensa za odločanje (imenovanega »kazuistika«) (glej Jonsen in Toulmin, 1988). Osredinjenost na razmerja pacientov (na primer pacient z demenco in zakonski partner, zdravnik in pacient) ter njihove moralno pomembne značilnosti (na primer njihova moč, ravnotežje enakopravnosti, zgodovina) so drugi način, kako poudariti pravice in odgovornosti (glej Tong, 1997). Razmere pacienta z demenco je mogoče obravnavati v smislu družbenih pogodb (na primer klinični zdravnik in pacient, zdravniški poklic in država, starš in otrok), iz katerih je mogoče izpeljati pravice in obveznosti (glej Veatch, 1981). Ni treba, da so orodja in okviri za naslavljanje etičnih izzivov, ki jih pomeni demenca, ekskluzivni, prav tako pa v večini primerov ne proizvajajo popolnoma neproblematičnih dokončnih rešitev. So izhodiščne točke za analizo in kažipote za razpravo o etičnih vprašanjih, ki jih odpira demenca. Demenca vpliva predvsem na kognicijo, je napredujoča in neozdravljiva. Soprisotnost teh treh značilnosti otežuje uporabo tradicionalnih etičnih orodij. Vsaka faza demence – predsimpltomatična, simpltomatična in ob koncu življenja – s seboj prinaša edinstven sklop izzivov, ki jih je treba prepoznati in nasloviti. Ta članek orisuje nekatere izmed teh izzivov, da bodo etična orodja in okviri najustrezneje uporabljeni.

Predsimpltomatična demenca

Predsimpltomatična faza demence čedalje bolj pridobiva na pomenu, obenem pa se s spoznanji o genskih determinantah te bolezni poraja tudi vedno več izzivov. Ali obstajajo geni ali skupine genov, ki bodo zanesljivo napovedale demenco? Ali le napovedale demenco ob izpostavljenosti določenim *okoljskim* dejavnikom? Ali le, če določeni geni *niso* prisotni? Vsegenomske asociacijske študije so razkrile številne gene, ki na za zdaj še neznan način sodelujejo v patogenezi demence, čeprav je treba natančen prispevek številnih izmed teh genov šele razvozlati (glej Waring in Rosenberg, 2008). Kjer je asociacija določenih genov in demence močnejše potrjena kot pri prisotnosti alele za apolipoprotein E4, pa je obseg te asociacije in tega, ali je védenje o »stanju E4« klinično uporabno, še vedno sporno (glej Seshadri, Drachman in Lippa, 1995). Genski in okoljski dejavniki, ki pripomorejo k demenci, so v veliki meri še vedno premalo raziskani.

Vendar pa bodo etični izzivi ostali nerazrešeni kljub povečanemu védenju o biologiji demence. Napredek v nevroznanosti bo najverjetneje podal verjetnostno védenje o demenci. Prisotnost gena X (ali gena X *in* gena Y ali gena X *in ne* gena Y) bo podala védenje o verjetnosti razvoja demence. Družinska zgodovina demence je dolgo veljala kot dokaz o povečanem tveganju pri posamezniku. Vendar pa genetika obljublja dokaze, ki jih bo mogoče kvantificirati. Posameznik lahko na primer dobi informacijo, da ima 35 odstotkov možnosti za razvoj demence v razponu svojega življenja ali 55 odstotkov možnosti za razvoj demence v prihodnjih desetih letih. Kako je to informacijo mogoče razlagati in vgraditi v življenjske načrte? Eden največjih izzivov, s katerimi se bo soočala medicina v prihodnjem stoletju, bo, kako zbirati, upravljati in ponujati svetovanje o verjetnostnem védenju (glej Karlawish, 2010).

Izboljšano napovedovalno védenje o demenci odpira vprašanja o varovanju zdravstvenih informacij v splošnem pomenu. Dandanes diagnozo demence še vedno obdaja ozračje stigme (glej Jolley in Benbow, 2000). Glede na to ima lahko želja po ohranitvi zasebnosti takšnih informacij močno motivacijo. V državah, kjer je zdravstveno varstvo vezano na zaposlenost ali kjer se stroški zdravstvenega zavarovanja spreminjajo glede na zdravstveno stanje, bi bil nadzor nad napovedano bodočo diagnozo demence ključnega pomena. Posamezniki pa bi si lahko želeli

nadzora nad informacijami o bodoči diagnozi demence tudi zunaj okvira predpisov o zdravstvenem varstvu. Takšne informacije v rokah delodajalcev, tekmecev ali drugih posameznikov oziroma združenj, bi lahko spodkopale kakovost zdajšnjega in bodočega življenja posameznika.

Simptomatična demenca

Prvi simptomi demence so pogosto komaj opazni, zato jih pacienti in družina ignorirajo ali racionalizirajo. Ko je posameznik deležen pozornosti zaradi simptomov demence, je podajanje diagnoze lahko zelo težavno (glej Drickamer in Lachs, 1992). Posamezniki, tudi tisti s kognitivno oslabeleostjo, so namreč upravičeni do informacij o svoji diagnozi. To upravičenost podpirata Alzheimerjevo združenje (glej Alzheimer's Association, 2009), AMA (glej Guttman in Seleski, 1999), in konsenzualna izjava (glej Post in Whitehouse, 1995). V zgodnjih fazah demence, kjer so kognitivne težave blage, omejene ali se kažejo v presledkih, se takšna upravičenost zdi očitna. Informacije o posameznikovi zdravstveni prihodnosti so kritičnega pomena za bodoče načrtovanje. Na primer, diagnoza demence lahko spodbudi spremembo v finančnem načrtovanju, ponovno spravo z odtujeno družino ali prijatelji ali razjasnitev želja glede nege ob koncu življenja, in tako naprej. Posameznik, ki ni bil obveščen o diagnozi demence, morda ne bo imel priložnosti izvesti teh sprememb v časovnem razponu, ko je tega še sposoben.

Demence, ki je diagnosticirana šele v napredovanih fazah, pa moralno dolžnost razkritja čedalje bolj otežuje. Naj zdravnik obvesti pacienta o diagnozi, tudi če ni nedvoumnih dokazov, da bo pacient razumel informacije? Zakaj naj bi bil zdravnik, ki skrbi za pacienta z demenco, zavezan zahtevnejšemu standardu kot zdravnik, ki skrbi za povsem psihotičnega ali komatoznega pacienta? Empirični dokazi nakazujejo, da se nekateri zdravniki odločajo proti razkrivanju diagnoze o demenci pacientom (glej Brodaty, Griffin in Hadzi-Pavlovic, 1990), vendar pa se namesto tega odločajo za razkritje diagnoze družini (glej Holroyd, Turnbull in Wolf, 2002). Še posebej takrat, ko se domneva, da je pacientovo razumevanje znatno oslABLJENO, se številni splošni zdravniki (glej Vassilas in Donaldson, 1998) in strokovnjaki za demenco (glej Clafferty, Brown in McCabe, 1998) odločijo proti razkritju. Ta očitno paternalistična praksa se ohranja kljub dokazom iz anket, ki nakazujejo, da si odrasli v prihodnosti v primeru razvoja demence želijo izvedeti diagnozo (glej Holroyd, Snustad in Chalifoux, 1996). Ta drža nasprotuje prevladujoči smeri razvoja zahodne bioetike v zadnjih petdesetih letih, kjer razkritje kot temelj prostovoljnega soglasja zaseda častno mesto. Kljub omahovanju v kliničnem okolju ostaja moralna zaveza po razkritju diagnoze demence, razen v redkih primerih, veljavna tudi v poznejših fazah demence. Posamezniki z demenco si zaslužijo možnost, ne glede na to, kako majhna je, razumeti, kaj se dogaja z njimi. To je vezano na vprašanje spoštovanja do posameznika z demenco in na občutek ponižnosti do tega, kako je živeti kot oseba z demenco.

Po diagnozi demence je odločitev za začetek ali za odrekanje terapiji pogosto naslednja točka etične izbire. Obstoječe terapije za demenco imajo blage stranske učinke in obljublajo zmerne koristi ter tako običajno vključujejo dokaj nezapleteno tehtanje stroškov in koristi. Bodoče terapije za demenco sicer obljublajo znatne koristi, vendar tudi večja tveganja (na primer pojav meningoencefalitisa pri enem zgodnjih preizkušanj cepiva proti beta amiloidnemu plaku (glej Orgogozo et al, 2003)). To bolj kompleksno tehtanje tveganj in koristi za zdaj še ostaja v prihodnosti, vendar se primerljiv izziv pojavlja pri odločitvah o diagnozi in zdravljenju nedementnih bolezni, ki prizadenejo ljudi z demenco. Takšen primer je kirurški poseg ali kemoterapija v zgodnji fazi raka na črevesju, ki se pojavi pri pacientih z demenco. V zgodnjih

fazah demence, kjer zmožnost odločanja v večji meri ostaja ohranjena, lahko posamezniki ustrezno pretehtajo stroške in koristi medicinskih posegov (na primer delno kolektomijo). V fazah večje kognitivne oslabeledosti postaja kakovost odločanja manj gotova, tehtanje stroškov in koristi posega pa bolj kompleksno.

Oslabljena zmožnost odločanja je dejavnik, ki je med simptomatično fazo bolezni največjega etičnega pomena. Svoboda sprejemati informirane odločitve, ki vplivajo na posameznikovo zdravje, je organizacijsko načelo etične biomedicine. Od Nürnberga, prek Tuskegeea, Willowbrooka, poskusov s sevanjem na ljudeh, do primera Dax Cowart – zgodovina sodobnega raziskovanja in prakse se združuje pri načelu informiranega prostovoljnega soglasja in progresivnega zavračanja paternalizma (glej Faden, Beauchamp in King, 1986). Demenca je manjša grbina na cesti te jasne usmeritve. Paradigma prostovoljnega informiranega soglasja v raziskovanju in zdravljenju je pri demenci nejasna, saj pride do razpada same zmožnosti odločanja v skladu s cilji, preferencami, vrednotami in življenjskimi načrti. Umestitev zmožnosti odločanja sicer ne vključuje vseh etičnih vidikov demence, vendar pa je očitna izhodiščna točka.

Zmožnost odločanja je sposobnost za učinkovito odobritev določene posamezne odločitve. Zmožnosti ne smemo obravnavati v globalnem smislu. Posameznik ima lahko zmožnost sprejemanja odločitev v eni *domeni* (na primer zdravstveni), v drugi pa ne (na primer finančni), ali pa ima lahko zmožnost sprejemanja določenih *vrst* odločitev v domeni (na primer sodelovanja v raziskavah, ki imajo nizko tveganje), ne pa drugačnih vrst (na primer zavrnitve šivanja življenjsko nevarne raztrganine). Mejno je zmožnost mogoče obravnavati kot specifično glede na nalogo (glej Buchanan in Brock, 1989). Zaradi demence to postane še toliko bolj relevantno glede na spremenljiva področja kognicije, ki jih demenca lahko prizadene. Zato je neustrezno trditi, da pacient »nima zmožnosti« v globalnem pomenu, temveč da »nima zmožnosti sprejeti odločitev X«.

Zmožnost odločanja je mogoče razčleniti na štiri sestavne možnosti: razumevanje, vrednotenje, sklepanje in izražanje izbire. Te sestavne zmožnosti, prvotno identificirane kot standardi poslovne sposobnosti (glej Roth, Meisel in Lidz, 1977), so bile prilagojene in naprej razvite za klinični in raziskovalni kontekst (glej Grisso in Appelbaum, 1998). Vsebujejo pa nekakšno postopno kakovost. Zmožnost *razumevanja* zajema sposobnost sprejemanja ustreznih informacij in prikaza splošnega razumevanja teh informacij. To bi na primer lahko vključevalo prikaz (z neidentičnimi besedami) tega, da nekdo razume, da je diabetes disfunkcija krvnega sladkorja in da ima lahko slabo nadzorovani krvni sladkor sčasoma pogubne učinke na zdravje. *Vrednotenje* je zmožnost pomensko povezovati splošne informacije s samim seboj na točen in smiseln način. Razumeti splošna dejstva o diabetesu je ena stvar, dojeti, kako bo oziroma bo potencialno bolezen vplivala na prihodnost posameznika, ter vključiti pomen tega v posameznikovo samopojmovanje (na primer: »Popotništvo z nahrbtnikom čez Julijske Alpe je lahko *zame* še posebej tvegana aktivnost glede na moj diabetes.«). *Sklepanje* je zmožnost uporabiti informacije o sebi za sprejemanje racionalnih odločitev. To vključuje tehtanje posledic, sklepanje kompromisov glede vrednot in predstavljanje bodočih možnosti na način, ki je do neke mere javno dostopen prek podajanja razlogov (»Glede na to, da želim videti, kako bo moja pravnukinja diplomirala na Univerzi v Ljubljani čez 10 let, bo najpametneje, da agresivno nadziram svoj diabetes.«). *Izražanje izbire* je sposobnost izražanja lastnih odločitev tako, da je mogoče ravnati v skladu z njimi. Nekdo, ki je sposoben razumeti, vrednotiti in sklepati o odločitvi, je lahko še vedno nezmožen izraziti izbiro (na primer zaradi onemelosti). Čeprav je zmožnost odločanja mogoče razčleniti tudi na druge načine, sestavni deli razumevanja, vrednotenja, sklepanja in izražanja v zadostni meri zajemajo večino tega, kar je pomembno.

Ocena sposobnosti odločanja pomeni klinično odločitev in predmet razlikujočih se interpretacij. Kolikšna mera razumevanja je zadostna v posameznem primeru? Mora pacient razumeti vse stranske učinke določenega zdravila? Ali le hujše stranske učinke? Kaj šteje za hujši in kaj za blažji stranski učinek pri tem določenem pacientu? Ali pacient, ki podcenjuje 30-odstotno verjetnost slabega izida kaže *nesposobnost vrednotenja* (in posledično nesposobnost zmožnosti) ali le izbiro za sprejem pozitivnega pogleda na življenje? Ali mora biti pacientovo sklepanje v celoti konsistentno, da bi štel kot posedovanje zmožnosti za sklepanje? Ali sploh obstaja človek, čigar sklepanje je brez vsakršnih protislovij? Kdaj so pacientove napake pri sklepanju opravičljive in kdaj povzročajo spodbujanje same zmožnosti? Tam, kjer prisotnost ali odsotnost zmožnosti ni očitna, je ocena te zmožnosti lahko težavna in zapletena naloga. To še posebej velja tedaj, ko ocenjevanje temelji na omejenih interakcijah s pacientom ali na dolgi zgodovini kliničnih izkušenj s podobnimi pacienti. Slabo artikulirani razlogi za določeno oceno jo lahko naredijo ranljivo (včasih tudi ustrezno) obtožbi, da dejansko rep maha s psom: če je odločitev pacienta ali subjekta skladna s tem, kar klinični zdravnik ali raziskovalec meni, da je najboljše, je zmožnost prisotna; če je odločitev drugačna, je zmožnost postavljena pod vprašaj. Poleg tega, da izkazuje neprimeren paternalizem, se ocena opira na prepričanje, da se strokovnjaki na splošno strinjajo glede presoje o zmožnosti, prepričanje, ki pa ga dokazi ne podpirajo (glej Marson et al., 1997).

Potencialna korist potrjenega in zanesljivega orodja za ocenjevanje zmožnosti za raziskovanje ali zdravljenje je očitna. Kratek preizkus spoznavnih sposobnosti (KPSS), najpogostejše orodje, na katero se zanašajo zdravniki za vrednotenje resnosti bolezni, ponuja le grob približek ocene oslabitve odločevalne zmožnosti. Nižji rezultati na KPSS običajno korelirajo s kliničnimi presojami o nezmožnosti (glej Diamond et al., 1989), vendar pa sta sprejemljiva občutljivost in specifičnost doseženi zgolj na obeh ekstremih (pod 16 za nezmožnost in nad 23 za zmožnost) (glej Etchells et al., 1999). Razviti pa so bili tudi instrumenti, ki so posebej zasnovani za ocenjevanje zmožnosti odločanja. Najbolj priljubljeni izmed teh so Intervju o zmožnosti za privolitev v zdravljenje (*Capacity to Consent to Treatment Interview* (CCTI)) (glej Marson et al., 1995), Hopemontov intervju o oceni zmožnosti (*Hopemont Capacity Assessment Interview* (HCAI)) (glej Edelstein, 1999) in MacCarthurjevo orodje za oceno zmožnosti za zdravljenje (*MacCarthur Competence Assessment Tool for Treatment* (MacCAT)) (glej Grisso in Appelbaum, 1998). Omenjena orodja na različne načine preizkušajo razumevanje, vrednotenje, sklepanje in izražanje izbire, vsako posebej pa se je izkazalo za obetavno. Kljub temu pa po drugi strani kažejo slabo konvergentno veljavnost (glej Moye et al., 2004) ter ostajajo odprta kritiki, da vrednotijo zmožnost zgolj na določenem odseku v času in zunaj ustaljenega, domačega okolja subjekta. Trenutno lahko instrumenti za preizkušanje zmožnosti ponujajo dokaze za pomanjkanje zmožnosti odločanja, vendar pa ne morejo nadomestiti klinične ocene.

Določitev zastopnika ponuja način za varstvo in spodbujanje pacientovih interesov, če je presojeno, da je zmožnost izgubljena. Pacienti lahko preventivno določijo zastopnika (prek vnaprej izražene volje), ali pa se zastopnik določi, če pacient sam tega ni več zmožen storiti, z uporabo uveljavljenih standardov za ožje sorodnike. Sprejemljivi standardi, ki usmerjajo odločanje zastopnika, se razlikujejo (glej Buchanan in Brock, 1989). Zastopnik lahko ravna, kot bi ravnal pacient, glede na to, kar zastopnik ve o pacientovih prepričanjih, preferencah, vrednotah in značaju (kar se imenuje *standard nadomeščene presoje*). Manj optimalni standardi vključujejo odločanje, ki temelji na tem, kar zastopnik verjame, da je v najboljšem interesu pacienta (*standard najboljšega interesa*) ali alternativno, kar bi odločila razumna oseba (*standard razumne osebe*). Odločitev zastopnika pa ni imuna na kritiko. Dokazi, ki nakazujejo, da odločanje

temelji na interesih, ki niso pacientovi, lahko spodkoplje zastopnikovo domnevno avtoriteto. Če ni takšnih dokazov, se domneva nagiba v korist tega, da zastopnik odloča v imenu pacienta.

Vnaprej izražena volja z *navodili* pomeni alternativo, ki je na voljo pacientom z demenco. Vnaprej izražena volja se lahko uporabi za dajanje navodil o tem, kako posameznik želi, da se z njim ravna v prihodnje pri izgubi zmožnosti odločanja. Izražena volja z navodili je najbolj uporabna, kadar so navodila kategorična (na primer, v nikakršnih okoliščinah naj se ne izvaja srčnoplužno ožvljanje). V posameznih primerih, kjer obstaja dejansko nesoglasje o tem, kaj bi posameznik res hotel, izražena volja z navodili le redko predvidi bodoče okoliščine dovolj podrobno, da bi lahko usmerjala delovanje. Izražena volja z navodili je najbolj uporabna, kadar orisuje posameznikov svetovni nazor ali splošen pristop k negi ob koncu življenja. Nekateri ljudje dajejo prednost bolj agresivnemu zdravljenju pred manj agresivnim. Nekateri hočejo, da ima lajšanje bolečin prednost pred dolgoživostjo. Vnaprej izražena volja z navodili je koristna za to, da posamezniki preudarijo in izrazijo svoje vrednote ter na kakšen način želijo, da se odvija preostanek njihovega življenja.

Sodelovanje v raziskavah je možnost, ki je na voljo posameznikom v zgodnjih in poznih fazah demence, vendar pa lahko sodelovanje zbudi tudi etične skrbi. Še vedno ostaja veliko neznanega o tem, kako se demenca razvija in kakšen je najboljši način zdravljenja. Raziskave, v katere so vključeni posamezniki z demenco, so pomembna metoda večanja znanja o razvoju in najboljšem načinu zdravljenja te bolezni. Potencialna korist za druge, pri katerih se lahko v prihodnosti razvije ta bolezen, je torej znatna. Vendar pa so posamezniki z demenco potencialno ranljiva raziskovalna populacija in so bili, kot v primeru drugih identificiranih ranljivih populacij (na primer otrok (glej Kopelman, 2000), nosečih žensk (glej Lyerly, Little in Faden, 2008), duševno bolnih (glej Dresser, 1996), zapornikov (glej Hoffman, 1999)), pri sodelovanju v raziskavah omejeni zaradi zaskrbljenosti o izkoriščanju. Zaščita, čeprav upravičena, ima svojo ceno. Lahko upočasni napredek raziskovanja demence in posameznike prikrajša za možnost izražanja osebnih vrednot prek sodelovanja v raziskavah. Ceno togega izključevanja ranljivih posameznikov iz sodelovanja v raziskovanju je treba pretehtati glede na škodo vključevanja ranljivih posameznikov v raziskave (glej National Bioethics Advisory Commission, 1998).

Zastopništvo in vnaprej izražene volje so možnosti za usmerjanje glede sodelovanja posameznikov z demenco v raziskavah potem, ko je bila zmožnost odločanja izgubljena. Zastopniki lahko vpišejo posameznike z demenco v neterapevtske raziskave le, če (1) je subjekt izpostavljen minimalnemu tveganju, (2) subjekt poda soglasje ali odsotnost nesoglasja, (3) je bil vzpostavljen nadzor nad raziskovanjem in (4) je sodelovanje v raziskovanju skladno s pacientovimi predhodnimi preferencami, kot jih razume zastopnik (glej Wandler in Prasad, 2001:). Kljub spornosti glede definicije »minimalnega tveganja« in pomena privolitve odločanje zastopnika dovoljuje posameznikom z demenco omejeno priložnost za sodelovanje v raziskavah. Vnaprej izražena volja glede raziskovanja ponuja potencialno obsežnejšo priložnost. Subjekti lahko vnaprej privolijo v sodelovanje pri študijah, ki vključujejo tveganje, večje od minimalnega, ali tveganje, ki ga je težko oceniti. Kjer ni verjetnih koristi in kjer nastanejo tveganja, večja od minimalnih, informirano soglasje vnaprej izražene volje razprši običajne skrbi, da se subjekti uporabljajo zgolj kot sredstva (v Kantovih pojmi) za napredek znanosti, ker ima domnevno njihovo sodelovanje vrednost *za njih same*. Vnaprej izražena volja glede raziskovanja pa znova ni brez lastnih etičnih problemov (glej Dresser, 1996). Obstajajo praktični problemi (na primer, ni nikakršnega *ex post facto* načina za potrditev veljavnosti privolitve, če se pozneje zastavi vprašanja), epistemski problemi (na primer, subjekti nikakor ne morejo vedeti, kakšne vrste

tveganj bi lahko vključevalo bodoče raziskovanje demence), in kot trdijo nekateri, tudi metafizični problemi (na primer, subjekt z demenco morda ni več ista oseba, ki je prvotno oblikovala vnaprej izraženo voljo (glej Dresser, 1995)). O rabi vnaprej izraženih volj glede raziskovanja tako ni nobenega konsenza.

Demenca v poznejši fazi

Ravnesje med varnostjo in svobodo je skrb v poznejših fazah demence. Posamezniki z demenco se lahko vedejo na načine, ki ogrožajo njih same ali druge, na primer tako, da odtavajo iz postelje, sobe ali od doma, ali da postanejo razburjeni (glej Marks, 1992). Opcije za zagotavljanje varnosti, kot so gibalne omejitve (posteljne ograje, zdravila, zaprti oddelki) ali nadzor (video, elektronski), morajo biti uravnotežene glede na potencialno medicinsko škodo (na primer, odvajanje od priučenih vzorcev, preležanine, depresija) kakor tudi nemedicinsko škodo (kršitve zasebnosti, krčenje svoboščin, izguba dostojanstva). Tehnološki razvoj bi posameznikom lahko omogočil, da bi dlje časa živeli doma ali v manj akutnih negovalnih okoljih. Izziv, ki ga pomeni iskanje načinov za uravnoteženje svobode in kakovosti življenja v poznejših fazah demence, še vedno ni v celoti prepoznano.

Zastopniki se morajo pogosto odločati, ali naj se pacientom v poznejših fazah demence, ki se niso zmožni sami hraniti, daje prehranjevalno podporo (na primer, hranjenje s cevko). Odločitev o odrekanju prehranjevalne podpore je lahko obremenjena s čustvenim in simboličnim pomenom. Čeprav novi dokazi nakazujejo, da prehranjevalna podpora pri pacientih z napredovano demenco ne podaljšuje življenja, zmanjšuje kožne ali dihalne okužbe, ali ne daje občutka sitosti (glej Finucane, Christmas in Travis, 1999), zdravniki (glej Shega et al., 2003) in zastopniki (glej Mitchell, Berkowitz in Lawson, 2000) pogosto domnevajo, da omogoča vse omenjeno. Če zastopniki želijo prehranjevalno podporo zaradi drugih razlogov (na primer, simboličnih), je treba to vrednost uravnotežiti s ceno, ki jo pacienti in drugi plačujejo za izvajanje medicinsko neučinkovite terapije.

Blaženje bolečine postaja z napredovanjem demence čedalje večji izziv (glej Sachs, Shega in Cox-Hayley, 2004). Brez natančnih ali ponovljivih načinov merjenja bolečine pri hudo dementskih pacientih pomeni možnost nezadostnega ali čezmernega blaženja bolečine resno tveganje. Škoda je mogoča pri obeh skrajnostih. Kakor nočemo, da bi pacienti preživljali svoje življenje v »brezbolečinski« analgetični megli, tudi nočemo, da bi jim ohranili jasnost življenja, preživetega v prodorni, vseprisotni bolečini. Zdajšnja praksa je naklonjena nezadostnemu blaženju bolečine. Natančno uravnavanje režima protibolečinskih zdravil je težavno in časovno zahtevno ter zato tudi drago. Nezadostno blaženje bolečine nosi manjše tveganje zaradi odgovornosti kot doziranje prevelikega odmerka protibolečinskih zdravil. Ustrezno zdravljenje bolečine pri pacientih z demenco namreč otežujejo sistemske ovire. Ne glede na takšne ovire pa ostaja blaženje bolečine pri demenci nekakšno občutljivo ravnotežje s slabo označenimi kažipotmi. Funkcionalno slikanje lahko ponudi način, kako »videti« bolečino (glej Hardcastle in Stewart, 2009), vendar ostaja nejasno, ali je to mogoče razširiti tudi na posameznike, ki nimajo zmožnosti razložiti svoje izkušnje. Dokler znanost o bolečini ne dohiti demence, bodo stanja, ki povzročajo bolečino pri posameznikih brez demence (na primer kostne metastaze), najverjetneje najboljše vodilo za blaženje bolečine pri posameznikih z demenco. Odmerjanje zdravil po urniku (namesto zanašanja na prošnje pacientov) lahko v tem pogledu predstavlja veliko pomoč. Pomaga lahko tudi skrbno spremljanje vedenjskih sprememb. Glede blaženja bolečine

pri dementnih posameznikih ni preprostega odgovora, predvsem pa je treba več raziskav za razvoj boljših načinov ocenjevanja in upravljanja te bolečine.

V medicini se kot privzeto stališče predvideva izvajanje srčnopljučnega oživljanja (SPO) kadar starejši pacienti (ali zastopniki) niso izrecno izrazili želje o odrekanju oživljanju (na primer z uradnim naročilom »ne oživljaj« ali »ne poskušaj izvajati oživljanja«). To privzeto stališče velja kljub dokazom o naglem upadanju učinkovitosti srčnopljučnega oživljanja z naraščajočo starostjo (glej Cooper, Janghorbanib in Cooper, 2006). Sprememba privzetega stališča glede SPO pri posameznikih z demenco pa bi bila vseeno nespametna in nepravilna. Če ni podatkov o učinkovitosti SPO pri posameznikih z demenco (ali v različnih fazah demence), bi sprememba privzetega stališča za to skupino temeljila na implicitnih domnevah o vrednosti ali ne vrednosti podaljševanja življenja, živetega z demenco. Tako obravnavati demenco bi pomenilo zanemariti vrednost, ki jo pacienti doživljajo v demenci, nekateri tudi še zelo pozno v poteku bolezni, ter razpon tega, kako je bolezen mogoče doživljati (glej Jaworska, 1999). Odločitev o odrekanju ali neodrekanju SPO bi morala biti individualna, temeljiti bi morala na enakih vrstah tehtanja med koristmi in škodo kot potencialna terapija za podaljševanje življenja.

Demenca odpira pomembne etične izzive za posameznike in družbo. Ti izzivi se razlikujejo skozi ves potek te težavne bolezni, od najzgodnejših faz do konca življenja. Področje bioetike ponuja uporabna konceptualna orodja za naslavljanje teh izzivov. Trdna utemeljitev v empirični realnosti demence omogoča, da se ta orodja uporabljajo na najustreznejši in najučinkovitejši način. Upoštevanje etičnih izzivov demence je tako ključni del nege posameznikov, ki jih je prizadela ta pomembna bolezen.

Prevedel Toni Pustovrh

Literatura

- ALZHEIMER'S ASSOCIATION (2009): 2009 Alzheimer's disease facts and figures. *Alzheimer's & dementia: the journal of the Alzheimer's Association* 5 (3): 234–270.
- BEAUCHAMP, T. L. IN CHILDRESS, J. F. (2009): *Principles of biomedical ethics, vol. 6*. New York, Oxford University Press.
- BRODATY, H., GRIFFIN, D. IN HADZI-PAVLOVIC, D. (1990): A survey of dementia carers: doctors' communications, problem behaviours and institutional care. *The Australian and New Zealand Journal of Psychiatry* 24 (3): 362–370.
- BUCHANAN, A. E. IN BROCK, D. W. (1989): *Deciding for others: the ethics of surrogate decision making*. Cambridge England, New York, Cambridge University Press.
- CLAFFERTY, R. A., BROWN, K. W. IN MCCABE, E. (1998): Under half of psychiatrists tell patients their diagnosis of Alzheimer's disease. *BMJ (Clinical research ed.)* 317 (7158): 603.
- COOPER, S., JANGHORBANIB, M. IN COOPER, G. (2006): A decade of in-hospital resuscitation: Outcomes and prediction of survival?. *Resuscitation* 68: 231–237.
- DIAMOND, E. L. ET AL. (1989): Decision-making ability and advance directive preferences in nursing home patients and proxies. *The Gerontologist* 29 (5): 622–626.
- DEGRAZIA, D. (1992): Moving Forward in Bioethical Theory: Theories, Cases, and Specified Principlism. *Journal of Medicine and Philosophy* 17, 5 (10): 511–539.
- DRESSER, R. (1995): Dworkin on dementia. Elegant theory, questionable policy. *The Hastings Center report* 25 (6): 32–38.

- DRESSER, R. (1996): Mentally disabled research subjects. The enduring policy issues. *JAMA: the journal of the American Medical Association* 276 (1): 67–72.
- DRICKAMER, M. A. IN LACHS, M. S. (1992): Should patients with Alzheimer's disease be told their diagnosis? *New England Journal of Medicine* 326 (14): 947–951.
- EDELSTEIN, B. (1999): *Hopemont Capacity Assessment Interview Manual and Scoring Guide*. Morgantown, WV, West Virginia University.
- ETCHELLS, E. ET AL. (1999): Assessment of patient capacity to consent to treatment. *Journal of general internal medicine* 14 (1): 27–34.
- FADEN, R. R., BEAUCHAMP, T. L. IN KING, N. M. P. (1986): *A history and theory of informed consent*. New York, Oxford University Press.
- FINUCANE, T. E., CHRISTMAS, C. IN TRAVIS, K. (1999): Tube feeding in patients with advanced dementia: a review of the evidence. *JAMA* 282: 1365–1370.
- GERT, B. CULVER, C. M. IN CLOUSER, K. D. (2006): *Bioethics :a systematic approach, vol. 2*. Oxford New York, Oxford University Press.
- GRISSE, T. IN APPELBAUM, P. (1998): *MacArthur Competency Assessment Tool for Treatment (MacCAT-T)*. Sarasota, FL, Professional Resource Press.
- GRISSE, T. IN APPELBAUM, P. S. (1998): *Assessing Competence to Consent to Treatment: A Guide for Physicians and Other Health Professionals*. New York, Oxford University Press.
- GUTTMAN, R. IN SELESKI, M. (1999): *Diagnosis, management and treatment of dementia*. Chicago, American Medical Association.
- HARDCASTLE, V. G. IN STEWART, C. M. (2009): fMRI: A modern cerebrascop? The case of pain. V *The Oxford handbook of philosophy and neuroscience*, ur. Bickle, 179–199. Oxford, Oxford University Press.
- HOFFMAN, S. (1999): Beneficial and unusual punishment: an argument in support of prisoner participation in clinical trials. *Ind L Review* 33: 475–515.
- HOLROYD, S., SNUSTAD D. G. IN CHALIFOUX, Z. L. (1996): Attitudes of older adults' on being told the diagnosis of Alzheimer's disease. *Journal of the American Geriatrics Society* 44 (4): 400–403.
- HOLROYD, S., TURNBULL, Q. IN WOLF, A. M. (2002): What are patients and their families told about the diagnosis of dementia? Results of a family survey. *International journal of geriatric psychiatry* 17 (3): 218–221.
- JAWORSKA, A. (1999): Respecting the margins of agency: Alzheimer's patients and the capacity to value. *Philosophy and Public Affairs* 28 (2): 105–138.
- JOLLEY D. J. IN BENBOW, S. M. (2000): Stigma and Alzheimer's disease: causes, consequences and a constructive approach. *International journal of clinical practice* 54 (2): 117.
- JONSEN, A. R. IN EDELSTON TOULMIN, S. (1988): *The abuse of casuistry: a history of moral reasoning*. Berkeley, University of California Press.
- KARLAWISH, J (2010): Desktop medicine. *JAMA* 304 (18): 2061–2062.
- KOPELMAN, L. M. (2000): Children as Research Subjects: A Dilemma. *Journal of Medicine & Philosophy* 25 (6): 745–764.
- LYERLY, A. D., LITTLE, M. O. IN FADEN, R. R. (2008): Pregnancy and clinical research. *The Hastings Center report* 38 (6): notranja stran zadnje platnice.
- MARKS, W. (1992): Physical restraints in the practice of medicine. Current concepts. *Archives of Internal Medicine* 152 (11): 2203–2206.
- MARSON, D. C. ET AL. (1995): Assessing the competency of patients with Alzheimer's disease under different legal standards. A prototype instrument. *Archives of Neurology* 52 (10): 949–954.
- MARSON, D. C. ET AL. (1997): Consistency of physician judgments of capacity to consent in mild Alzheimer's disease. *Journal of the American Geriatrics Society* 45 (4): 453–457.

- MITCHELL, S. L., BERKOWITZ, R. E. IN LAWSON, F. M. (2000): A cross-national survey of tube-feeding decisions in cognitively impaired older persons. *J Am Geriatr Soc* 48: 391–397.
- MOYE, J. ET AL. (2004): Capacity to consent to treatment: empirical comparison of three instruments in older adults with and without dementia. *The Gerontologist* 44 (2): 166–175.
- NATIONAL BIOETHICS ADVISORY COMMISSION (1998): *Research involving persons with mental disorders that may affect decision-making capacity*. Rockville, MD, US Government Printing Office.
- ORGOGOZO, J. M. ET AL. (2003): Subacute meningoencephalitis in a subset of patients with AD after Abeta42 immunization. *Neurology* 61 (1): 46–54.
- POST, S. G. IN WHITEHOUSE P. J. (1995): Fairhill guidelines on ethics of the care of people with Alzheimer's disease: a clinical summary. Center for Biomedical Ethics, Case Western Reserve University and the Alzheimer's Association. *Journal of the American Geriatrics Society* 43 (12): 1423–1429.
- ROTH, L. H., MEISEL, A. IN LIDZ, C. W. (1977): Tests of competency to consent to treatment. *Am J Psychiatry* 134 (3): 279–284.
- SACHS, G. A., SHEGA, J. W. IN COX-HAYLEY, D. (2004): Barriers to excellent end-of-life care for patients with dementia. *Journal of general internal medicine* 19 (10): 1057–1063.
- SHEGA, J. W. ET AL. (2003): Barriers to limiting the practice of feeding tube placement in advanced dementia. *Journal of palliative medicine* 6 (6): 885–893.
- SESHADRI, S., DRACHMAN, D. A. IN LIPPA, C. F. (1995): Apolipoprotein E {varepsilon}4 Allele and the Lifetime Risk of Alzheimer's Disease: What Physicians Know, and What They Should Know. *Arch Neurol* 52 (11): 1074–1079.
- TONG, R. (1997): *Feminist approaches to bioethics: theoretical reflections and practical applications*. Boulder, Colo., Westview Press.
- VASSILAS, C. A. IN DONALDSON, J. (1998): Telling the truth: what do general practitioners say to patients with dementia or terminal cancer? *The British Journal of General Practice: the Journal of the Royal College of General Practitioners* 48 (428): 1081–1082.
- VEATCH, R. M. (1981): *A theory of medical ethics*. New York, Basic Books.
- WARING, S. C. IN ROSENBERG, R. N. (2008): Genome-wide association studies in Alzheimer disease. *Archives of Neurology* 65 (3): 329–334.
- WENDLER, D. IN PRASAD, K. (2001): Core safeguards for clinical research with adults who are unable to consent. *Annals of Internal Medicine* 135 (7): 514–523.

Izvirne celice v zdravljenju in delovanju možganov

¹ Glej na primer <http://www.stemcellschina.com/index.php/en/news/optic-nerve-hypoplasia>

Izvirne celice se pogosto omenjajo v medijih kot nova tehnologija še neznanih možnosti, ki zbuja upanje za zdravljenje boleznih, pred katerimi smo danes nemočni. Raziskave, v katerih so

bile uporabljene izvirne celice po poškodbi možganov pri poskusnih živalih, dajejo obetavne rezultate, a uporaba v medicini še ni vzpostavljena. Medtem so bolniki, ki čakajo nove terapevtske možnosti, vsepovsod. Mati bolne deklice je potem, ko so njeno hčer odpustili iz bolnišnice z diagnozo, za katero ni možnosti zdravljenja, izjavila, da je vsak dan preiskovala na svetovnem spletu, da bi izvedela, ali je bil dosežen kakšen napredek. Tako kot nekaj drugih staršev je tudi ona pomoč poiskala na Kitajskem, kjer so bolnemu otroku dali izvirne celice.

Navedeni primer je samo eden mnogih, ki jih je mogoče najti na spletu. Ključne informacije o zdravljenju z izvornimi celicami so njegova visoka cena, zaradi katere oboleli pogosto iščejo finančno pomoč v svoji skupnosti. Izjemno velik odmev so v javnosti doživeli otroci, ki so imeli nezadostno razvit vidni živec, zaradi česar so imeli različne ravni slepote. Izboljšanje vida že med terapijo je v jedru poročil staršev, ki zajemajo tudi posnete videoizseke na spletnih straneh kitajskih ustanov.¹

V kolikšni meri lahko verjamemo takšnim poročilom? Morda bi morali spodbuditi starše, naj zdravilo za svoje otroke poiščejo na Kitajskem? V Veliki Britaniji je eden izmed staršev, ki je prepričan, da je bilo takšno zdravljenje uspešno in da je pomagal svojemu otroku, organiziral javno kampanjo, s katero bi tudi drugim staršem pomagal zbrati denar, potreben za potovanje in zdravljenje z izvornimi celicami na Kitajskem.

Morda je najbolje, da v Sloveniji (in na Hrvaškem) za zdaj čakamo in skrbno opazujemo, kaj se bo zgodilo, ter se nato odločimo, kako ravnati. Žal je problem že med nami. Mati iz Bakra je svojo sedemmesečno deklico odpeljala na zdravljenje na Kitajsko, finančno pomoč pa ji je priskrbel tudi lokalna skupnost. Staršem dečka iz Zagreba je uspelo zbrati denar, da bi prejel izvirne celice v Nemčiji, kampanja pa je vključevala tudi vse večje hrvaške časopise. V Sloveniji je bil na radiu oglaševan dobrodelni koncert za finančno pomoč, da bi eden izmed

takšnih otrok lahko prejel izvorne celice v tujini. Lahko samo domnevamo, da bosta število takšnih otrok in njihova prisotnost v medijih še naraščala.

Gre za prevaro ali za nujno potrebno pomoč obolelim? Odgovor je jasen, če poznamo določena dejstva. Gotovo je, da trenutno ne obstaja niti eno preskušeno zdravljenje z izvornimi celicami za bolezen možganov in živčnega sistema, s katerim bi se na takšen način lahko zdravili ne le otroci, temveč tudi odrasli. Čeprav je naše znanje o izvornih celicah bogato, je pridobljeno predvsem s poskusi na laboratorijskih živalih, miših in podganah. Prav tako je gotovo, da dajanje izvornih celic, ki ga kažejo ti primeri, ni bilo raziskano na primeren način. Celotni podatki, ki opisujejo, kako so bile uporabljene izvorne celice, so premalo natančni, da bi lahko ugotovili, ali je izvedeni postopek sploh smiseln. Nekatere dostopne informacije so slišati zastrašujoče – primeri izvornih celic, danih otrokom z očesnimi težavami v veno ob kotu očesa. Čeprav ima to močan psihološki učinek na starše, je s stališča medicine to popolnoma nesmiselno, ker vene odvajajo kri proti srcu, zato bodo celice razdeljene po vsem telesu. Zanimivo je, da se takšni nepreverjeni postopki izvajajo na otrocih, čeprav bi morali biti prav ti najbolj zaščiteni, hkrati pa ti postopki zbuja največjo pozornost v družbi prav tedaj, ko se izvajajo na otrocih.

V nasprotju s tem si znanstvena skupnost na vso moč prizadeva pri raziskovanju izvornih celic, da bi pomagala obolelim. Prav v nevroznanosti je spoznanje, da živčne izvorne celice obstajajo tudi v odraslih možganih in da z njihovim delovanjem nastajajo novi nevroni, spremenilo naše razumevanje zgradbe možganov in pokazalo na mogočo dobrodejno uporabo živčnih izvornih celic pri boleznih možganov.

Kaj so izvorne celice?

Pojem izvorne celice pomeni široko skupino celic, ki se nahajajo v našem telesu. Potem ko naše telo izgubi neko celico, jo prek delovanja izvornih celic, iz katerih nastanejo nove potrebne celice, nadomesti nova. Izguba celic je normalen pojav v našem organizmu, saj nenehno izgubljam celice, ki se luščijo s površine naše kože, vranica pa neprekinjeno odstranjuje dotrajane rdeče krvne celice. Tako je osnovna naloga izvornih celic omogočiti obnovo po izgubi dotrajanih celic, a tudi nadomestiti celice, ki se izgubljajo zaradi bolezni ali poškodbe, kar imenujemo celjenje. Delovanje izvornih celic našega telesa je osnovni mehanizem obnavljanja in ozdravitve našega telesa.

Vendar nekateri organi zaradi svoje kompleksnosti ali načina delovanja nimajo zmožnosti celjenja, prav tako pa se po poškodbi ne morejo obnoviti. Dva osnovna organa, ki nimata te zmožnosti, sta srce in možgani. Po srčnem infarktu zaradi pomanjkanja oskrbe s krvjo srčne mišične celice nepovratno odmrejo in če srčni infarkt zajame velik del srca, oseba ne bo preživela. Če je poškodba manjša, bo oboleli preživel, vendar pa glede na to, da odmrle srčne mišične celice nadomesti brazgotina, zgrajena iz veznega tkiva, ta del srčne stene ostane nefunkcionalen, kar lahko znatno oteži delovanje srca.

Podobno je v možganih, kjer je izguba živčnih celic, nevronov, nepovratna. Zato so poškodbe, ki nastanejo po možganski kapi ali poškodbi hrbtenjače, trajne in nepopravljive, izguba nevronov med potekom nevrodegenerativne bolezni pa napredujoča in neustavljiva.

Zato bi bil osnovni namen terapije z izvornimi celicami zdravljenje bolezni srca in možganov s tako imenovano nadomestno terapijo s celicami. Določeni vidiki nadomestne terapije s celicami obstajajo že danes. Mednje bi lahko uvrstili presaditve tkiv in organov, terapija z izvornimi celicami pa je v ožjem pomenu vsekakor presaditev kostnega mozga. Vendar so terapije za

bolezni srca in možganov veliko kompleksnejše od presaditve celic, ker so zahteve za pripravo, uporabo in pričakovano delovanje izvornih celic zelo zapletene. Glede na to, da so izvorne celice zelo heterogena skupina, so postopki njihovega izoliranja in priprave zelo različni.² Poleg tega lahko izvorne celice pridobimo iz različnih virov. Če se pridobivajo od odraslega, je njihov vir kostni mozeg. Tu se sicer večinoma nahajajo krvotvorne celice in manjši delež tako imenovanih mezenhimskih izvornih celic. Iz mezenhimskih izvornih celic bi se lahko pridobivale različne vrste celic, vendar pa postopki njihove priprave za različne vrste izvornih celic za zdaj niso zadovoljivi. Druge vrste izvornih celic, ki obstajajo pri odraslih, so razmetane po vsem telesu, zato bi bilo njihovo odkrivanje in izločanje iz telesa skrajno nevhvaležen postopek.

Glede na to, da so izvorne celice zelo pomembne med potekom embrionalnega razvoja, so embrio, fetus in novorojeni otroci pomemben vir izvornih celic. Po porodu velik delež otrokove krvi zastane v placenti, z izločanjem te krvi skozi popkovo pa se pridobivajo izvorne celice popkovine. Kri iz popkovine ne vsebuje le krvnih celic, temveč so z njimi pomešane tudi različne vrste izvornih celic. Krvotvorne celice med njimi se že danes uporabljajo za obnovo kostnega mozga, pri čemer se namesto kostnega mozga presadijo krvotvorne celice iz popkovine. Razen krvotvornih obstajajo tudi mezenhimske celice popkovine, pri katerih je pričakovati, da bi s svojo diferenciacijo lahko proizvedle različne vrste celic. Glede na to, da teh tehnologij danes še ne obvladujemo, svetujejo, da se celice popkovine shranijo ter pozneje po potrebi uporabijo za zdravljenje osebe, ki je svoje celice iz popkovine shranila ob rojstvu.

Celice, ki se pridobivajo iz embria ali fetusa, so povezane s številnimi etičnimi pomisleki, saj je njihova izolacija združena s smrtjo nerojenega človeškega bitja. Če govorimo o fetusu, potem se izvorne celice izolirajo iz fetusov, ki so nepovratno umrli zaradi nesreče in poškodbe noseče matere, medtem ko se embrionalne izvorne celice izločajo iz zarodkov, ki so nastali z umetno oploditvijo in so bili shranjeni brez upanja, da bi se uporabili za novo nosečnost.

Embrionalne izvorne celice se dobivajo od zarodkov, ki so v stadiju blastocite od celic zarodnega vozlička, embrioblasta. Zarodek v tem zgodnjem stadiju še ni začel graditi telesa bodočega otroka, tako da imajo te celice pomembno lastnost totipotentnosti ali omnipotentnosti. To pomeni, da iz njih lahko nastane katera koli celica, tkivo ali organ novega bitja. To je bilo potrjeno s poskusi na miših, kjer je bilo izvedeno in prikazano, da je mogoče dobiti novo miš izključno iz embrionalnih izvornih celic (Nagy et al., 1990: 110).

Upoštevajoč, da lahko iz njih nastanejo vsi gradniki, so embrionalne izvorne celice idealen vir celic za kateri koli terapevtski namen. Vendar pa je ta njihova prednost, da lahko ustvarijo katero koli vrsto celic, obenem tudi njihova največjo pomanjkljivost. Za terapevtsko uporabo ne potrebujemo vseh vrst celic, temveč le eno določeno, embrionalne izvorne celice pa je zelo težko usmeriti tako, da naredijo samo eno vrsto celic, in sicer prav tisto, ki je potrebna za določeno terapevtsko uporabo. Zato so postopki priprave embrionalnih izvornih celic in njihove diferenciacije v določen tip celic zelo zapleteni in zahtevni.

Fetalne celice so že usmerjene v določena tkiva, tako da je izolacija živčnih izvornih celic iz fetalnega tkiva lažja kot izvajanje postopka diferenciacije od embrionalnih izvornih celic do živčnih izvornih celic. Vendar se v nasprotju z embrionalnimi izvornimi celicami fetalne izvorne celice teže množijo in bi jih bilo treba praviloma takoj uporabiti za terapijo. Takšne celice so se konec preteklega stoletja uporabljale za terapijo Parkinsonove bolezni na Švedskem, toda zdravljenih bolnikov je bilo zelo malo, stranski učinki pa zelo močni. Zato so to uporabo preki-

nili. Pred kratkim so nastale komercialno dostopne linije živčnih izvornih celic človeka, pridobljenih iz fetusov. S temi celicami se izvajajo številni poskusi na živalih, začeli pa so se tudi klinični poskusi za uporabo teh celic pri zdravljenju možganske kapi.³

Upoštevajoč raznolikost poreklo, diferenciacijo in pripravo, je očitno, da pojem izvornih celic pravzaprav vključuje velik spekter celic z zelo različnimi lastnostmi. Glede na te parametre lahko predvidevamo, da bodo možnosti izvornih celic po uporabi v veliki meri odvisne od tega, katere celice se uporabljajo. Zato potekajo obsežne raziskave načinov izolacije in diferenciacije. Ena izmed smeri raziskovanja, ki ji sledimo v naši raziskovalni ekipi in ki ustreza sodobnim trendom proučevanja izvornih celic, je gensko predrugačenje živčnih izvornih celic, s katero bi izboljšali njihove lastnosti in jim omogočili dodatno dejavnost v tkivu.

Presaditev izvornih celic je mogoča z neposrednim vbrižgavanjem v obolelo območje ali z uporabo v krvi prek ožilja. Neposredno vbrižgavanje pripelje celice prav tja, kjer so potrebne, vendar bolezen pogosto prizadene različne dele organizma, kar bi zahtevalo večkratno vbrižgavanje na različna mesta. Uporaba v krvi bi omogočila, da izvorne celice dospejo tja, kjer so potrebne. A glede na to, da se celice vbrižgavajo v venski krvni obtok, je takšna uporaba veljala za popolnoma neuspešno, saj so celice zastajale v kapilarnem spletu v pljučih in sploh niso prispеле do drugih delov telesa. Naše raziskave na podganah so pokazale, da je izvorne celice mogoče uporabiti prek krvnega obtoka s sočasno uporabo močnih vazodilatatorjev, zdravil, ki širijo krvne žile (Mitrečić et al., 2010: 19). Trenutni klinični poskusi na ljudeh temeljijo na neposrednem vbrižgavanju celic v poškodovano območje, vendar se zdi, da bi bila uporaba prek krvi vseeno lahko mogoča.

Po presaditvi morajo izvorne celice preživeti zdravljenje, prispeti do obbolelega območja in se tam diferencirati v delujoče celice. Treba je pripomniti, da same izvorne celice nimajo nikakršne funkcije, temveč zgolj sposobnost, da se v tkivu spremenijo v nove delujoče celice. S to pretvorbo bi se morale z okoliškimi celicami povezati v smiselno celoto ter se vključiti v normalno delovanje poškodovanih možganov. Če opazujemo možgane, so zahteve, ki jih imamo do živčnih izvornih celic, zelo zapletene. Živčne izvorne celice bi se morale v možganih diferencirati prav v tisto vrsto živčnih celic, ki so poškodovane, morale bi postati delujoče s povezovanjem s sosednjimi celicami ter oblikovati delujoče sinapse. Končno bi se morale na novo vzpostavljene povezave med nevroni vključiti v obstoječe povezave in biti koristne tako, da bi popravile pomanjkljivosti, zaradi katerih so sploh bile uporabljene. Poskusi na živalih so pokazali, da se po uporabi živčnih izvornih celic te diferencirajo v živčne celice, vzpostavijo povezave z drugimi nevroni in oblikujejo delujoče sinapse. Vendar pa je funkcionalno okrevanje, če obstaja, le delno, možnosti stranskih učinkov vzpostavitve napačnih nevronskega sklopov pa resne. Zdi se, da pri uporabi na ljudeh trenutno ne moremo pričakovati, da bodo vgrajeni nevroni zamenjali odmrle, temveč da bodo presajene izvorne celice z različnimi kemičnimi dejavniki delovale na svojo okolico in tako pomagale že obstoječim živčnim celicam, da ne odmrejo, ter s svojim delovanjem zmanjšale ali popravile nastalo škodo.

Tradicionalni pogled na zgradbo možganov – živčne celice se ne obnavljajo

Proučevanje zgradbe in delovanja možganov je dolgo temeljilo na domnevi, da je število

osnovnih gradbenih enot možganov – živčnih celic ali nevronov določeno ob rojstvu in da se njihovo število med potekom življenja le še zmanjšuje. Ta domneva je imela pomembne praktične posledice, predvsem v medicini. Bilo je namreč splošno sprejeto, da bolezen ali poškodbo možganov spremlja nepovratna izguba živčnih celic in da ni nikakršne možnosti za zamenjavo izgubljenih z novimi živčnimi celicami. Po izgubi živčnih celic se okrevanje opira na sposobnost preostalih celic, da se reorganizirajo in prevzamejo izgubljeno funkcijo, lastnost, ki se imenuje plastičnost možganov. Praktične izkušnje so skladne s takšnim razumevanjem, saj se je izkazalo, da poškodbe živčnega sistema vodijo do nepopravljive škode, medtem ko neurodegenerativne bolezni, med katerimi prihaja do postopne izgube živčnih celic, sčasoma povzročijo zmanjšanje fizičnih in psihičnih funkcij obolelega, vse do invalidnosti in smrti.

Zato se izguba živčnih celic, ki nastaja med potekom bolezni, sprejema kot nepovratna, ker so tudi možnosti za zdravljenje takšnih bolezni možganov močno omejene. Idealna rešitev bi bila preprečitev izgube živčnih celic, vendar je to praviloma nemogoče. Na primer, po možganski kapi se lahko izvede terapija z zdravilom, ki bi lahko povzročilo ponovno prehodnost krvnih žil v možganih, kar bi zmanjšalo področje odmiranja celic, a le če bolnik prispe v bolnišnico v šestih urah. Prvi simptomi neurodegenerativnih bolezni nastanejo, ko je izgubljenih živčnih celic že preveč, da bi lahko zdravili vzrok. Poleg tega načinov za zdravljenje vzroka bolezni večinoma ni, zato se odmiranje nevronov nadaljuje tudi po postavitvi diagnoze, spremlja pa ga poslabšanje bolezni. Terapija je zato večinoma omejena na spodbujanje plastičnosti možganov, da bi, če je le mogoče, zdrave živčne celice nadomestile delovanje izgubljenih ter sprožile okrevanje poškodovanih funkcij. To zajema pomembne postopke rehabilitacije z dolgotrajno vadbo, ki ima znatne, a žal omejene vplive.

Nenadomestljivost živčnih celic je imela tudi širše implikacije, ne zgolj v medicini. Zmožnosti človeških možganov je bilo mogoče razumeti kot končni skupek elementov – celic, organiziranih v določene nevroatomske strukture. Plastičnost možganov je nakazovala, da ne moremo dodajati novih gradbenih elementov, kot so nove živčne celice, temveč da obstaja zgolj zmožnost prilagajanja povezav med celicami. Pomen teh prilagoditev (plastičnosti možganov) je dokazan z zmožnostjo postopnega okrevanja po poškodbi možganov, na primer po možganski kapi. Plastičnost je tudi pomembna lastnost, ki nam med otroštvom omogoča obvladati vrsto pomembnih znanj in veščin. Ena najkompleksnejših veščin je učenje jezika, tako da ta sposobnost velja za pomembno lastnost, ki je lastna izključno človeku. Zato plastičnost možganov v otroštvu, čeprav je število živčnih celic že določeno, omogoča pomemben nadaljnji razvoj možganov in pridobivanje vrste kompleksnih lastnosti, ki jih uporabljamo v življenju. Ta odlika plastičnosti kaže, da bi lahko imeli velika pričakovanja o njenih možnostih ne samo med okrevanjem od bolezni, temveč tudi v vsakdanjem življenju, ter da bi aktivnost in vadba možganov tudi tu lahko imeli dobrodejen učinek. Filozofsko vzporednico lahko vidimo v nazoru, da so možgani (ali določena oseba) »tabula rasa« (nepopisan list) ter da s pomočjo plastičnosti možganov z vzgojo, vadbo in kompleksnimi dejavnostmi vpisujemo nove lastnosti in dodajamo nove zmožnosti. Glede na velikost možganov je bilo tudi sugerirano, da v vsakdanjem življenju uporabljamo le manjši del možganov in da bi z določenimi postopki, kot je vadba ali meditacija, lahko izboljšali naše intelektualne zmožnosti s spodbujanjem drugih, »neaktivnih« delov možganov.

Zanimivo je, da te predpostavljene univerzalne plastičnosti možganov, s katero bi možgani pridobivali pomembne dodatne sposobnosti, v realnosti ni bilo mogoče potrditi. Izkazalo se je, da so naše intelektualne sposobnosti in talenti v precejšnji meri določeni z zgradbo možganov, ki je zasnovana na podedovanih lastnostih, in čeprav sta vadba in učinek okolja nujna in

učinkujeta pozitivno, so njuni vplivi omejeni. Ne le, da je bila z našo dedno zasnovo določena zgradba naših možganov in razpored živčnih celic, nastalih pred rojstvom, temveč genski zapis dokaj jasno določa poznejšo plastičnost možganov, z nadzorovano vzpostavitvijo povezav med živčnimi celicami in nadaljnjim nastankom nevronskega sklopa po rojstvu. Če bi bili možgani izredno plastični, bi bile naše sposobnosti za reševanje matematičnih nalog, igranje šaha ali igranje glasbenih instrumentov odvisne samo od naše volje in vztrajnosti, vendar pa žal, čeprav sta volja in vztrajnost v življenju zelo pomembni, določenih lastnosti z njuno rabo ne moremo izboljševati brez omejitev. Zato izjemno kompleksne intelektualne funkcije v znatni meri temeljijo na talentu oziroma na dednem, genskem nagnjenju, ki ne nadzoruje le števila živčnih celic, zgradbe možganov, temveč tudi procese plastičnosti in pridobivanja vrste različnih lastnosti v otroštvu. Najjasnejši primer za to so bili preizkusi inteligentnosti, ki so pokazali, da je inteligentnost v veliki meri določena z gensko dednostjo. To ne izključuje znatnega vpliva okolja, vadbe, volje in vztrajnosti, ki lahko nato na podlagi iste dednosti privedejo do bistveno različnih zmožnosti.

Zaradi omejenosti razpona plastičnosti možganov je rehabilitacija po poškodbi živčnega sistema pomembna in koristna, vendar ni vsemogočna. Pomemben kazalec so tudi majhne prirojene poškodbe intelektualnih sposobnosti, kot je na primer nezmožnost uporabe določenih gramatičnih oblik, ki jih ni bilo mogoče popraviti z nobeno vadbo, tako imenovane specifične lingvistične poškodbe. Takšne osebe na primer ne morejo pravilno oblikovati vprašalnih stavkov ali izraziti zapletene negacije. Njihove druge sposobnosti so lahko v celoti normalne, takšne osebe so končale tudi visoke šole, a so svojo inteligentnost vseeno uporabljale le za izogibanje določenim gramatičnim oblikam, in ne za to, da bi jo zmogle ustrezno uporabljati. Ta primer kaže, da je lahko kljub temu, da ima plastičnost možganov velike zmožnosti, včasih tudi majhna lokalizirana napaka v zgradbi možganov funkcionalno nenadomestljiva (Newbury et al., 2010: 2).

Nezmožnost oblikovanja novih živčnih celic in omejene zmožnosti plastičnosti možganov so še posebej očitne v naši nemoči spopadanja z neurodegenerativnimi boleznimi. Pri teh boleznih prihaja do postopnega odmiranja živčnih celic. Prvi simptomi se pokažejo, ko je izgubljenih že zelo veliko celic, poleg tega pa je osnovni patološki proces, ki privede do izgube nevronov, praviloma pogosto neznan, tako da se izguba nevronov nadaljuje, bolezen pa postaja čedalje hujša.

V človeških možganih nastajajo nove živčne celice

Tradicionalni pogled na zgradbo možganov, pri katerem se živčne celice ne obnavljajo, je bil pred kratkim opuščen, priznано pa je bilo dejstvo, da v možganih lahko nastajajo nove živčne celice (Eriksson et al., 1998: 4).

Čeprav so bili dokazi o nastanku novih živčnih celic v možganih sesalcev, pri poskusih na miših in podganah, objavljeni že pred več kot desetimi leti, je to dejstvo naletelo na zelo močan odpor zagovornikov s strani tradicionalnega razumevanja v znanstveni skupnosti. Ta odpor se je zlomil šele pred kratkim, ko je bil soočen s številnimi znanstvenimi spoznanji, nastanek novih živčnih celic v človeških možganih pa je bil sprejet za znanstveno dejstvo.

Zanimivo je morda pripomniti, da je bilo nastajanje novih živčnih celic v človeku sprejeto že pred leti, vendar le za eno mesto v človeškem telesu. V sluznici nosne votline obstaja poseben del, namenjen čutu vonja. Čutne celice, ki sprejemajo občutek vonja, so pravzaprav

živčne celice. Svoje nastavke, dendrite, imajo razvejene po površini sluznice in tako prihajajo v stik z vonjalnimi snovmi, medtem ko njihov izhodni nastavek, akson, skozi kosti lobanje vodi vse do možganov. Te celice imajo dve lastnosti, ki jih ločujeta od drugih živčnih celic. Prva je, da so to edine živčne celice človeka v neposrednem stiku z zunanjim svetom, v tem primeru z zrakom v nosnicah, druga pa je, da se vse življenje delijo in obnavljajo. Drugo dejstvo potrjuje, da se nove živčne celice lahko vklopijo v že obstoječe nevronske sklope in da nastanek novih nevronov ne podira zgradbe možganov.

Nastajanje novih živčnih celic je bilo znano tudi pri nižjih vretenčarjih, predvsem pri dvoživkah. Za močerade je znano, da imajo sposobnost obsežne regeneracije, če izgubijo nogo jim zraste nova, nadomestijo pa lahko tudi izgubo očesa kot zelo kompleksne strukture. Zmožnost obnavljanja delov telesa je bila med evolucijo postopoma izgubljena, enako pa se je domnevalo tudi za nastanek novih živčnih celic. Tako za eno kot za drugo se je domnevalo, da so se zaradi naraščanja kompleksnosti organizma med evolucijo izgubile določene zmožnosti prilagajanja telesne zgradbe, kot sta obnova delov telesa in delitev živčnih celic. S tem se kompleksne strukture dejansko stabilizirajo, njihovo delovanje je v življenju zagotovljeno, ne morejo pa nastati napake, ki bi jih bilo mogoče pričakovati med »prelaganjem« te struktur zaradi regeneracije ali nastanka novih nevronov. Stabilizacija struktur z odpravo zmožnosti, ki so bile prisotne med potekom embrionalnega razvoja, je pomemben mehanizem za zmanjševanje možnosti nastanka raka pri odraslem človeku. Lastnost rakavih celic je, da so podobne embrionalnim, se hitro delijo, selijo po organizmu, ostajajo nezrele brez končne funkcije in da oblikujejo skupke brez trdne zgradbe, tumorje. Zato lahko domnevamo, da imata stabilizacija zgradbe in odstranitev zmožnosti regeneracije protirakavo delovanje.

Argument, da povečanje kompleksnosti nujno pomeni odpravo zmožnosti obnavljanja, je še vedno zelo močan pri oceni vloge, ki jo imajo nove živčne celice v človeških možganih. Tradicionalni odpor, ki je zanimal nastanek novih živčnih celic v odraslih možganih, se je preselil le eno pregrado naprej ter z enakim argumentom kompleksnosti zanika, da ima oblikovanje novih živčnih celic v človeških možganih, ki so izjemno kompleksni, sploh kakšno pomembnejšo funkcijo.

Ugovora proti temu argumentu trenutno še nimamo in čeprav je nastajanje novih živčnih celic pri ljudeh potrjeno, vloga tega naravnega pojava še ni jasna. Vendar pa so bila deduktivna sklepanja, ki so s tradicionalnimi pogledi in argumentom kompleksnosti zanimala nastajanje novih živčnih celic v človeških možganih, prav na tem področju raziskovanja vzrok za blokiranje znanstvenih raziskav, ki naj bi razjasnile to vprašanje. Zato je mogoče upravičen dvom o vlogi novih živčnih celic v človeških možganih rešiti samo z nadaljnjimi znanstvenimi raziskavami. Danes lahko iz te situacije povzamemo pomemben nauk ne samo za nevroznanost, temveč tudi za širše razumevanje znanosti in znanstvenega pristopa. Povsem jasno je, da je intelektualno preudarjanje in povezovanje dejstev, znanih o svetu, ki nas obdaja, zelo pomembno, ter da so logični sistemi našega mišljenja temelj razumevanja človeka in njegovega okolja. Primer težav, na katere je med svojim sprejemanjem naletelo s poskusi potrjeno dejstvo, da nastajajo nove živčne celice, potrjuje, da mora vsak logični sistem najti svojo oporo v realnosti, ne pa se ji upirati ali je celo zanikati. Naj opazujemo položaj Zemlje v vesolju ali zgradbo človeških možganov, pomembno je sprejeti, da je pri poglobljanju naših spoznanj o svetu izjemno pomembno nadaljnje spoznavanje znanstvenih dejstev, ki jih nato vključujemo v nove, kompleksnejše sisteme naših misli.

Nove živčne celice med celotnim življenjem nastajajo pretežno na dveh področjih možganov: v subventrikularnem predelu, ki obdaja možganske komore, in v hipokampusu, v tako

imenovanem subgranularnem predelu dentatnega girusa. V teh predelih so nameščene živčne izvorne celice, iz katerih se oblikujejo, diferencirajo živčne celice. Čeprav se predvideva, da tudi v drugih delih možganov lahko nastajajo nove živčne celice, ta domneva ni potrjena z gotovostjo. Številne nove živčne celice po nastanku odmrejo, vendar pa se jih kljub temu velik del vključi v okoliško tkivo, kjer postanejo delujoče živčne celice. Celice, ki nastajajo v subventrikularnem predelu, potujejo v dokaj oddaljen del možganov, v olfaktorne bulbuse, kjer postanejo internevroni. V nasprotju z njimi se celice, nastale v hipokampusu, vključujejo v svojo neposredno okolico v bližini mesta, kjer so nastale.

Čeprav vloga na novo nastalih živčnih celic ni jasna, obstaja vrsta domnev, čemu bi med potekom življenja lahko služile (Deng et al., 2010: 110). Večino informacij o morebitni vlogi novih živčnih celic smo pridobili s poskusi na živalih, laboratorijskih miših in podganah. Upoštevajoč, da je hipokampus predel možganov, katerega naloga je pomnjenje in učenje, se nove živčne celice povezujejo z učenjem. Nastajanje novih živčnih celic je povezano s stresom. Na nove nevrone vpliva tudi spanje, saj je bilo ugotovljeno, da je preprečevanje spanja zaustavilo nastanek novih nevronov, vse dokler posameznik ni znova začel spati. Tudi fizična dejavnost in vadba krepi nastanek novih nevronov, kar je zelo privlačna teorija, ki spodbuja redno fizično dejavnost v vsakdanjem življenju.

Pri poškodbi možganov, kakršna je možganska kap, epileptični napad ali meningitis, se število novih živčnih celic poveča. Po sprožitvi možganske kapi pri poskusu na miših so se nove živčne celice, ki nastajajo v subventrikularnem predelu možganov, napotile k poškodovanemu območju. Prav ta lastnost novih živčnih celic pa kaže, da bi lahko imele pomembno vlogo pri okrevanju po možganskih poškodbah zaradi poškodbe ali bolezni.

Možnosti uporabe živčnih izvornih celic v prihodnosti

Novo spoznanje, da v možganih nastajajo nove živčne celice, ki so se sposobne vključiti v obstoječe ali celo vzpostaviti nove nevronske sklope, je temeljito spremenilo razmišljanje o možnostih zdravljenja bolezni možganov, ki nastanejo zaradi izgube živčnih celic. Prvič si lahko zamislimo, da bi izgubo živčnih celic lahko nadomestili z novimi ter tako ozdravili bolezni možganov. To bi bilo mogoče doseči z aktiviranjem živčnih izvornih celic, ki so že prisotne v možganih, nato pa bi potovale do mesta, kjer so potrebne, in obnovile možgane. Nasprotno temu optimističnemu stališču pa so klinične izkušnje pred kratkim pokazale, da so sposobnosti obnove poškodb možganov zelo majhne in da je zelo negotovo, ali pri tem, še posebej v človeku, sodelujejo nove živčne celice. Lahko domnevamo, da bi bilo mogoče s posebnimi postopki spodbuditi živčne izvorne celice, da pripomorejo k obnovi možganov, vendar pa lahko njihovo majhno število in dokajšnja oddaljenost od mesta poškodbe znatno omejita njihove možnosti.

Alternativni pristop bi bil obolelemu odmeriti pripravek živčnih izvornih celic neposredno v poškodovani predel. Idealno bi bilo uporabiti lastne živčne izvorne celice, a upoštevajoč, da jih je malo in da bi jih bilo treba izolirati iz mozga same obolele osebe, bi bilo to zelo zapleteno in bi pomenilo dodatno tveganje za bolnika. Zato se poskušajo uporabiti celice iz drugega vira. Osnovni viri, iz katerih se lahko pričakuje pridobivanje živčnih izvornih celic, so embrionalne izvorne celice, fetalni mozeg, kri iz popkovine ter odrasli kostni mozeg. Ti postopki so za zdaj še v poskusni fazi, vendar pa se določeni pripravki celic že nahajajo v začetnih kliničnih preizkusih za izbrane namene.

Novo spoznanje, da v možganih lahko nastajajo nove živčne celice, ter možnost, da bi se v prihodnosti lahko uporabile za terapevtske namene, neizogibno vpliva na naša stališča o organizaciji in delovanju človeških možganov. Poleg tega, da bi od takšne terapije lahko pričakovali izboljšanje motoričnih in čutilnih funkcij živčnega sistema, torej gibljivosti in čutov pacientov, bi bila pri njih zelo pomembna tudi obnova izgubljenih intelektualnih sposobnosti.

Med potekom Alzheimerjeve bolezni sta osnovna simptoma izgube živčnih celic pozabljenost in nezmožnost ustreznega odzivanja v vsakdanjih situacijah. Če predpostavimo možnost terapije te bolezni z živčnimi izvornimi celicami, z novimi celicami, ki bi se vgradile v možgane obolelega, bi dejansko lahko pričakovali izboljšanje intelektualnih sposobnosti. Ta možnost je bila v dozdajšnjem konceptu stabilne zgradbe možganov, ki se prilagaja s plastičnostjo povezav med nevroni, tako rekoč nemogoča. Vprašanje je seveda, v kolikšni meri v vgrajevanju novih živčnih celic, ki nadomestijo izgubljene, sami možgani postanejo »boljši« in ali je sploh realno pričakovati obnovo izgubljenih intelektualnih sposobnosti obolelega.

Naše zdajšnje znanje nam še vedno ne more odgovoriti na vprašanje, kako bodo delovale nove živčne celice in ali bodo povzročile poslabšanje stanja bolnika. S poskusi na živalih je bilo potrjeno, da živčne izvorne celice, ki se odmerijo poskusni živali, preživijo in v možganih iz njih nastanejo nove živčne celice, ki vzpostavljajo stike z okoliškimi celicami. Še vedno pa ni jasno, ali nove nevronske povezave delujejo dobrodejno, so brez učinka, ali pa so celo škodljive. Pri poskusu terapije za Parkinsonovo bolezen s fetalnimi živčnimi celicami, ki je bil izveden konec devetdesetih let na Švedskem, so bili koristni učinki dvomljivi, resni stranski učinek pa je bila močna bolečina. Prav odgovor na vprašanje o tem, ali bi nove živčne celice spontano vzpostavile pravilne povezave in ali bi jih lahko usmerili, da to storijo, je predmet intenzivnega znanstvenega raziskovanja na tem področju (Mitrečić et al., 2009: 292).

Uporaba živčnih izvornih celic v možganih zdravih ljudi?

Morebitno dobrodejno delovanje živčnih celic, še zlasti tistih, ki bi se uporabile v obliki celičnih pripravkov, bi odprlo možnosti ne zgolj za terapije bolezni možganov, temveč tudi za njihovo uporabo na zdravih ljudeh. Uporaba na zdravih ljudeh je danes sicer čista špekulacija, vendar je zanimiva in pomembna je, da jo poskusimo preudariti.

Če predpostavimo, da bi uporaba živčnih izvornih celic lahko privedla do izboljšanja intelektualnih sposobnosti bolnikov (na primer tistih z Alzheimerjevo boleznijo), se odpira vprašanje, kakšno delovanje bi lahko imela uporaba teh celic na zdravih ljudeh. Ključno je poudariti, da pri zdravih osebah ni prišlo do izgube celic in da možganov ni zajela nikakršna bolezen, zato je resno vprašanje, ali bi uporaba teh celic na zdravih ljudeh imela kakšen učinek. Prav tako so imeli mišji mutanti z večjim številom živčnih celic slabše rezultate pri preizkusih vedenja glede na zdrave kontrole. Vseeno pa pozitivni rezultati pri bolnikih z nevrodegenerativnimi boleznimi kažejo na možnost izboljšanja kognitivnih sposobnosti pri zdravih. Na primer, izguba nevronov se odvija med staranjem in je popolnoma normalen pojav. Lahko si predstavljamo, da bi pripravki izvornih celic zmanjšali izgubo nevronov in bi tako delovali proti staranju možganov. Z uporabo živčnih izvornih celic bi tako lahko dosegli izboljšanje intelektualnih sposobnosti, povezanih s starostno slabitvijo, ter delovali proti tako imenovani starostni demenci. Tako bi bilo zdravljenje z izvornimi celicami nekakšna plastična operacija možganov, ki ne bi pomladila našega videza, temveč naše razmišljanje, kar je že dobilo ustrezno ime – kozmetična nevrologija (Hamilton et al., 2011: 76).

Iz tega izhaja špekulacija, da bi lahko bila uporaba ne le živčnih, temveč tudi drugih vrst izvornih celic pravi »eliksir mladosti«, ker bi bilo mogoče stare, dotrajane celice tako možganov kot tudi preostalega telesa postopno zamenjati z novimi celicami, nastalimi iz izvornih. Ta špekulacija ima svojo ekstremno obliko v paradigmi Frankensteina oziroma oživljanja mrtvih. Nekdo, ki je zaradi določenega razloga doživel možgansko smrt, ima še vedno veliko nevronov, ki so preživeli, izgubljene nevrone pa bi lahko nadomestile živčne izvorne celice, nato pa bi z določenim dražljajem umrlo osebo vrnil v zavestno stanje in jo s tem oživili.

Naši poskusi na podganah so pokazali, da pri zdravih živalih živčne izvorne celice ne vstopajo, niti se ne zadržujejo v možganih, ter da le bolno stanje privlači izvorne celice, da prispejo do obolelega predela možganov. Zato bi predpostavko o dodajanju živčnih celic zdravim ljudem lahko imeli za nerearno, ker se izvorne celice preprosto ne bi vgrajevale v zdrave in stabilne gradbene enote možganov. Če pa predpostavimo, da so pri otrocih možgani v primerjavi z odraslimi prilagodljivejši, bi uporaba novih živčnih celic morda pri njih delovala. S pomikanjem starostne meje k mlajšim bi uporaba živčnih izvornih celic na še nerojenih fetusih v obdobju, ko se možgani še razvijajo, lahko privedla do znatne spremembe celotne zgradbe možganov. Te futuristične špekulacije obravnavajo izvorne celice kot eno od orodij, ki bi jih človeštvo lahko uporabilo za predpostavljeno izboljšanje človeške vrste in stvaritev novega človeka.

Omenjene špekulacije nimajo tehtnejše podlage v obstoječem znanju in tehnoloških zmogljivostih. Zgolj kažejo, kako velik odmik v našem razmišljanju lahko povzroči že majhna sprememba v našem razumevanju zgradbe možganov, kjer so nedavne znanstvene raziskave pokazale, da se v možganih oblikujejo nove živčne celice. Ta moč znanosti, ki daje uvid v delovanje možganov, je pomemben primer, kako znanost spreminja naše poglede, razumevanje sveta in nas samih. Kakor naša razmišljanja o realnosti, ki nas obdaja, niso končana in dokončna, tako tudi znanost še naprej išče nova spoznanja, ki bodo še naprej spreminjala tudi samo dožemanje realnosti. Brez pretenzij o vseomogočnosti znanstvene metode in brez namena trditi, da bo znanost razrešila vse probleme ali dognala vse odgovore, vseeno menim, da je to jasen dokaz, da doba znanosti še zdaleč ni minila, temveč je v svojem najboljšem in najplodnejšem obdobju, še zlasti na področju znanosti o možganih, v obdobju, v katerem na podlagi velikanskega do zdaj zbranega znanja napredujemo pri nadaljnjem razreševanju največje in najzanimivejše uganke – človeka.

Prevedel Toni Pustovrh

Literatura

- DENG, W., AIMONE, J. B. IN GAGE, F. H. (2010): New neurons and new memories: how does adult hippocampal neurogenesis affect learning and memory?. *Nat Rev Neurosci* 11: 339–350.
- ERIKSSON, P. S., PERFILIEVA, E., BJÖRK-ERIKSSON, T., ALBORN, A. M., NORDBORG, C., PETERSON, D. A. IN GAGE, F. H. (1998): Neurogenesis in the adult human hippocampus. *Nat Med* 4: 1313–1317.
- HAMILTON, R., MESSING, S. IN CHATTERJEE, A. (2011): Rethinking the thinking cap: ethics of neural enhancement using noninvasive brain stimulation. *Neurology* 76: 187–193.
- MITREČIĆ, D., POCHET, R. IN GAJOVIĆ, S. (2009): »Toward the treatments with neural stem cells: experiences from ALS«. *Anat Rec* 292: 1962–1967.

- MITREČIĆ, D., NICAISE, C., GAJOVIĆ, S. IN POCHE, R. (2010): Distribution, differentiation and survival of intravenously administered neural stem cells in a rat model of amyotrophic lateral sclerosis. *Cell Transplantation* 19: 537–548.
- NAGY, A., GÓCZA, E., DIAZ, E. M., PRIDEAUX, V. R., IVÁNYI, E., MARKKULA, M. IN ROSSANT, J. (1990): Embryonic stem cells alone are able to support fetal development in the mouse. *Development* 110: 815–821.
- NEWBURY, D. F., FISHER, S. E. IN MONACO, A. P. (2010): Recent advances in the genetics of language impairment. *Genome Med* 2: 6.

Pravice ljudi s samomorilnimi izkušnjami v modelu bio-bio-bio

Umestitev samomorov med duševne bolezni

Diagnostični in statistični priročnik duševnih bolezni (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders ali DSM) je, kot pove že ime, zbirka vseh znanih duševnih bolezni, njihovih opisov in meril za klasifikacijo. Od prve izdaje leta 1952 do zadnje revizije leta 2000 (DSM-IV-R) je število klasifikacij duševnih bolezni naraslo s 106 na 365. Zdravstveni delavci, raziskovalci, zdravstvene zavarovalnice, farmacevtska podjetja in oblikovalci politik se pri svojem delu zanašajo na klasifikacijo, določeno v DSM-IV-R.

Kljub razširjeni uporabi je sistem deležen številnih pomembnih kritik, kot je npr. nezadovoljiva veljavnost in zanesljivost sistema (Kendell in Jablensky, 2003; Baca-Garcia in dr., 2007; Pincus in dr. 1998; McLaren, 2007); identifikacija simptomov namesto vzrokov bolezni; določanje arbitrarnih mejnikov med dvema ali več boleznimi; določanje arbitrarnih meja, ki zadoščajo, da se določen pojav uvrsti med duševne bolezni (Dalal in Sivakumar, 2009); izpostavljenost kulturnim razlikam (Widiger in Sankis, 2000) ter pritiskom farmacevtskih družb (Cosgrove in dr., 2006). Glede slednjega je sam predsednik Ameriškega psihiatričnega združenja Steven Shafstein (2005: 5) zapisal, da so psihiatri dopustili, da je biopsihosocialni model postal model bio-bio-bio. Suicidologija naj bi sledila bio-psiho-socialnemu modelu (nekateri dodajajo tudi duhovno dimenzijo), kar pomeni, da naj bi se veda in razumevanje samomorilnega vedenja nanašala na dognanja iz različnih strok. Dejansko pa je suicidologija danes močno podrejena medicinskemu oz. biološkemu modelu, kar pomeni močno zanašanje na znanja iz enega samega (medicinskega) modela in zanemarjanje vseh drugih vidikov. Kljub številnim kritikam in spornemu zanašanju na DSM pa sistem ostaja glavno merilo pri identifikaciji in zdravljenju duševnih bolezni.

Z vidika zdravstvenih delavcev in organizacij, ki so pri svojem delu odvisni od diagnostičnega sistema, je 'problem' samomorov oziroma samomorilnega vedenja in misli v tem, da jih DSM ne opredeljuje kot duševno bolezen (vsaj ne do leta 2013, ko se obeta še enkrat revidirana izdaja, DSM-V). V praksi se temu problemu praviloma izognejo tako, da ozadje samomora pripišejo

neki duševni motnji, ki je navedena v sistemu in utemeljena z medicinskim modelom (pogosto z nepravilnim delovanjem nevrottransmiterjev). Največkrat je ta duševna bolezen povezana z depresijo, bipolarno motnjo, shizofrenijo, alkoholizmom, zlorabo drog in podobnim.

Tak pristop ima tako pozitivno kot negativno plat. Po eni strani ohranja delovanje in kohezivnost širšega zdravstvenega sistema. Poleg tega so nekatere samomorilne misli in dejanja nedvomno izraz duševne motnje oziroma sekundarni znak primarne duševne motnje po sistemu DSM. Umestitev samomorilnih misli in vedenja v strogo bio-bio-bio sistem se lahko razlaga tudi kot preventiva pred stigmatizacijo, saj je ozadje vedenja pripisano neravnovesju v delovanju nevrottransmiterjev in zunaj moči oziroma karakteristik lastnosti posameznika. Neravnovesje v delovanju nevrottransmiterjev je po modelu bio-bio-bio obravnavano farmakološko in le redko je bolnikom ponujena alternativna terapija, ki pa vedno le spremlja farmakološko zdravljenje in je večinoma samoplačniška.

Manj idealna in v zdravstvenem sistemu omenjena stran takšne klasifikacije pa lahko povzroča ali vsaj pripomore k ustvarjanju neuroetičnih dilem. Farmakološko zdravljenje depresije kot ozadja samomorilnih misli in vedenja je bilo denimo večkrat kritizirano, saj naj bi prav antidepresivi povzročili nastanek tako samomorilnih misli kot hujše oblike depresije (Edwards, 1989; Teicher in dr., 1990). Ta trend je posebno močan pri ljudeh, mlajših od 25 let (Stone, 2010). Opisani so tudi primeri s smrtnim izidom zaradi prevelikega odmerka antidepresivov (Buckley in dr., 1994; Henry in dr., 1995; Henry in Antao, 1992). Čeprav so antidepresivi dostopni zadnjih 50 let, ni nikakršnega enoznačnega dokaza, da preprečujejo samomore (Edwards, 1995). Zato je preprosto farmakološko zdravljenje brez ustreznih varnostnih mehanizmov lahko razumljeno kot malomarno dejanje (Dudley in dr., 2010).

Dokument Evropske komisije (Wahlbeck in Mäkinen, 2008) ocenjuje, da je 90 odstotkov samomorov storjenih zaradi depresije ali drugih duševnih motenj. Čeprav je med samomorilnim vedenjem in depresijo močna korelacijska vez, ne gre vedno za vzročno povezavo (čeprav so nekatere samomorilne misli nedvomno posledica depresije ali duševnih motenj, pa tudi, kot je bilo že omenjeno, antidepresivov). Zato so ti odstotki vzročne zveze precenjeni. Občutki brezupa, nepripadnosti, samote, nesmisla bivanja so gotovo povezani tudi z depresivnimi občutki (korelacijska vez), vendar so pod vplivom bio-bio-bio modela samomorov (sistem DSM jih ne klasificira kot duševno motnjo) interpretirani kot posledica oziroma izraz neke primarne duševne motnje. Taka klasifikacija pa ne samo da ne pripomore k boljšemu razumevanju samomorov, ampak lahko celo ogroža duševno stanje samomorilnih posameznikov, v družbi pa povzroča nastanek stigmatizacije, povezane tako z duševnimi boleznimi kot s samomori.

Pri ljudeh, kjer je primarni vir samomorilnih misli in vedenja v duševni ali duhovni stiski (ali celo dolgotrajnem telesnem trpljenju), je strogo farmakološki pristop neučinkovit, ker ne odpravlja vzrokov samomorilnih misli. Teh je po ocenah Evropske komisije (2008) veliko več kot 10 odstotkov, vendar nobena raziskava do danes ni obravnavala razlikovanja med organskimi in reaktivnimi samomori ali dejanskih odstotkov. Čeprav najrazličnejše stiske in trpljenje vplivajo na delovanje nevrottransmiterjev, je treba v primerih, ko ne gre za organsko okvaro, odkriti in nasloviti tiste dejavnike, ki povzročajo kronično neravnovesje v delovanju nevrottransmiterjev ter na način, ki lahko le spremlja kratkotrajno farmakološko zdravljenje, prekiniti začaran krog samomorilnih misli in dejanj. Zanašanje na trditev, da je v takih primerih samomor posledica zgolj neravnovesja v sistemu bio-bio-bio, je napačno ali v najboljšem primeru pomanjkljivo. V praktičnih primerih to pomeni, da oseba s samomorilnimi mislimi te misli pripiše zgolj biološkemu neravnovesju, ustrezno terapijo pa zgolj farmakološkemu zdravljenju. Dejavniki, ki

ogrožajo duševno zdravje posameznika in so sprožilec samomorilnih misli, niso naslovljeni. Ne samo, da se takšne posameznike napačno uvršča med duševne bolnike ter jim krati pravice do lastnega opolnomočenja, ampak lahko pripelje do poznejše stigmatizacije pri vključevanju v družbo, iskanju zaposlitve ali izobraževanju. Zato destigmatizacija samomorov kot zgolj posledica neravnovesja v delovanju nevrotansmitterjev ni mogoča pri reaktivnih samomorih.

Namesto strogega bio-bio-bio modela je nujno, da so samomori obravnavani tako, kot je bilo prvotno mišljeno: po bio-psiho-socialnem modelu (Shafstein, 2005). Samomorilne izkušnje imajo na posameznika in njegov odnos z družino, prijatelji, sodelavci, šolskimi ali službenimi obveznostmi in tako naprej pomembne posledice. Te ne izginejo niti pod ustreznim farmakološkim zdravljenjem, zato je obravnava samomorov po biološkem, psihološkem in socialnem modelu tako za posameznike s samomorilnimi mislimi reaktivnega in tudi organskega izvora ključnega pomena.

Pri tem izstopa ne samo dejstvo, da so bili samomori prvotno obravnavani s filozofskega (npr. Kant, 1938; Sartre, 1970), sociološkega (Durkheim, 1897) in psihološkega vidika (Beck in dr., 1979; Shneidman, 1995), ampak da obstaja tudi veliko dokumentov, izdanih in podprtih tako v Evropski skupnosti (ES) kot v posameznih evropskih državah, ki varujejo človekovo dostojanstvo in zagovarjajo temeljne človekove pravice na področju duševnega zdravja (Herrman in dr., 2005; Jané-Llopis in Anderson, 2005; Jané-Llopis in Anderson, 2006; Pape in dr., 2002; Patel in dr., 2007), torej tudi pravico do vsestranske obravnave, in ne zgolj obravnave po modelu bio-bio-bio. Poleg teh dokumentov zakone na področju samomorilnosti v Sloveniji urejajo posebni zakoniki, npr. kazenski zakonik, kodeks poklicne etike psihologov, kodeks poklicne etike psihiatrov, cerkveni zakoni, kodeks policijske etike, kodeks novinarjev in drugih delavcev, ki se pri svojem delu srečujejo s tematiko samomorilnosti. Čeprav imajo vsi zakoniki in kodeksi pomemben vpliv na duševno zdravje samomorilnih ljudi, članek namenja pozornost pravicam in obravnavi samomorilnih ljudi v zdravstvenem sistemu, zato bosta v nadaljevanju predstavljena le kodeksa psihologov in psihiatrov. Poseben poudarek bo na členih, ki so z vidika uporabnikov ključnega pomena v terapevtskem odnosu in zdravljenju, kršenje le-teh pa lahko poslabša odnos do samomorilnih posameznikov, stigma, povezano z zakoni, in vpliv na njihovo duševno zdravje.

Kodeks poklicne etike psihologov in psihiatrov

Kodeks poklicne etike psihologov (2002) ne obravnava samomorov specifično, temveč psihologe zavezuje k spodbujanju posameznikov, da se izrazijo, kot se želijo, ter pri svojem strokovnem delu spoštujejo dostojanstvo, osebnost, znanje, spoznanja, izkušnje in stroko oseb, s katerimi prihaja v stik. Na ravni dela s samomorilnim posameznikom to pomeni, da med njim in psihologom obstaja delovni odnos, pri čemer je psiholog strokovnjak na področju metodologije in določenih pristopov, ki so klinično preverjeno uspešni, samomorilna oseba pa je strokovnjak na področju samega sebe, torej tista oseba, ki presodi, ali je določen metodološki pristop ustrezen njemu specifično. Spoštovanje izkušenj in dostojanstva osebe s samomorilnimi mislimi in dejanji pomeni odsotnost predsodkov ali zmanjševanje teže, ki jo posameznik pripisuje samomorilnim mislim ali izkušnjam, ki so posameznika pripeljale do le-teh. Prav tako je psiholog pri svojem delu zavezan spoštovati človekove pravice, npr. pravico do zasebnosti, samoodločanja in avtonomije. Na ravni dela s samomorilnim posameznikom to pomeni, da je posameznik spoštovan kot oseba, ki ima največ znanja o tem, kakšen pristop je njemu lastno ustrezen ter kot

taka kompetentna in mentalno sposobna odločati za ali proti določeni terapiji ali terapevtskemu pristopu. Hkrati je psiholog zavezan, da osebi ponudi različne možnosti terapije ali pristope, delavnice in organizacije, ki ponudijo posebno pomoč. Pri tem lahko uporablja samo tiste postopke in aktivnosti, za katere lahko doseže obveščeno soglasje in zaupanje obravnavanega, ki sta pomemben del teh pravic.

Podobni etični standardi so navedeni pri delu v psihiatrični praksi, glavni namen katere je izboljševati človekovo zdravje, avtonomnost in osebnostno rast. Svetovno psihiatrično združenje je na zasedanju generalne skupščine 25. avgusta 1996 sprejelo etične standarde, ki univerzalno urejajo prakso psihiatrov. Tretja točka kodeksa npr. navaja, da je bolnika treba sprejeti kot partnerja s pravicami v terapevtskem procesu, ki mora temeljiti na medsebojnem zaupanju in spoštovanju, kar zagotavlja, da bolnik izbere svobodno in utemeljeno odločitev. Dolžnost psihiatrov je zagotoviti bolniku vse ustrezne informacije ter tako okrepiti vlogo bolnika, da pride do racionalne odločitve v skladu z osebnimi vrednotami in željami. Podobno so psihiatri pri svojem delu zavezani, da se nobeno zdravljenje ne sme izvajati proti volji bolnika, razen če bi odtegljaj zdravljenja ogrozil življenje bolnika in/ali življenje drugih; zdravljenje mora biti vedno v najboljšem interesu bolnika.

Realnost in posledice

Priporočila na področju spoštovanja pravic ljudi s težavami v duševnem zdravju so torej dokaj dobro razdelana tako v kodeksih poklicne etike kot v drugih dokumentih ES. Kljub temu Zelena knjiga, ki jo je objavila Evropska komisija (2005: 5) navaja, da »kljub izboljšanim možnostim za zdravljenje in pozitivnemu razvoju v psihiatrični oskrbi pri ljudeh z duševnimi boleznimi ali prizadetostjo še vedno prihaja do socialne izključenosti, stigmatizacije, diskriminacije in nespoštovanja njihovih temeljnih pravic in dostojanstva«. Prav tako postajajo čedalje glasnejša društva uporabnikov po svetu prav v trditvah, da so njihove temeljne človekove pravice kršene po modelu bio-bio-bio.

Webb (2010: 170), avtor prvega doktorata s področja samomorilnosti in sam nekdanji uporabnik, v svoji knjigi trdi: »Obstaja veliko drugih resnih vprašanj na področju duševnega zdravja, kot sta potreba po nezdravstvenih alternativah in pomanjkanje sredstev za storitve. Toda kritično vprašanje je diskriminacija družbe proti ljudem, označenim kot 'duševno bolnim'. To se po navadi imenuje stigma, vendar moramo to poimenovati s pravim imenom, diskriminacija. In glavni vir te diskriminacije je zakonodaja na področju duševnega zdravja, ki odnese državljanstvo in državljanske pravice na podlagi psihiatrične diagnoze.« Posledice predsodkov so po njegovem mnenju veliko hujše kot le slabo razumevanje samomorov, ki ga najdemo v vedi suicidologije. Trdi celo, da zakoni o duševnem zdravju pripomorejo k višjim količinam samomora, pri tem pa se sklicuje prav na prisilno priprtje in jemanje določenih zdravil.

Svetovna mreža uporabnikov in preživelih v psihiatriji (World Network of Users and Survivors of Psychiatry) je mednarodna organizacija sedanjih in nekdanjih prejemnikov storitev v duševnem zdravstvu (tj. ljudem s kakršno koli psihiatrično diagnozo in njihovim bližnjim, pa tudi ljudem s samomorilnimi mislimi, ljudem po poskusu samomora in bližnjim po samomoru). Namenjena je varovanju človekovih pravic, samoodločbe in dostojanstva vseh uporabnikov in preživelih po vsem svetu. Opozarjajo na probleme socialne izključenosti, družbene prezrtosti ter na različne zlorabe, povzročene v imenu »zdravljenja«. V preteklosti je to vključevalo vladno

sponzorirane poskuse s halucinogenimi drogami na neznanih posameznikih, prisilno zdravljenje (vključno z institucionalizacijo političnih zapornikov), električne in inzulinske terapije s šokom in celo poskus genocida med drugo svetovno vojno. Stigma in miti o »duševni bolezni« so se končali z diskriminacijo na stanovanjskem področju, pri zaposlovanju in izobraževanju. Miti med drugim vključujejo prepričanja, da so uporabniki nevarni, podpovprečno inteligentni, nezmožni za delo in nimajo možnosti za popolno ozdravitev. Čeprav trditve nimajo nikakršne znanstvene podlage, pa posledični stigmatizacija in diskriminacija ustvarjata skupino ljudi, ki so sistematično prikrajšani in osiromašeni za svoje pravice. Številni uporabniki postanejo brezdomci, brezposelni, slabo izobraženi, družbeno izolirani in nimajo ustreznega zdravstvenega varstva. Pogosto postanejo odvisni od skromnih vladnih programov pomoči. Posledica je, da so uporabniki redno izključeni iz odločanja in aktivnega spreminjanja sistema, ki bi lahko izboljšal kakovost njihovega življenja.

Zato ni presenetljivo, da postajajo društva uporabnikov čedalje bolj organizirana in razširjena v boju za temeljne človekove pravice. V Sloveniji je ena najodmevnejših in najbolj organiziranih nevladna organizacija DAM¹ (Društvo za pomoč osebam z depresijo in anksioznimi motnjami), kjer se na forumih oglašajo nekdanji in zdajšnji uporabniki z izkušnjo samomorilnih misli ali vedenja. Na forumu o izkušnjah uporabnikov z zdravstvenim sistemom nekateri uporabniki opisujejo, da so jim številne pravice kratili tako »strokovnjaki« kot tudi prijatelji, nekateri niso bili zadovoljni z odnosom strokovnih delavcev, prikrivanjem diagnoze ali prehitrim postavljanjem diagnoze depresivne motnje, drugi so zaradi tega zaskrbljeni zaradi možnosti izključenosti in stigmatizacije.

Odnos zdravstvenih delavcev in model bio-bio-bio. Velik vir nezadovoljstva med uporabniki povzroča nestrokoven in obsojajoč odnos zdravstvenih delavcev, kot npr. izjava po poskusu samomora, da »imamo vsi probleme v življenju«. Spet drugi uporabniki opisujejo neodzivnost psihiatrične službe ter posledice, ki jih lahko to pusti pri samomorilnem posamezniku, ki išče pomoč, naročen pa je šele čez nekaj tednov. Več uporabnikov je nezadovoljnih nad farmakološkim pristopom svojih psihiatrov (»A ni nič boljše? Ja, bomo pa zamenjali tablete!« piše o svoji izkušnji neka uporabnica) in opozarjajo, da je »prava« terapija delo na sebi in v aktivnem spreminjanju sebe. Zdravila so sicer lahko del zdravljenja, vendar pa je napačno pričakovanje, da lahko psihiatri s pomočjo zdravil takoj pričarajo »srečo, zadovoljstvo in dobro počutje«. Odnos, ki ni skladen s kodeksom poklicne etike, tako na uporabnike slabo vpliva in ne pripomore k boljšemu razumevanju samomorov, niti k strokovni obravnavi in spoštovanju pravic samomorilnih ljudi. Tisti uporabniki, ki so bili s strokovno pomočjo zadovoljni, omenjajo razumevanje, poslušanje brez obsojanja ter enakovreden odnos. Med temi strokovnimi delavci so večkrat kot psihiatri omenjani psihologi in socialni delavci, morda ravno zato, ker psihologi, ki ne morejo predpisovati farmakološkega zdravljenja, ponujajo samomorilnim posameznikom večjo paleto alternativnih oblik obravnave.

Stigma. Že omenjeni problem delovanja zdravstvenih in drugih delavcev na področju samomorilnosti je obravnava samomora kot duševne motnje (samomorilne misli so pogosto povezane z depresijo in drugimi duševnimi motnjami, navedenimi v DSM-IV-R). To je povezano s podobnim razlogom, zaradi katerega ljudje verjamejo, da je poseganje v pravico posameznika do samomora etično. Gre za stigmo duševne bolezni, ki je vrednotna sodba o razmišljanju osebe ali vedenju, ne pa diagnoza bona fide možganske bolezni. Tako imenovana duševna bolezen ne odvzema ljudem svobodne volje, temveč nasprotno, je izraz svobodne volje (ki zbujajo neodobranje drugih). Sprejemanje stigme duševne bolezni vodi v prepričanje, da

duševna bolezen uničuje 'smiselno' svobodno voljo, da je vedenje ljudi z diagnozo iracionalno ali nesprijemanje prepričanj drugih, ker se razlikujejo od njihovih lastnih prepričanj.

Napredek v smeri destigmatizacije se je začel z deinstitucionalizacijo služb za duševno zdravje in vzpostavitvijo storitev v primarnem zdravstvu, občinskih centrih in splošnih bolnišnicah, ki v skladu s potrebami bolnika in družine nadaljnje podprejo socialno vključenost. Velike bolnišnice in ustanove zlahka pripomorejo k stigmatizaciji. Z reformami psihiatričnih služb se številne države odmikajo od zagotavljanja storitev duševno bolnim v velikih psihiatričnih ustanovah v storitve v skupnosti. To gre z roko v roki z usposabljanjem bolnikov in njihovih svojcev ter zdravstvenega osebja z aktivno udeležbo in strategijami opolnomočenja. Enak pristop je potreben pri obravnavi samomorilnih posameznikov ter približevanja bio-psiho-socialnemu modelu in obravnavi samomorilnih ljudi.

Prisilna obravnava. Naslednji, že omenjen problem, je prisilna psihiatrična obravnava ljudi s samomorilnimi mislimi ali izkušnjo poskusa samomora. Iz zgoraj omenjenega kodeksa psihiatrov in dokumentov ES je razvidno, da je osebna privolitve v psihiatrično zdravljenje ključnega pomena. Kljub temu je realno stanje drugačno. Webb (2010: 170) na primer prisilno obravnavo in farmakološko zdravljenje po modelu bio-bio-bio razume kot mučenje, posilstvo, najmanj pa kot napad: »Ne morem si predstavljati stvari, ki so manj koristne in celo škodljive za nekoga, ki se počuti samomorilnega. To se mi zdi očitno, morda zato, ker vidim samomor kot krizo sebe in ne kot posledico neke namišljene duševne bolezni.« Podobno drugi uporabniki opozarjajo na nemoč pri aktivnem sodelovanju v zdravljenju, ki skoraj neizogibno sledi strogemu modelu bio-bio-bio in izključno zdravljenju z antidepresivi. Samomorilni posamezniki so lahko priprti na psihiatričnem oddelku brez lastne privolitve, pri čemer je najpogostejša utemeljitev za neprosvoljno priprtje na zaprtem oddelku in tako imenovano zdravljenje tistih, ki razmišljajo o samomoru ali so ga poskusili narediti, da so domnevno nevarni samim sebi. Strokovnjakom s področja duševnega zdravja se samomor zdi škodljiv za osebo, ki se odloči končati svoje življenje, čeprav samomorilna oseba stvari vidi drugače. Pri samomoru gre za odločitev, da nadaljevati življenje v dosedanjih okoliščinah povzroča večje trpljenje kot končati ga. Francis Lear piše: »Samomor, zmanjšan na njegovo čisto bistvo, je prenosni sistem, ki nas premakne od bolečine do odsotnosti bolečine.« (1992: 26), Eustace Chesser pa: »Samomor je namerna zavrnitev sprejeti natančno tiste pogoje, pod katerimi je mogoče naprej živeti« (1968: 122). Edina pot iz samomorilnosti je torej odkrito naslavljanje in opolnomočenje posameznikov na področju njihove osebne duhovne bolečine, kar Shneidman (1993) opiše z izrazom 'psychache'.

Pravica do samomora kot terapija

Kar se zdi paradoksalno posameznikom, ki niso samomorilni, je, da je svoboda glede odločanja o samomoru za samomorilne posameznike osvobajajoča. Spoznanje, da obstoj ni absolutno potreben, olajša realnost in bivanje. Szasz (1990) trdi, da je samomor temeljna človekova pravica, družba pa nima moralne pravice, da s silo vpliva na odločitev posameznika, da stori to dejanje. Vrednost priznavanja pravice do samomora ni le spoštovanje svobode posameznika, temveč preprečevanje škode in krutosti, ki je pogosto povzročena v imenu preprečevanja samomora. » ... [č]e želimo preprečiti, da bi se samomorilne misli stopnjevale v potencialno nevarno vedenje, je pomembno, da jih priznamo in jim damo legitimnost, ki si jo zaslužijo. To pomeni, da jih obravnavamo kot resnične in pomembne misli ter jih ne zatiramo ali prikrivamo, kot da

so sramotna napaka značaja, ali pa da se pretvarjamo, da so neka neprijetna bolezen, ki se je moramo sramovati. Veliko lahko sami storimo, da zacelimo rane, vendar to zahteva spoštljiv odnos do trpljenja. Enako velja za strokovno pomoč. Če terapeut ne spoštuje vašega 'notranjega glasu' (kar se žal pogosto dogaja), ga hitro zapustite.« (Webb, 2010: 40)

Sklepi

Etična načela na področju samomorilnosti in depresije morajo vključevati opolnomočenje posameznikov in skupin z namenom, da se optimizirajo duševno zdravje in pravice do zdravja ter zmanjša zdravstvena neenakost; duševno zdravje mora biti obravnavano kot temeljna človekova pravica. Tak pristop se mora nujno oddaljiti od obstoječega modela bio-bio-bio in vrniti k prvotnemu pojmovanju samomorov po bio-psiho-socialnem modelu. Prav tako je človekova pravica, da se njegove samomorilne misli in/ali dejanja obravnavajo s spoštljivim odnosom, kar vodi v odnos, v katerem je posameznik sam strokovnjak na področju »sebe« ter aktivni iskalec smisla svojega življenja in vedenja. Kakršna koli pomoč od zunaj je lahko le pomoč v metodološkem pogledu, kjer različni strokovnjaki na področju duševnega zdravja predlagajo določeno metodo dela oziroma zdravljenja, vedno pa je posameznik sam, ki določa, v kakšnem obsegu je metoda primerna njemu samemu. Le tak odnos, ki temelji na spoštovanju temeljnih človekovih pravic, spoštovanju poklicnega kodeksa in empatiji do človeka v stiski, ima možnost ne samo uspešnega zdravljenja, ampak učenja posameznika do boljšega duševnega zdravja kot pred nastankom samomorilnih misli ali dejanj.

Literatura

- BACA-GARCIA, E. et al. (2007): Diagnostic stability of psychiatric disorders in clinical practice. *British Journal of Psychiatry* 190: 210–216.
- BECK, A. T. et al. (1979): *Cognitive therapy for depression*. New York, Guilford.
- BUCKLEY, N. A. et al. (1994): Greater toxicity in overdose of dothiepin than other tricyclic antidepressants. *Lancet* 343: 159–162.
- CHESSER, E. (1968): *Why Suicide?* London, Arrow.
- COSGROVE, L., KRIMSKY, S. IN VIJAYARAGHAVAN, M. (2006): Financial ties between DSM-IV panel members and the pharmaceutical industry. *Psychotherapy and Psychosomatics* 75: 154–160.
- DALAL, P. K. IN SIVAKUMAR, T. (2009): Moving towards ICD-11 and DSM-5: Concept and evolution of psychiatric classification. *Indian Journal of Psychiatry* 51: 310–319.
- DAM - Društvo za pomoč osebam z depresijo in anksioznimi motnjami. Dostopno prek: <http://www.nebojse.si/Forum/> (24.10.2010)
- DUDLEY, M., GOLDNEY, R. IN HADZI-PAVLOVIC, D. (2010): Are adolescents dying by suicide taking SSRI antidepressants? A review of observational studies. *Australasian Psychiatry* 18: 242–245.
- DURKHEIM, E. (1897): *Le suicide*. Paris, Alcan.
- EDWARDS, J. G. (1989): Drug-related depression: clinical and epidemiological aspects. V *Depression. An integrative approach*, Katia R. *Herbst in Eugene S. Paykel*, 81–108. London, Heinemann.
- EDWARDS, J. G. (1995): *Suicide and antidepressants*. Controversies on prevention, provocation and self-poisoning continue. *British Medical Journal* 310: 205.

- EUROPEAN COMMUNITIES. (2005): Green Paper Improving the mental health of the population: Towards a strategy on mental health for the European Union. Luxembourg, European Committee.
- HENRY, J. A. IN ANTAO, C. A. (1992): Suicide and fatal antidepressant poisoning. *European Journal of Medicine* 1: 343–348.
- HENRY, J. A., ALEXANDER, C. A. IN SENER, E. K. (1995): Relative overdose mortality of antidepressants. *British Medical Journal* 310: 221–224.
- HERRMAN, H., SAXENA, S. IN MOODIE, R. (2005): Promoting Mental Health: Concepts, Emerging Evidence and Practice. Geneva, World Health Organization.
- JANÉ-LLOPIS, E. IN ANDERSON, P. (2005): Mental Health Promotion and Mental Disorder Prevention. A policy for Europe. Nijmegen, Radboud University Nijmegen.
- JANÉ-LLOPIS, E. IN ANDERSON, P. (UR) (2006): Mental health promotion and mental disorder prevention across European Member States: a collection of country stories. Luxembourg, European Communities.
- KANT, I. (1938): The fundamental principles of the metaphysics of ethics. London, D. Appleton-Century Company Incorporated.
- KENDELL, R. IN JABLENSKY, A. (2003): Distinguishing between the validity and utility of psychiatric diagnoses. *American Journal of Psychiatry* 160: 4–12.
- DRUŠTVO PSIHOLOGOV SLOVENIJE. (2002): Kodeks poklicne etike psihologov Slovenije. Dostopno prek: <http://www2.arnes.si/~dpsih/zakonodaja.htm> (24.10.2010)
- LEAR, F. (1992): The Second Seduction. New York, Knopf.
- MCLAREN, N. (2007): Humanizing Madness. MI, Ann Arbor, Loving Healing Press.
- PAPE, B. IN GALIPEAULT, J. P. (2002): Mental Health Promotion for People with Mental Illness for Mental Health Promotion Unit of Health Canada. Ottawa, Public Health Agency of Canada.
- PATEL, V., ARAYA, R. IN CHATTERJEE, S. (2007): *Treatment and prevention of mental disorders in low-income and middle-income countries*. *Lancet*. 370: 991–1005.
- PINCUS, H. A., ZARIN, D. IN FIRST, M. (1998): 'Clinical significance' and DSM-IV. *Archives of General Psychiatry* 55: 1145.
- SARTRE, J. P. (1970): Literary and Philosophical Essays - *Translated from the French by Annette Michelson*. New York, Collier Books.
- SHARFSTEIN, S. S. (2005): Big Pharma and American Psychiatry: The Good, the Bad, and the Ugly. *Psychiatric News* 40: 3–4.
- SHNEIDMAN, E. S. (1993): Suicide As Psychache: A Clinical Approach To Self-Destructive Behavior. NJ/ London, Jason Aronson Inc. Northvale.
- SHNEIDMAN, E. S. (1995): *Psychology of Suicide: A clinician's guide to evaluation and treatment*. New York, Aronson.
- STONE, M. (2010): Review: antidepressants associated with increased risk of suicidality in adults aged less than 25 years. *Evidence-Based Mental Health* 13: 52.
- SZASZ, T. (1990): The Untamed Tongue: A Dissenting Dictionary. Lasalle, IL, Open Court.
- TEICHER, M. H., GLOD, C. IN COLE, J. O. (1990): Emergence of intense suicidal preoccupation during fluoxetine treatment. *American Journal of Psychiatry* 147: 207–210.
- UN OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS. (1948): Universal Declaration of Human Rights, GA res. 217A (III), UN Doc A/810 at 71.
- WAHLBECK, K. IN MÄKINEN, M. (UR.) (2008): Prevention of depression and suicide. Consensus paper. Luxembourg, European Communities.
- WEBB, D. (2010): Thinking About Suicide: Contemplating and Comprehending the Urge to Die. Ross-on-Wye, PCCS Books.

- WIDIGER, T. A. IN SANKIS, L. M. (2000): Adult psychopathology: issues and controversies. *Annual Reviews of Psychology* 51: 377–404.
- WORLD PSYCHIATRIC ORGANISATION. (1996): Madrid Declaration on Ethical Standards for Psychiatric Practice. Dostopno prek: http://www.wpanet.org/detail.php?section_id=5&content_id=48 (24. 10. 2010)

GLOBAL CITIZEN PASSPORT

**DRŽAVLJANSTVO IN
DRŽAVLJANSKA ENAKOST**

Državljanstvo in družbeni razred: uvod k slovenskemu prevodu

Pričujoči tematski blok Časopisa za kritiko znanosti prinaša slovenski prevod večjega dela Marshallovega eseja Državljanstvo in družbeni razred, ki ostaja kljub svoji več kot polstoletni zgodovini temeljno delo sodobne teorije državljanstva. Pravzaprav gre za delo, ki je odločilno zaznamovalo sodobno teorijo državljanstva ter služi kot izhodišče razprav treh temeljnih elementov državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika, in sicer [i] vprašanje pripadnosti, ki opredeljuje, kdo ima status državljanstva določene politične skupnosti; [ii] vprašanje temeljnih pravic in svoboščin, ki opredeljuje pravice državljanov kot članov politične skupnosti; ter [iii] vprašanje državljanskih vrlin, ki naj bi jih imeli državljanji kot polno sodelujoči člani politične skupnosti.

Prav tako tematski sklop Časopisa za kritiko znanosti prinaša še pet prispevkov, ki obravnavajo različne vidike Marshallovega eseja in njegovega pomena za sodobne razprave teorije državljanstva. Tomaž Deželan v svojem prispevku obravnava pomen Marshallove misli na področju teorije državljanstva, ki jo postavlja v okvir empiričnega raziskovanja državljanstva, kar zaokroži z razmislekom o vlogi in pomenu Marshallovega eseja v sodobni teoriji državljanstva. Prispevek Mojce Pajnik analizira relevantnost Marshallovega prispevka h koncipiranju državljanstva za demokratizacijo sodobnih družb in se hkrati posveča kritiki njegove konceptualizacije državljanstva in državljanske enakosti, in sicer Marshallovem pojmovanju članstva kot pripadnosti nacionalno-etnični skupnosti, ki utemeljuje državljanstvo ter socialnem državljanstvu kot potencialnemu momentu razrešitve zagat kapitalizma. Darko Štrajn v svojem prispevku aktualizira nekatere vidike Marshallovega pojmovanja državljanske enakosti iz perspektive razgradnje socialne države ter s tem povezanih sprememb v pojmovanju državljanstva. Hkrati tudi problematizira dihotomijo med redistribucijo in pripoznanjem, ki je eno od osrednjih problemov sodobne teorije državljanstva. Prispevek Mitje Sardoča prinaša analizo sodobne utemeljitve državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter s tem povezano utemeljitev državljanske enakosti. Osrednji del prispevka prinaša predstavitev liberalnega modela na

pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in državljske enakosti ter tradicionalno in sodobno kritiko tega modela državljanstva. Tematski sklop o Marshallovem eseju 'Državljanstvo in družbeni razred' zaokroža prispevek Ksenije Vidmar Horvat, ki obravnava Marshallovo teorijo državljanstva v luči teorije kozmopolitstva ter na pravicah utemeljenem pojmovanju državljanstva kot sistemu odpravljanja politik izključevanja.

Kljub temu, da je esej 'Državljanstvo in družbeni razred' dokument nekega obdobja, je njegov teoretični pomen vse prej kot obrobni, kar potrjuje tudi aktualnost Marshallovega eseja v vseh razpravah o problemih sodobne teorije državljanstva, npr. njegova klasifikacija državljanstev, političnih in socialnih pravic; razširitev statusa ter razširitev obsega pravic, ki so povezane s statusom državljanstva; integracijska in kompenzacijska funkcija socialnih pravic; problematika pojmovanja državljske enakosti v sodobni pluralni družbi, itn. Pričujoči tematski sklop tako ni namenjen zgolj in samo tistim, ki se s tem temeljnim delom sodobne teorije državljanstva srečujejo prvič, ampak tudi tistim, ki se k temu delu vračajo vedno znova.

Državljanstvo in družbeni razred

Razvoj državljanstva do konca devetnajstega stoletja

[...]

Tu bom dosledno sociolog, če začnem s predlogom, da državljanstvo razdelimo na tri dele. Vendar v tem primeru analizo bolj jasno narekuje zgodovinsko dogajanje kot pa logika. Ti trije deli ali elementi so državljanski, politični in socialni. Državljski element tvorijo pravice, ki so potrebne za individualno svobodo osebe, svobodo govora, misli in veroizpovedi, za pravico do lastnine in do sklepanja veljavnih pogodb ter za pravico do pravičnosti. Zadnja je drugačne narave kot druge pravice, ker gre za pravico, da branimo in uveljavljamo vse svoje pravice enakopravno z drugimi ljudmi in skladno s predpisanim pravnim postopkom. To nam pokaže, da so sodišča tiste institucije, ki so najbolj neposredno povezane z državljskimi pravicami. S političnim elementom mislim na pravico do sodelovanja pri uveljavljanju politične oblasti kot član telesa, ki so mu dodeljene politične pristojnosti, ali kot volivec članov takšnega telesa. Tu so pripadajoče institucije parlament in sveti lokalne samouprave. S socialnim elementom mislim na več pravic – od pravice do minimalne ekonomske blaginje in varnosti do pravice do polne udeležbe pri družbeni dediščini in pravice, da živimo kot civilizirana bitja v skladu s prevladujočimi merili v družbi. Institucije, ki so najtesneje povezane s tem elementom, so izobraževalni sistem in socialne službe.¹

Nekoč so se te nitke prepletale in tvorile eno samo debelejšo. Pravice so se spajale, ker so bile institucije združene. Maitland je dejal: »Bolj ko gremo nazaj v zgodovino, bolj nemogoče je potegniti ostre meje, ki bi ločevale različne funkcije države: ista institucija je zakonodajna skupščina, vladni svet in sodišče ... Ko gremo od starodavnosti do sodobnosti, povsod vidimo tisto, čemur modna filozofija pravi diferenciacija.« Maitland tu govori o zlitju političnih in civilnih institucij ter pravic. Vendar so bile tudi človekove družbene pravice del istega amalgama in so izhajale iz statusa, ki je tudi določal, kakšne vrste pravičnosti je bil človek lahko deležen, kje jo je lahko dobil in kako je lahko sodeloval pri upravljanju zadev skupnosti, katere član je bil. Vendar ta status ni bil državljanstvo v zdajšnjem pomenu. V fevdalni družbi je bil

¹ S to terminologijo bi temu, čemur ekonomisti včasih pravijo »dohodek od državljskih pravic«, rekli »dohodek od socialnih pravic«. Cf. H. Dalton, *Some Aspects of Inequality of Incomes in Modern Communities*, 3. del, poglavji 3 in 4.

status znamenje razreda in merilo neenakopravnosti. Ni obstajal enovit skupek pravic in dolžnosti, ki bi pripadal vsem ljudem, plemenitašem in plebejcem, svobodnjakom in tlačanom, že s tem, ker so bili člani družbe. Ni obstajalo načelo enakopravnosti državljanov, ki bi omililo načelo neenakopravnosti razredov. V srednjeveških mestih pa po drugi strani lahko najdemo primere pristnega in enakopravnega državljanstva. Vendar so bile njegove specifične pravice in dolžnosti strogo lokalne narave, medtem ko je državljanstvo, katerega zgodovino hočem izslediti, po definiciji nacionalno.

Njegov razvoj je vključeval dvojni proces zlitja in ločitve. Zlitje je bilo geografsko, ločitev pa funkcionalna. Do prvega pomembnega koraka je prišlo v dvanajstem stoletju, ko se je vzpostavilo kraljevo sodstvo, ki je lahko učinkovito definiralo in branilo državljanske pravice posameznika, kakor so bile takrat določene – ne na podlagi lokalnih običajev, temveč na podlagi skupnega prava dežele. Kot institucije so bila sodišča nacionalna, vendar specializirana. Sledil je parlament, ki je v sebi koncentriral politično oblast nacionalne vlade in je ohranil le neznamen del sodnih funkcij, ki so prej pripadale kraljevemu sodišču; te so bile tista ustavna protoplazma, iz katere so se sčasoma razvili različni kraljevi sveti, državni zbori in sodišča.² Na koncu so ekonomske spremembe postopno razgradile socialne pravice, ki so bile utrjene s članstvom v vaški skupnosti, mestu in gildi, dokler ni ostalo drugega kot zakoni o revnih, spet specializirana institucija, ki je pridobila nacionalni značaj, čeprav so jo upravljali na lokalni ravni.

To je prineslo dve pomembni posledici. Kot prvo – ko so se institucije, od katerih so bili odvisni trije elementi državljanstva, ločile, je lahko vsaka šla svojo pot, potovala z lastno hitrostjo pod vodstvom lastnih posebnih načel. Kmalu so se močno oddaljile in šele v našem stoletju, da ne rečem v zadnjih nekaj mesecih, bi lahko pravzaprav rekli, da so trije tekači spet vzporedno.

Kot drugo – institucije, ki so bile nacionalne in specializirane, niso mogle biti tako tesno povezane z življenjem družbenih skupin, katerim so služile, kot tiste, ki so bile lokalne in splošne narave. Oddaljenost parlamenta je bila posledica že same velikosti njegovega volilnega telesa; oddaljenost sodišč je bila posledica tehničnih vidikov prava in postopkov, ki so jih izvajali, zato je moral državljan poiskati pravne strokovnjake, ki so mu svetovali glede narave njegovih pravic in mu pomagali, da jih je uveljavil. Vedno znova se poudarja, da je bilo v srednjem veku sodelovanje v javnih zadevah prej dolžnost kot pravica. Ljudje so bili zavezani hoditi na sodišče v skladu s svojim razredom in soseso, v kateri so živeli. Sodišče jim je pripadalo in oni njemu, dostopno jim je bilo, ker so mu bili potrebni in ker so poznali njegovo delovanje. Vendar je bil rezultat dvojnega procesa zlitja in ločitve ta, da se je morala mašinerija, ki je zagotavljala dostop do institucije, od katere so bile odvisne državljanske pravice, oblikovati na novo. Pri političnih pravicah gre za staro zgodbo o privilegijih in kvalifikacijah za članstvo v parlamentu. Pri državljanskih pravicah pa je bilo vse odvisno od jurisdikcije različnih sodišč, privilegijev pravniškega poklica, predvsem pa od obveznosti poravnati stroške pravdanja. Pri socialnih pravicah ima osrednje mesto na odru Zakon o naselitvi in premestitvi ter različne oblike preverjanja upravičenosti do državne pomoči. Ves ta aparat se je združil, da je odločil ne samo o tem, katere pravice se priznavajo načeloma, temveč tudi o tem, do katere mere se lahko načeloma priznane pravice lahko uživajo v praksi.

Ko so se ti trije elementi razšli, se kmalu skoraj niso več poznali. Njihova ločitev je bila tako popolna, da bi lahko (ne da bi storili silo zgodovinskim dejstvom) za rosna leta vsakega določili svoje stoletje – državljanske pravice v osemnajstem, politične v devetnajstem in socialne v dvajsetem. Teh obdobjev seveda ne smemo jemati preveč togo, saj se očitno prekrivajo, posebej zadnji dve.

Če naj osemnajsto stoletje pokriva rosna leta državljskih pravic, ga je treba raztegniti nazaj, tako da zajame Habeas Corpus, Zakon o verski svobodi in odpravo cenzure tiska; pa tudi raztegniti naprej, tako da zajame enakopravnost katolikov, odpravo Zakona o prepovedi sindikatov in uspešen konec boja za svobodo tiska, ki se povezuje z imenoma Cobbett in Richard Carlile. Potem bi ga lahko bolj točno, a manj zgoščeno opisali kot obdobje med revolucijo in prvim reformatorskim zakonom. Ob koncu tega obdobja, ko so politične pravice prvič skušale nerodno shoditi leta 1832, so državljske pravice, kakršne v osnovi poznamo danes, prišle do človeka.³ »Specifično delo zgodnejšega hannovskega obdobja,« pravi Trevelyan, »je bilo vzpostavitev pravne države; in to pravo, z vsemi svojimi hudimi pomanjkljivostmi, je bilo vsaj pravo svobode. Na tej trdni podlagi so se gradile vse poznejše reforme.« Ta dosežek osemnajstega stoletja, ki ga je prekinila francoska revolucija in je bil dokončan po njej, je bil v veliki meri delo sodišč, tako proizvod njihove vsakodnevne prakse kot niza slavnih primerov – v nekaterih od njih so se postavila po robu parlamentu in branila osebno svobodo. Najslavnejši igralec v tej drami je bil po mojem mnenju John Wilkes in četudi lahko obžalujemo, da ni imel tistih plemenitih in svetniških lastnosti, ki bi jih radi našli pri narodnih herojih, se ne moremo pritoževati, če se včasih svobodi v bran postavi razuzdanec.

Na gospodarskem področju je temeljna državljska pravica pravica do dela, kar pomeni pravico do poklica po lastni izbiri in v kraju po lastni izbiri, ki jo omejujejo le legitimne zahteve glede poprejšnjega tehničnega usposabljanja. To pravico so odtegovali tako zakoni kot običaji; na eni strani elizabetinski zakon o rokodelcih, ki je določene poklice omejeval na določene družbene razrede, na drugi strani pa lokalne uredbe, s katerimi so zaposlitve v mestu rezervirali za domačine, ter z uporabo vajeništva kot instrumenta, ki je prej izključeval kot pa novačil. Priznavanje pravice je vključevalo formalno sprejetje v temelju spremenjene države. Staro domnevo, da so lokalni monopoli in monopoli skupin v javnem interesu, ker se »obrtni in trgovanja ne da vzdrževati ali povečati brez reda in vlade«,⁴ je nadomestila nova domneva, da so takšne omejitve kršenje svobode posameznika in ogrožajo prosperiteto naroda. Tako kot pri drugih državljskih pravicah so sodišča igrala odločilno vlogo pri promoviranju in obrambi novega načela. Obče pravo je bilo dovolj prožno, da so ga lahko sodniki uporabljali na način, ki je skoraj nezaznavno upošteval postopne spremembe okoliščin in mnenja ter sčasoma herezijo preteklosti ustoličil kot pravilo sedanjosti. Obče pravo je v veliki meri stvar zdrave pameti, kot priča rzsodba vrhovnega sodnika Holta v primeru župana Wintona proti Wilksu (1705): »Vsi ljudje lahko živijo v Winchestru, kako bi jim lahko preprečili, da se tam zakonito nastanijo? Takšen običaj je krivičen do stranke in slabo vpliva na javnost.«⁵ Običaj je bil ena od dveh velikih ovir za spremembe. Vendar se je starodavni običaj v tehničnem pogledu očitno razhajal s sodobnim običajem glede splošno sprejetega načina življenja, njegove obrambe so se začele dokaj hitro rušiti ob napadu občega prava, ki je že leta 1614 izrazilo svoj gnus do »vseh monopolov, ki komurkoli prepovedujejo delati v kateremkoli zakonitem poklicu.«⁶ Druga ovira je bilo kodificirano pravo in sodniki so celo temu močnemu nasprotniku zadali nekaj hudih udarcev. Leta 1756 je lord Mansfield opisal elizabetinski Zakon o rokodelcih kot kazenski zakon, ki omejuje naravno pravico in je v nasprotju z občim pravom kraljestva. Dodal je, da »politika, na podlagi katere je bil sestavljen zakon, po izkušnjah postaja dvomljiva.«⁷

³ Najpomembnejša izjema je pravica do stavke, vendar pogoji, zaradi katerih je ta pravica postala bistvenega pomena za delavca in sprejemljiva za politično mnenje, še niso polno zaživel.

⁴ City of London Case, 1610. Glejte E.F. Heckscher *Mercantilism*, zvezek I, str. 269–325, kjer je dokaj podrobno opisana celotna zgodba.

⁵ King's Bench Reports (Holt), str. 1002.

⁶ Heckscher: *Mercantilism*, zvezek I, str. 283.

⁷ *Ibid.*, str. 316.

⁸ Sidney in Beatrice Webb: History of Trade Unionism (1920), str. 60.

⁹ R. H. Tawney: Agrarian Problem in the Sixteenth Century (1916), str. 43–4.

Do začetka devetnajstega stoletja je bilo to načelo ekonomske svobode posameznika sprejeto že kot aksiom. Najbrž poznate odlomek, ki ga je navedel Webbs iz poročila parlamentarne komisije iz leta 1811, ki pravi, da:

ne more priti do nobenega vmešavanja zakonodaje v svobodo poklica ali v popolno svobodo vsakega posameznika, da razpolaga s svojim časom in delom na način in v pogojih, ki so po njegovem najboljši za njegove lastne interese, ne da bi se kršila splošna načela, ki so prvenstvenega pomena za prosperiteto in srečo skupnosti.⁸

Kmalu je sledila odprava elizabetinskih zakonov, kot zapoznelo priznanje revolucije, ki je že bila.

Zgodba o državljskih pravicah v njihovih rosnih letih je zgodba o postopnem dodajanju novih pravic k stanju, ki je že obstajalo in se je nanašalo na vse odrasle člane skupnosti – morda moramo reči na vse moške, saj je bil položaj žensk, vsaj poročenih, z nekih pomembnih vidikov poseben. Ta demokratični ali splošni značaj položaja je naravno izviral iz dejstva, da je bil v resnici položaj svobode, in v Angliji sedemnajstega stoletja so bili vsi moški svobodni. Podrejen položaj ali tlačanstvo po krvi je vztrajalo kot očiten anahronizem v času Elizabete, vendar je kmalu potem izginilo. Ta prehod od tlačanskega do svobodnega dela je opisal profesor Tawney kot »velik mejnik v razvoju tako ekonomske kot politične družbe« in kot »končno zmago občega prava« na področjih, iz katerih je bilo izključeno štiri stoletja. Od takrat naprej je bil angleški kmet član družbe, v kateri vsaj nominalno velja eno pravo za vse ljudi.⁹ Svoboda, ki so jo njegovi predniki dobili tako, da so pobegnili v svobodna mesta, je postala njegova pravica. V mestih sta bili besedi »svoboda« in »državljanstvo« eno in isto. Ko je svoboda postala univerzalna, je državljanstvo iz lokalne institucije preraslo v nacionalno.

Zgodba političnih pravic je drugačna tako glede časa kot glede značaja. Kot sem dejal, se je formativno obdobje začelo v zgodnjem devetnajstem stoletju, ko so državljske pravice, ki so bile dodeljene statusu svobode, že pridobile zadostno težo, da lahko govorimo o splošnem statusu državljanstva. In ko se je to začelo, ga ni sestavljalo ustvarjanje novih pravic, ki bi obogatile status, ki so ga že vsi uživali, temveč je šlo za dodeljevanje starih pravic novim segmentom prebivalstva. V osemnajstem stoletju so bile politične pravice pomanjkljive, ne po vsebini, temveč glede učinkovitosti njihove porazdelitve, po standardih demokratičnega državljanstva. Zakon iz leta 1832, v povsem količinskem pogledu, ni storil prav veliko, da bi se odpravila ta pomanjkljivost. Po njegovem sprejetju so volivci še vedno pomenili le nekaj manj kot petino odraslega moškega prebivalstva. Volilna pravica je bila še vedno monopol skupine, vendar je storila prvi korak, da postane takšen monopol, ki je sprejemljiv za ideje kapitalizma devetnajstega stoletja – monopol, ki ga lahko dokaj verodostojno označimo za odprtega in ne zaprtega. Zaprt monopol skupine je takšen, da vanj nihče ne more prodreti z lastnimi prizadevanji; sprejetje je odvisno od volje trenutnih članov skupine. Ta opis drži za velik del mestnih volilnih okrajev pred letom 1832; in ni zgrešen, če ga uporabimo za volilno pravico, ki je zasnovana na svobodni posesti zemlje. Svobodne posesti niso bile vedno na voljo, četudi so ljudje imeli denar, s katerim bi jih kupili, še posebej v času, v katerem so družine na svojo zemljo gledale kot na družbeni in tudi ekonomski temelj lastne eksistence. Zakon iz leta 1832 je tako z odpravo gnilih okrajev s samoupravo in širitvijo volilne pravice na premožnejše najemnike in stanujoče zakupnike odprl monopol s tem, da je priznal politične zahteve tistih, ki so se lahko izkazali z zadostno uspešnostjo v ekonomskem boju.

Če menimo, da je bilo v devetnajstem stoletju državljanstvo v obliki državljskih pravic univerzalno, je jasno, da politična svoboda ni spadala k državljskim pravicam. Bila je privi-

legij omejenega ekonomskega razreda, katerega meje so se širile z vsakim novim reformatorskim zakonom. Vseeno lahko rečemo, da državljanstvo v tem obdobju ni bilo brez političnega pomena. Ni dodelilo pravice, vendar je priznavalo zmožnost. Nobenemu duševno zdravemu in zakonu poslušnemu državljanu se zaradi osebnega statusa niso odtegnile možnosti, da pridobi volilno pravico in odda svoj glas. Svobodno je lahko služil, varčeval, kupoval posest ali najel hišo, pri tem pa užival tiste politične pravice, ki so pripadale tem ekonomskim dosežkom. Zaradi njegovih državljanskih pravic je bil do tega upravičen, volilne reforme pa so mu to čedalje bolj omogočale.

Kot bomo videli, je bilo prav, da je v devetnajstem stoletju kapitalistična družba dojemala politične pravice kot sekundarni proizvod državljanskih pravic. Prav tako je bilo primerno, da se je dvajseto stoletje odreklo temu stališču ter vezalo politične pravice neposredno in neodvisno na državljanstvo kot tako. Ta bistvena sprememba načela je začela veljati, ko je zakon iz leta 1918, ki je odraslim moškim zagotovil volilno pravico, premaknil temelj političnih pravic od ekonomskega premoženja k osebnemu statusu. Namenoma sem uporabil besedi »odraslim moškim«, da bi poudaril velik pomen te reforme ne glede na drugo, ki ni bila nič manj pomembna in je prišla v istem času – podelitev volilne pravice ženskam. Vendar zakon iz leta 1918 ni v celoti uveljavil politične enakopravnosti vseh glede državljanskih pravic. Ostanki neenakopravnosti na podlagi razlik v ekonomskem premoženju so vztrajali še naprej, dokler niso v zadnjem letu končno odpravili večkratnega glasovanja (ki je bilo že prej reducirano na dvojno glasovanje).

Ko sem formativna obdobja treh elementov državljanstva porazdelil na ločena stoletja – državljanske pravice v osemnajstem, politične v devetnajstem in socialne v dvajsetem – sem dejal, da je pri zadnjih dveh prišlo do znatnega prekrivanja. Predlagam, da omejim, kar imam zdaj povedati o socialnih pravicah, na to prekrivanje, tako da bom lahko dokončal svoj zgodovinski pregled do konca devetnajstega stoletja in iz njega izpeljal sklepe, preden namenim pozornost drugemu delu moje teme, proučevanju naših zdajšnjih izkušenj in dogodkom, ki so se zgodili neposredno pred njimi. V tem drugem dejanju drame bodo socialne pravice igrale glavno vlogo.

Prvotni vir socialnih pravic je bila pripadnost lokalnim skupnostim in funkcionalnim zvezam. Ta vir so dopolnjevali in čedalje bolj nadomeščali zakoni o revnih in sistem uravnavanja plač, ki so si jih zamislili na nacionalni ravni, izvajali pa na lokalni. Slednji – sistem uravnavanja plač – je v osemnajstem stoletju hitro razpadal, a ne samo zato, ker ga zaradi industrijskih sprememb ni bilo mogoče upravljati, temveč tudi zato, ker ni bil kompatibilen z novim pojmovanjem državljanskih pravic v ekonomski sferi, ki so poudarjale pravico, da človek dela, kjer hoče in kar hoče po pogodbi, ki jo naredi sam. Regulacija plač je ovirala to individualistično načelo proste pogodbe o zaposlitvi.

Zakoni o revnih so bili v nekako dvoumnem položaju. Elizabetinska zakonodaja je iz njih naredila nekaj več kot sredstvo za omilitev bede in za zatiranje klateštva, njegovi konstruktivni cilji pa so namigovali na interpretacijo socialnega skrbstva, ki je spominjalo na bolj primitivne, a bolj pristne socialne pravice, ki jih je v veliki meri izpodrinila. Elizabetinski zakoni o revnih so bili konec koncev le en del obsežnega programa ekonomskega načrtovanja, katerega splošni namen ni bil ustvariti nov družbeni red, temveč ohraniti obstoječega s kar se da malo bistvenimi spremembami. Ko je vzorec starega reda klonil pod udarci tekmovalnega gospodarstva in je načrt propadel, so zakoni o revnih ostali nedotaknjeni, bili so edini preživeli ostanek, iz katerega se je postopoma izluščila ideja o socialnih pravicah. Vendar je konec osemnajstega stoletja prišlo do končnega spopada med starim in novim, med načrtovano (ali krojeno) družbo

in tekmovalnim gospodarstvom. In v tem spopadu se je državljanstvo razcepilo; socialne pravice so se postavile na stran starega, državljanske pa na stran novega.

Karl Polanyi v svoji knjigi *Izvori našega časa* pripisuje speenhamlandskemu sistemu pomoči revnim pomen, ki bi utegnil presenetiti nekatere bralce. Kaže, da zanj označuje in simbolizira konec neke epohe. Z njim je stari red zbral svoje umikajoče se sile in pogumno napadel sovražnikovo državo. Vsaj tako bi opisal njegov pomen v zgodovini državljanstva. Speenhamlandski sistem je pravzaprav ponudil zajamčeno minimalno plačo in družinske podpore; obenem je zagotavljal pravico do dela ali vzdrževanja. To je celo po zdajšnjih merilih kar znaten kos socialnih pravic, močno presega to, kar bi lahko imeli za upravičeno domeno zakonov o revnih. In tvorci tega projekta so se popolnoma zavedali, da so bili zakoni o revnih sprejeti zato, da opravijo tisto, česar regulacija plač ni bila več sposobna. Zakoni o revnih so bili pač zadnji ostanki sistema, ki je skušal prilagoditi realni dohodek socialnim potrebam in statusu državljanca, ne pa samo tržni vrednosti njegovega dela. Vendar je ta poskus, da bi vnesli element socialne varnosti v samo strukturo plačnega sistema s pomočjo zakonov o revnih, obsojen na propad, ne samo zaradi njegovih katastrofalnih praktičnih posledic, temveč tudi zato, ker je bil za prevladujočega duha časa popolnoma nesprejemljiv.

V tej bežni epizodi naše zgodovine dojemamo zakone o revnih kot agresivnega prvaka socialnih pravic državljanstva. V naslednji fazi vidimo, da so napadalca porinili daleč za izhodiščni položaj. Z zakonom iz leta 1834 so se zakoni o revnih odrekli vsem zahtevam po poseganju v področje plačnega sistema ali vmešavanju v sile svobodnega trga. Olajšanje je ponudil samo tistim, ki so bili zaradi starosti ali bolezni nezmožni nadaljevati boj, in tistim drugim slabičem, ki so opustili boj, priznali poraz in prosili za milost. Previdnemu koraku v smeri koncepta socialne varnosti je sledil korak nazaj. Celo več, minimalne socialne pravice, ki so ostale, so se ločile od statusa državljanstva. Zakoni o revnih zahtev revnih niso jemali kot sestavni del pravic državljanca, temveč kot njihovo alternativo – kot zahteve, ki jim je mogoče ugoditi le, če tisti, ki jih postavljajo, prenehajo biti državljani v kateremkoli pravem pomenu besede. Siromaki so pač v praksi izgubili državljansko pravico do osebne svobode, ker so jih zapirali v ubožnice, in z zakonom so izgubili vse politične pravice, ki bi jih utegnili imeti. Ta onesposobitev zaradi izgube državljanskih pravic je obstala do leta 1918, pomen njene odprave se morda do neke mere zanemarija. Stigma, ki je spremljala pomoč revnim, je izražala globoka občutja ljudi, ki so razumeli, da mora tisti, ki sprejme pomoč, prečkati črto, ki loči skupnost državljanov od izobčene družine obubožanih.

Zakoni o revnih niso osamljen primer te ločitve socialnih pravic od statusa državljanstva. Zgodnji zakoni o tovarnah kažejo isto težnjo. Čeprav so v resnici privedli do izboljšanja delovnih razmer in skrajšanja delovnega časa v korist vseh zaposlenih v industriji, na katere sta se nanašala, pa so se skrbno izognili temu, da bi to zaščito zagotovili neposredno odraslemu moškemu – državljanu par excellence. In to so storili iz spoštovanja do njegovega statusa državljanca z utemeljitvijo, da vsiljeni zaščitni ukrepi kratijo državljansko pravico do svobodnega sklepanja pogodb o zaposlitvi. Zaščita se je omejevala na ženske in otroke, zagovornice ženskih pravic pa so hitro opazile prikrito žalitev. Ženske so bile zaščitene, ker niso bile državljanke. Če bi hotele uživati polno in odgovorno državljanstvo, bi se morale odpovedati zaščiti. Do konca devetnajstega stoletja so takšne razprave postale zastarele in zakoni o tovarnah so postali eden od stebrov zgradbe socialnih pravic.

Zgodovina izobraževanja na površju kaže podobnosti s tovarniško zakonodajo. V obeh primerih je bilo devetnajsto stoletje pretežno obdobje, v katerem so položili temelje socialnih pravic, vendar je bilo načelo socialnih pravic kot sestavnega dela statusa državljanstva izrecno zanikano ali pa ne dokončno priznано. Vendar obstajajo pomembne razlike. Izobraževanje, kot je opazil Marshall, ko ga je navedel kot področje, ki je primerno za poseganje države, je edinstvena stori-

tev. Lahko bi se reklo, da priznavanje pravice otrok do izobrazbe ne vpliva na status državljanstva kaj bolj kot priznavanje pravice otrok do varstva pred predolgim delovnikom in nevarnimi stroji, preprosto zato, ker otroci po definiciji ne morejo biti državljani. Vendar je takšna izjava zavajajoča. Izobraževanje otrok neposredno vpliva na državljanstvo in ko država jamči izobraževanje vseh otrok, ima nedvomno v mislih zahteve in naravo državljanstva. Skuša spodbujati rast bodočih državljanov. Pravica do izobraževanja je pristna socialna pravica državljanstva, ker je namen izobraževanja v otroštvu oblikovati bodoče odrasle. Pravzaprav jo je treba dojemati kot pravico odraslega državljanja, da je izobražen, ne pa kot pravico otroka, da gre v šolo. In to ni v konfliktu z državljanskimi pravicami, kot se razlaga v obdobju individualizma. Saj so državljanske pravice ustvarjene, da jih uporabljajo razumne in inteligentne osebe, ki so se naučile brati in pisati. Izobraževanje je nujni pogoj za državljansko svobodo.

Vendar do konca devetnajstega stoletja osnovno izobraževanje ni bilo samo brezplačno, postalo je obvezno. Ta pomembni odmik od *laissez faire* bi lahko seveda upravičili s tem, da je svobodna izbira pravica samo za zrele ume, da se otroke naravno podredi disciplini in da staršem ne moremo zaupati, da bodo storili, kar je v najboljšem interesu njihovih otrok. Vendar načelo sega globlje. Tu imamo osebno pravico, ki se kombinira z javno dolžnostjo uveljavljati to pravico. Ali se javna dolžnost nalaga samo zaradi blaginje posameznika, ker se otroci ne morejo popolnoma zavedati lastnih interesov, starši pa jih morda niso sposobni poučiti? Dvomim, da bi bila to lahko zadovoljiva razlaga. V devetnajstem stoletju je postajalo čedalje bolj jasno, da politična demokracija potrebuje izobraženo volilno telo in da znanstvena proizvodnja potrebuje izobražene delavce in tehnike. Dolžnost, da se izboljšujemo in civiliziramo, je torej družbena dolžnost, ne pa samo osebna, saj je družbeno zdravje odvisno od civiliziranosti pripadnikov družbe. In skupnost, ki nalaga to dolžnost, se je začela zavedati, da je njena kultura organska celota, njena civilizacija pa nacionalna dediščina. Iz tega sledi, da je bilo širjenje javnega osnovnega izobraževanja v devetnajstem stoletju prvi, odločilni korak na poti do ponovne uveljavitve socialnih pravic državljanstva v dvajsetem.

[...]

Zgodnji vpliv državljanstva na družbeni razred

Do zdaj je bil moj namen v grobem prikazati razvoj državljanstva v Angliji do konca devetnajstega stoletja. V ta namen sem razdelil državljanstvo na tri elemente: državljanskega, političnega in socialnega. Skušal sem pokazati, da so državljanske pravice prišle prve in da so se za silo uveljavile v obliki, kakršno poznamo danes, preden je bil leta 1832 sprejet prvi reformatorski zakon. Sledile so politične pravice in njihovo širjenje je bilo ena glavnih potez devetnajstega stoletja, čeprav načela univerzalnega političnega državljanstva niso priznali do leta 1918. Po drugi strani pa so socialne pravice skoraj izginile v osemnajstem in zgodnjem devetnajstem stoletju. Njihovo oživiljanje se je začelo z razvojem javnega osnovnega izobraževanja, vendar so šele v dvajsetem stoletju postale enakopravne drugima dvema elementoma državljanstva.

O družbenem razredu nisem povedal še ničesar in tu bi rad pojasnil, da je družbeni razred v moji analizi drugotnega pomena. Ne mislim proučevati njegove narave in razčleniti njegovih komponent, to je zamudna in težka naloga. Čas mi ne dovoljuje, da bi korektno obdelal tako obširno temo. Moja glavna tema je državljanstvo, zanima me predvsem to, kako vpliva na družbeno neenakost. Naravo družbenega razreda bom obdelal le toliko, kolikor je za ta namen potrebno. Zgodbo sem prekinil na koncu devetnajstega stoletja, ker mislim, da je bil učinek drža-

¹⁰ Oglejte si občudovanja vredno karakterizacijo, ki jo je podal R. H. Tawney v *Equality*, str. 121–2.

vljanstva na družbeno neenakost potem v temelju drugačen od tistega prej. Te izjave najbrž ne bo nihče izpodbiral. Prav resnična narava te razlike je vredna raziskovanja. Preden nadaljujem, bom zato skušal izpeljati nekaj splošnih sklepov o učinku državljanstva na družbeno neenakost v prejšnjem od obeh obdobjih.

Državljanstvo je status, ki se dobi s polnim članstvom v skupnosti. Vsi, ki imajo ta status, so enakopravni v pravicah in dolžnostih, ki jih prinaša status. Ni univerzalnega načela, ki bi določalo, kaj naj bi bile te pravice in dolžnosti, vendar družbe, v katerih je državljanstvo razvijajoča se institucija, ustvarjajo podobo idealnega državljanstva, s pomočjo katere se lahko meri uspešnost in h kateri se lahko stremi. Nagib za pomikanje naprej po tako določeni poti je doseganje večje enakopravnosti, bogatenje materiala, iz katerega je narejen status, in povečanje števila tistih, ki se jim dodeli ta status. Po drugi strani pa je družbeni razred sistem neenakosti. In tudi on je lahko zasnovan na nizu idealov, prepričanij in vrednot. Potemtakem lahko pričakujemo, da bo vpliv državljanstva na družbeni razred dobil obliko konflikta med nasprotujočimi si načeli. Če imam prav, ko mislim, da je bilo državljanstvo razvijajoča se institucija v Angliji vsaj od druge polovice sedemnajstega stoletja, potem je jasno, da njen razvoj sovпада z vzponom kapitalizma, ki je sistem neenakosti in ne enakopravnosti. Tu je treba nekaj pojasniti. Kako to, da sta ti dve nasprotujoči si načeli lahko rasli in uspevali drug zraven drugega v isti zemlji? Kaj jima je omogočalo, da sta se spravila in vsaj za nekaj časa postala zaveznika in ne nasprotnika? To vprašanje je na mestu, saj je jasno, da sta v dvajsetem stoletju državljanstvo in kapitalistični razredni sistem v vojni.

Na tej točki je treba podrobno pregledati družbeni razred. Ne morem proučiti vseh njegovih raznolikih oblik, vendar obstaja jasen razloček med dvema različnima tipoma razreda, ki je še posebej pomemben za mojo razpravo. Prvi tip razreda je zasnovan na hierarhiji statusa in razlika med dvema razredoma se izraža v zakonskih pravicah in v ustaljenih običajih, ki so v resnici zavezujoči kot zakon. V svoji skrajni obliki takšen sistem družbo razdeli na več izrazitih, dednih človeških vrst – patricije, podložnike, sužnje in tako naprej. Razred je in je bil neodvisna institucija, celotna struktura pa je po naravi načrt, ker so mu dali smisel in namen ter ga dojemajo kot naravni red. Civilizacija je na vsaki ravni izraz tega smisla in tega naravnega reda, razlike med družbenimi ravni pa niso razlike v življenjski ravni, ker ni splošno sprejetega standarda, po katerem bi jih merili. Niti ne obstajajo pravice – vsaj ne pomembne –, ki bi jih imeli vsi.¹⁰ Vpliv državljanstva na takšen sistem je moral biti močno moteč in celo uničevalen. Pravice, ki so bile dodeljene splošnemu statusu državljanstva, so bile izpeljane iz hierarhičnega statusnega sistema družbenega razreda, pri tem pa so ga oropale bistvene vsebine. Enakopravnost, ki je implicitna v konceptu državljanstva, pa četudi omejena po vsebini, je spodkopala neenakost v razrednem sistemu, ki je bila v načelu popolna neenakost. Nacionalna pravičnost in zakonodaja, ki je veljala za vse, morata neizogibno oslabiti in sčasoma uničiti razredno pravičnost, osebna svoboda kot univerzalna pravica, pridobljena z rojstvom, pa mora izriniti podložništvo. Ne potrebujemo nikakršnega bistrumnega argumenta, da vidimo, da je državljanstvo nezdržljivo s srednjeveškim fevdalizmom.

Družbeni razred drugega tipa ni toliko neodvisna institucija kot stranski produkt drugih institucij. Čeprav se še vedno lahko sklicujemo na »družbeni status«, pa s tem izraz razširimo onkraj njegovega čisto tehničnega pomena. Razrednih razlik ne vzpostavljajo in definirajo zakoni ter običaji neke družbe (v srednjeveškem pomenu tega izraza), temveč so posledica skupnega delovanja več različnih dejavnikov, ki se nanašajo na institucije lastništva in izobraževanja in strukture nacionalnega gospodarstva. Razredne kulture se skrčijo na minimum, tako da se omogoči, čeprav očitno ne povsem zadovoljivo, merjenje različnih ravni ekonomske blaginje

¹¹ A Treatise of Indigence (1806), str. 7–8.

¹² H. S. Maine: Ancient Law (1878), str. 170.

¹³ 28. Ibid., str. 365.

s pomočjo skupnega standarda. Delavski razredi ne nasledijo značilne, čeprav preproste kulture, temveč dobijo poceni in ničvredno imitacijo civilizacije, ki je postala nacionalna.

Res je, da razred še vedno deluje. Družbena neenakost se doje-ma kot nujno in pomembno. Spodbuja prizadevanja in ustvarja porazdelitev moči. Vendar ni splošnega vzorca neenakosti, ki bi vnaprej dodelil ustrezno vrednost vsaki družbeni ravni. Neenakost, čeprav nujna, tako lahko postane prevelika. Takole je dejal Patrick Colquhoun v odlomku, ki se velikokrat navaja: »Brez velikega dela revščine ne bi moglo obstajati bogastvo, saj je bogastvo plod dela, delo pa je lahko samo posledica revščine ... Revščina je torej najbolj nujna in nepogrešljiva sestavina družbe, brez katere narodi in skupnosti ne bi mogli obstajati kot civilizacije.«¹¹ Vendar je Colquhoun, ki je sicer sprejemal revščino, grajal »pomanjkanje«, lahko rečemo tudi »bedo«. Z revščino je mislil položaj človeka, ki je zaradi pomanjkanja ekonomskih sredstev prisiljen trdo delati, da preživi. S »pomanjkanjem« pa je mislil položaj družine, ki nima minimuma, potrebnega za dostojno življenje. Sistem neenakosti, ki je omogočal obstoj revščine kot gonilne sile, je neizogibno proizvajal tudi določeno količino pomanjkanja. Colquhoun in drugi humanitarci so to obžalovali in iskali sredstvo, s katerim bi omilili trpljenje, ki ga je povzročal. Niso pa se spraševali o pravičnosti sistema neenakosti kot celote. V bran njegovi pravičnosti bi lahko rekli, da četudi je bila revščina nujna, ni bilo nujno, da katerakoli družina ostane revna ali tako revna, kot je bila. Bolj ko na bogastvo gledamo kot na dokončen dokaz zaslužnosti, bolj vidimo revščino kot dokaz neuspešnosti –, vendar je kazen za neuspešnost videti večja, kot si človek zasluži. V takšnih okoliščinah je naravno, da bolj neprijetne lastnosti neenakosti dokaj neodgovorno dojemamo kot nadlogo, kot črn dim, ki se je včasih nemoteno valil iz tovarniških dimnikov. In tako se je sčasoma prebudila socialna zavest, odprava razredov, kot odprava dima, postaja cilj, vreden truda, dokler je kompatibilen z neprekinjeno učinkovitostjo družbenega stroja.

[...]

Kljub temu je res, da je bilo državljanstvo, celo v svojih zgodnjih oblikah, načelo enakopravnosti in da je bilo v tem obdobju razvijajoča se institucija. Začelo je na točki, da so vsi ljudje svobodni in lahko, vsaj v teoriji, uživajo pravice, raslo pa je s tem, da je bogatilo korpus pravic, ki so jih lahko uživali. Vendar te pravice niso bile v konfliktu z neenakostmi kapitalistične družbe; nasprotno – bile so nujne, da se je ohranjala ta posebna oblika neenakosti. Razlaga tiči v dejstvu, da so jedro državljanstva na tej stopnji sestavljale državljanske pravice. In državljanske pravice so bile nujne za tekmovalno tržno gospodarstvo. Vsakemu človeku so v okviru njegovega individualnega statusa zagotavljale moč, da se kot neodvisna entiteta udeleži ekonomskega boja, in omogočale so, da se mu odtegne socialno varstvo, ker naj bi imel sredstva, da se brani. Slavni Mainov izrek, da »je gibanje naprednih družb do zdaj gibanje od statusa k pogodbi«,¹² podaja globoko resnico, o kateri so z različno terminologijo razpravljali številni sociologi, vendar zahteva modifikacijo, saj sta status in pogodba prisotna v vseh družbah, razen v najbolj primitivnih. Sam Maine je to priznal, ko je pozneje v isti knjigi zapisal, da najzgodnejših fevdalnih skupnosti v nasprotju s svojimi arhaičnimi predhodnicami »ni držalo skupaj samo čustvo, niti niso bile zasnovane na izmišljotini. Vez, ki jih je združevala, je bila pogodba«.¹³ Vendar je pogodbeni element v fevdalizmu obstajal obenem z razrednim sistemom, zasnovanim na statusu, in ko se je pogodba utrdila kot običaj, je pomagala ohranjati razredni status. Običaj je ostal oblika vzajemnega podjetja, vendar ne tudi realnost svobodnega sporazuma. Sodobna pogodba se ni razvila iz fevdalne pogodbe; označuje nov razvojni premik, za katerega je bil fevdalizem ovira, ki jo je bilo treba odstraniti. Saj je sodobna pogodba v resnici sporazum med ljudmi, ki so svobodni in enaki po statusu, čeprav ne

nujno tudi po moči. Statusa niso odstranili iz družbenega sistema. Diferencialni status, ki se povezuje z razredom, funkcijo in družino, je nadomestil en sam enovit status državljanstva, ki je zagotovil ustanovitev enakopravnosti, na kateri so lahko zgradili strukturo neenakosti.

Ko je pisal Maine, je bil ta status očitno pripomoček in ne grožnja kapitalizmu in ekonomiji svobodnega trga, ker so v njem prevladovala državljanske pravice, ki omogočajo zakonsko zmožnost, da si človek prizadeva za stvari, ki bi jih rad imel, vendar ne jamčijo, da jih bo kdaj dobil. Lastniška pravica ni pravica, da imaš lastnino, temveč da jo pridobiš, če lahko, in da jo braniš. Če pa s temi argumenti razlagaš siromaku, da so njegove lastniške pravice enake kot milijonarjeve, te bo najbrž obtožil, da sprevračaš besede. Podobno ima pravica do svobode govora le malo prave vsebine, če zaradi pomanjkljive izobrazbe ne moreš povedati ničesar, kar bi bilo vredno povedati, in če nimaš sredstva, s katerim bi poskrbel, da te bo kdo slišal. Vendar te povsem očitne neenakosti ne obstajajo zaradi defektov v državljskih pravicah, temveč zaradi pomanjkanja socialnih pravic in socialne pravice so bile sredi devetnajstega stoletja na psu. Zakon o revnih je bil pripomoček in ne grožnja za kapitalizem, ker je industrijo razbremenil sleherne socialne odgovornosti zunaj pogodbe o zaposlitvi, obenem pa je zaostroval tekmovalnost na trgu dela. Osnovno šolstvo je bilo tudi pripomoček, ker je povečevalo vrednost delavca, ne da bi ga izobrazilo za kaj več kot za njegov položaj.

Vendar bi bilo absurdno, če bi trdili, da so državljanske pravice, ki so jih uživali v osemnajstem in devetnajstem stoletju, brez defektov, ali da so bile v praksi tako egalitarne, kot naj bi bile načeloma. Enakost pred zakonom ni obstajala. Pravica sama je obstajala, vendar so bila v praksi pravna sredstva pogosto nedosegljiva. Pregrade med pravicami in pravnimi sredstvi so bile dveh vrst: ene so izhajale iz razrednih predsodkov in pristranskosti, druge pa iz samodejnih učinkov neenakomerne porazdelitve bogastva, ki je delovala s pomočjo sistema cen. Razrednih predsodkov, ki so nedvomno dajali ton celotnemu upravljanju sodstva v osemnajstem stoletju, se ne da odpraviti z zakonom, temveč samo z družbenim izobraževanjem in vzpostavljanjem tradicije nepristranskosti. To je počasen in težaven proces, ki zahteva spremembo miselnega ozračja vseh višjih razredov družbe. Vendar je po moje prav, če rečemo, da gre za proces, ki se je uspešno končal, saj se je tradicija nepristranskosti glede razredov zakoreninila v našem civilnem pravu. In zanimivo je, da se je to zgodilo brez kakšne temeljite spremembe v razredni strukturi pravnega poklica. V zvezi s tem nimamo nikakršnih natančnih podatkov, vendar dvomim, da bi se položaj radikalno spremenil, odkar je profesor Ginsberg odkril, da je delež tistih, ki so jih sprejeli v odvetniško zbornico Lincoln's Inn in katerih očetje so bili mezdni delavci, narasel z 0,4 odstotka v letih 1904–1908 na 1,8 odstotka v letih 1923–1927, in da je bilo takrat skoraj 72 odstotkov le-teh sinov poklicnih strokovnjakov, poslovnežev na visokih položajih in gentlemanov.¹⁴ Zaton razrednih predsodkov kot ovire za polno uživanje pravic je torej posledica širjenja bolj humanega in realističnega pojmovanja družbene enakosti v vseh razredih, ne pa razpršitve razrednega monopola pravnškega poklica.

Zanimivo je s tem primerjati spremljajoče premike na področju političnih pravic. Tudi tu so razredni predsodki, ki so se izražali z ustrahovanjem nižjih razredov, preprečevali prosto uveljavljanje volilne pravice tistih, ki so jo dobili pred kratkim. V tem primeru je bilo na voljo praktično pravno sredstvo, tajne volitve. Vendar to ni bilo dovolj. Potrebna sta bila tudi družbeno izobraževanje in sprememba miselnega ozračja. In celo ko so volivci začutili, da niso več pod pritiskom, je kar nekaj časa trajalo, da so ljudje v vseh razredih opustili prepričanje, da morajo predstavniki ljudstva, še posebno člani vlade, izhajati iz elit, ki so bile rojene, vzgajane in izobražene

¹⁵ Komite Austin Jones o postopkih na okrajnih sodiščih in Komite Evershed o praksi in postopkih vrhovnega sodišča. Poročilo prvega in vmesno poročilo slednjega sta bila od takrat že objavljena.

za to, da vladajo. Razredni monopol v politiki je bil v nasprotju z razrednim monopolom v pravu dokončno odpravljen. Tako je bil na teh dveh področjih dosežen isti cilj na dokaj različna načina.

Odstranitev druge ovire, učinkov neenakomerne porazdelitve bogastva, je bila pri političnih pravicah tehnično preprosta stvar, ker ni stalo nič ali le malo, da si oddal svoj glas. Kljub temu se bogastvo lahko uporabi za vplivanje na volitve in sprejeli so več ukrepov, da bi zmanjšali tak vpliv. Zgodnejši, ki segajo v sedemnajsto stoletje, so bili naperjeni proti podkupovanju in korupciji, poznejši, še posebno po letu 1883, pa so imeli širši namen omejiti stroške volitev na splošno, tako da bi manj premožni kandidati lahko bolj ali manj enakovredno tekmovali. Potreba po takšnih izenačevalnih ukrepih se je zdaj močno zmanjšala, saj delavski kandidati lahko dobijo finančno podporo od stranke in iz drugih virov. Omejitve, ki preprečujejo potratno tekmovanje, so tako najbrž pogodu vsem. Treba je bilo še odpreti vrata spodnjega doma za ljudi iz vseh razredov, ne glede na bogastvo, najprej z odpravo premoženjskih kvalifikacij za članstvo, potem pa leta 1911 z uvedbo plačevanja članov.

Doseganje podobnih rezultatov na področju državljanskih pravic se je izkazalo za veliko težavnejše, ker je pravda v nasprotju z volitvami zelo draga. Sodni stroški niso visoki, vendar so računi svetovalcev in odvetnikov lahko zares visoki. Ker ima tožba obliko spora, vsaka stranka meni, da si bo izboljšala možnosti za zmago, če si zagotovi storitve zagovornikov, ki so boljši kot tisti, ki jih je najela nasprotna stran. V tem je seveda nekaj resnice, ne pa toliko, kot se na splošno verjame. Vendar je učinek pravde, tako kot volitev, uvajanje elementa potratnega tekmovanja, zato je težko vnaprej oceniti, koliko bo tožba stala. Poleg tega naš sistem, po katerem se stroški običajno prisodijo zmagoviti stranki, povečujeta tveganje in negotovost. Človek z omejenimi sredstvi, ki ve, da bo moral, če izgubi, poleg svojih plačati tudi stroške nasprotne stranke (potem ko jih je oklestil sodni izvedenec za davke), se hitro ustraši in sprejme nezadovoljivo poravnavo, še zlasti če je njegov nasprotnik tako bogat, da se mu na takšne reči ni treba ozirati. Pa četudi zmaga, so obdavčeni stroški, ki mu pripadajo, običajno manjši od zneska, ki ga je dejansko porabil, pogosto veliko manjši. Če so ga pregovorili, da je v pravdo vložil veliko denarja, potemtakem zmaga morda ne bo vredna cene, ki jo je plačal.

Kaj je bilo potem storjeno, da bi odstranili ovire, ki preprečujejo polno in enakopravno uveljavljanje državljanskih pravic? Samo ena tehtna stvar – leta 1846 so ustanovili okrajna sodišča, da bi zagotovili poceni sodstvo za navadne ljudi. Ta pomembna inovacija je imela močan in dobrodejen učinek na naš pravni sistem in je naredila veliko za to, da so se začele jemati resno tožbe malih ljudi, ki so po njihovih merilih običajno zelo pomembne. Vendar stroški okrajnih sodišč niso zanemarljivi in jurisdikcija okrajnih sodišč je omejena. Drugi večji korak je bil razvijanje postopka za revnega človeka, po kateri je lahko majhen del revnejših članov skupnosti tožil in forma pauperis, tako rekoč brez stroškov, pomagale so jim brezplačne in prostovoljske službe v pravni stroki. Ker pa je veljala omejitev glede na dohodek (od leta 1919 dva funta na teden) in ker postopek ni veljal za okrajna sodišča, je imelo to le malo učinka, razen v sporih zakoncev. Dopolnilno storitev brezplačnega pravnega svetovanja so do nedavnega brez pomoči zagotavljala prostovoljska telesa. Vendar problema niso spregledali, niti zanikali realnosti pomanjkljivosti v našem sistemu. V zadnjih sto letih se je temu namenjalo čedalje več pozornosti. Mašinerijo kraljeve komisije in komiteja so uporabili večkrat, posledica je bilo nekaj reform postopka. Zdaj delata dva takšna komiteja, vendar bi bilo skrajno neprimerno, če bi se dotaknil njunega preudarjanja.¹⁵ Tretji, ki je začel delovati prej, je izdal poročilo, na katerem je zasnovan osnutek

¹⁶ Komite Rushcliffe o pravni pomoči in pravnem svetovanju v Angliji in Walesu.

¹⁷ C. Grant Robertson: England under the Hanoverians, str. 491.

Zakona o pravni pomoči in svetovanju, ki je šel v parlament pred tremi meseci.¹⁶ To je drzen ukrep, ki gre daleč dlje kot karkoli, kar so poskušali prej v zvezi s pomočjo revnejšim tožnikom, in o njem bom spregovoril pozneje.

Iz dogodkov, ki sem jih na kratko opisal, je jasno, da se je v drugi polovici devetnajstega stoletja razvijalo čedalje večje zanimanje za enakopravnost kot načelo socialne pravičnosti, obenem pa so dojeli, da formalno priznavanje enakih pravic ni dovolj. V teoriji celo popolna odprava vseh ovir, ki so ločevale državljanske pravice od pripadajočih pravnih sredstev, ne bi posegla v načela razredne strukture kapitalističnega sistema. Pravzaprav bi ustvarila položaj, za katerega so zagovorniki tekmovalnega tržnega gospodarstva zmotno domnevali, da že obstaja. V praksi pa je stanje duha, ki je navdihnilo odstranjevanje teh ovir, izhajalo iz pojmovanja enakopravnosti, ki je prekorračilo te ozke meje, pojmovanja enake družbene vrednosti, ne pa samo enakih naravnih pravic. Čeprav je državljanstvo do konca devetnajstega stoletja storilo le malo, da bi zmanjšalo družbeno neenakost, pa je tako pomagalo usmerjati proces na pot, ki vodi naravnost do egalitarnih politik dvajsetega stoletja.

Imelo je tudi združevalni učinek ali pa je vsaj bilo pomembna sestavina procesa integracije. V odlomku, ki sem ga navedel, Maine pravi za predfevdalne družbe, da jih je povezovala izmišljotina in da so bile zasnovane na njej. Mislil je na sorodstvo ali izmišljen skupen izvor. Državljanstvo potrebuje vez drugačne vrste, jasen občutek članstva v skupnosti, ki je zasnovan na lojalnosti civilizaciji, ki je skupna last. Gre za lojalnost svobodnih ljudi, ki so jim dane pravice in ki jih varuje obče pravo. Njegovo rast spodbuja tako boj za te pravice kot njihovo uživanje, ko so enkrat izbojevane. To jasno vidimo v osemnajstem stoletju, ki ni bilo priča samo rojstvu sodobne civilizacije, temveč tudi sodobne nacionalne zavesti. Znane instrumente sodobne demokracije so oblikovali višji razredi, potem pa so jih korak za korakom predajali nižjim: političnemu časninarstvu za inteligenco so sledili časopisi za vse, ki so znali brati, javna zborovanja, propagandne kampanje in združenja za pospeševanje javnih zadev. Represivni ukrepi in davki so bili popolnoma nesposobni zajezi to poplavo. Z njo pa je prišel tudi patriotski nacionalizem, ki je izražal enotnost teh spornih izbruhov. Težko je reči, kako globok ali razširjen je bil proces, ne moremo pa dvomiti o silovitosti njegovih zunanjih manifestacij. Še vedno uporabljamo pesmi, tipične za osemnajsto stoletje – »God Save the King« in »Rule Britannia«, vendar izpuščamo dele, ki bi utegnili užaliti naša sodobna in bolj skromna čustva. Ta šovinistični patriotizem in »popularna ter parlamentarna agitacija«, za katere je Temperley menil, da so »glavni dejavnik, ki je povzročil vojno« Jenkinsovega ušesa,¹⁷ so bili novi pojavi, v katerih se lahko prepozna prvi tanek curek, ki je prerasel v širok potok nacionalnih vojnih prizadevanj dvajsetega stoletja.

Ta rastoča nacionalna zavest, to prebujajoče se javno mnenje in ti prvi znanilci občutka članstva v skupnosti in skupne dediščine niso imeli nikakršnega materialnega vpliva na razredno strukturo in družbeno neenakost iz preprostega in očitnega razloga – celo ob koncu devetnajstega stoletja delavske množice niso razpolagale z učinkovito politično močjo. Do takrat je bila volilna pravica že dokaj razširjena, vendar tisti, ki so pred kratkim dobili glas, še niso vedeli, kako naj ga uporabijo. Politične pravice državljanstva, v nasprotju z državljanskimi, so bile potencialno zelo nevarne za kapitalistični sistem, čeprav se tisti, ki so jih previdno spuščali po družbeni lestvici, najbrž niso povsem zavedali, kako nevarne so. Težko bi od njih pričakovali, da bi lahko predvideli, kakšne velikanske spremembe lahko prinese miroljubna uporaba politične moči, brez nasilne in krvave revolucije. Načrtovana družba in država blaginje se še nista dvigni-

li nad obzorje in praktični politik ju še ni mogel uzreti. Temeljni tržnega gospodarstva in pogodbenega sistema so bili videti dovolj močni, da prenesejo vsak napad. Pravzaprav je bilo utemeljeno pričakovati, da bodo delavski razredi, ko enkrat postanejo izobraženi, sprejeli temeljna načela sistema in se strinjali s tem, da se za svojo zaščito in napredek zanesejo na državljanske pravice, ki niso pomenile nikakršne grožnje tekmovalnemu kapitalizmu. Takšno mnenje je podpiralo dejstvo, da je bilo eden glavnih dosežkov politične moči v drugi polovici devetnajstega stoletja priznavanje pravice do pogajanj za kolektivne pogodbe. To je pomenilo, da se družbeni napredek uveljavlja s pomočjo krepitve državljskih pravic, ne pa z oblikovanjem socialnih pravic; s pomočjo uporabe pogodbe na odprtem trgu, ne s pomočjo minimalne plače in socialne varnosti.

Vendar ta interpretacija zanemarja pomen širitve državljskih pravic na ekonomsko sfero. Državljske pravice so bile po naravi namreč zelo individualne in zato so bile v skladu z individualistično fazo kapitalizma. S pomočjo združevanja se je skupinam omogočilo, da so pravno nastopale kot posamezniki. Ta pomembni razvojni premik se ni zgodil brez nasprotovanj, omejeno odgovornost so pogosto ožigosali za kršenje individualne odgovornosti. Položaj sindikatov pa je bil še bolj anomalen, ker se niso zagovarjali ali dosegli združevanja. Torej lahko uveljavljajo bistvene državljanske pravice kolektivno v imenu svojih članov brez formalne kolektivne odgovornosti, medtem ko individualne odgovornosti delavcev v zvezi s pogodbo v veliki meri ni mogoče uveljaviti. Te državljanske pravice so za delavce postale instrument za izboljšanje njihovega socialnega in ekonomskega statusa, za podkrepitev zahteve, da so kot državljani upravičeni do določenih socialnih pravic. Vendar je ustaljena metoda za pridobitev socialnih pravic uporaba politične moči, saj socialne pravice implicirajo absolutno pravico do določene civilizacijske ravni, ki je odvisna le od opravljanja splošnih dolžnosti državljanstva. Njihova vsebina ni odvisna od ekonomske vrednosti posameznega upravičenca. Torej obstaja pomembna razlika med pravim pogajanjem za kolektivno pogodbo, s katerim ekonomske sile na svobodnem trgu skušajo doseči ravnovesje, in uporabo kolektivnih državljskih pravic, da se podprejo osnovne zahteve po elementih socialne pravičnosti. Tako sprejetje pogajanja za kolektivne pogodbe ni bilo preprosto naravna razširitev državljskih pravic; pomenilo je prenos pomembnega procesa iz politične v državljansko sfero političnih pravic. Vendar je »prenos« morda zavajajoča beseda, saj takrat, ko se je to zgodilo, delavci še niso imeli politične pravice do glasovanja na volitvah ali pa se še niso naučili, kako jo uporabiti. Sindikalizem je torej ustvaril drugotni sistem industrijskega državljanstva, ki je bil vzporeden s sistemom političnega državljanstva in ga je dopolnjeval.

Ta razvoj je zanimivo primerjati z zgodovino parlamentarnega zastopanja. Pollard pravi, da se v zgodnjih parlamentih »na zastopanje nikakor ni gledalo kot na sredstvo za izražanje individualne pravice ali uveljavljanje individualnih interesov. Zastopale so se skupnosti, ne pa posamezniki«.¹⁸ Spričo položaja pred sprejetjem reformatorskega zakona iz leta 1918 pa je dodal: »Parlament ne bo več zastopal skupnosti ali družin, temveč le posameznike.«¹⁹ Sistem volilne pravice za moške in ženske jemlje udeležbo na volitvah kot glas posameznika. Politične stranke organizirajo oddane glasove za skupinsko akcijo, vendar tega ne storijo na nacionalni ravni, niti na podlagi funkcije, lokacije ali interesa. Pri državljskih pravicah je šlo gibanje v nasprotno smer, ne od zastopanja skupnosti k zastopanju posameznikov, temveč od zastopanja posameznikov k zastopanju skupnosti. Pollard poudarja še nekaj. Pravi, da je bilo za zgodnji parlamentarni sistem značilno, da so bili zastopniki tisti, ki so imeli čas, sredstva in nagnjenje za to delo. Volitve z večino glasov in dosledna odgovornost volivcem niso bile pomembne. Volilna okrožja niso dajala napotkov svojim članom in ni se poznalo predvolilnih obljub. Člane so »izvolili, da zavezujejo svoje volivce, ne pa da se

jim zavezujejo«. ¹⁹ Lahko bi rekli, da se je nekaj teh potez reproduciralo v sodobnih sindikatih, čeprav seveda s številnimi bistvenimi razlikami. Ena teh je, da sindikalisti nimajo težavne neplačane službe, temveč plačano kariero. Ta pripomba ni mišljena kot žalitev, saj bi bilo čudno, če bi univerzitetni profesor kritiziral javno institucijo, ker jo pretežno upravljajo plačani uslužbenci.

Vse, kar sem povedal do zdaj, je uvod v mojo glavno nalogo. Nisem vam skušal predstaviti novih dejstev, ki bi jih zbral z napornim raziskovanjem. Moja ambicija se je omejevala na to, da razvrstim znana dejstva v vzorec, tako da jih boste nekateri uzrli v novi luči. To se mi je zdelo nujno, da lahko pripravim teren za težavnejšo, spekulativno in kontroverzno proučevanje sodobnega dogajanja, v katerem glavno vlogo igrajo socialne pravice državljanstva. Zdaj se moram posvetiti učinku teh na družbeni razred.

Socialne pravice v dvajsetem stoletju

Do zdaj sem govoril o obdobju, v katerem je imel razvoj državljanstva, čeprav znaten in občudovanja vreden, le malo neposrednega vpliva na družbeno neenakost. Državljske pravice so dale pravna pooblastila, katerih uporabo so drastično omejevali razredni predsodki in pomanjkanje ekonomskih priložnosti. Politične pravice so dale potencialno moč, katere uveljavljanje je zahtevalo izkušnje, organizacijo in spremembo nazorov glede primernih funkcij vlade. Razvoj vsega tega je zahteval nekaj časa. Socialne pravice so bile minimalne in niso bile vtikane v državljanstvo. Skupni namen zakonskih in spontanih prizadevanj je bil zmanjšati nadležno revščino, ne da bi posegli v vzorec neenakosti, katere povsem očitna posledica je bila neprijetna revščina.

Na koncu devetnajstega stoletja se je začelo novo obdobje, primerno ga označujeta Boothova raziskava Življenje in delo ljudi v Londonu in Kraljeva komisija za ostarele revne. To je bil prvi večji korak naprej pri socialnih pravicah, spremljale pa so ga pomembne spremembe v egalitarnih načelih, ki jih je izražalo državljanstvo. Vendar so bile na delu tudi druge sile. Rast dohodkov, ki so bili neenakomerno porazdeljeni po družbenih razredih, je spremenila ekonomsko razdaljo, ki je ločevala te razrede, zmanjšala je razliko med kvalificiranim in nekvalificiranim delom ter med kvalificiranim delom in psihičnim delom, medtem ko je stalna rast majhnih prihrankov brisala razredne razlike med kapitalistom in proletarcom brez lastnine. Kot drugo je sistem neposrednega obdavčevanja, ki je bilo čedalje bolj progresivno, stisnil velik obseg razpoložljivih dohodkov. Kot tretje sta masovna proizvodnja za domači trg in rastoč interes za potrebe in okuse navadnih ljudi omogočila manj premožnim, da uživajo materialno civilizacijo, ki se je po kakovosti prvič manj izrazito razlikovala od tiste, ki so jo uživali bogati. Vse to je močno spremenilo okolje, v katerem se je razvijalo državljanstvo. Socialna integracija se je širila iz sfere čustev in patriotizma v sfero materialnega uživanja. Komponente civiliziranega in kulturnega življenja, ki so bile prej monopol majhne skupine ljudi, so bile čedalje bolj dosegljive mnogim, te pa se tako spodbujajo, da podajo roko tistim, ki jim še niso bile dosegljive. Manjšanje neenakosti je okrepilo zahtevo po njeni odpravi, vsaj kar se tiče najnujnejšega za socialno blaginjo.

Te težnje so se deloma uresničile z vključitvijo socialnih pravic v status državljanstva, kar je ustvarilo univerzalno pravico do realnega dohodka, ki ni v sorazmerju s tržno vrednostjo upravičenca. Zmanjševanje razrednih razlik je še vedno cilj socialnih pravic, vendar je pridobilo nov pomen. Nič več ni zgolj poskus, da bi se omilila očitna nadloga pomanjkanja na socialnem dnu. Dobilo je značaj akcije, ki modificira celoten vzorec družbene neenakosti.

Nič več mu ni dovolj, da dvigne tla v kleti družbene zgradbe, vrhno gradnjo pa pusti, kot je bila. Začelo je prenavljati celo poslopje in lahko se zgodi, da bo nebotičnik spremenilo v bungalov. Zato je pomembno, da premislimo, ali je katerikoli tovrstni končni cilj impliciran z naravo tega razvoja oziroma ali obstajajo, kot sem dejal na začetku, naravne omejitve zdajšnjega prizadevanja za večjo socialno in ekonomsko enakost. Da bi odgovoril na to vprašanje, moram pregledati in analizirati socialne službe dvajsetega stoletja.

[...]

Po tem tankem ledu sem drsal zelo previdno, da bi pokazal na eno stvar. Širjenje socialnih služb predvsem ni sredstvo za izenačevanje dohodkov. V nekaterih primerih je lahko, v drugih pa ne. Vprašanje je sorazmerno nepomembno; spada v drug oddelek socialne politike. Pomembno je, da obstaja splošna obogatitev konkretne substance civiliziranega življenja, splošno zmanjšanje tveganja in negotovosti, izenačitev med tistimi z manj sreče in tistimi z več sreče na vseh ravneh – med zdravimi in bolnimi, med zaposlenimi in nezaposlenimi, med starimi in aktivnimi, med samci in očeti velikih družin. Ne gre toliko za izenačitev med razredi kot za izenačitev med posamezniki v populaciji, ki se zdaj v ta namen obravnava, kot bi šlo za en sam razred. Enakost statusa je pomembnejša od enakosti dohodka.

Tudi če se podpore izplačujejo v gotovini, se to zlitje razredov navzven izraža v obliki nove skupne izkušnje. Vsi se naučijo, kaj pomeni, da imaš kartico za zavarovanje, ki ti jo mora nekdo redno žigosati, ali da pobiraš otroški dodatek ali dviguješ pokojnino na pošti. Če pa je podpora v obliki storitev, sama podpora dobi kvalitativen element, ne samo proces, s katerim se pridobi. Širjenje takšnih storitev lahko torej močno vpliva na kvalitativne vidike socialne diferenciacije. Stare osnovne šole, čeprav odprte vsem, je uporabljal družbeni razred, ki ni imel na voljo nobene druge vrste izobraževanja. Njegove pripadnike so vzgajali ločeno od višjih razredov in pod vplivi, ki so pustili pečat na otrocih. »Nekdanji šolar« je postal etiketa, ki jo je človek lahko nosil v življenju in je kazala na razliko, ki je bila po naravi resnična, ne samo konvencionalna. Ločeni izobraževalni sistem je pač s spodbujanjem podobnosti znotraj razreda in različnosti med razredi poudaril in specifikiral kriterij socialne oddaljenosti. Profesor Tawney je takole dejal, ko je prevedel stališča teoretičnih pedagogov v svojo prozo, ki se je ne da posnemati: »Vdor vulgarnosti razrednega sistema v organizacijo izobraževanja je nepomembnost, ki je po učinku tako kvarna, kot je gnusna v zamisli.«²⁰ Omejena storitev je obenem formirala in odpravljala razrede. Danes se še vedno dogaja segregacija, vendar poznejše izobraževanje, ki je na voljo vsem, omogoča ponovno razvrščanje. Premisliti bom moral, ali razred vdira v to ponovno razvrščanje na drugačen način.

Podobno je zgodnja zdravstvena služba dodala v naš besednjak družbenih razredov frazo »zavarovani pacient« in številni pripadniki srednjih razredov zdaj spoznavajo, kaj natančno to pomeni. Vendar je širitev storitve zmanjšala družbeni pomen tega razločka. Običajna izkušnja, ki jo zagotavlja splošno zdravstveno varstvo, zajema vse, razen majhne manjšine na vrhu in se širi prek pomembnih razrednih meja v sredini hierarhije. Obenem se je zagotovljeni minimum dvignil tako visoko, da je beseda »minimum« postala napačno poimenovanje. Vsaj namen je, da se približa razumnemu maksimumu, pri katerem posebne ugodnosti, ki si jih lahko privoščijo bogataši, ne bodo kaj več kot šopirjenje in razkošje. Zagotovljena storitev in ne kupljena storitev postane norma socialne blaginje. Nekateri ljudje mislijo, da v takšnih okoliščinah neodvisni sektor ne more prav dolgo preživeti. Če izgine, se bodo nebotičniki spremenili v bungalove. Če zdajšnji sistem preživi in doseže svoje ideale, bi lahko rezultate opisali kot bungalov, ki ga obdajajo arhitekturno nepomembni stolpiči.

Koristi v obliki storitve imajo tudi to lastnost, da se ne da natančno definirati pravice državljana. Kvalitativni element je prevelik. Zagotovi se lahko trohica pravic, ki se lahko zakonsko uveljavijo, vendar je za državljana pomembna vrhnja gradnja legitimnih pričakovanj. Dokaj lahko je omogočiti vsakemu otroku pod določeno starostno mejo, da prebije zahtevano število ur v šoli. Veliko težje je zadovoljiti legitimno pričakovanje, da bodo izobraževanje izvajali usposobljeni učitelji v razredih zmerne velikosti. Vsak državljan lahko obišče zdravnika. Veliko težje pa je zagotoviti, da bo ustrezno zdravljen. In tako odkrijemo, da zakon ni odločilni korak, ki neko politiko neposredno uveljavlja, temveč čedalje bolj dobiva naravo deklaracije politike, za katero se upa, da se bo nekoč uveljavila v praksi. Takoj pomislimo na okrajne kolidže in zdravstvene centre. Stopnja napredka je odvisna od obsega nacionalnih virov in njihove porazdelitve med tekmujočimi zahtevami. Niti ne more država preprosto predvideti, koliko bo stalo, da izpolni svoje dolžnosti – pričakovana raven storitev raste, kar je v napredni družbi neizogibno, dolžnosti pa so tako čedalje večje. Cilj se nenehno izmika in morda se mu država nikoli ne bo mogla približati. Sledi, da se morajo individualne pravice podrediti nacionalnim načrtom.

Pričakovanja, ki so uradno priznana kot legitimna, niso zahteve, ki jih je treba zadovoljiti v vsakem primeru, ki je predstavljen. Postanejo podrobnosti v načrtu za življenje skupnosti. Država je zavezana skupnosti kot celoti, v primeru neizpolnjevanja se slednja obrne na parlament ali lokalni odbor, ni zavezana posamezniku, ki se obrne na sodišče ali vsaj na navidezno sodišče. Vzdrževanje poštenega ravnovesja med temi kolektivnimi in individualnimi elementi je odločilnega pomena za demokratično socialistično državo.

[...]

Drugi in pomembnejši primer je na področju izobraževanja, ki tudi ilustrira mojo prejšnjo trditev o ravnotežju med individualnimi in kolektivnimi socialnimi pravicami. V prvi fazi našega javnega izobraževanja so bile pravice minimalne in enake. Kot pa smo videli, je bila pravici dodana dolžnost, ne samo zato, ker ima državljan poleg pravice tudi dolžnost do sebe, da razvije vse, kar je v njem – dolžnost, ki je niti otrok niti starši ne morejo polno ceniti – ampak zato, ker je družba spoznala, da potrebuje izobraženo prebivalstvo. V resnici so devetnajsto stoletje obtožili, da na osnovno izobraževanje gleda le kot na sredstvo, s katerim se kapitalističnim delodajalcem zagotavljajo boljši delavci, na višje šolstvo pa kot na instrument za večanje moči naroda, da lahko tekmuje s svojimi industrijskimi tekmeči. In morda ste opazili, da so nedavne študije izobraževalnih priložnosti v predvojnih letih skušale razkriti obseg socialne potrate, kot tudi protestirati proti kratenju naravnih človekovih pravic.

V drugi fazi naše zgodovine izobraževanja, ki se je začela leta 1902, so uradno sprejeli izobraževalno lestvico kot pomemben, čeprav še vedno majhen del sistema. Vendar je ravnotežje med kolektivnimi in individualnimi pravicami ostalo dokaj enako. Država je odločala, kaj lahko porabi za brezplačno srednje in višje izobraževanje, in otroci so tekmovali za omejeno število prostih mest. Nihče se ni pretvarjal, da bo nadaljevalno izobraževanje zagotovljeno vsem, ki bi jim lahko koristilo, in ni se priznavala nobena absolutna naravna pravica do izobrazbe v okviru človekovih sposobnosti. Vendar so v tretji fazi, ki se je začela leta 1944, individualnim pravicam navidezno dali prednost. Tekmovanje za omejena mesta naj bi nadomestila selekcija in porazdelitev na ustrezna mesta, ki naj bi jih bilo dovolj za vse, vsaj na srednješolski ravni. V zakonu iz leta 1944 je del, ki pravi, da ponudba srednjih šol ne bo zadovoljiva, dokler se ne »omogoči vsem učencem priložnost za izobraževanje, ki ponuja takšno raznolikost pouka in usposabljanja, ki je zaželena glede na njihove različne starosti, sposobnosti in nadarjenost«. Težko bi odločneje izrazili spoštovanje individualnih pravic. Vseeno pa se sprašujem, ali bo tako tudi v praksi.

Če bi šolski sistem lahko obravnaval učenca povsem kot cilj sam po sebi in dojemal izobraževanje kot dajanje vrednosti, ki jo bo človek lahko polno užival ne glede na njegov položaj v prihodnosti, potem je mogoče oblikovati načrt izobraževanja tako, kot zahtevajo individualne potrebe, ne glede na vse druge zahteve. Vem pa, da je danes izobraževanje tesno povezano s poklicem in vsaj ena njegovih vrednosti, ki jih pričakuje učenec, je kvalifikacija za zaposlitev na primerni ravni. Če ne bo prišlo do velikih sprememb, je verjetno, da bodo načrt izobraževanja prilagodili zahtevam zaposlovanja. Razmerja med gimnazijami, tehničnimi in modernimi srednjimi šolami se ne da določiti dobro, ne da bi upoštevali razmerje med službami, ki jih prinašajo šole. In ravnovesje med dvema sistemoma je morda treba poiskati tako, da bo pravično do samega učenca. Če fant, ki dobi gimnazijsko izobrazbo, potem lahko dobi samo službo za moderno šolo, bo čutil zamero in imel občutek, da je prevaran. Zelo je zaželeno, da se ta drža spremeni, tako da bo fant v takšnih okoliščinah hvaležen za svojo izobrazbo in ne bo zamerljiv v službi. Vendar izvedba takšne spremembe ni lahka naloga.

Ne vidim, da bi se vezi, ki vežejo izobrazbo in službo, kaj rahljale. Nasprotno, videti so čedalje močnejše. Veliko in čedalje več spoštovanja se namenja spričevalom, vpisu na univerzo, diplomam kot kvalifikacijam za zaposlitev, njihova svežina z leti ne izgine. Štiridesetletnika se lahko ocenjuje po uspehu pri izpitu, ki ga je opravljal kot petnajstletnik. Vozovnica, ki jo dobiš, ko zapustiš šolo ali kolidž, velja za vse življenje. Človek z vozovnico za tretji razred, ki pozneje meni, da je sposoben dobiti sedež v prvem razredu, slednjega ne bo dobil, četudi je pripravljen plačati razliko. To ne bi bilo pošteno do drugih. Iti mora na začetek in ponovno rezervirati sedež s tem, da opravi predpisani izpit. In malo verjetno je, da mu bo država plačala povratno vozovnico. To seveda ne drži za celotno področje zaposlovanja, vendar je dokaj točen opis njegovega velikega in pomembnega dela, katerega širjenje se nenehno zagovarja. Pred kratkim sem na primer prebral članek, ki je pozival, da bi se vsak kandidat za upravno ali vodstveno službo v podjetju moral kvalificirati s tem, da »opravi sprejemni izpit na univerzi ali drug enakovreden izpit«. Ta razvoj je deloma rezultat sistematizacije tehnik v čedalje bolj poklicnih, napol poklicnih in strokovnih službah, čeprav moram priznati, da so zame nekatere trditve tako imenovanih poklicnih teles, češ da imajo samo one ezoterične veščine in znanje, dokaj puhle. Vendar se to ohranja tudi z rafiniranjem procesa selekcije v samem izobraževalnem sistemu. Bolj ko je samozavestna trditev izobraževalnega sistema, da lahko preseje človeški material v zgodnjih letih življenja, bolj se mobilnost koncentrira v teh letih, posledično pa je pozneje bolj omejena.

Pravica državljana v tem procesu selekcije in mobilnosti je pravica do enakih možnosti. Njen namen je odpraviti dedne privilegije. Pravzaprav je enaka pravica, da si prepoznan kot neenakovreden. V zgodnjih fazah vzpostavljanja takšnega sistema je glavni učinek seveda ta, da se razkrijejo skrite enakosti – da se omogoči revnemu fantu pokazati, da ni slabši od bogatega. Vendar je končni rezultat struktura neenakega statusa, ki se dodeli neenakim sposobnostim. Proces se včasih povezuje z idejo laissez faire individualizmom, vendar je v izobraževalnem sistemu to stvar načrtovanja. Proces, v katerem se razkrijejo sposobnosti, vplivi, katerim so izpostavljene, testi, s katerimi se merijo, in pravice, ki se dobijo na podlagi testov – vse to se načrtuje. Enake možnosti se ponudijo vsem otrokom, ki pridejo v osnovno šolo, vendar so v zgodnjih letih po navadi razdeljeni v tri skupine – najboljši, povprečni in zaostali. Priložnost že postaja neenaka in možnosti otrok se ožijo. Približno pri enajstih jih spet testirajo, najbrž to opravi skupina učiteljev, izpraševalcev in psihologov. Noben od teh ni nezmožljiv, vendar včasih iz treh minusov dobimo en plus. Sledi klasifikacija za porazdelitev v tri tipe srednjih šol. Priložnost postane še bolj nee-

naka in možnost za nadaljnje izobraževanje dobi le izbrana peščica. Nekateri od teh ga bodo deležni po ponovnem testiranju. Na koncu se mešanica semen, ki je šla prvotno v stroj, pojavi v obliki lepo etiketiranih paketov, v katerih so semena, ki se bodo sadila v primernih vrtovih.

Ta opis sem namenoma spisal v jeziku cinizma, da bi poudaril tole – ne glede na to, kako iskrena je lahko želja izobraževalnih oblasti, da bi ponudile dovolj pestrosti za zadovoljevanje vseh individualnih potreb, morajo v tako množični storitvi uporabiti ponavljajočo se klasifikacijo v skupine, tej pa na vsaki stopnji sledi asimilacija znotraj vsake skupine in diferenciacija med skupinami. Natančno tako se vedno oblikujejo družbeni razredi v fluidni družbi. Razlike znotraj vsakega razreda se zanemarijo kot nepomembne, razlike med razredi pa se napihujejo. Tako se lastnosti, ki so v resnici neprekinjeno raztegnjene vzdolž lestvice, uporabijo za ustvarjanje hierarhije skupin, vsaka ima svoj lastni značaj in status. Glavne poteze tega sistema so neizogibne, njegove prednosti, še posebno odprava dednih privilegijev, pa močno odtehtajo naključne pomanjkljivosti. Slednje se lahko napade in kroti tako, da se poskrbi za čim več priložnosti za pomisleke glede klasifikacije, tako v samem izobraževalnem sistemu kot v poznejšem življenju.

Pomemben sklep v mojem razpravljanju je, da državljanstvo prek izobraževanja v odnosu z zaposlitveno strukturo deluje kot instrument družbene stratifikacije. Ni razloga, da bi to obžalovali, vendar se moramo zavedati posledic. Status, ki ga pridobiš z izobraževanjem, odneseš v svet in ima žig legitimnosti, ker ga je dodelila institucija, ki je vzpostavljena zato, da državljanu zagotovi njegove pravice. Kar ponuja trg, se lahko meri, če to primerjamo z zahtevami statusa. Če pride do velikega razhajanja, bodo posledični poskusi za njegovo odpravo dobili obliko razprave o socialnih pravicah in ne pogajanja o ekonomski vrednosti. In morda že obstaja resno razhajanje med pričakovanji tistih, ki dosežejo drugo polovico osnovne šole, in statusom nefizičnih služb, ki so jim po navadi dosojene.

Prej sem dejal, da sta v dvajsetem stoletju državljanstvo in kapitalistični razredni sistem v vojni. Morda se sliši pretirano, vendar je povsem jasno, da prvi vsiljuje modifikacije slednjemu. Vendar ne moremo domnevati, da je stratificirani statusni sistem, ki se tihotapi v državljanstvo, tujek v ekonomskem svetu zunaj, čeprav je status načelo, ki je v konfliktu s pogodbo. Socialne pravice v svoji moderni obliki implicirajo vdiranje statusa v pogodbo, podrejanje tržne cene socialni pravičnosti, nadomestitev prostega pogajanja z deklaracijo o pravicah. Pa so ta načela povsem tuja praksi današnjega trga, ali pa so že tam, vkopane v samem sistemu pogodb? Mislim, da je jasno, da so.

[...]

Sklepi

Skušal sem pokazati, kako državljanstvo in druge sile zunaj njega spreminjajo vzorec družbene neenakosti. Da dokončam sliko, bom zdaj moral pregledati celoto rezultatov za strukturo družbenega razreda. Nedvomno so veliki, lahko da neenakosti, ki jih dovoljuje ali celo oblikuje državljanstvo, nič več ne pomenijo razrednih razlik v pomenu, v kakršnem se izraz uporablja za pretekle družbe. Če pa bi hotel proučiti to vprašanje, bi naredil novo predavanje, ki bi ga najbrž sestavljala mešanica suhoparnih statističnih podatkov z nejasnim pomenom in pomenljive sodbe dvomljive vrednosti. Naše nepoznavanje tega predmeta je pač brezmejno. Zato je za sloves sociologije najbrž dobro, da se moram omejiti na nekaj omahujočih opažanj, ki so se mi porodila, ko sem skušal odgovoriti na štiri vprašanja, ki sem jih zastavil na koncu uvoda v mojo razpravo.

Poiskati moramo kombinirane učinke treh dejavnikov. Prvi je zgostitev lestvice porazdelitve dohodka na obeh straneh. Drugi je veliko širjenje področja skupne kulture in skupne izkušnje. Tretji pa je obogatitev univerzalnega statusa državljanstva, ki se kombinira s priznavanjem in stabiliziranjem določenih statusnih razlik predvsem s pomočjo povezanih sistemov izobraževanja in zaposlovanja. Prva dva sta omogočila tretjega. Statusne razlike lahko dobijo žig legitimnosti v okviru demokratičnega državljanstva, če se ne zarežejo pregloboko, temveč do njih pride v populaciji, ki jo združuje ena sama civilizacija, in s pogojem, da niso izraz dednih privilegijev. To pomeni, da se neenakosti lahko tolerirajo znotraj v temelju egalitarne družbe, če niso dinamične – če ne ustvarjajo spodbud, ki bi bile posledica nezadovoljstva in občutka, da »ta vrsta življenja zame ni dovolj dobra« ali »Odločen sem, da sinu prihranim to, skozi kar sem moral sam«. Vendar se tista vrsta neenakosti, ki jo zagovarja Bela knjiga, lahko opraviči samo, če je dinamična in če zagotavlja spodbudo za spreminjanje in izboljševanje. Tako lahko dokaže, da neenakosti, ki jih dovoljuje ali celo oblikuje državljanstvo, ne bodo delovale v ekonomskem pogledu kot sile, ki vplivajo na prosto porazdelitev delovne sile. Ali da družbena stratifikacija vztraja, vendar družbena ambicija ni več normalen pojav ter postane vzorec deviantnega vedenja – če uporabim sociološki žargon.

Če se stvari razvijejo do tu, spoznamo, da je bilo edino preostalo gonilo s konsistentnim porazdelitvenim učinkom delovne sile po hierarhiji ekonomskih ravni ambicija šolarja, da se dobro odreže pri pouku, opravi izpite in se povzpne po izobraževalni lestvici. In če bi realizirali uradni cilj zagotoviti »enakost ugleda« med tremi tipi srednjih šol, bi lahko v veliki meri izgubili tudi to. Takšen bi bil skrajni rezultat vzpostavljanja družbenih razmer, v katerih bi bil vsak človek zadovoljen s svojim položajem v življenju, h kateremu ga je z veseljem pozvalo državljanstvo.

S tem sem odgovoril na dve od mojih štirih vprašanj, na prvo in zadnje. Vprašal sem, ali je sociološka hipoteza, latentna v Marshallovem spisu, danes veljavna – hipoteza, po kateri obstaja neka vrsta temeljne človeške enakosti, ki je povezana s polnim članstvom v skupnosti, kar ni nekonsistentno z vrhno zgradbo ekonomske neenakosti. Vprašal sem tudi, ali je obstajala kakšna omejitev zdajšnje težnje po družbeni enakosti, ki je inherentna v načelih, ki vladajo gibanju. Odgovarjam, da je postalo ohranjanje ekonomskih neenakosti težavnejše zaradi obogatitve statusa državljanstva. Zanje je manj prostora in čedalje več je verjetnosti, da se jim postavimo po robu. Vendar trenutno nedvomno izhajamo iz domneve, da je hipoteza veljavna. In ta domneva zagotavlja odgovor na drugo vprašanje. Ne težimo k popolni enakosti. Gibanje za egalitarnost ima svoje inherentne omejitve. Vendar je gibanje dvojno. Delno operira skozi državljanstvo in delno skozi ekonomski sistem. V obeh primerih je namen odstraniti tiste neenakosti, ki jih ne moremo imeti za legitimne, vendar je standard legitimnosti drugačen. V prvem primeru je to standard družbene pravičnosti, v slednjem pa družbena pravičnost v kombinaciji z ekonomsko nujnostjo. Torej je mogoče, da neenakosti, ki jih dovoljujeta ti dve polovici gibanja, ne bodo sovpadale. Razredne razlike, ki nimajo ustrezne ekonomske funkcije, lahko preživijo, prav tako ekonomske razlike, ki se ne ujemajo s sprejetimi razrednimi razlikami.

Moje tretje vprašanje se je nanašalo na spreminjanje ravnovesja med pravicami in dolžnostmi. Pravice so se namnožile in so natančne. Vsak posameznik dobro ve, kaj je upravičen zahtevati. Dolžnost, katere opravljanje je povsem očitno in neposredno potrebno za udeležanje pravice, je dolžnost plačevanja davkov in zavarovanj. Ker je to obvezno, ne pride do nobenega izražanja volje, niti ne vključuje kakšnega občutja lojalnosti. Izobraževanje in služenje vojske sta prav tako obvezna. Druge dolžnosti so nejasne in so vključene v splošno dolžnost živeti kot dober državljan, ki po svojih močeh prispeva k blaginji skupnosti. Vendar je skupnost tako

²¹ B. Mandeville: *The Fable of the Bees*, 6. izdaja, (1732), str. 213.

²² *The Times*, 19. november 1948

velika, da je ta dolžnost videti oddaljena in neresnična. Nadvse pomembna je dolžnost delati, vendar je učinek dela enega človeka za blaginjo celotne skupnosti tako neznatno majhen, da mu je težko verjeti, da bo storil kaj prida škode, če se mu odreče ali ga zmanjša.

Ko je družbene odnose uravnavala pogodba, niso priznavali dolžnosti delati. Če je delal ali ne – to je bila stvar posameznika. Če je izbral brezdelje in revščino, je to lahko počel po mili volji, da le ni bil v nadlogo. Če je bil sposoben živeti v brezdelju udobno, se je nanj gledalo kot na aristokrata in ne kot na lenuha, zavidali so mu in ga občudovali. Ko je bilo gospodarstvo te države v procesu preoblikovanja v tovrstni sistem, so bili ljudje močno zaskrbljeni, ali bo na voljo dovolj dela. Gonilne sile skupinskega običaja in uredb je bilo treba nadomestiti s spodbudo osebnega okoriščanja in močno so dvomili, da bi se lahko zanesli na takšno spodbudo. To pojasnjuje Colquhounove poglede na revščino in jedrnato pripombo Mandevilla, da delavci »nimajo ničesar, s čimer bi jih pripravili do uporabnosti, razen njihovih potreb, ki jih je pametno zadovoljevati, vendar bi bilo noro, če bi jih ozdravili za vedno«. ²¹ In v osemnajstem stoletju so bile njihove potrebe dokaj skromne. Uravnavale so jih utrjene razredne življenjske navade in ni bilo neprekinjene lestvice dvigajoče se življenjske ravni porabe, ki bi spodbudila delavce k temu, da bi več zaslužili in tako plačevali za več stvari, ki so jih želeli, a si jih niso mogli privoščiti – na primer radio, kolo, obisk kina ali dopust na morju. Naslednji komentar pisatelja iz leta 1728 je le en primer od mnogih v istem tonu in lahko je temeljil na dobrem opazanju. »Ljudje pri dnu,« pravi, »delajo samo za svoj vsakdanji kruh; če do njega lahko pridejo s tremi dnevi dela na teden, bodo druge tri dni imeli dopust ali pa bodo sami določili ceno svojega dela.« In če so se odločili za slednje, se je od njih na splošno pričakovalo, da bodo dodatni denar porabili za pijačo, ki je bila edino splošno dostopno razkošje. Splošen dvig življenjske ravni je povzročil, da se je ta fenomen, ali nekaj njemu podobnega, ponovno pojavil v sodobni družbi, čeprav zdaj cigarete igrajo pomembnejšo vlogo kot pijača.

Ni preprosto znova oživiti občutek osebne dolžnosti, da delaš – v novi obliki, v kateri je v spremstvu državljanstva. Tega ne olajša dejstvo, da bistvena dolžnost ni to, da imaš službo in jo obdržiš, saj je to pri polni zaposlenosti sorazmerno preprosto, temveč da delaš s srcem in trdo. Standard za merjenje trdega dela pa je močno raztegljiv. Uspešno apeliranje na dolžnosti državljanstva se lahko izvede v izrednem stanju, vendar duh Dunkirka ne more biti stalna poteza katerekoli civilizacije. Kljub temu skušajo sindikalni voditelji vlti občutek te splošne dolžnosti. Na konferenci 18. novembra lani je gospod Tanner omenil »imperativno dolžnost na obeh straneh industrije, da polno prispevata k rehabilitaciji nacionalnega gospodarstva in okrevanju sveta«. ²² Vendar je nacionalna skupnost prevelika in preveč oddaljena, da bi navdihnila takšno lojalnost in da bi iz nje lahko naredili stalno gonilno silo. Zato veliko ljudi misli, da rešitev našega problema tiči v razvijanju bolj omejenih lojalnosti, lojalnosti lokalni skupnosti in še posebej delovni skupini. V tej zadnji obliki lahko industrijsko državljanstvo, ki razvija svoje dolžnosti vse do osnovnih enot proizvodnje, zagotovi nekaj vitalnosti, ki je, kot kaže, na splošno primanjkuje državljanstvu.

Končno sem prišel do drugega od mojih štirih vprašanj, ki ni bilo toliko vprašanje kot trditev. Poudaril sem, da je Marshall sklenil, da ukrepi, ki se oblikujejo za dviganje splošne ravni civilizacije delavcev, ne smejo posegati v svobodo trga. Če bi posegali vanjo, bi se jih morda ne dalo ločiti od socializma. In dejal sem, da so to omejitve politike takrat opustili. Socialistične ukrepe v Marshallovem smislu so sprejele vse politične stranke. To je privedlo do občega mesta, da je treba konflikt med egalitarnimi ukrepi in prostim trgom proučiti ob vsakem poskusu, da bi prenesli Marshallovo sociološko hipotezo v sodobne čase.

Tega velikanskega področja sem se dotaknil v več točkah in v tem sklepnem povzetku se bom omejil na en vidik problema.

Poenotena civilizacija, ki naredi družbene neenakosti sprejemljive in grozi, da jim bo odvzela ekonomske funkcije, se doseže s progresivnim ločevanjem realnih in denarnih dohodkov. To je seveda očitno v glavnih socialnih službah, kot sta zdravstvo in izobraževanje, ki ponujata ugodnosti brez kakršnegakoli ad hoc plačila. Pri štipendijah in pravni pomoči se cene določajo po denarnih dohodkih, tako da realni dohodek ostane sorazmerno konstanten, vsaj kolikor nanj vplivajo tovrstne potrebe. Omejevanje najemnin v kombinaciji z zagotovljeno pravico do posesti doseže enak učinek z drugačnimi sredstvi. Prav tako to v različnih stopnjah dosežejo racioniranje, subvencije za hrano, blago za široko potrošnjo in nadzor cen. Prednosti, ki jih prinese večji denarni dohodek, ne izginejo, ampak se zožijo na omejeno področje porabe.

Ravno sem spregovoril o konvencionalni hierarhiji strukture plač. Tu se pomen pripisuje razlikam v denarnem dohodku in od večjega zaslužka se pričakuje, da bo dal realne in znatne prednosti, ki jih seveda še vedno daje kljub trendu izenačevanja realnih dohodkov. Vendar sem prepričan, da je pomen razlik v plačah delno simbolne narave. Delujejo kot etikete, ki se lepijo na industrijski status, ne samo kot instrumenti pristne ekonomske stratifikacije. In vidimo tudi, da se znamenja sprejemanja tega sistema ekonomske neenakosti s strani samih delavcev – še posebno tistih, ki so dokaj pri dnu lestvice – včasih nevtralizirajo z zahtevami po večji enakosti v zvezi s tistimi oblikami realnega uživanja, ki se ne plačujejo iz plač. Manualni delavci lahko kot pravično in ustrezno sprejmejo to, da zaslužijo manj denarja kot uradniki na določeni stopnji, vendar mezdni delavci lahko zahtevajo enako splošno udobje, kot ga uživajo plačani uradniki, ker naj bi to odsevalo temeljno enakost vseh državljanov, ne pa razlike v zasluhkah ali kotiranju služb. Če menedžer lahko dobi dan dopusta za ogled nogometne tekme, zakaj tega ne bi mogel dobiti delavec? Skupno uživanje je skupna pravica.

Nedavne študije mnenj odraslih in otrok so odkrile, da če se vprašanje postavi s splošnimi pojmi, zanimanje za to, da bi zaslužili veliko denarja, pojema. Po moje to ni tako samo zaradi težkega bremena progresivnega obdavčevanja, temveč tudi zaradi implicitnega prepričanja, da mora družba zajamčiti (in da bo zajamčila) vse nujne stvari za spodobno in varno življenje na vsaki ravni, ne glede na to, koliko denarja zaslužiš. V populaciji srednješolcev, ki jih je anketiral Bristolski inštitut za izobraževanje, jih je 86 odstotkov hotelo dobiti zanimivo službo s spodobno plačo in samo devet odstotkov službo, s katero bi veliko zaslužili. In povprečni inteligenčni količnik v drugi skupini je bil za 16 točk nižji kot v prvi.²³ V anketi, ki jo je izvedel Britanski javnomnenjski inštitut, je 23 odstotkov vprašanih hotelo kar se da visoke plače, 73 odstotkov pa jih je dalo prednost varnosti pri nižjih plačah.²⁴ Vendar bi si človek mislil, da večina ljudi na določeno vprašanje o njihovem trenutnem stanju vedno odgovori, da si želijo več denarja, kot ga v resnici dobijo. Druga anketa, ki so jo opravili novembra 1947, napeljuje na misel, da je celo to pričakovanje pretirano. Enainpetdeset odstotkov vprašanih je reklo, da njihov zasluhek dosega ali presega raven, ki zadostuje za zadovoljevanje družinskih potreb, samo 45 odstotkov jih je odgovorilo, da zaslužijo premalo. Mnenja o tem se na različnih socialnih ravneh gotovo razlikujejo. Razredi, ki so s socialnimi službami največ pridobili in v katerih realni dohodek na splošno raste, se najbrž manj ozirajo na razlike v denarnih dohodkih. Vendar moramo biti pripravljeni, da naletimo na druge reakcije v tem delu srednjih razredov, v katerih je vzorec denarnih dohodkov trenutno najbolj opazno neskladen, medtem ko elementi civiliziranega življenja, ki so jih tradicionalno najbolj cenili, postajajo nedosegljivi z denarnimi dohodki, ki so na voljo – niti z nobenim drugim sredstvom.

²⁵ L. Robbins: *The Economic Problem in Peace and War*, str. 9.

²⁶ *Ibid.*, str. 16.

Splošno poanto je omenil profesor Robbins, ko je tu predaval pred dvema letoma. »Sledimo politiki,« je dejal, »ki nasprotuje sama sebi in se sama sabotira. Nižamo obdavčevanje in hočemo uvesti, kjer se le da, sisteme plačevanja, ki fluktuirajo z iznosom. Obenem pa naše določanje cen in posledični sistem racioniranja navdihujejo egalitarna načela. Rezultat je, da od obojega dobimo najslabše.«²⁵ Spet: »prepričanje, da je v normalnih časih še posebno pametno poskusiti zmešati načela in ohranjati egalitaren sistem realnih dohodkov skupaj z egalitarnim sistemom denarnih prihodkov, se mi zdi nekako simpliste.«²⁶ Da, morda za ekonomista, če skuša presoditi položaj po logiki tržnega gospodarstva. Ne nujno pa tudi za sociologa, ki ve, da družbenega vedenja ne uravnava logika in da človeška družba lahko naredi izdaten obed iz dušenega paradoksa, ne da bi si pokvarila prebavo – vsaj kar za nekaj časa. Politika morda v resnici sploh ni simpliste, temveč je subtilna; novotarska aplikacija stare maksime *divide et impera* – naščuvaš drugega proti drugemu, da imaš mir. Pa pustimo šalo, beseda simpliste namiguje, da je antinomija zgolj rezultat zmedenega razmišljanja vladajoče kaste in da slednji, potem ko doživi razsvetljenje, ne bo moglo nič preprečiti, da spremeni svoje ravnanje. Sam nasprotno menim, da ta konflikt načel izhaja iz samih korenin našega družbenega reda v zdajšnji fazi razvoja demokratičnega državljanstva. Očitne nekonsistentnosti so v resnici vir stabilnosti, ki se doseže prek kompromisa, ki ga ne narekuje logika. Ta faza se ne bo nadaljevala v nedogled. Lahko da nekateri konflikti v našem družbenem sistemu postajajo preostri, da bi kompromis lahko prav dolgo dosegal svoj namen. Toda če hočemo pomagati pri njihovem reševanju, moramo poskusiti razumeti njihovo globljo naravo in se zavedati močnih in silovitih učinkov, ki bi jih proizvedel kakršenkoli ihtav poskus obrniti zdajšnje in nedavne trende. Namen teh mojih predavanj je bil, da malo osvetlim en element, ki je po moje temeljnega pomena – učinek hitro razvijajočega se koncepta pravic državljanstva na strukturo družbene neenakosti.

Prevedel Primož Trobevšek

T. H. Marshall in raziskovanje državljanstva-kot-pravic

Uvod

Eden najbolj relevantnih preglednih znanstvenih člankov na področju državljanstva avtorjev Willa Kymlicke in Wayna Normana (1994) je pomenljivo naslovljen z besedami *Return of the Citizen*. V njem avtorja nazorno poudarjata ponovno povečevanje zanimanja za državljanstvo, čeprav se je konec sedemdesetih let zdelo najboljšo mesto za ta fenomen smetišče zgodovine. Državljanstvo je nepričakovano postalo eno ključnih gesel v znanstveni literaturi z začetkom devetdesetih let prejšnjega stoletja, kar je posledica spleta različnih dejavnikov, tako na ravni teorije kot tudi na ravni tektonskih družbenopolitičnih sprememb, ki sta jih prinesli zadnji dve desetletji (glej Kymlicka in Norman, 1994; Nyers, 2007; Janoski, 1998; Heater, 1999; Turner, 1993). V prid tej tezi je tudi ugotovitev urednikov ugledne znanstvene revije *Citizenship Studies*, da je več kot polovica literature na tem področju plod akademskih prizadevanj po letu 1990 (Isin in Turner, 2002: 9). Vendarle pa v marsičem pomembno prelomnico v teoriji državljanstva pomeni leto 1950, ko je Thomas Humphrey Marshall prvič objavil svojo razpravo o državljanstvu in družbenem razredu. Čeprav je omenjena razprava v marsičem anahronizem za sodobno teorijo državljanstva, pa vendarle ni mogoče zavrnilo dejstva, da je Marshall še vedno eden najbolj citiranih avtorjev na tem področju. Baza *Web of Science*, ki je raziskovalcem vse prepogosto znana iz napačnih razlogov, namreč kaže, da je Marshall citiran v skoraj desetini vseh del na temo državljanstva.¹

Marshallova povojna revitalizacija državljanstva, ki temelji na kontinuumu med pomanjkanjem in solidarnostjo, primarno posega na sociološko pomensko področje državljanstva, ki ga zaznamuje dihotomija državljan–marginalizirana oseba in iskanje mehanizmov za generiranje družbene kohezije (Mindus, 2007). Marshallovih razprav namreč ne gre brati zunaj konteksta keynesijanske misli, saj pravzaprav predstavljajo enega od vidikov keynesijanskih strategij za bla-

¹ T. H. Marshall je citiran v 8,4 odstotka od 8699 znanstvenih člankov na temo državljanstva, ki so bili objavljeni v znanstvenih revijah, indeksiranih v bazah *Science Citation Index Expanded*, *Social Sciences Citation Index in Arts and Humanities Citation Index* (Thomson Reuters, 2011). Ob tem velja poudariti, da omenjeni podatki zajemajo članke, objavljene šele po letu 1970, to je dve desetletji po tem, ko je bila Marshallova študija objavljena in izpostavljena kritikam.

ženje brezposelnosti, tj. preprečevanje družbenega nezadovoljstva, ki so ga povzročile posledice druge svetovne vojne (Turner, 2009). Iskanje temeljnih pogojev, ki omogočajo aktivno državljanstvo ter razumevanje pravice do pravic skozi socialno državljanstvo, odlikujejo Marshallova dela in so pomembno zaznamovala tudi njegove sodobnike (npr. Barbaleta in Cricka) ter celotno misel o socialni politiki in njenih učinkih v pogojih kapitalistične družbe. S prepričanjem, da je državljanstvo v principu instrument zagotavljanja polnega in enakega članstva v skupnosti (Kymlicka in Norman, 1994: 354), ki se zagotavlja z obširnimi podeljevanjem državljanskih pravic, predvsem skozi pravico do minimalnega prerazdelitvenega deleža in pravico živeti kot civilizirano bitje, je Marshall ustoličil sintagmo državljanstvo-kot-pravice in zaznamoval povojno razumevanje liberalnodemokratskega modela socialne države (ibid.). Z zagotavljanjem civilnih, političnih in socialnih pravic je namreč socialna država zagotavljala, da se je vsak član družbe lahko počutil kot njen polni in enakopravni član.

V nadaljevanju prispevka si bomo poglobljevali relevantnost Marshallovega prispevka na področju državljanstva, tako z vidika teorije kot tudi analitičnih nastavkov za empirično raziskovanje. V tej luči bomo tudi predstavili uporabnost Marshallove slavne triade državljanskih pravic na primeru nadnacionalne regulacije državljanstva in na primeru mednarodne primerjave nacionalnih državljanstev.

Marshall in liberalna tradicija državljanstva

Faulks (2000: 56) liberalizem označuje kot tradicijo, ki je prežeta z dualizmi. Eden teh se manifestira v napetostih v odnosu posameznik–skupnost, saj je državljanstvo primarno definirano kot skupek pravic s funkcijo zaščite posameznikove avtonomije. Od tod napetost, ki v veliki meri pojasnjuje ambivalenten odnos liberalizma do konceptov dolžnosti, demokracije in tudi do socialnih pravic. Skrajno individualistično razumevanje posameznika kot racionalnega in atomiziranega akterja namreč določa agentocentrično razlago človeškega delovanja, ki je slepa za vpliv strukture na izbiro akterjev (npr. rasa, razredna pripadnost, spol) (ibid.). Podobno učinkuje diada javno–zasebno, ki v marsičem oblikuje neenakosti v praksi, saj so odnosi na trgu zaščiteni pred vmešavanjem države s paleto civilnih pravic. Le-te so pogosto označene kot naravne pravice in razumljene kot antipod socialnim pravicam (glej Nozick, 1974).

Marshall je v marsičem poskrbel za prelom v teoriji državljanstva, saj je utemeljil državljanstvo v kontekstu popolne pripadnosti posameznika skupnosti (Bulmer in Rees, 1996). Ta se zagotavlja skozi tri vrste državljanskih pravic in institucije, ki jim dajejo družbeno podobo. Marshall se v državljanski literaturi pogosto omenja samostojno, zunaj eksplicitnega navezovanja na liberalno tradicijo (npr. Shafir, 1998), saj je kljub poudarjanju državljanstva-kot-pravic s svojim prispevkom na področju socialnih pravic močno zaznamoval liberalno tradicijo v socialnodemokratski smeri. Njegova misel, ki je pogosto označena tudi kot socialni liberalizem (npr. Shafir, 1998; Heater, 1999; Faulks, 2000), je prežeta z vizijo državljanstva kot orodja v iskanju ravnotežja med zahtevami alokacije in integracije (Turner, 1993). Marshall je z najodmevnejšo razlago državljanstva-kot-pravic po drugi svetovni vojni (Kymlicka in Norman, 1994: 354) ustoličil državljanstvo kot mehanizem za zagotavljanje polnega in enakega članstva. Skozi podeljevanje in zagotavljanje državljanskih pravic naj bi namreč obstoječe družbene (razredne) neenakosti postale sprejemljive (Marshall, 1992: 6). Enakost, ki je dosežena skozi podeljevanje in zagotavljanje državljanskih pravic, je tako po Marshallu združljiva z neenakostmi družbenih

razredov. Tako državljanstvo postane legitimacijski dejavnik družbene (razredne) neenakosti in relativizira v teoriji izpostavljene napetosti državljanstva s kapitalizmom (Marshall in Bottomore, 1992: 18).

Marshallova delitev državljanstva oziroma zaznava državljskih pravic na tri skupine (glej Marshall, 1950: 10–27) je eden najodmevnejših delov njegovega prispevka k teoriji državljanstva. Prvi del triade državljskih pravic so civilne pravice (civilno državljanstvo), ki so nepogrešljive za zagotavljanje individualne svobode. Med te med drugim spadajo: pravica do osebne svobode, svobode govora, misli, veroizpovedi, pravica do osebne lastnine, pravica do pravno veljavnih pogodb in pravica do pravne obrambe drugih pravic itd. Drugi del triade so politične pravice (politično državljanstvo), ki zajemajo pravico do participacije v organih politične oblasti in njenega izvajanja, bodisi kot predstavnik bodisi kot volivec. Zadnji, tretji del triade pravic so socialne pravice (socialno državljanstvo), ki se raztezajo vse od pravice do minimalne ekonomske blaginje ter socialne varnosti in pravice do soudeležbe pri družbeni dediščini pa vse do pravice do življenja na dostojni ravni in v skladu s prevladujočimi standardi družbe. Institucije, tesno povezane z zadnjo skupino pravic, so predvsem izobraževalni sistem in socialne službe. Marshall ugotavlja, da so se omenjeni trije sklopi pravic razvijali pretežno v različnih fazah, zato je deležen tudi ostrih kritik (glej Turner, 2009).

Pri Marshallovi triadi državljskih pravic je treba posebej omeniti različen značaj političnih in civilnih pravic na eni strani ter socialnih na drugi. Prve je namreč lažje natančno definirati kot druge, saj se zadnje nanašajo predvsem na kakovost življenja, ki jo je izredno težko predpisati. Marshallova nagnjenost k področju socialnih pravic ter njihovega vpliva na družbeno enakost (Heater, 1999: 13) se jasno manifestira v njegovem pripisovanju močnega vpliva socialne politike na politično in civilno državljanstvo (Marshall in Bottomore, 1992: 21). Civilne in politične pravice imajo namreč po Marshallu jasen limit, ki je v veliki meri določen s posameznikovim socialnim položajem in izobrazbo, saj naj bi zadnja močno vplivala na kompetentno rabo političnih in civilnih pravic. Marshallova socialnodemokratska misel tako jasno presega konvencionalne poglede na državljanstvo kot primarno politično zadevo (Shafir, 1998: 13) in pomeni tudi preskok od enodimenzionalnih in statičnih normativnih pristopov. Državljanstvo naj bi namreč skozi proces ekspanzije državljskih pravic postajalo trdnejše in bogatejše, saj naj bi nove pravice nenehno krepile učinek že obstoječih ter tako tudi odpravljale hibe vsakokratnih državljskih režimov, kar se je v praksi izkazalo za neutemeljeno.

Marshallova misel je tako s svojo odmevnostjo hkrati naletela tudi na ostre kritike, ki se nanašajo tako na teoretsko problematičnost njegovega pogleda kot na neskladje z dejanskim stanjem v družbi. Posebej je treba omeniti levičarske kritike, ki trdijo, da tovrstna konceptualizacija državljanstva bistveno ne spreminja osnovne strukture neenakosti v kapitalistični družbi, saj državljanstvo ni temeljiteje poseglo v premoženjske pravice (npr. Mann, 1987). Podobno kritično gledajo na Marshalla feministični tokovi, saj je njegovo razumevanje državljanstva spolno »slepo« ter tako le reproducira zapostavljeno vlogo žensk v družbi (npr. Siim, 2000; Lister, 1997). Marshallove teoretske pomanjkljivosti Turner (2009) strne v štiri točke. Prvič, Marshallu očita odsotnost koherentne in konsistentne analize vzročnih mehanizmov, ki so povzročili ekspanzijo državljanstva. Drugič, očita mu pretirano vztrajanje pri državljanstvu kot uniformnem in koherentnem konceptu ter posledično odsotnost primerjalne študije različnih evolucijskih poti različnih državljanstev. Tretja in četrta pomanjkljivost Marshallove misli pa je tudi najbolj temeljno zaznamovala prevladujoča dva sklopa njegovih kritik (Kymlicka in Norman, 1994: 355). Marshall se namreč skorajda ne dotakne državljskih dolžnosti, saj njegova teorija pred-

videva bolj ali manj pasivne državljane, ki so varovani pred nepredvidljivostjo trga s sistemom univerzalnih socialnih pravic. Poleg omenjene pasivnosti državljskega telesa, kar je v osnovi kontradiktorno z antično grško vizijo aktivnega državljanja, pa v Marshallovi misli manjkajo rasne, etnične in kulturne razlike v odnosu do nacionalnega državljanstva (tj. državljanstva v pogojih nacionalne države – glej Brubaker, 1996). Številnim zgoraj navedenim kritikam navkljub pa je Marshallova misel še vedno zelo uporabno orodje za raziskovanje državljanstva. Ta vidik podrobneje predstavljamo v nadaljevanju.

Raziskovanje državljanstva-kot-pravic

Državljanstvo se skozi zgodovino močno navezuje na koncept pravic, ki je še posebej v ospredju, začeni z razumevanjem državljanstva v antičnem Rimu. Že slednje je namreč jasno ločevalo med zasebnimi pravicami in javnimi pravicami posameznika. Razcvet koncepta pravic pa so vendarle naznanili novoveški procesi individualizma, liberalizma, industrializacije, urbanizacije in uveljavitve liberalnodemokratskih načel, kar v precejšnji meri določa tudi pogosto redukcijo državljanstva na koncept pravic. Kymlicka in Norman (1994: 354) opozarjata, da je sodobno razumevanje državljanstva skoraj popolnoma determinirano s področjem pravic, kar je poleg očitane pasivnosti tudi ena najpogostejših kritik liberalne tradicije državljanstva.

Izpostavljenim kritikam navkljub so državljske pravice postale priročno orodje za raziskovanje državljanstva, hkrati pa so zelo koristen vir informacij tudi pri merjenju demokracije, države blaginje itd. Vendarle pa je področje pravic in posledično državljanstvo-kot-pravice težko merljivo, saj pomeni širok in dinamičen okvir raziskovanja. Raziskovanje državljskih pravic je v politični znanosti, kot tudi širom družboslovja, močno zaznamovano prav z Marshallovo triado državljskih pravic, ki vse do danes ostaja ena temeljnih platform študij s fokusom na pravicah. Joppke (2007) v svoji vplivni razpravi o transformaciji državljanstva naslavlja prav dimenzijo pravic, ki temelji na dediščini Marshallove poveljne sociologije kot ene izmed dveh prevladujočih tokov razprav o državljanstvu v zadnjih desetletjih. Pri tem je sicer pomembno poudariti, da pomena pravic in državljanstva ne sovpadata ves čas, saj predvsem Soysalova (1994) s svojim postnacionalnim članstvom in s tem povezanim povečanim pomenom režima človekovih pravic pravzaprav ostaja v dimenziji pravic, hkrati pa relativizira nacionalni koncept državljanstva. Zato je ena alternativnih oblik raziskovanja pravic tudi skozi generacije človekovih pravic, ki ima veliko pomanjkljivosti, predvsem po plati implementacije oziroma – po Marshallovo – z vidika institucij, ki jim dajejo družbeno podobo. Od tod razmeroma precejšnja navezava Soysalove na (nacionalno) državo, katere pomen za zagotavljanje univerzalnih človekovih pravic je prepoznala že Hannah Arendt (1951).

Vendarle pa je Marshall naletel na kritike tudi z vidika njegovega koncipiranja državljskih pravic na slavno triado civilne-politične-socialne. Številni kritiki (npr. Giddens, 1982, 1989; Bendix, 1964; Turner, 1986; Barbalet, 1988) so namreč opozorili na slabost Marshallove triade državljskih pravic v nezmožnosti zaobjetja nekaterih pravic v obstoječe razrede (npr. pravico do kolektivnih pogajanj, pravico do delavskih svetov, pravico do soodločanja na delovnem mestu) (Janoski, 1998: 29). Marshall je namreč za razred omenjenih pravic uporabil residualno kategorijo, ki jo je poimenoval »sekundarni sistem industrijskega državljanstva«, kamor je umestil področje dogovarjanja in pogajanj o pravicah in dolžnostih med akterji na trgu. Tovrstni »izhod v sili« v obliki paralelnega in hkrati nadomestnega sistema blaginje, ki naj bi

prek uveljavljanja socialnih pravic vodil do ekonomske demokracije, je med akademsko srenjo požel precej neodobravanja, saj je Marshall kategorijo industrijskega državljanstva pustil zunaj področja državljanskih pravic. Giddens (1982) razume Marshallovo industrijsko državljanstvo kot podaljšek civilnih pravic, kot nekakšne ekonomske civilne pravice, kar pa tudi ni bilo sprejeto s splošnim odobravanjem (Janoski, 1998). Po drugi strani Barbalet (1988) postavi industrijske pravice ob bok političnim pravicam, saj prepozna njihov aktivni potencial, kljub temu pa iz bojazni prevelike razredne opredeljenosti industrijskih pravic le-teh ne vključi v kontekst državljanskih pravic. Z Marshallovo opredelitvijo industrijskega državljanstva ni pomirjen niti Held (1989), saj jasno izpostavlja specifičnost industrijskih pravic, ki pa jih kljub zadržkom umešča med socialne pravice.

Jasno rešitev, ki hkrati pomeni tudi prelom z Marshallovo triado državljanskih pravic, predstavi Janoski (1998: 28–51), ki odkrito zavrne Marshallovo tipologijo. Janoski si pri svoji konceptualizaciji pomaga z Bendixovo (1964: 77–78) delitvijo pravic na tiste, ki predpostavljajo aktivnost, in druge, ki imajo za posledico pasivnost državljanov. Nekatere pravice posameznika namreč pustijo pasivnega, saj so mu omogočene v obliki upravičenj. Te se od prvih ločijo predvsem po nezmožnosti ustvarjanja pravic, tj. odsotnosti kapacitete spreminjanja obstoječe strukture pravic skozi aktivno izrabljanje pravic. Janoski (1998: 30) alternativno kategorizacijo državljanskih pravic generira s križanjem Bendixove delitve aktivno/pasivno z delitvijo javno/zasebno, ki se nanaša na intervencije v posameznikovo ekonomsko blaginjo doma in na delovnem mestu ter na generiranje pravic pretežno na področju trga. Slednja delitev v slovenskem jeziku deluje nekoliko nerodno, saj je tipologija državljanskih pravic na javne in zasebne zaradi okoliščin državljanstva v antičnem Rimu vezana predvsem na nepolitični kontekst in ni nujno ekonomske narave. Zato predlagamo terminološko ustrežnejše poimenovanje delitve po ekonomskem oziroma neekonomskem značaju. S tovrstnim presekom med diadama aktivno/pasivno in ekonomsko/neekonomsko se ponudi prostor za novo, četrto kategorijo državljanskih pravic, ki jih Janoski (ibid.) poimenuje participativne pravice.

Preglednica 1: Alternativna klasifikacija državljanskih pravic

Značaj pravic	neekonomski	ekonomski
pasivne	1. civilne	3. socialne
aktivne	2. politične	4. participativne

Vir: Prirejeno po Janoski (1998: 30)

Po predstavljeni tipologiji so civilne pravice prva kategorija pravic, ki jo navadno opredeljujemo s svoboščinami posameznika in jo lahko ob upoštevanju nekaterih specifik umestimo med pasivne pravice neekonomske narave. Drugo kategorijo, politične pravice, umeščamo med pravice aktivnega tipa, ki v svojih temeljih prav tako izkazujejo neekonomsko naravo. Socialne pravice se od prej omenjenih kategorij precej razlikujejo, na kar je opozarjal že Marshall, saj gre za javno intervencijo v sfero posameznikovega (zasebnega) življenja z namenom zagotavljanja minimalnega standarda posameznikove eksistence skozi izpolnjevanje zahtev, za katere se je zavezala država. Novost poprej prestavljenega križanja diad so participativne pravice, saj gre v tem primeru za kategorijo, ki je bila do zdaj potisnjena na obrobje državljanstva, bodisi kot residualna kategorija državljanskih pravic bodisi kot tujek zunaj njih. Kategorija participa-

tivnih pravic je po naravi ekonomska kategorija, ki predvideva aktivno delovanje, pri čemer je v ospredju državna uvedba pravic, ki posegajo na področje regulacije trga in javnega sektorja. Najbolj konvencionalne oblike tovrstnih pravic so participacija pri odločanju o nadzoru nad trgov, organizacijami in kapitalom, pravice intervencije v trg dela, participacija pri odločanju delovnih organizacij, delavska in javna participacija pri odločitvah o investiranju in kapitalskih tokovih itd. (glej Janoski, 1998: 30).

Participativne pravice lahko glede na akterje in neposrednost udeležbe razvrstimo v tri ločene kategorije (Janoski, 1998: 33). Za prvo obliko participativnih pravic je značilna posredna participacija, saj v tem primeru vlada poseduje moč, da z intervencijami na trg dela, kapitalске trge in v organizacije trga zavaruje interese državljanov. Ta oblika označuje najšibkejšo obliko participacije državljanov, saj njihove interese v tem primeru zastopajo izvoljeni predstavniki na političnih položajih. Druga oblika participativnih pravic so pravice neposredne participacije delavcev, klientov ali potrošnikov, ki imajo dostop do soodločanja prek delavskih svetov oziroma podobnih organov. Tretja oblika participativnih pravic pa je nekakšna vmesna stopnja med intervencijo (posrednim zastopstvom) in neposrednim zastopstvom prek delavskih organov ali sindikatov, saj pomeni pravice skupinske participacije tako delavcev kot kapitala v kvazi državnih strukturah. Primer tega bi bila skupinska zastopstva v organih socialnega partnerstva (npr. ekonomsko-socialni svet).

Iz povedanega je jasno, da državljske pravice niso enodimenzionalna kategorija, saj različne opredelitve državljskih pravic ločujejo med pravicami različne narave. Čeprav neoliberalni guruji, kot npr. Nozick (1974), res govorijo le o eni kategoriji pravic – individualnih svoboščinah – na splošno velja več klasifikacij. Tista, ki lepo povezuje Marshallovo idejo z bolj dovršenimi klasifikacijami, je Hohfeldova (1978) tipologija pravic, ki le-te deli na svoboščine, pooblastila (zmožnosti), upravičenja in imunitete. Svoboščine so vzporednica Marshallovim civilnim pravicam in lahko veljajo brez potrebe po angažiranosti drugih ter so bolj odprte. Tu gre predvsem za svobodne odločitve državljana, ki pa so pogojene s toleranco drugih državljanov ter državo, ki te svobodne odločitve ščiti. Pooblastila (zmožnosti), ki so praviloma proceduralne narave, sovpadajo s političnimi ter participativnimi pravicami in zajemajo pravice sodelovanja posameznikov in skupin skozi skupno akcijo. Pooblastila so združena oblika nadzora nad drugimi, ki za dejansko delovanje potrebujejo aktivno sodelovanje državljanov ali skupin državljanov. Upravičenja, ki sovpadajo s kategorijo socialnih pravic, inherentno zahtevajo vzajemno dolžnost drugih do spoštovanja in zaščite teh pravic. Upravičenja tako implicitno zahtevajo sodelovanje oziroma pristanek drugih, kar jih dela po značaju enako multilateralne kot pooblastila. Po drugi strani svoboščine jasno zrcalijo svoj unilateralizem, ki je še posebej blizu neoliberalnemu toku. Imunitete so specifična kategorija in so pravzaprav izvzetosti/oprostitve od univerzalnosti pravic, zato se lahko o njih govori kot o državljskih pravicah le v kontekstu, ko so podeljene za namen doseganja splošne blaginje državljske skupnosti.

Seveda so državljske pravice le ena plat medalje, ki je v novem veku na področju razumevanja državljanstva močno prerasla plat dolžnosti. Dolžnosti v dobi individualizma, liberalne demokracije in intenzivnih človeških migracij pogosto veljajo za element prisile in totalitarizma, vendar pa razprave s konca prejšnjega in začetka tega tisočletja močno poudarjajo nevarnosti pomanjkanja koncepta dolžnosti v družbi. Na pomen državljskih dolžnosti je ne nazadnje opozoril tudi Marshall. Po njegovem mnenju državljske dolžnosti ne bi smele biti izvzete ob sklicevanju na državljanstvo z namenom izkoriščanja državljskih pravic (Marshall in Bottomore, 1992). Vendarle pa v sodobnih liberalnih demokracijah, ki koncept dolžnosti

postavljajo v ozadje,² naravo posamezne državljanske ureditve najlaže identificiramo skozi prizmo pravic. To velja še zlasti za specifično in unikatno ureditev državljanstva Evropske unije (EU), katerega odsotnost predpisanih državljskih dolžnosti je pravzaprav ena pglavitnih značilnosti (glej Shaw, 2007; Deželan, 2010). V primeru državljanstva EU je tako še posebno uporabna Marshallova triada državljskih pravic, saj osnovni pogodbeni korpus pravic državljanstva EU izvira iz dela civilnih in političnih pravic, medtem ko bi na civilne in participativne pravice lahko gledali predvsem skozi prizmo drugih pravic (npr. delavcev) (glej Shaw 1997, 2007). Po drugi strani se raziskovanje državljanstva skozi državljanske pravice kaže za plodno v mednarodnem primerjalnem raziskovanju, kar bomo ponazorili s kratko študijo v nadaljevanju članka.

Tipologija pravic kot analitično orodje za empirično raziskovanje

Merjenje državljskih pravic je zahteven raziskovalni zalogaj, saj se je, poleg z že omenjenimi izzivi, treba soočiti tudi s pastmi mednarodnega primerjalnega raziskovanja. Te se pogosto zrcalijo v pomanjkanju podatkov ter zahodnoevropocentričnosti podatkovnih baz, ki so na voljo.³ Raziskovanje državljskih pravic in dolžnosti je povezano tudi s problemom implementacije, saj je jasno, da so po svetu marsikatero zagotovljene državljanske pravice kršene oziroma se ne izvajajo. Izhajajoč iz tega je logično, da normativna ureditev držav na področju državljanstva ni edini merodajni dejavnik ureditve državljanstva v družbi. Kljub vsemu ne smemo popolnoma zanemariti zakonodajnega okvira posamezne države na proučevanem področju. Foweraker in Landman (1997: 19) poudarjata, da je čedalje večje uveljavljanje doktrine človekovih pravic, ki temelji na razvoju mednarodnega prava in ne toliko na specifičnih nacionalnih zakonodajah, pripomoglo k vse večjemu spoštovanju normativnih ureditev koncepta državljanstva. Države naj bi namreč postale bolj pozorne na izpolnjevanje zagotovil, ki so jih vnesle v lastne pravne rede in obljubile lastnim političnim skupnostim. V ta namen je treba analizirati tako normativno (de iure) ureditev kot dejansko (de facto) stanje, saj formalne zaveze pogosto ne uživajo dovolj politične volje, da se začnejo tudi izpolnjevati. Po mnenju Wiarde (v Foweraker in Landman, 1997: 21) primerjava normativnih ureditev posameznih držav ni nujno smiselna, saj nekatere države v svoje ustavne rede zapisujejo zgolj cilje družbe v prihodnosti, ki v danem trenutku pomenijo zgolj idealizem. Od tod izvira ugotovitev, da bi bilo zmotno pripisovati prevelik pomen izključno normativni ureditvi brez upoštevanja drugih kazalcev ter krivično diskrepanco med normativnim stanjem in stanjem v praksi a priori pripisovati slabi implementacijski kapaciteti držav, saj je pogosta slabost golih normativnih podatkov nizka stopnja medsystemske veljavnosti (Foweraker in Landman, 1997: 21). Zato je pri raziskovanju državljanstva kot državljanskih pravic smotrno za protiutež uporabiti indikatorje uveljavljanja pravic v praksi (de facto stanje). Vir podatkov za tovrstne analize ponujajo mednarodne zbirke kazalcev uspešnosti in razvitosti.⁴

² Janowitz (1980: 123) kot splošno sprejet nabor dolžnosti v razvitih demokracijah omenja predvsem dolžnost plačevanja davkov.

³ Mednarodne baze podatkov so pogosta tarča kritik na račun pristranskosti. To velja predvsem za podatke mednarodnih finančnih institucij, izjeme pa niso niti različni »akademski« kazalci (npr. etnocentrizem, vgrajen v indeks političnih pravic Charlesa Humana, etična spornost povezave ekonomskih kazalcev s kazalci človekovih pravic *Poročila o človeškem napredku*, ki ga izdaja Program Združenih narodov za razvoj) (Foweraker in Landman, 1997).

⁴ Npr. Poročilo o človeškem napredku Programa ZN za razvoj, Svoboda po svetu Freedom House, Globalno konkurenčno poročilo Svetovnega ekonomskega foruma, Ekonomska svoboda po svetu Fraserjevega inštituta, Svetovni indikatorji vladavine Svetovne banke, Indeks ekonomske svobode Heritage fundacije, Svetovni razvojni indikatorji Svetovne banke, Indeks demokracije hiše The Economist.

⁵ V našem primeru smo glede na kriterij dostopnosti podatkov izbrali 30 držav. To so: Avstralija, Avstrija, Belgija, Bolgarija, Češka, Čile, Danska, Filipini, Finska, Francija, Irska, Južna Afrika, Južna Koreja, Kanada, Latvija, Madžarska, Mehika, Nemčija, Nizozemska, Norveška, Nova Zelandija, Poljska, Rusija, Slovaška, Slovenija, Španija, Švedska, Švica, Velika Britanija in Združene države Amerike.

⁶ *The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), International Migration, Integration and Social Cohesion Network (IMISCOE), CIA World Factbook in United States Office of Personnel Management Investigations Service.*

⁷ Indeksi na tej točki analize preprosto pomenijo povprečno vrednost spremenljivk po posameznih kategorijah, saj nam tip spremenljivk (binomske) analize *de iure* stanja to tudi omogoča brez standardizacije. Agregatne indekse smo tvorili s preprostim seštevkom indeksov posameznih kategorij pravic in dolžnosti.

De iure državljske pravice

Pregled državljskih pravic začenjamo z vpogledom v *de iure* državljske pravice za izbrane države.⁵ Za analizo *de iure* plati smo uporabili 63 izbranih binomskih spremenljivk identificiranih pravic (glej prilogo 1), ki smo jih generirali na podlagi dostopnih podatkov o podpisih in ratifikacijah mednarodnih konvencij s področja državljanstva mednarodnih organizacij in specializiranih agencij ter na podlagi zbirke podatkov različnih raziskovalnih in nadzornih institucij.⁶ Izbrane spremenljivke smo s pomočjo Gardnerjevih (1997) osemnajstih znamenj državljanstva in vsebinske analize Medjube et al. (2008) razporedili v zgoraj predstavljene štiri kategorije državljskih pravic. Za vsako izmed kategorij pravic smo tvorili indeks⁷ ter agregatno mero.

Izsledki analize *de iure* državljskih pravic kažejo, da lahko ob upoštevanju zgoraj navedenih omejitev sklepanja iz normativnih ureditev potegnemo nekaj iztočnic glede proučevanih držav. Iz pregleda civilnih pravic ugotovimo, da so s tega stališča daleč najmanj »prijazne« do svojih državljanov ZDA, kar je v veliki meri posledica ignoriranja dokumentov mednarodnega prava s področja državljskih pravic. Po primerjalno manjši predanosti normativnemu priznavanju civilnih pravic sledijo države tretjega vala demokratizacije (glej Huntington, 1993), pri čemer v našem

vzorcju prevladujejo države srednje in vzhodne Evrope (Latvija, Rusija, Poljska, Madžarska). Sem se umeščajo še Filipini, Južna Koreja, Čile in Južna Afrika. Nekje v sredino se uvrščajo stare države članice EU in anglosaksonske demokracije (Nova Zelandija, Avstralija, Kanada), vrh pa pričakovano tvorijo skandinavske države in Nizozemska. Presenetljivo visoko se uvršča Mehika ter do neke mere Slovenija in predvsem Slovaška. Razloge za to je mogoče iskati na več mestih, pri Mehiki predvsem v ustavnem idealizmu, pri Slovaški in Sloveniji pa v visoki »normativni« zavesti poprejšnjih nedemokratskih režimov ter procesih evropeizacije.

Po političnih pravicah se izbrane države porazdeljujejo podobno kot po civilnih, kljub temu pa opazimo nekaj jasnih razlik. To velja za Švico, ki se po političnih pravicah uvršča precej nižje, kar lahko povežemo z zaprtostjo na področju državljanstva, ki se odraža tudi na področju političnih pravic. Hkrati švicarska (kon)federalna ureditev precej diskrecijskih pristojnosti za urejanje tega področja prepušča ožjim teritorialnim enotam (občine, kantoni). Neupoštevaje ZDA najnižjo stopnjo političnih pravic na normativni ravni ponovno izkazujejo vzhodnoevropske države, sledi pa jim blok neevropskih držav (Čile, Filipini, Južna Koreja). Hkrati moramo poudariti, da skandinavske države na primeru političnih pravic ne tvorijo koherentnega bloka, saj so enakomerno porazdeljene po lestvici. Anglosaksonske države kažejo višjo stopnjo političnih pravic, presenetljivo visoko raven pa ponovno izkazujejo tudi Mehika, Slovaška in Slovenija.

Na področju *de iure* socialnih pravic se v še večji meri potrjuje naša pričakovanja, saj najnižjo normativno raven socialnih pravic izkazujejo ZDA, Rusija in Južna Afrika. Vendarle pa tudi druge anglosaksonske države ne izkazujejo precej višje ravni socialnih pravic. Za omenjene države z močno liberalno tradicijo namreč velja manjša pozornost socialnim pravicam in večji poudarek na individualni svobodi. Spodnjo polovico zaključujejo nekdanje socialistične države z izjemo Češke, Slovaške in Slovenije, v zgornji polovici kontinuuma pa so domala vse uveljavljene evropske

demokracije. Nepričakovano visoko raven socialnih pravic lahko ponovno opazimo na primeru Slovaške in Slovenije, kar pa je posledica ratifikacije večine relevantnih dokumentov Mednarodne organizacije dela. Najvišje se uvrščajo Nizozemska in skandinavske države. Po drugi strani področje participativnih državljskih pravic pokaže nekaj razlik v porazdelitvi držav v primerjavi s socialnimi pravicami, saj so pravice intervencije na trgu dela, pravice udeležbe znotraj podjetij in pravice kontrole kapitala še bolj izrazito nakazale gibanja, ki smo jih lahko delno uzrli že na področju socialnih pravic. Kontinuum participativnih pravic jasno kaže nizko de iure raven v primeru anglosaksonskih držav, ki so tradicionalno bolj usmerjene k liberalnemu urejanju gospodarstva oziroma večji tržni svobodi. Po tej kategoriji omenjene države izkazujejo vidno nižjo raven participativnih pravic kot tiste nekdanje socialistične države, ki so se pri prejšnjih treh kategorijah pravic uvrščale blizu dna. V spodnji polovici ostajajo tudi Južna Afrika, Čile in Južna Koreja. Po drugi strani se v zgornjo polovico lestvice uvrščajo razvite evropske demokracije ter Filipini, Bolgarija in Mehika, za katere bomo lahko visoko raven verificirali šele ob pregledu de facto kategorij. V vrh lestvice se uvrščajo skandinavske države, vendarle pa so jim enakovredno ob bok postavljene Slovenija, Španija, Slovaška in Francija, kar si je mogoče razlagati predvsem v kontekstu močne tradicije delavskih gibanj in sindikalizma. Slovaška se je z nedavnimi koraki v smeri pospešene ekonomske liberalizacije odmaknila od ravni, ki jo izkazuje na tem kontinuumu.

⁸ Kot poglobljitno pomanjkljivost Gastilove lestvice so kritiki navajali predvsem institucionalno kontaminacijo, ki naj bi bila z večšojne mere *pravic-v-praksi* odpravljena (Foweraker in Landman, 1997: 56).

⁹ Podatkovni viri za našo bazo podatkov in generiranje spremenljivk o *de facto* državljskih pravicah in dolžnostih so bili: *World Economic Forum: The Global Competitiveness Report*; *Freedom of the Press: A Global Survey of Media Independence*; *Freedom of the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*; *Worldwide Governance Indicators*; *Worldwide Press Freedom Index*; *Economic Freedom of the World*; *Women in National Parliaments*; *Doing Business*; *Index of Economic Freedom*; *World Development Indicators (WDI) Online*; *Human Development Report*.

De facto državljske pravice

Drugo plat raziskovanja državljskih pravic predstavlja analiza dejanskega stanja zagotavljanja pravic državljanom. Merjenje pravic-v-praksi oziroma v našem primeru de facto državljskih pravic je v politični znanosti precej uveljavljena praksa, katere eden najpogosteje omenjenih začetnikov je Raymond Gastil s svojo mero političnih in civilnih svoboščin (Foweraker in Landman, 1997: 55). Njegov vpliv je še danes viden na lestvicah Freedom House, ki raven različnih kategorij državljskih pravic meri po izvorni Gastilovi lestvici. Seveda je tudi omenjena lestvica postala tarča kritik, saj je izkazovala nekatere pomanjkljivosti.⁸ Gastilova lestvica je postala povod za oblikovanje množice mer pravic-v-praksi (npr. Fitzgibbon-Johnsonova, Duff in McCamantova, Aratova, Humanina). Na podlagi 58 izbranih spremenljivk (glej prilogo 2), ki smo jih pridobili iz različnih mednarodnih baz podatkov ter dokumentov mednarodnih organizacij,⁹ smo oblikovali mero pravic-v-praksi za izbrane države. Za vsako izmed kategorij pravic smo ponovno tvorili indeks ter agregatno mero.

Že ob bežnem pogledu na indikator de facto civilnih pravic ugotovimo, da se v veliki meri izničijo anomalije iz analize po de iure plati. Za de facto zagotavljanje civilnih državljskih pravic lahko rečemo, da najnižjo raven pričakovano izkazujejo države, ki naj bi imele tudi sicer večje težave z utrjevanjem demokracije (Rusija, Filipini, Mehika, Bolgarija, Južna Afrika). Sledi jim relativno kohezivna skupina nekdanjih socialističnih držav srednje in vzhodne Evrope, med katere sta se na kontinuum uvrstili tudi Španija in Južna Koreja. Morda presenetljivo visoko raven izkazuje Čile, ki je ob boku ZDA, za katere je bil premik iz najmanj državljsko »pri-

jaznega« mesta tudi pričakovan. V zgornjo polovico se uvrščajo utrjene evropske demokracije, poudariti pa velja višjo raven anglosaksonskih držav, ki so po dejanskem zagotavljanju civilnih pravic postavljene ob bok skandinavskim državam. De facto zagotavljanje političnih pravic kaže podobne rezultate, saj se ponovno oblikuje štiri do pet skupin držav, katerih uvrstitev je bila bolj ali manj pričakovana. Najmanj prijazne države glede na dejansko zagotavljanje političnih pravic so znova Rusija, Filipini in Mehika. Sledi jim relativno usklajen »postsocialistični blok«, kateremu so se pridružili še Čile, Južna Koreja in Južna Afrika. Pozitivno polovico lestvice standardiziranih spremenljivk začenja skupina utrjenih evropskih demokracij, vključujoč ZDA, Veliko Britanijo in Kanado. Nekoliko odstopata le Avstralija in Nova Zelandija, ki izkazujeja višjo raven zagotavljanja političnih pravic od drugih anglosaksonskih predstavnic. Vrh de facto razpoložljivosti političnih pravic zasedajo skandinavske države in Nizozemska.

Za indikator zagotavljanja de facto socialnih pravic bi lahko dejali, da ta kategorija še bolj jasno poudari identificirano polarnost. Evidentna je nizka raven zagotavljanja socialnih pravic Filipinov, Južne Afrike in Rusije, pri čemer jim sledi nekoliko dislocirana skupina Bolgarije, Čila in Mehike. Skupina postsocialističnih držav srednje in vzhodne Evrope ostaja relativno skupaj v spodnji polovici kontinuuma, kjer se jim pridružuje Južna Koreja, kar precej v pozitivno smer pa se jim je oddaljila Slovenija. Ta se uvršča v skupino anglosaksonskih držav, ki se jim pridružujejo tudi Španija, Švica in Irska. Sredino zgornjega dela lestvice zasedajo utrjene demokracije kontinentalne Evrope. Vrh tvorijo skandinavske države, kar pa je bilo glede na njihove politike države blaginje tudi pričakovati. Kar zadeva de facto participativne državljske pravice, so rezultati bolj razpršeni. Tako se na primer zaradi visoke stopnje spoštovanja individualne lastnine v povezavi z deregulacijo trga anglosaksonske države uvrščajo v spodnjo polovico, kamor se poleg njih uvrščajo nekdanje socialistične države ter Čile, Mehika, Bolgarija in Filipini. Kakor pri socialnih pravicah je precejšen odmik od skupine postsocialističnih držav zabeležen za Slovenijo, ki skupaj s Španijo, Francijo, Veliko Britanijo in Južno Afriko začenja zgornjo polovico lestvice. Zgornjo tretjino evidentno zasedajo skandinavske države in tiste, katerih značilnost je višja raven participacije delavcev v podjetjih, državni intervencionizem na trg delovne sile ter institucionalizirani tripartitni odnosi med delavci, gospodarstvom in državo. Občutno najvišjo raven izkazuje Nemčija.

Za agregatni pogled na zagotavljanje državljskih pravic bi lahko dejali, da se države na tej lestvici razvrščajo v skladu s pričakovanji. Tako najbolj negativno odstopata Rusija in Filipini, saj v primerjavi z drugimi državami izkazujeja občutno manjšo raven dejanskega zagotavljanja državljskih pravic. Po negativni plati izstopata tudi Mehika in Bolgarija, katerih zagotavljanje državljskih pravic tudi ni na zavidljivi ravni. Sledijo jim nekdanje socialistične države, ki skupaj z Južno Afriko, Južno Korejo in ZDA zapolnjujejo spodnjo polovico kontinuuma. Središčna točka je Slovenija, ki izkazuje najvišjo raven državljskih pravic med državami tretjega vala demokratizacije, vendarle pa zaostaja za anglosaksonskimi državami in Francijo, Švico, Belgijo in Irsko, ki zapolnjujejo tretjo četrtino lestvice. Občutno najvišjo raven dejanskega zagotavljanja državljskih pravic izkazujejo skandinavske države, ki okupirajo vrh lestvice, ter Nemčija, Nizozemska, Avstrija, ki zaokrožujejo zgornjo četrtino izbranih držav.

Sinteza

Pregled de iure in de facto kategorij državljskih pravic nam ponuja možnost potrditve/ovržbe nekaterih teoretskih predpostavk, ki jih v literaturi pogosto srečujemo. Na primer države, ki

se deklarirajo kot socialne države oziroma države blaginje, naj bi se visoko uvrščale predvsem na področju socialnih pravic, kar pa ni bilo pričakovati za (neo)liberalne države, kjer naj bi bil največji pomen namenjen civilnim pravicam. S pomočjo tovrstne analize je mogoče tudi identificirati raven implementacijskega deficita posameznih držav oziroma sposobnost posamezne države, da izpolnjuje zaveze, ki jih je dala državljanom ali mednarodni skupnosti. Pri tem seveda ni mogoče ločevati med mimikrijo in dejansko nesposobnostjo implementacije.

Če najprej pogledamo diado *de iure* – *de facto* za kategorijo civilnih pravic, je treba kot daleč najmanj prijazno državo omeniti Rusijo. Sledijo ji Filipini, Mehika in Bolgarija. Primera zase so ZDA in Južna Koreja. Ti državi kažeta povprečno raven dejanskega zagotavljanja civilnih pravic ob relativno nizki stopnji normativnih zavez. V vrh se po *de iure/de facto* civilnih državljanskih pravicah uvrščajo države Commonwealtha, skandinavske države in nekatere uveljavljene evropske demokracije (Nizozemska, Nemčija, Avstrija, Švica in Irska). Na primeru političnih državljanskih pravic se države porazdeljujejo podobno in ni opaziti tehtnejših sprememb med civilno in politično kategorijo pravic, kar pa je bilo vendarle tudi pričakovati. Že Marshall (1950) namreč politične in civilne pravice postavlja nasproti socialnim, češ da jih je lažje natančno definirati, saj se ne nanašajo neposredno na kakovost življenja. Podobno razmišlja tudi Janoski (1998), ki civilne in politične pravice kot neekonomske pravice postavlja ob bok ekonomskim, katerih ena izmed kategorij so tudi socialne pravice.

Na primeru porazdelitve držav glede *de iure* – *de facto* socialnih pravic ugotovimo, da so razlike med državami precej večje, kar je bilo pričakovati. Eden izmed razlogov za to tiči v visoki »ceni« socialnih pravic, ki jih vsaka država preprosto ni sposobna oziroma ni pripravljena financirati, hkrati pa lahko razlog temelji tudi v tipu sistema, ki je lahko preprosto bolj naravnani k mehanizmom trga in lastni pobudi posameznika, kjer so zaščitene predvsem civilne pravice. Pregled kaže, da se pri revnejših izbranih državah in državah nekdanjega vzhodnega bloka kljub jasnim normativnim zavezam kaže predvsem nezmožnost zagotavljanja socialnih pravic. Po drugi strani pa bolj liberalno usmerjene države ne kažejo pripravljenosti zagotavljanja visoke ravni socialnih pravic. V nasprotju z obema poloma so si pretežno skandinavske države naložile visoko raven socialnih pravic, ki jih bolj ali manj tudi v isti meri zagotavljajo.

Pri participativnih pravicah se trend še bolj zbistri kot na primeru socialnih pravic, saj ob dejstvu, da gre za pravice ekonomske narave, participativne pravice še bolj vplivajo na delovanje trga. Pri socialnih pravicah gre namreč za pasivno obliko pravic, kjer so posamezniki praviloma upravičeni do določenih bonitet in nadomestil, participativne pravice pa imajo naravo aktivnosti, saj posamezniku/državljanu/delavcu/klientu omogočajo aktivno udeležbo pri odločanju in delovanju. Na področju participativnih pravic najnižjo raven ponovno izkazujejo ekonomsko najšibkejšje izmed izbranih držav (Rusija, Bolgarija, Filipini). Sledijo jim ZDA in države tretjega vala demokratizacije, ki so bolj ali manj pomešane z državami Commonwealtha, pri čemer je edina opaznejša razlika med njimi v tem, da zadnje izkazujejo višjo stopnjo kongruence med *de iure* in *de facto* stanjem, kar utegne ponovno pomeniti preveliko ambicioznost držav tretjega vala demokratizacije v kontekstu dejanske sposobnosti zagotavljanja participativnih pravic. Najvišje ravni participativnih pravic izkazujejo skandinavske države ter Irska, Avstrija, Belgija, Nizozemska in Nemčija, pri čemer velja poudariti, da prve izkazujejo precej večjo skladnost normativnih zagotovil in dejanskih možnosti. Vendarle pa moramo v kontekstu participativnih pravic omeniti predvsem Nemčijo, ki izkazuje nesporno najvišjo raven dejanskega zagotavljanja pravic na področju trga dela, udeležbe pri odločanju o usodi delovnih organizacij, zaposlitvene varnosti ter nadzora nad kapitalom.

¹⁰ To so liberalni tok, ki izhaja iz liberalne tradicije državljanstva, socialnodemokrati (imenovan tudi socialno liberalni) tok, ki izhaja iz socialnodemokratske kritike liberalne tradicije državljanstva ter republikanski/komunitarni tok, ki izhaja iz republikanske tradicije državljanstva. V kontekstu zadnjega je treba omeniti, da mnogi uporabljajo ta termina kot sinonima, čeprav je lahko to tudi problematično (glej Deželan, 2009). Vendarle v kontekstu raziskovanja državljskih pravic ta dilema nima večje teže.

Premislek

Umestitev analiziranih držav v državljske tokove¹⁰ najbolje ponazarja uporabnost empiričnega raziskovanja ter hkrati opozarja na relevantnost nenehnega preverjanja ustaljenih teorij na področju državljanstva, ki ne živi zgolj v kontekstu akademskih razprav, saj se skozi to področje reflektirajo številni aktualni družbeni procesi z močnim vplivom na življenje državljanov in kakovost demokracije. Empirična analiza je omogočila identificirati skupine držav in jih povezati z omenjenimi tremi teoretskimi tokovi. To je evidentno tako z vidika *de iure* kot *de facto* pregleda državljskih pravic.

V prvem primeru (*de iure*) podajamo klasifikacijo držav, za katero se zavzemajo odločevalci ter družbenopolitične elite, ki nimajo nujno veliko skupnega z izkušnjami državljanov (pogled od zgoraj). Že iz bežnega pregleda rezultatov *de iure* klasifikacije ugotovimo, da se države razporejajo približno v štiri arbitrarno določene razrede. Prvi so republikanski/komunitarni režimi, kjer lahko zaznamo nizko stopnjo pravic. Za verifikacijo tega razreda bi bila potrebna tudi analiza dolžnosti (glej Deželan, 2008). V to skupino spadajo Filipini, Čile, Madžarska in Južna Afrika, saj pri omenjenih državah ni mogoče zaslediti relevantnejših vrednosti pravic. Drugi tip državljskih režimov po pregledu *de iure* kategorij pravic so liberalni režimi. Temeljni določevallec omenjenega režima je poudarek na kategoriji civilnih pravic, ki so v primerjavi z drugimi oblikami državljskih pravic postavljene močno v ospredje, kar posamezniku omogoča uveljavljanje lastnih interesov ob čim manjšem vmešavanju države oziroma skupnosti državljanov. Omenjeno konfiguracijo, čeprav le na *de iure* ravni, izkazujejo Bolgarija, Švica in anglosaksonske države. Tretji tip so t. i. mešani režimi, ki so vmesna stopnja med liberalnimi in socialnodemokratskimi režimi. Mešani režimi izkazujejo visoko stopnjo civilnih državljskih pravic ter precejšnje ravni pravic socialnega in participativnega tipa. Bistvena determinanta skupine držav mešanega tipa je zagotavljanje precej visoke ravni socialnih in participativnih pravic, vsaj na normativni ravni. Med režime omenjenega tipa se uvrščajo tudi sistemi, ki jih v kontekstu sistemov blaginje pogosto opredelijo za konservativne ali tradicionalne (Janoski, 1998: 242). Ti so Avstrija, Belgija, Francija in Nemčija, poleg omenjenih pa se v ta tip držav uvrščajo še Češka, Slovaška, Mehika, Irska ter Danska in Finska. V skupino socialnodemokratskega tipa se uvrščajo sistemi, ki zagotavljajo vsesplošno visoko raven državljskih pravic. Primarni poudarek v kontekstu omenjenih pravic je usmerjen na visoke ravni socialnih in participativnih pravic. Že pregovorno spadata med primere tovrstnih sistemov Švedska in Norveška, poleg omenjenih pa so se med sisteme socialnodemokratskega tipa uvrstile še Nizozemska, Španija in Slovenija. Predvsem pri zadnjih dveh smo že v kontekstu kongruence dejanskih in predpisanih pravic ter dolžnosti ugotovili, da so apetiti odločevalcev vendarle preveliki, kar se kaže v *de facto* delu analize.

Drugi del pregleda (*de facto* državljske pravice) kaže pet arbitrarno oblikovanih razredov. Kot prva skupina se kažejo države, katerih značilnost je nizka raven državljskih pravic. Države, ki se uvrščajo v to skupino, ne pomenijo utrjenih demokracij ter beležijo represivne vzorce delovanja. Omenjene države so Južna Afrika, Južna Koreja, Mehika, Filipini in Čile in bi jih lahko poimenovali državljski tip neutrjenih demokracij. Druga skupina so nekdanje socialistične države vzhodne in srednje Evrope, ki bi jo lahko poimenovali kot postsocialistični tip. Za omenjene države je kljub precejšnjim stopnjam na normativni ravni značilna nizka raven državljskih pravic. Tretji tip državljskih ureditev po *de facto* kazalcih so liberalni

režimi, kamor se uvrščajo ZDA, Švica, Avstralija, Kanada in Nova Zelandija. Omenjeni sistemi torej v precejšnji meri zagotavljajo tisto, kar tudi normativno obljublajo, pri tem pa velja omeniti, da gre za utrjene in razvite demokracije z dolgo demokratično tradicijo. Bistveni določevalci omenjenega tipa državljskih režimov je visoka raven civilnih pravic ob primerjalno nizkih ravneh socialnih in participativnih pravic. Značilnost četrtega tipa državljskih sistemov je kompromis med poudarkom na civilnih pravicah in vsesplošnim poudarkom na vseh kategorijah državljskih pravic, predvsem izpostavljač socialne in participativne pravice, kar je primer socialnodemokratskih sistemov. T. i. mešani sistemi ne zanemarjajo civilnih pravic, ki jih izrazito spodbujajo liberalni sistemi, prav tako pa zagotavljajo precejšnjo raven socialnih in participativnih pravic, ki zapostavljenim družbenim skupinam in posameznikom omogočajo lažjo integracijo v državljsko skupnost. Države, ki se uvrščajo v omenjeni tip sistemov, so Belgija, Francija, Velika Britanija in Irska, vse utrjene demokracije. Kot »pomanjkljivi mešani tip« bi lahko opredelili Slovenijo in Španijo, saj se oba sistema po proučevanih kazalcih razlikujeta od drugih tipov. Njun bistveni določevalci je zagotavljanje precejšnje ravni socialnih in participativnih pravic, hkrati pa slabo zagotavljata civilne pravice. Povprečnemu državljanu najbolj prijazen pa je socialnodemokratski tip državljskih sistemov, ki ga krasijo izjemno visoka raven dejanskega zagotavljanja vseh štirih kategorij državljskih pravic. Države, ki se uvrščajo v omenjeno skupino sistemov, so Nizozemska, Nemčija, Avstrija in vse skandinavske države.

Namesto sklepa

Empirično raziskovanje državljanstva-kot-pravic ponuja precejšnje izzive, ki ne izvirajo zgolj iz kompleksnega opredeljevanja državljskih pravic. Hibe mednarodnega primerjalnega raziskovanja in povezana težavnost pridobivanja kakovostnih podatkov to dejavnost naredijo le še zahtevnejšo. Vendarle pa se tovrstno raziskovanje pokaže za neprecenljivo ob širši refleksiji agregatnih kategorij, saj ponuja povezavo empiričnih podatkov z makroteoretskimi tokovi na področju teorije državljanstva in državljskih režimov. Splošno sprejeti tokovi državljanstva, ki na različne načine opredeljujejo razmerje med pravicami (in dolžnostmi), se namreč zrcalijo v pridobljenih empiričnih podatkih. Tako se teorija državljanstva jasno pokaže kot živo polje, ki ne temelji le na grško-rimskih antičnih opredelitvah ter (re)interpretacijah klasičnih in sodobnih avtorjev, temveč tudi na dejanski trenutni regulaciji delujočih državnih (in naddržavnih) sistemov ter položaja državljanov znotraj njih.

Empirična analiza je pokazala, da se socialne pravice v skladu z Marshallovo domnevo tesno povezujejo s civilnimi in političnimi pravicami na *de iure* in še posebej na *de facto* ravni. Po drugi strani sta razvidni tudi delitvi na diado civilne – politične pravice ter nekoliko manj izoblikovano diado socialne – participativne pravice, kar je bilo pravzaprav tudi že pričakovati iz Marshallove razprave o različni naravi civilnih in političnih pravic v primerjavi s socialnimi. Vendarle pa se je Marshallovo (1950) razumevanje državljskih pravic in njihovega vpliva na širše družbene sfere skozi našo analizo izkazalo tudi za problematično, saj je težko zaznati povezanost med visoko ravno socialnih pravic in državljsko identiteto (glej Deželan, 2008). Nekaj navedenih vzporednic na Marshallovo misel kaže na njegovo razdvojenost, ki jo bralci Marshalla čutijo ob prebiranju njegovih zgodovinsko, spolno in kulturno determiniranih razprav. Marshall danes v marsičem ni več niti aktualen niti veljaven. Veliko avtorjev se v zvezi s tem vedno znova sprašuje, ali je to sploh kdaj bil. Kljub ostrim in nenehnim kritikam pa je Marshall v vsaj dveh točkah zaznamoval

državljanstvo, ki se je po njegovih predavanjih na prelomu 20. stoletja temeljito spremenilo. Znova je utiril ta klasični koncept, ki se je temeljito spremenil v dobi revolucij ter ob rojstvu moderne države, hkrati pa tudi zapustil močan pečat v povezovanju za marsikoga diametralno nasprotnih konceptov (tj. civilnimi in političnimi pravicami na eni strani ter socialnimi na drugi) ter s tem dal liberalni tradiciji socialno noto. Njegova triada državljskih pravic tako pomeni začetek skorajda sleherne ekskurzije na področje raziskovanja državljanstva-kot-pravic.

Literatura

- ARENDR, H. (1951/1973): *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt.
- BARBALET, J. M. (1988): *Citizenship: Rights, Struggle and Class Inequality*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- BENDIX, R. (1964): *Nation-building and citizenship: studies of our changing social order*. Garden City, Anchor Books.
- BRAUBAKER, R. (1996): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge MA, London, Harvard University Press.
- BULMER, M. IN REES, A. M. (UR.) (1996): *Citizenship Today: The contemporary relevance of T. H. Marshall*. London, UCL Press.
- DEŽELAN, T. (2008): *Veljava sodobnih konceptov državljanstva: doktorska disertacija*. Ljubljana, T. Deželan.
- DEŽELAN, T. (2009): *Relevantnost tradicij državljanstva*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- DEŽELAN, T. (2010): *Naproti evropskemu federalizmu?: evolucija ideje državljanstva od mestnih republik do federalne države in konfederalnih struktur*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- FAULK, K. (2000): *Citizenship*. London in New York, Routledge.
- FLOWERAKER, J. IN LANDMAN, T. (1997): *Citizenship Rights and Social Movements: A Comparative and Statistical Analysis*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- GARDNER, J. P. (1997): *Hallmarks of Citizenship: A White Paper*. London, The Institute for Citizenship Studies in British Institute of International and Comparative Law.
- GIDDENS, A. (1982): *Profiles and Critiques in Social Theory*. London, Macmillan.
- GIDDENS, A. (1989): *A Reply to My Critics*. V *Social Theory of Modern Societies*, ur. Held in Thompson, strani. Cambridge, Cambridge University Press.
- HEATER, D. (1999): *What is Citizenship?* Cambridge, Polity Press.
- HELD, D. (1989): *Modeli demokracije*. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije.
- HOHFELD, W. (1978): *Fundamental Legal Conceptions*. Westport, Greenwood Press.
- HUNTINGTON, S. P. (1993): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, London, University of Oklahoma Press.
- ISIN, E. IN TURNER, B. S. (UR.) (2002): *Handbook of Citizenship Studies*. London in New York, Sage.
- JANOSKI, T. (1998): *Citizenship and Civil Society: A Framework of Rights and Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes*. Cambridge, New York, Cambridge University Press.
- JANOWITZ, M. (1980): *Observations on the Sociology of Citizenship: Obligations and Rights*. *Social Forces* 59(1): 1–24.
- JOPPE, C. (2007): *Beyond National Models: Civic Integration Policies for Immigrants in Western Europe*. *West European Politics* 30(1): 1–22.
- KYMLICKA, W. IN NORMAN W. (1994): *Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory*. *Ethics* 104(2): 352–381.

- LISTER, R. (1997): *Citizenship: Feminist Perspectives*. London, Macmillan.
- MARSHALL, T. H. (1950): *Citizenship and Social Class: And Other Essays*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MARSHALL, T. H. (1992): *Citizenship and Social Class*. V *Citizenship and Social Class*, ur. Marshall in Bottomore, 3–55. London, Sterling, Pluto Perspectives.
- MARSHALL, T. H. IN BOTTOMORE, T. (1992): *Citizenship and Social Class*. London, Sterling, Pluto Perspectives.
- MEDJOUBA, F., STEFANELLI, J. N. IN SANCHEZ, M. (2008): *The Rights and Responsibilities of Citizenship*. London, British Institute of International and Comparative Law.
- MINDUS, P. (2007): *An Entangled Model for Assessing Some New Trends in EU. Jurisprudence*. Roskilde, Roskilde University, CINEFOGO Midterm Conference on European Citizenship, 1.–3. junij 2007.
- NOZICK, R. (1974): *Anarchy, State, and Utopia*. New York, Basic Books.
- SHAFIR, G. (UR.) (1998): *The Citizenship Debates, A Reader*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press.
- SIIM, B. (2000): *Gender and Citizenship*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SOYSAL, Y. N. (1994): *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- MANN, M. (1987): *Ruling Class Strategies and Citizenship*. *Sociology* 21(3): 339–354.
- NYERS, P. (2007): *Introduction: Why Citizenship Studies*. *Citizenship Studies* 11(1): 1–4.
- NOZICK, R. (1974): *Anarchy, state, utopia*. USA, Basic Books.
- SHAW, J. (1997): *Citizenship of the Union: Towards Post-National Membership?* Dostopno prek: <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/97/97-06-.html> (15. julij 2005).
- SHAW, J. (2007): *The transformation of citizenship in the European Union*. Cambridge, Cambridge University Press.
- THOMSON REUTERS (2011): *Wen of Knowledge*. Dostopno prek: <http://apps.webofknowledge.com> (1. september 2011).
- TURNER, B. (1986): *Citizenship and Capitalism*. London, Allen Unwin.
- TURNER, B. S. (UR.) (1993): *Citizenship and Social Theory*. London in New York, Sage.
- TURNER, B. (2009): *Can We Live Forever?: A Sociological and Moral Inquiry*. London, Anthem Press.

Priloga 1: Spremenljivke de iure državljskih pravic

Izbrane spremenljivke de iure državljskih pravic so: Ratifikacija naslednjih mednarodnih konvencij: CCPR; CCPR (41. člen); CCPR Izbirni protokol; CCPR Izbirni protokol 2; CESC; CERD; CERD (14. člen); CRC Izbirni protokol; CRC Izbirni protokol 1; CEDAW; CEDAW Izbirni protokol; CMW; CAT; CAT (21. člen); CAT (22. člen); CAT Izbirni protokol; Konvencija ZN o statusu beguncev; Konvencija ZN o zmanjševanju števila apatridnih oseb; Konvencija ILO o socialni varnosti, 1952; Konvencija ILO o enakopravnem obravnavanju na področju socialne varnosti, 1962; Konvencija ILO o podpori invalidnim in ostarelim osebam, 1967; Konvencija ILO o zdravstvenem varstvu in podpori bolnim osebam, 1969; Konvencija ILO o podpori poškodovanim pri delu, 1964; Konvencija ILO o ohranjanju pravic socialne varnosti, 1982; Konvencija ILO o socialni varnosti, 1987; Konvencija ILO o delovnih migracijah, 1949; Konvencija ILO o delovnih migrantih, 1975; Konvencija ILO o avtohtonem in staroselskem prebivalstvu, 1989; Konvencija ILO o zaščiti plač, 1949; Konvencija ILO o določanju minimalnih plač, 1970; Konvencija ILO o zaščiti delavskih upravičenosti, 1992; Konvencija

ILO o tedenskem počitku, 1921 in 1957; Konvencija ILO o zaposlitvi za skrajšani delovni čas, 1994; Konvencija ILO o enakem plačilu, 1951; Konvencija ILO o delavcih z družinskimi obvezami, 1981; Konvencija ILO o politiki zaposlovanja, 1964; Konvencija ILO o prisilnem delu, 1930; Konvencija ILO o ukinitvi prisilnega dela, 1957; Konvencija ILO o minimalni starosti, 1973; Konvencija ILO o socialni politiki, 1962; Konvencija ILO o diskriminaciji na področju zaposlovanja in delovnega mesta, 1958; Konvencija ILO o promociji zaposlovanja in zaščiti pred nezaposlenostjo, 1988; Konvencija ILO o materinstvu, 2000; Konvencija ILO o svobodi združevanja in zaščiti pravice do povezovanja, 1948; Konvencija Sveta Evrope o zmanjševanju primerov večkratne nacionalnosti in vojaške obveznosti v primerih večkratne nacionalnosti, 1963; Protokol, ki spreminja Konvencijo Sveta Evrope o zmanjševanju primerov večkratne nacionalnosti in vojaške obveznosti v primerih večkratne nacionalnosti, 1977; Evropska konvencija o nacionalnosti, 1997. Omenjenim konvencijam so bile kot dodatne spremenljivke dodane še naslednje: institut obveznega vojaškega roka; institut obveznih volitev; obstoj ustavno oz. zakonsko določenih ženskih oz. manjšinskih kvot v volilnem sistemu na nacionalni ravni; obstoj političnih strank z ženskimi kvotami; obstoj volilne pravice na lokalni ravni za vse kategorije tujcev; ratifikacija Kjotskega protokola k Okvirni konvenciji ZN o klimatskih spremembah; 40- ali več odstotna stopnja najvišje prispevne davčne stopnje za osebni dohodek posameznika; več kot 16-odstotna davčna stopnja (najvišja) za davek na dodano vrednost oz. prometni davek; podelitev državljanstva otroku, rojenemu na ozemlju, čeprav oba starša nimata tega državljanstva; manj kot pet let prebivanja na ozemlju kot pogoj za naturalizacijo (priporočilo Sveta Evrope); pet let ali manj kot pogoj za pridobitev državljanstva z naturalizacijo; normativno dovoljeno dvojno državljanstvo; odprava smrtne kazni.

Priloga 2: Spremenljivke de facto državljskih pravic

Izbrane spremenljivke de facto državljskih pravic so: učinkovitost zakonodajnih teles; svoboda tiska; politične pravice, pravica do izražanja lastnega mnenja in odgovornost; indeks svobode medijev po svetu; civilne pravice, favoritizem in odločitve vladnih uradnikov; vpliv zakonsko dovoljenih donacij političnim strankam na javne politike; neodvisnost sodstva; pogostost nelegalnih donacij političnim strankam; zastopanost žensk v parlamentu; strošek ustanovitve podjetja; splošna kakovost infrastrukture; poslovna svoboda; indeks prava v državi; sodelovanje v odnosu delojemalci-delodajalci; strošek registracije posesti; indeks težavnosti odpuščanja delavcev; stopnja in učinek obdavčevanja; indeks finančne svobode, fleksibilnost določanja plač; učinek minimalne plače; svoboda investiranja; svoboda trga dela; regulacija na trgu dela; indeks rigidnosti zaposlovanja; delež delovne sile s plačo, ki je določena s centraliziranimi kolektivnimi pogajaji; zapravljalivost vlade; neracionalnost vladne porabe; vladna učinkovitost pri zmanjševanju revščine in neenakosti; indeks javnih institucij; prihodek od davkov kot odstotek BDP; transferji in subvencije kot odstotek BDP; delež vojaških obveznikov v obrambnih silah; indeks pravnih pravic; vladavina prava; integriteta pravnega sistema; stopnja umrljivosti otrok; pričakovano število let šolanja za ženske; indeks izobraževanja; javna poraba za zdravstvo kot delež BDP; število zdravnikov na 100.000 prebivalcev; odstotek BDP, namenjen za izobraževanje; odstotek celotne vladne porabe za izobraževanje; število naklepnih umorov na 100.000 prebivalcev; število zaporov na 100.000 prebivalcev; indeks razvitosti uravnoteženosti spolov; raven opolnomočenja žensk; velikost vlade; pravna struktura in zaščita lastnine; volilni proces in pluralizem.

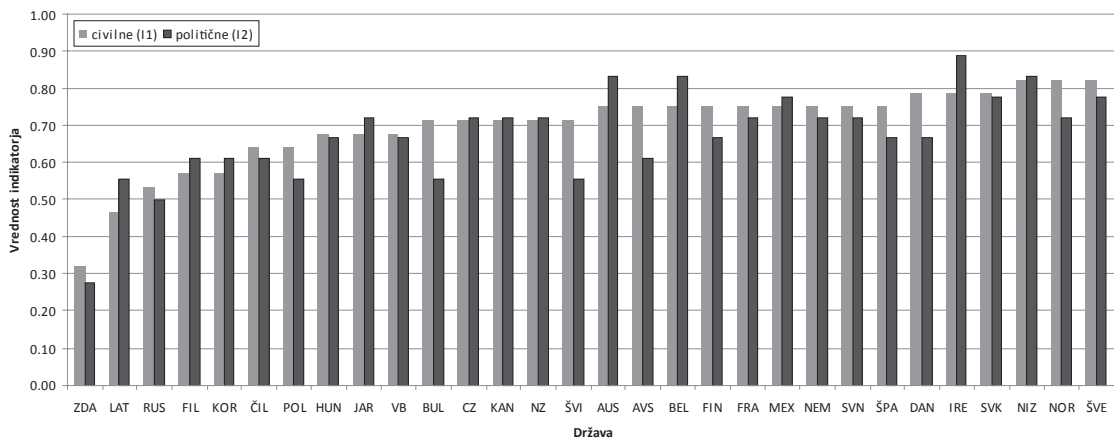
Priloga 3: Pregled državljskih pravic glede na tip

CIVILNE PRAVICE	POLITIČNE PRAVICE	SOCIALNE PRAVICE	PARTICIPATIVNE PRAVICE
<p>Proceduralne pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> dostop do sodišč in zastopanje pravica do pogodbe enaka obravnava pred zakonom pravica tujcev do imigracije in državljanov do emigracije <p>Pravice izražanja:</p> <ol style="list-style-type: none"> svoboda govora svoboda veroizpovedi svoboda do izbire prijateljev in družabnikov pravica do zasebnosti <p>Pravice nadzora nad lastnim telesom:</p> <ol style="list-style-type: none"> zdravstveni in spolni nadzor nad lastnim telesom zaščita pred napadom in nevarnim okoljem <p>Lastniške in storitvene pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> izbira zaposlitve izbira prebivališča lastništva in prodaje lastnine <p>Organizacijske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> organiziranje delavcev organiziranje gospodarskih družb organiziranje političnih strank 	<p>Osebnostne pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> volilna pravica za zastopavljene družbene skupine in imigrante kandidiranja in opravljanja javnih funkcij oblikovanja in včlanjevanja v politične stranke <p>Organizacijske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> političnega lobiranja političnega zbiranja sredstev zakonodajne in upravne konzultacije političnega pogajanja <p>Naturalizacijske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> naturalizacija na podlagi stalnega prebivališča informiranost o procesu naturalizacije pravice beguncev <p>Opozicijske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> manjšinske pravice do enakosti in pravičnega obravnavanja pravice do političnih informacij in poizvedb protestne pravice in pravice družbenih gibanj 	<p>Preventivne pravice in upravičenja:</p> <ol style="list-style-type: none"> zdravstvene storitve družinski dodatki osebno in družinsko svetovanje fizična rehabilitacija <p>Pravice do priložnosti:</p> <ol style="list-style-type: none"> predšolsko izobraževanje osnovno in srednješolsko izobraževanje višješolsko in poklicno izobraževanje izobraževalna pomoč za posebne skupine <p>Distributivne pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> starostne pokojnine javna podpora nadmestilo za brezposelnost <p>Kompenzacijske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> nezgodno zavarovanje na delovnem mestu vojne pokojnine poravnava vojne škode kompenzacija za kršenje pravic 	<p>Pravice intervencije na trg dela:</p> <ol style="list-style-type: none"> informacije o programih na trgu dela programi zaposlovanja storitve ustvarjanja delovnih mest <p>Podjetniške in birokratske pravice:</p> <ol style="list-style-type: none"> pravice zaposlitvene varnosti delavski sveti in postopki pritožb participacija klientov v birokraciji ali samoupravi pozitivna diskriminacija pravice kolektivnega pogajanja <p>Pravice nadzora nad kapitalom:</p> <ol style="list-style-type: none"> pravice soodločanja delavski in sindikalni investicijski skladi zakonodajna na področju »bega« kapitala in trustov regionalne investicije in programi izenačevanja razlik

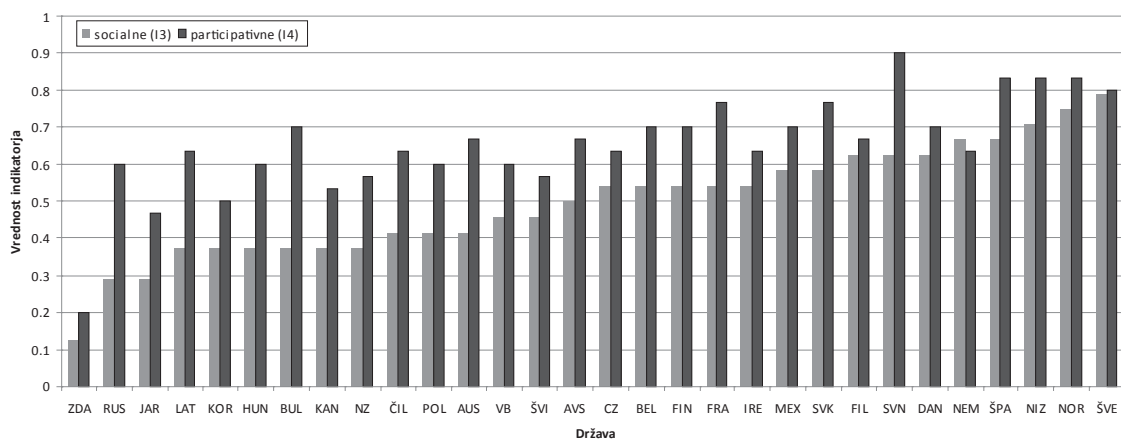
Vir: Povzeto po Janoski (1998: 31)

Priloga 4

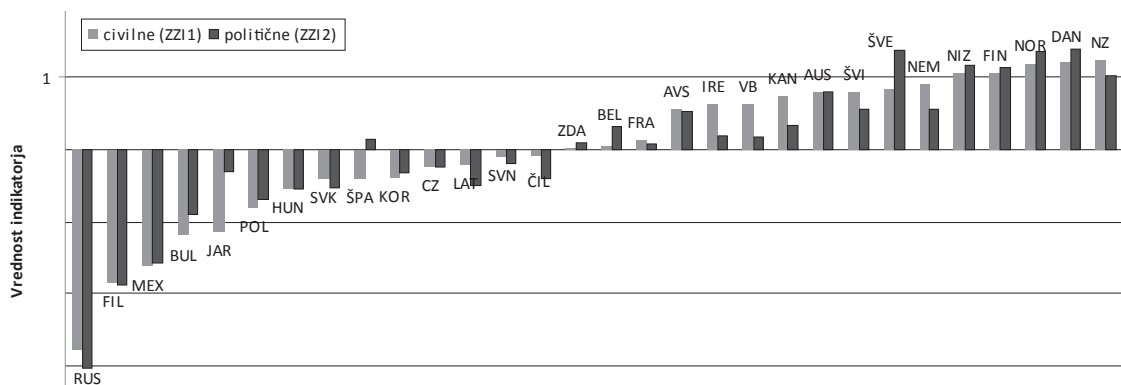
Slika 1: Indikator civilnih in političnih pravic de iure (povzeto po)

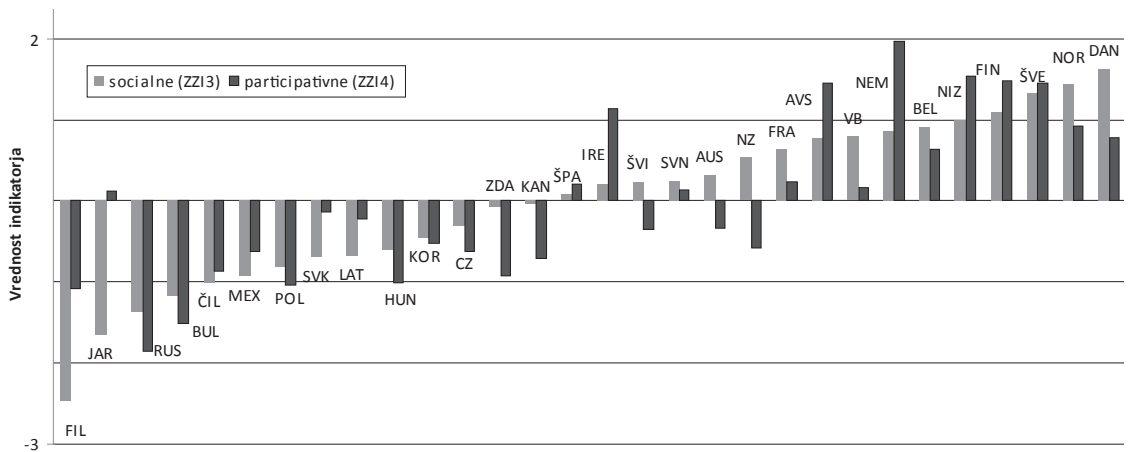
Slika 2: Indikator socialnih in participativnih pravic de iure (povzeto po)

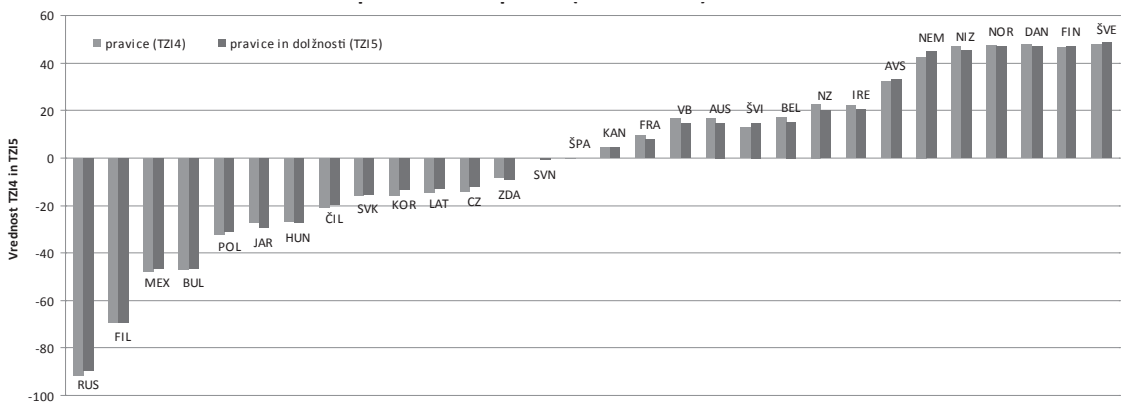
Slika 3: Indikator civilnih in političnih pravic de facto (povzeto po)

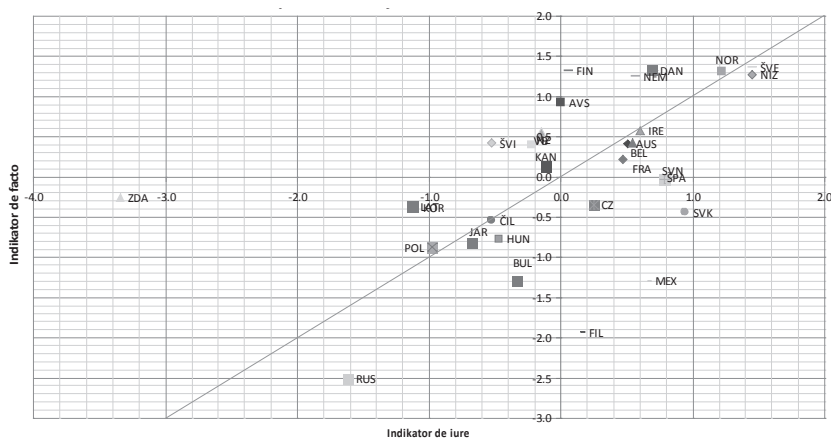
Slika 4: Indikator socialnih in participativnih pravic *de facto* (povzeto po)

Slika 5: Skupni indikator državljskih pravic in dolžnosti *de facto* (povzeto po)

Slika 6: Razporeditev držav v prostoru po agregatnih indikatorjih pravic *de facto* ter *de iure* (povzeto po)

Priloga 5: Klasifikacija držav po kategorijah državljanskih pravic
de facto in de iure (povzeto po)

DRŽAVA	Civilne pravice	Socialne in part. pravice	Agregat pravic	DRŽAVA	Civilne pravice	Socialne in part. pravice	Agregat kategorij pravic
Južna Afrika*	0	0	0	Filipini	0	1	0
Južna Koreja	0	0	0	Čile	0	0	0
Mehika	0	0	0	Madžarska	0	0	0
Filipini	0	0	0	Južna Afrika	0	0	0
Čile	0	0	0	Južna Koreja	0	0	0
Madžarska	0	0	0	Latvija	0	0	0
Latvija	0	0	0	Poljska	0	0	0
Bolgarija	0	0	0	Rusija	0	0	0
Rusija	0	0	0	ZDA*	0	0	0
Slovaška	0	0	0	Velika Britanija*	0	0	0
Poljska	0	0	0	Bolgarija	1	0	0
Češka	0	0	0	Švica	1	0	0
Slovenija	0	1	1	Kanada**	1	0	0
Španija	0	1	1	Nova Zelandija**	1	0	0
ZDA	1	0	1	Avstralija**	2	0	1
Švica	2	0	1	Češka	1	1	1
Avstralija	2	0	1	Avstrija	2	1	1
Kanada	2	0	1	Belgija	2	1	1
Nova Zelandija	2	0	2	Finska	2	1	1
Belgija	1	1	1	Francija	2	1	1
Francija	1	1	1	Irska	2	1	1
Velika Britanija	2	1	1	Nemčija	2	1	1
Irska	2	1	2	Mehika	2	1	1
Nizozemska	2	2	2	Slovaška	2	1	1
Nemčija	2	2	2	Danska	2	1	1
Danska	2	2	2	Španija	2	2	1
Finska	2	2	2	Nizozemska	2	2	2
Norveška	2	2	2	Norveška	2	2	2
Švedska	2	2	2	Slovenija	2	2	2
Avstrija	2	2	2	Švedska	2	2	2

Marshall in državljanstvo: (ne)moč neke teorije

Uvod

Večina aktualnih razprav izhodiščno obravnava državljanstvo kot pojem razsvetljenstva, povezan z glavnimi »pridobitvami« tega obdobja, z vrednotami svobode, enakosti, pravičnosti in z njimi povezanimi tradicijami človekovih pravic. Marshallova znana in široko citirana triada pravic, ki po šestih desetletjih še vedno vidno zaznamuje razprave na temo državljanstva, je vezana na to obdobje, ki je obenem tudi čas konsolidacije nacionalne države in njene ideomatike. V pojmovanju državljanstva so še vedno zelo pogoste delitve med liberalno in republikansko tradicijo; prisotne so zlasti v tistih razpravah, ki se državljanstva lotevajo z razčlenjevanjem različnih pristopov k njegovi obravnavi (Delanty, 2000; Dwyer, 2004: 19–30). Naš namen ni reproducirati te delitve. Ker bomo vzeli v precep Marshallovo teorijo, se jim je hkrati težko izogniti, saj se Marshallovo državljanstvo očitno spogleduje s tradicijo liberalizma. Odgovore na probleme, ki izhajajo iz Marshallove teorije, pa je treba zagotovo iskati onkraj teh delitev. Za nova pojmovanja državljanstva je treba vzeti v precep tako značilnosti obeh tradicij kot pogosto prakso, da o državljanstvu mislimo (zgolj) skozi omenjeno dihotomijo. V besedilu se bomo ukvarjali s premislekom Marshallovega državljanstva in z vprašanjem njegove relevantnosti za sodobnost.

Razvidno je, da se *Citizenship and Social Class* spogleduje z dosežki liberalizma, da Marshallova triada prevzame ideje Locka, Rousseauja ali J. S. Milla, povezane s potrebo po zaščiti posameznika pred samovoljo elit (različne elaboracije pravic). Tako kot so se nekateri ukvarjali z razčlenitvijo državljanstva, je tudi veliko poskusov definiranja liberalizma. S temi se tukaj ne bomo ukvarjali, omenimo le, da je Marshallov esej vsekakor bliže distributivni pravičnosti egalitarnega liberalizma (Rawls) kot idejam libertarnega liberalizma in njegove reifikacije *laissez-faire* pristopa (Smith, Hayek, Friedman) in da Marshall bolj stavi na državo kot na vse-mogočni trg (država naj korigira anomalije trga). Velja poudariti tudi, da je Marshallova država nacionalna država 19. stoletja, v kateri so socialne politike, sicer distinkcija Marshallove teorije

državljanstva, tesno vezane na nacionalno zakonodajo, kulturo in zgodovino nacionalnega okolja, kar lahko deluje kohezivno za državljane, a je hkrati selektivno v odnosu do »drugih«. Identifikacija in homogenizacija državljanov se v nacionalni državi središči okrog nacionalne kulture, tradicije in vrednot, ki generirajo kolektivno članstvo na podlagi »izvora«, jezika, zgodovine, kulture in vere.

Spomnimo, da Marshall išče odgovore, kako premostiti probleme na osi kapitalizem-demokracija, in da jih najde v državi blaginje, utelešeni v njegovi ideji socialnega državljanstva. Marshall razdeli državljanstvo na tri »dele« oziroma »elemente«, kot se izrazi, in sicer na civilne, politične in socialne. Civilne (individualna svoboda, svoboda govora, misli in vere, pravica do lastnine in do sklepanja pogodb ter pravica do pravičnosti) umesti v osemnajsto, politične (pravica voliti in biti voljen) v devetnajsto, socialne elemente (pravica do socialnega varstva, ekonomske blaginje, dostojnega življenja) pa v dvajseto stoletje. Vsebinsko-časovna opredelitev, ki je, kot pravi avtor, v resnici bolj elastična, pokaže na vprašanja, ki so v posameznem obdobju najbolj zaznamovala odnose na relaciji etabrirane institucije – državljani in državljanke. Marshall razume civilne pravice v povezavi z odpravo cenzure tiska in z religiozno emancipacijo, politične, ki jim reče tudi »sekundarni produkt civilnih pravic« (Marshall, 1950/1992: 13), z odpravo privilegijev lastnikov in z vprašanjem priznanja volilne pravice, tudi za ženske. Socialne pravice, relevantne za 20. stoletje, Marshall tematizira s spremembami ekonomske sfere, procesi industrializacije in njene transformacije v kapitalistično produkcijo, s pravico do dela in do sklepanja delovnih pogodb. Socialno državljanstvo je dejansko Marshallov odgovor na anomalije kapitalizma.

Če za trenutek pustimo ob strani relevantne kritike Marshallove triade, denimo tiste, ki mu očitajo koncipiranje pravic kot negativnih pravic, ali tiste, ki problematizirajo izključevanje v njegovi konceptualizaciji državljanstva kot projekta nacionalne države, s katerimi se bomo ukvarjali v nadaljevanju, ne moremo mimo dejstva, da je *Citizenship and Social Class* treba obravnavati (tudi) kot prispevek k demokratizaciji državljanstva. Avtor namreč v svoji teoriji izhaja iz preokupacije z neenakostjo, razslojevanjem, razrednimi delitvami in izključevanjem – vse to so teme, s katerimi Marshall kontekstualizira znamenito triado. Triado je mogoče brati tudi kot reakcijo na odmaknjenost institucij od državljanov, ki jo Marshall problematizira. V tej luči je njegovo državljanstvo poskus na novo tematizirati odnose »združevanja in oddaljevanja« med institucijami in državljani (ibid.: 9). Prav tako ni presenečenje, da je Marshall državljanstvo prepoznal (tudi) kot aktivnost, delovanje članov skupnosti za zadeve javnega pomena in da je torej prepoznal veljavnost politične dimenzije; za primer momentov realizacije takšnega »resničnega« državljanstva navaja delovanje (elit) v srednjeveških mestih. Kljub temu ali morda ravno zaradi tega pa Marshallova teorija zahteva kritično obravnavo.

Nekateri (Joppke, 2010: 10) se malce cinično sprašujejo, kako to, da je teorija »prijaznega konservativca« dosegla kanoničen odmev, in dvomijo, da je povojna socialna politika, izrazito vezana na britanski kontekst tega obdobja, danes sploh relevantna. Glede na to, da se tematski sklop te revije posveča Marshallu in njegovemu državljanstvu, se mi v tem besedilu tega ne sprašujemo. Obenem ne izključujemo morebitne relevantnosti omenjene pripombe, ki pa jo razumemo ne kot razlog, da se z Marshallom ne bi ukvarjali, ampak nasprotno, kot spodbudo, da se je z Marshallovim državljanstvom (še vedno) smiselno ukvarjati. To besedilo se posveča presojanju (ne)moči Marshallove konceptualizacije državljanstva, pri čemer je največ pozornosti namenjene kritični obravnavi avtorjeve povezave državljanstva z nacionalno pripadnostjo in razpravi o njegovi imaginaciji socialnega državljanstva.

Reifikacija etničnosti: državljanstvo kot članstvo

Ne moremo reči, da Marshall ni postavljaj pravih vprašanj. To, kar je mestoma bolj dvomljivo, so njegovi odgovori. Sicer pa tudi problematizacija njegove teorije zahteva, da prepoznamo širši kontekst njenega nastanka. Ko Marshallu očitamo reifikacijo nacionalnega – njegova teorija je izrazito vezana na aksiomatiko nacionalne države –, moramo dodati, da je knjigo objavil leta 1950, torej v povojnem obdobju, ko je sklic na nacionalno pomenil (tudi) nekaj drugega kot pomeni danes. Kljub temu seveda zmoti Marshallova striktnost, ko pravi, da je državljanstvo, s katerim se on ukvarja, »po definiciji nacionalno«. Vezanje državljanstva izključno na pripadnost nacionalni državi je torej prva dimenzija, ki nas zmoti v njegovi teoriji. Ne moti dejstvo, da državljanstvo veže na državo, bolj problematično je, da je njegova karakterizacija države in posledično državljanstva nacionalna (oziroma nacionalno-etnična).

Državljanstvo v navezavi na delovanje nacionalne države naj bi premostilo neenakosti zgodnejših pojmovanj državljanstva, ko je bilo to v fevdalizmu omejeno na politično delovanje privilegiranih skupin na lokalni ravni. Problem je po Marshallu v tem, da je v fevdalizmu državljanstvo vezano na aristokratsko elito in je zato, momentom političnosti navkljub, to elitistično državljanstvo, ki perpetuira izključevanje in neenakost. Še več, neenakost je vgrajena v socialne strukture tistega časa. Marshall vidi problem v lokalnem in stavi na državno-nacionalno, na univerzalizem 19. stoletja, ki s tradicijo človekovih pravic poudari pomen individualne pravice in svoboščine ter hkratno odgovornost voljenih političnih struktur. Marshallovo državljanstvo vzame za izhodišče, da je francoska revolucija prinesla situacijo, ko je enakost (in ne več neenakost) vgrajena v socialne strukture. Aspiracije Marshallove teorije po demokraciji in enakosti pa se zamajajo na točki, ko Marshall nacionalno državo prevzame kot golo dejstvo, edino zveličavnost, iz katere da je nujno izpeljati konceptualizacijo državljanstva. Posledično v članku ni govora o tem, da se s konsolidacijo nacionalne države najprej realizirajo pravice naroda. Ko govorimo o narodu, govorimo seveda o etničnosti. Predpostavka nacionalne države je narodljudstvo, prvi in pravi naseljenci nekega teritorija so »zdravo« jedro moderne nacionalne države. (Zahodni) svet, zamišljen v podobi tako konstituirane družine narodov, pravice posameznika oziroma posameznice priznava na predpostavki o njenem/njegovem »pravem« članstvu. Ključne so njene »korenine« in njena kri, njeno izhajanje iz naroda in šele to je tisto, kar omogoča njene človekove pravice. Individualnost pravic je mogoča oziroma nemogoča glede na pravice naroda; šele pripadnost pravi skupnosti (narodu) omogoča prizivnost individualnih pravic in v tem je paradoks pravic (Pajnik, 2009), ki ostane netematiziran v Marshallovi teoriji.

Marshall državljanstvo tudi eksplicitno utemelji na ideji o pripadnosti/članstvu. Članstvo je tisto, ki te konstituira v skupnosti in šele kot članici skupnosti (narodu) ti pripadajo pravice. Takšna konceptualizacija na deklarativni ravni sicer lahko izhaja iz aspiracije o enakosti, a je dejansko konstituirana ravno na njenem nasprotju, na neenakosti, na izključenosti »drugih« iz naroda. Spomnimo na znamenito Marshallovo definicijo: »Državljanstvo je status, podeljen tistim, ki so polni člani skupnosti. Vsi, ki imajo status, so enaki glede na pravice in dolžnosti, ki so vezane na status« (Marshall, 1950/1992: 18). Enakost je za Marshalla ključna – vsak državljan ne glede na razred deli »enakost statusa« z drugimi člani skupnosti – ključno pa je tudi to, da je v njegovi teoriji »enakost statusa« mogoča zgolj vzporedno z neenakostjo.

Enakost članov skupnosti moramo torej brati vzporedno z neenakostjo nečlanov. Ključno je poudariti, da ravno tisti, ki ne pripadajo, šele omogočajo enakost pripadnikov skupnosti, česar Marshall ne tematizira. Za Marshalla univerzalizacija državljanstva, ki se zgodi s pre-

¹ Na neskončnost takšnega vključevanja kažejo politike integracije na področju upravljanja migracij, ki so v zadnjem času deležne vse bolj intenzivnih kritik. Integracija se kaže kot vračanje k asimilacijskim politikam, ki predvsem zahtevajo prilagajanje migrantov. Migracijske politike uspešnost integracije merijo s pripravljenostjo integrirati se, kjer je krivda za morebitni neuspeh izključno na strani migrantov. Če denimo ne opravijo uspešno integracijskega testa poznavanja jezika, jim lahko zavrnejo vizum (Kontos, 2011).

skokom z lokalnega na nacionalno, omogoči enakost. Lokalni monopoli, ki so ohranjali življenje v mestih poznega srednjega veka, so perpetuirali izključevanje, ki naj bi bilo odpravljeno s podeljevanjem pravic velikemu številu članov skupnosti. Kar pri Marshallu zmoti, je torej njegov molk o neenakosti nečlanov. Izključenost nepravilnih članov iz skupnosti (ki ne ustrezajo načelom *ius soli* in *ius sanguini*, ki opredeljujejo članstvo), zanj morda »majhna žrtev« v primerjavi z enakostjo enormnega članstva, je ključna za razumevanje državljanstva in za poskuse njegove nadaljnje demokratizacije. Ko govorimo o rekonceptualizaciji Marshallovega državljanstva, moramo govoriti o transformaciji države; nova teorija državljanstva zahteva premislek

pomena in vloge države (Calloni, 2005: 96). Demokratizacija državljanstva pomeni, da države ne mislimo kot homogene nacionalne skupnosti (in je tudi ne idealiziramo kot državo blaginje, o čemer bomo govorili v nadaljevanju).

Zgornji Marshallov citat ne specificira vrste skupnosti, na kateri temelji članstvo, ki utemeljuje državljanstvo, vendar je iz besedila jasno, da gre za nacionalno skupnost. Sama ideja o konceptualizaciji pripadnosti morda ni toliko problematična, če jo denimo poskušamo razumeti s pomočjo H. Arendt (1948/2003), kot pripadanje »svetu ljudi«. Za H. Arendt pripadanje svetu kot politični skupnosti (*polity*) konstituira državljanstvo, ki ga lahko vidimo v aspiracijah o resnični (in ne vedno pogojni) enakosti. Skupnost, ki jo ima v mislih H. Arendt, pa ni nacionalna, ampak politična. V nasprotju z nacionalno, ki za člane opredeljuje pravice in dolžnosti, politična skupnost šele omogoča sklicevanje na pravice (H. Arendt govori o »pravici imeti pravice«). Ključ je v enakosti v izhodišču, v prepoznavanju ljudi kot enakovrednih posameznikov politične skupnosti; tu enakost ne nastaja po načelu žrtvovanja, tj. žrtvujemo manjšino za večino. Nacionalna skupnost izhodiščne enakosti ne omogoča, ker članstvo utemeljuje na preferenčnosti prvih in pravih članov. In zato ne more delovati drugače, kot da enakost nečlanov poskuša doseči z njihovih nenehnim (in neskončnim) vključevanjem v dominantno članstvo.¹

Dediščina nacionalne države je na eni strani generirala nacionalizme in etnična sovraštva, po drugi strani pa je prinesla politike in prakse vključevanja marginaliziranih državljanov in nedržavljanov v teritorialne okvire nacionalne države. Omejevanje članstva na nacionalni kontekst v Marshallovi triadi ima torej lahko za posledico etnicizacijo in racializacijo članov in takšno državljanstvo perpetuirata etnocentrizem in monokulturalizem (Soysal, 1994). Učinek je v tem, da bolj ko je reificirana drugačnost nečlanov od članov, bolj so ti marginalizirani in izključeni. Pri tem velja opozoriti tudi na intersekcionalnost (Yuval-Davis, 2007) oziroma na posledico »seštevanja« učinkov izključenosti zaradi razlik (na podlagi spola, etničnosti, razreda, religije ipd.), kar še povečuje pollegalni položaj številnih skupin. Selektivnost Marshallove triade se najbolj pokaže ravno na križiščih značilnosti, ki so posameznikom pripisane in ločijo člane od nečlanov.

Pomenljiva metoda označevanja nečlanov-nedržavljanov (ki ne izključuje tistih, ki so že prestali naturalizacijo in so *de jure* sicer državljani, Pajnik, 2009) je kategoriziranje na »podkategorije« nečlanov kot »drugih«: begunci, prosilci za azil, ekonomski migranti, ilegalci, žrtve trgovanja z ljudmi, migranti iz držav EU, državljani tretjih držav idr., ki se jih selektivno pripušča k državljanstvu s priznavanjem določenih pravic glede na status. Takšno državljanstvo je selektivno že v svoji osnovi in zato nam težko preostane kaj drugega, kot da pritrdimo pomislekom o potencialu za odpravljanje neenakosti tako formuliranega koncepta. Resno moramo

namreč vzeti kritiko o reifikaciji etničnega, ki pokaže na nemoč teorije na njeni poti k razreševanju problema neenakosti.

Poglejmo nekaj primerov perpetuiranja drugosti z metodo kategoriziranja: prosilec za azil nima pravice do dela oziroma to pridobi zgolj, če je ugodeno njegovi prošnji in pridobi status begunca; migrant, ki nima osebne delovnega dovoljenja, ne more pridobiti nadomestila v primeru brezposelnosti; migrant, ki je mejo prestopil nelegalno, kot ilegalec nima pravic; žrtev trgovanja z ljudmi ne more pridobiti dovoljenja za bivanje, če ne nastopi na sodišču (kar je zanjo lahko tudi smrtno nevarno); migrantka, ki je migrirala zaradi združitve družine, lahko pridobi takšno dovoljenje za bivanje, kot ga ima njen mož (kar sproži vprašanje odvisnosti od prvega migranta); migrant se mora odreči svojemu državljanstvu zato, da prejme državljanstvo države, v katero je migriral; državljan tretje države se lahko zaposli le, če ni na voljo domačega delavca itn.²

Če te na videz mejne primere začnemo prešteti, ugotovimo, da dejansko niso tako mejni. Pokažejo na resnost problema, ki ga imamo, če pripadnost nacionalni skupnosti postavimo kot kriterij za članstvo. Nečlanov-nedržavljanov je preprosto preveč in če jim začnemo prištevati še izjeme med državljanji, ugotovimo, da je problem z neenakostjo prevelik, da bi ga lahko razrešili z Marshallovim socialnim državljanstvom. Ne moremo sprejeti argumentacije, da Marshallova opredelitev članstva pač prinese kolateralno škodo, ki je v marginalizaciji manjšine. Ta manjšina v času povečane mobilnosti niti ni več manjšina; še več, v resnici gre za večino, ki jo upravljajo kapitalsko povezane elite, ki jim takšno državljanstvo še najbolj ustreza. To pa zahteva pretres temeljev Marshallove triade. Ne gre torej za to, da s predpisi selektivno vključujemo nečlane (integracijske politike pokažejo, da je vključevanje nečlanov proces, ki nima konca, po vzoru enkrat migrant za vedno migrant), ampak da kritično pretehtamo pogoje za članstvo, kot tudi samo idejo članstva kot pripadnosti nacionalni skupnosti. Zahteva po takšni obravnavi je danes zagotovo večja, kot je bila v povojnem času, zaradi globalizacije, vladovanja (*governance*) oziroma razpršenih oblik političnega odločanja, kot tudi zaradi širjenja transnacionalnih mobilnosti.

»Civiliziranje kapitalizma«: državljanstvo kot (lažna) enakost

Kljub relevantnosti kritik to, da Marshall državljanstvo opredeljuje s pripadnostjo skupnosti, lahko beremo kot manj problematično, če, kot smo omenili uvodoma, upoštevamo specifičnost obdobja, v katerem je besedilo nastalo. Sklicevanje na avtoriteto univerzalizma, človekovih pravic in njihove prizivnosti v nacionalnem kontekstu je za Marshalla alternativa samovoljnemu elitizmu in reproduciranju razslojene družbe in njegovo koncipiranje »novega« družbenega razreda je odgovor na te trende. Ponovno lahko torej pritrdimo relevantnosti problema in smo bolj kritični do tega, kako Marshall razume razslojevanje in kako njegova teorija nanj odgovarja.

Socialni element državljanstva, povezan s socialnimi pravicami, je distinktivnost Marshallovega državljanstva. Njegovo socialno državljanstvo je tesno povezano z idejo države blaginje s konca štiridesetih let prejšnjega stoletja in se utemljuje na univerzalni pravici državljanov do zadovoljivih socialnih in ekonomskih razmer, ki naj jih zagotavlja država. Socialne pravice so bile v Marshallov triadni koncept vključene z namenom, da bi z državno regulacijo trga in ekonomskih razvojnih politik omogočile programe socialnega varstva, posledično pa polnopravno državljan-

² Tu ni namen pokazati na pravno natančnost kategoriziranja oziroma ni namen razčleniti v podrobnosti, na katere pravice se lahko sklicujejo posamezniki, označeni z določeno kategorijo, ampak je namen opozoriti, da takšen pristop k državljanstvu, ki ga z večjimi ali manjšimi razlikami uveljavljajo države EU, ne demokratizira skupnosti. Zato se tu ne ukvarjam z izjemami znotraj kategorij.

stvo. Država blaginje je bila zamišljena kot projekt zmanjševanja konfliktov zaradi neenakosti na trgu dela. Prinesla naj bi »spravo« ali vsaj pomiritev konfliktov med kapitalizmom in demokracijo. Dekomodificirala bi posameznika in zmanjšala njegovo odvisnost od logike trga.

Socialno državljanstvo avtor koncipira na podlagi idej liberalizma (pravice) in republikanizma (dolžnosti) in ga razume kot status, na podlagi katerega državljani od nacionalne države pričakujejo določene pravice v zameno za dolžnosti, to pa jasno označuje državljanstvo kot pogodbeni odnos. Tako kot je utemeljevanje državljanstva s članstvom v nacionalni skupnosti nekaj samoumevnega, je za Marshalla logično tudi, da je socialno državljanstvo treba izpeljati iz »naravnosti« pogodbenega razmerja, v katerem državljan nastopa (s pravicami in dolžnostmi) kot klient države.

Danes, še bolj kot pred desetletji, bi bilo naivno verjeti, da pravica do sklepanja pogodb, pravica do dela in dostojnega plačila, odpravlja neenakosti. V času, ko se je zdelo, da država blaginje ponuja prave odgovore, so tudi Marshallove socialne pravice utopično razreševale zagate industrializma na poti v kapitalizem. Avtor si je socialne pravice zamislil kot korektiv, ki blaži stratifikacijo kapitalistične produkcije; Dwyer (2004: 38) pomenljivo opredeli Marshallovo teorijo kot »civiliziranje kapitalizma«. Marshall po logiki manjše škode koncipira socialno državljanstvo kot modifikacijo kapitalizma; enakost v državljanstvu za Marshalla naredi razredno neenakost sprejemljivo. V svoji knjigi *Citizenship and Immigration* Joppke (2010: 12–13) pravi, da je Marshallovo državljanstvo neenakostim dejansko vtisnilo »pečat legitimnosti« in da je v tem pogledu državljanstvo kapitalizmu prineslo mir in ne vojne.

Državljanstvo kot status je Marshallov odgovor na neenakost: članstvo v skupnosti je zagotovilo za (minimalni) dostop do socialnih servisov, kar naj bi preprečevalo revščino. Status naj bi bil zagotovilo za odpravljanje razlik glede na položaj na trgu dela oziroma glede na razredno pripadnost. Pri tem je relevantno opozoriti na kritiko, da Marshall ne ponudi primerov, kako naj bi socialno državljanstvo razrešilo kapitalistične razredne neenakosti. Ugotovimo lahko, da Marshallov minimalizem nima zelenih učinkov. Prvič, s tem ko članstvo temelji na etničnosti, so avtomatično izključeni nečlani, ki ne dosežejo niti Marshallovega minimuma oziroma če ga dosežejo (skozi selekcijske mehanizme delovnih dovoljenj, procesa naturalizacije ipd.), je ta vedno »manjši« od minimuma za prve člane skupnosti. Tanjšanje že tako minimalnih servisov postavlja v negotovost celotno logiko njihovega delovanja. Drugič, po šestih desetletjih od nastanka teorije, v času skrupuloznega neoliberalizma, ni najbrž nobenega dvoma več, da socialni servisi niso zagotovilo (niti za člane, da »nepravih« nečlanov niti ne omenjamo) za izogibanje revščini. Kot ugotavlja Handler (2004), imajo največ socialnih pravic visoko produktivni delavci z rednimi plačami, kar pokaže, da ta model državljanstva dejansko ohranja obstoječe razmere neenakosti. Minimalni dostop ni zagotovilo za izogibanje revščini, še manj prinaša možnosti za izhod iz nje, zato se z minimalnimi standardi ne moremo zadovoljiti kot z mehanizmom odpravljanja neenakosti. Obenem je logika večji dostop do servisov za bolj delovno produktivne razvojna logika, ki podpira kapitalistični sistem, in v tej perspektivi se Marshallovo državljanstvo lahko pokaže kot (zgolj) podporni mehanizem tega istega sistema.

Dekomodifikacija državljanov torej ni učinek Marshallove teorije. Kritično bi lahko rekli, da gre prej za rekomodifikacijo, saj socialni minimalizem nima moči za pretvorbo obstoječih razmerij neenakosti, kar je sicer Marshallova utopija. Tretjič, neprepričljiva je tudi Marshallova preokupacija z revnimi, ki so projicirani kot problem. In Marshall reši ta problem tako, da motečo neenakost neprepričljivo odpravi s tem, da revnim podeli neke omejene pravice. Vprašanje je, ali konstituiranje revnih (»novi revni« v Baumanovih kategorijah, Bauman, 1998) kot posebne, »problematične« kategorije (ne)državljanov, sploh omogoča intervencijo, ki bi preprečila revščino.

Podobno kot enakost statusov, tj. enakopravno članstvo »pravih« v skupnosti, ki imajo pravice in dolžnosti, so tudi socialne pravice, ideja zagotovljenega minimuma, v službi blaženja neenakosti (simptomatično je potem takšna teorija lahko razumljena kot prispevek k reprodukciji neenakosti). Pri tem ni čudno, da so Marshallu (upravičeno) očitali, da mu ne gre za kritičen premislek kapitalizma, ampak za to, kako ga narediti manj neprijetnega (Barbalet, 1988; Roche, 1992; Zolo, 2007). In ravno ta vidna značilnost avtorjevega besedila, torej naturaliziranje dejanskosti je tisto, kar dela besedilo ne preveč zanimivo in inspirativno za tiste, ki ne slavimo dediščine razsvetljenstva apriori, kljub vsej njeni relevantnosti, in ki opozarjamo na neprijetnosti, na primer na fuzijo pravic naroda in posameznika (ki naredi pravice nečlanov skupnosti, na primer migrantov, za »nemogoče pravice«), na impotentnost socialnih pravic (ki perpetuirajo neenakosti) ipd.

Socialni element državljanstva za Marshalla prinaša minimalne življenjske standarde prek sistema socialnega varstva in z udeležbo v ekonomski in socialni blaginji. Socialne pravice, ki za člane skupnosti vključujejo pravico do izobraževanja in zdravstvenega varstva, nadomestila v primeru brezposelnosti in invalidnosti, pravico do pokojnine, bolniške in socialne pomoči, so torej Marshallov korektiv kapitalizma. So korekcijske pravice v funkciji psa čuvaja in naj bi blažile sistemske napake. Ne moremo mimo dejstva, da je »princip ločevanja upravičencev od neupravičencev vgrajen v sam sistem države blaginje: enak dostop do socialnih servisov imajo deklarativno zgolj državljani oziroma tisti, ki prek davkov prispevajo v socialni proračun. Migranti kot nečlani nimajo enakega dostopa do teh servisov (pri čemer je negotova tudi 'enakost' državljanov). Za migrante je dostop vedno dostop 'pod pogojem': s prepoznanjem legalnega vstopa v državo, z delovnim dovoljenjem, dovoljenjem za bivanje, s sprejetjem 'pravega' državljanstva (naturalizacijo) in z odpovedjo 'nepravemu' državljanstvu itn. Distributivna pravičnost se kaže kot pravičnost, ki ne more veljati za nedržavljanke. Socialno državljanstvo v tem kontekstu učinkuje kot strategija izključevanja, konstrukcija drugega kot outsiderja in kot strategija ohranjanja moralne superiornosti prvobitne skupnosti« (Pajnik, 2009: 22). Socialno državljanstvo se udejanja vedno pod pogojem, v odvisnosti od aktualnih tržnih mehanizmov in zato za nekatere Marshallove kritike (Barbalet, 1988) to ne more biti državljanstvo, ki stremi k enakosti.

Premislek skozi Marshalla nam pokaže, da enakosti ne smemo razumeti tako, da se zadovoljimo z blaženjem neprijetnosti neenakosti. Marshall obravnava problem revščine, ki jo generira sistem družbenih razredov, in revščina seveda je ena neprijetnih manifestacij neenakosti. Marshall pa jo preprosto razreši prehitro. Manj revščine na podlagi socialnih pravic je njegov odgovor. Več statusov, več pravic, večja vključenost večjega števila ipd. je recept za odpravljanje neenakosti. Sledenje ideji, da enakost lahko dosežemo s postopnim odpravljanjem neenakosti, z nenehnim vključevanjem izključenih, prepoznavanjem in vključevanjem različnosti »drugih« ipd., pa seveda ni lastnost zgolj Marshallove teorije. Prej je to simptom »duha časa«, v katerem živimo (in smo živeli v času Marshalla). Zadovoljimo se s korekcijami, ki sicer prinašajo nekatere kratkoročne rešitve, na dolgi rok pa reproducirajo ideologije in ohranjajo obstoječi družbeni red. Ta drža je na primer najbolj vidna v tistih (prevladujočih) reakcijah na aktualno krizo, ki obnavljajo vero v nujnost gospodarskega napredka, ekonomske rasti ipd., ne vidijo pa priložnosti za tematizacijo alternativ.

»Ne« za reprodukcijo sistema: artikulacija iz marksistične kritike

Ugotovili smo, da se Marshall, ki ga ne zmoti preveč marginalizacija nečlanov skupnosti (njegov model pač ni vsevključujoč), prav tako zadovolji z omejevanjem neenakosti (in ne razpravlja o

njenem odpravljanju). Simptomatičnost Marshallove teorije je, da družbeno danost jemlje kot dejstvo in o njej razmišlja na korektiven način. Za Marshalla družbena organizacija nikoli ni problem sam po sebi, problem je v njeni manifestaciji oziroma natančneje, v nekaterih posledicah njene manifestacije.

Omenili smo že, da je med temi za Marshalla najbolj kritična neenakost, ki da je obvladljiva s korekcijo socialnih in ekonomskih pravic, podkrepljenih z državo blaginje. Položaja revnih pa ni mogoče razrešiti s podeljevanjem socialnih pravic, ampak to zahteva temeljitejši premislek dominantne kapitalistične ekonomije. Marksistične kritike (Bootmore, 1992) poudarjajo, da so socialne pravice lahko korektiv neenakosti in izboljšajo položaj izkoriščanih, da pa hkrati pripomorejo k nadaljevanju izkoriščanja delavskega razreda. Socialne pravice kot dodatek civilnim in političnim elementom državljanstva tako ne morejo učinkovito prispevati k odpravi neenakosti, ker ostajajo vezane na kapitalistični tržni sistem, ki poganja neenakost. Ključni problem je, da se socialne pravice ne dotaknejo vzrokov socialnih in ekonomskih neenakosti.

Strinjamo se z Offejem (1982), ki pravi, da je seveda nesmiselno zanikati pomembnost bojev za delavske pravice, socialne servise, socialno varnost ipd., da pa je hkrati treba problematizirati socialno državljanstvo kot neučinkovito. Država blaginje deluje zato, da kompenzira nekatere negativne posledice kapitalizma, in je neuspešna, povečanju socialnih transferjev navkljub, pri odpravljanju njenih vzrokov. Za Offeja so socialne pravice tudi represivne pravice, ker predvidevajo nadzor državne birokracije. Ta je dovršena denimo v primeru migracij, ko gre za vprašanje, kako (ne)pripustiti migrante k socialnemu državljanstvu. Na primeru migracij se najbolj nazorno pokaže pogojenost socialnih pravic. Politike zaposlovanja, bivanja, dostopa do socialnih storitev, pridobivanja državljanstva, se kažejo kot strategije »krožnega pogojevanja« (Pajnik, 2010). Eno dovoljenje pogojuje drugega. Brez dovoljenja za delo ni mogoče pridobiti dovoljenja za prebivanje; brez osebnega delovnega dovoljenja ni mogoče pridobiti dovoljenja za stalno prebivanje; brez dovoljenja za stalno prebivanje migranti ne morejo pridobiti državljanstva; brez osebnega delovnega dovoljenja se ne morejo prijaviti na zavodu za zaposlovanje; brez stalnega prebivališča niso vključeni v sistem zdravstvenega zavarovanja; brez državljanstva niso upravičeni do neprofitnih najemnin; brez ... Pripuščenost k socialnim servisom zahteva, da so posamezniki prepoznani kot tisti, ki si »zaslužijo« pomoč in država lahko vedno znova postavlja pogoje za takšno zaslužnost. Socialno državljanstvo je za Offeja (1982) tudi v funkciji vzdrževanja ideologije tržnega kapitalizma, ki postane edini mogoči sistem. Socialne pravice tako brišejo prave vzroke neenakosti in ljudje izgubijo uvid, da neenakosti izhajajo iz sistema, ki ga ti isti mehanizmi blaginje vzdržujejo. Socialno državljanstvo se tako ukvarja s simptomi in odmika pogled od vzrokov neenakosti in takšna, v marksistični terminologiji »lažna zavest«, zmanjšuje potencial državljanstva za transformacijo obstoječega sistema.

Problem je neenakost, ne enakost: artikulacija iz feministične kritike

Med prepoznavnimi kritikami Marshallove teorije so tudi številne avtorice (Vogel, 1997; Lister, 1997; Young, 1989), ki poudarjajo, da je neenakost glede na spol vgrajena v državljanstvo, zaradi česar je potencial koncepta za razreševanje neenakosti negotov. Te kritike državljanstva po Marshallu poudarjajo problem, da nacionalna država računa s posameznikom kot avtonomnim, racionalno-ekonomskim kompetitivnim bitjem, individualnim nosilcem pravic (moškim), ki deluje za varstvo privatnih interesov. Za takšnega preračunljivega ekonomskega subjekta je državljanstvo največ članstvo v kakšnem interesnem združenju, ki prinaša individualne koristi. To kritiko lahko povežemo z zgoraj omenjenim problemom, da državljanstvo računa z negativ-

nimi pravicami, do katerih naj se posameznik dokoplje kot individuuum. Predpostavka o preračunljivem avtonomnem subjektu je med drugim sporna, ker zanemari razlike, ki producirajo neenakosti, denimo zaradi spola ali zaradi etničnosti. Lažna univerzalizacija, na kateri temelji Marshallovo državljanstvo, za feminizem učinkuje kot strategija ohranjanja neenakosti žensk in marginaliziranih skupin.

Feministična kritika se tudi ne zadovolji s predpostavko Marshallovega socialnega državljanstva o enakem dostopu do socialnih storitev. Omenjene avtorice, nasprotno, v teoretsko izhodišče postavijo neenakost dostopa, ki je posledica širših strukturnih razmerij neenakosti, na primer feminizacije gospodinjanskega dela, neenakosti plač, etnične diferenciacije in diskriminacije. Če je predpostavka državljanstva enakost in enak dostop do storitev, potem, ugotavlja feministična kritika, takšna predpostavka »spregleda« in reproducira neenakost in neenak dostop – od tod kritika (lažne) univerzalizacije in zahteva po prepoznavanju različnosti. Po isti analogiji je feministična kritika neprizanesljiva do načela pravičnosti, denimo v distribuciji socialnih dobrin, ki jo kritizira kot mehanizem maskiranja neenakosti (Pajnik, 2010).

Iz feministične perspektive je skoraj nemogoče, da bi Marshallova konceptualizacija državljanstva prinesla premik k razreševanju neenakosti. Njeno izhodišče namreč ni neenakost, ampak enakost, češ, članstvo v skupnosti zagotavlja enakost. Spolne, razredne, etnične razlike nas seveda opozarjajo, da ni tako, in zato omenjene kritike postavijo neenakost v izhodišče. Šele ko bo teorija državljanstva zmožna premagati razlikovanja tako, da jih ne bo negirala (ali pa stavila na nenehno vključevanje), bomo lahko govorili o njenem resničnem demokratizacijskem potencialu. Ni torej prava rešitev v tem, da podelimo ženskam socialne ugodnosti, ampak v tem, da preizprašujemo neenakost spolnih vlog, ki so vgrajene v obstoječi sistem. Da torej odpravimo delitev moški, primarni oskrbovalec družine / ženska, njena vestna skrbnica (dihotomija *breadwinner/carer*). Socialne pravice iz te perspektive perpetuirajo omenjeni vzorec, saj ga ohranjajo oziroma učinkujejo zgolj tako, da omilijo njegove posledice.

Negativne pravice, tehnicizacija državljanstva in preprečevanje opolnomočenja

Ena vrsta kritik socialnega elementa državljanstva Marshallu torej očita oportunističnost socialnih pravic, njihovo prepuščenost upravljanju s strani nevidne roke trga. Druga kritika poudarja, da Marshall napačno primerja civilne in politične pravice na eni strani ter socialne pravice na drugi strani, češ da se prve navezujejo na individualne svoboščine, druge pa se koncentrirajo okrog vprašanja kolektivne enakosti. Civilne in politične pravice, ki veljajo za »prvo generacijo« pravic in jih povezujemo, kot je bilo že omenjeno, z dosežki liberalizma, niso v konfliktu s sistemom kapitalizma, kot to velja za socialne oziroma za drugo generacijo pravic. Oliver in Heather (1994) navajata, da socialne pravice kontrirajo ekonomiji vladavine trga, medtem ko politične in civilne tak sistem podpirajo. Civilne pravice so nujne za zagotavljanje uspešnega delovanja tržne ekonomije, tudi politične pravice zagotavljajo kontinuiteto tržnega sistema v navezavi na idejo o izbiri, medtem ko so socialne pravice posledica afirmativnega dejanja države.

Ta razlaga se zdi dobra iztočnica za kritiko pravic, ki so bile koncipirane kot negativne pravice, ki naj posameznika varujejo pred samovoljo političnih in ekonomskih struktur. Problem z Marshallovim socialnim državljanstvom je, da obravnava pravice kot nekaj zunanjega, na kar naj se posamezniki sklicujejo; pravice so nekaj, kar naj si posamezniki izborijo, država pa naj zagotovi njihovo uresničevanje. Pravice so koncipirane kot nekaj, kar je dejansko odtujeno od posameznika in ta mora z delovanjem pravice pridobiti. Gre za proces depolitizacije državljan-

stva, ki pravic ne prepozna kot nekaj, kar nastaja z državljsko aktivnostjo. Pravice so tako tam nekje zunaj in poklicane avtoritete presojuje upravičenost sklicevanja na pravice. Problem s socialnim državljanstvom je tudi v tem, da individualizira sklicevanje na pravice – politične avtoritete, ki se menjajo na oblasti, presojuje, ali je sklic nekega posameznika upravičen ali ne, in to povečuje možnosti za manipulacijo.

Tako civilnim, političnim in socialnim pravicam manjka moment pozitivnosti, kar bi omogočilo koncipiranje pravic skozi posameznikovo delovanje. V tej perspektivi delovanje posameznika pomeni udejanjanje državljanstva. Državljanstvo ne nastaja s sklicevanjem na pravice kot na nekaj odtujenega, kar varuje posameznika pred zlovesčimi nameni državnih struktur. Nasprotno, pozitivno vrednotenje pravic prepozna, da je delovanje posameznikov tisto ključno, kar definira državljanstvo. Negativno pojmovanje pravic zato res ponudi tiste pravice, ki ohranjajo in pogajajo aktualni tržni model, v izhodišču pa to naj ne bi bilo bistvo pravic.

Marshall se v svoji triadi ne ukvarja posebej s pravicami; prizivno jih vključi v svojo teorijo državljanstva. Avtorja torej ne zanimajo vprašanja, povezana s kritiko pravic (kot negativnih pravic); pravice so zanj nekaj nedvoumnega in nujnega za zagotavljanje državljanstva. Tudi tukaj bi lahko rekli, da ne zmoti toliko to, da Marshall stavi na pravice kot na glavni element teorije državljanstva, ampak to, da ga ne zanimajo vprašanja, povezana s kritiko pravic, kot jih on razume. Zato ni nenavadno, da so se pojavile kritike, ki Marshallovi univerzalistični teoriji državljanstva očitajo anglocentričnost, in tudi, da njegova teorija preferira moškega srednjih let, belca, srednjega-visokega razreda (Mann, 1987; Walby, 1994). V tem kontekstu so upravičeni dvomi, da Marshallova teorija, ki stavi na univerzalno enakost, ne ponuja zadovoljivih odgovorov, ki zadevajo razlike.

Sklicevanje na pravice kot proces, o upravičenosti katerega presojuje eksperti, in individualizacija tega sklicevanja, izolirajo posameznike in lahko učinkujejo kot moment razbijanja moči in možnosti organiziranja, na primer migrantov, brezposelnih, revnih idr. Socialno državljanstvo je koncipirano tako, da je potencialna moč deprivilegirane skupine vnaprej onemogočena. Takšno državljanstvo računa s tem, da nemogoč socialni položaj (brezposelni), nelegalni (migranti) ali denimo brezpravni položaj (izbrisani) jemlje moč za upor in individualizacija pravic je še dodaten element, ki učinkuje kot onemogočanje skupnega delovanja, ki lahko v obstoječe strukture vnaša novosti. Zmote tako koncipiranega državljanstva, ki računa s onepolnomočenimi množicami, najbolje ponazarjajo zdajšnji upori različnih skupin v Franciji, Grčiji, Španiji, Veliki Britaniji, Sloveniji in Egiptu. Medtem ko so verniki do zdaj še vztrajali, ti dogodki pokažejo, da po šestih desetletjih ni več mogoče pričakovati, da bo Marshallov minimalizem v državljanstvu (maskiranje neenakosti s selektivnim pripuščanjem nekaterih do minimalnih pravic) še vzdržal. In če izpraznjenost socialnega državljanstva povežemo še s krizo političnega in civilnega, ki ju omenjeni protesti tudi utelešajo, je jasno, da potrebujemo nove premisleke državljanstva.

Sklep

V besedilu smo izhajali iz relevantnosti Marshallovega prispevka h koncipiranju državljanstva za demokratizacijo sodobnih družb in se posvetili kritiki njegove konceptualizacije na dveh ravneh: v precep smo vzeli, prvič, Marshallovo pojmovanje članstva kot pripadnosti nacionalno-etnični skupnosti, ki utemeljuje državljanstvo, in drugič, socialno državljanstvo kot potencialni moment razrešitve zagat kapitalizma. Na teh dveh ravneh smo se spraševali o (ne)moči Marshallove teorije državljanstva oziroma o njegovem prispevku k demokratizaciji. Besedilo

ne podvomi o deklarativno demokratičnih nagibih Marshallovega državljanstva in se hkrati sprašuje o njihovi realni demokratizacijski (ne)moči. Ugotavljamo, da je »zagata« z nacionalno-etnično (reifikacija pravih članov kot upravičencev do državljanstva) na eni strani in s socialno dimenzijo (socialne pravice kot zgolj korekcijski mehanizem za blaženje učinkov neenakosti) na drugi strani ključna za razumevanje državljanstva v sodobnosti. Medtem ko je bilo po drugi svetovni vojni morda drugače, v obdobju neoliberalizma 21. stoletja ni več dvoma, da niti članstvo v nacionalni skupnosti niti minimum zagotovljenih socialnih pravic ne odpravljata neenakosti. To, da razumemo zagate Marshallovega državljanstva, se zdi ključno za to, da lahko v prihodnje razmišljamo o resnih redefinicijah pojma, ki bi presegle ujetost v dihotomijo enakost/neenakost. V besedilu smo torej kritični do Marshallove konceptualizacije državljanstva, ki ne razrešuje, ampak perpetuira problem z neenakostjo v državljanstvu.

Za sklep poudarimo, da velja med kritikami socialnega državljanstva ločiti kritike, ki prepoznajo normativni potencial koncepta državljanstva in obenem problematizirajo socialno stratifikacijo, h kateri pripomore v praksi, od tistih, ki Marshallovo postavitev socialnih pravic kritizirajo, češ da je preveč »radodarna«. Kritike, ki prihajajo iz konservativnih neoliberalnih krogov – Dwyer (2004, 61–76) jih denimo obravnava kot kritike nove desnice, novega komunitarizma / republikanizma (Walzer, 1984; Taylor, 1995; Selbourne, 1994) – dajejo velik poudarek vprašanju dolžnosti posameznikov do skupnosti, v kateri živijo. Problem socialnega državljanstva je tako v njegovi pasivnosti, »radodarnosti«, češ da država blaginje socialne pravice »podeljuje« in da tak odnos odvrača ljudi od skrbi in dolžnosti za skupno dobro in da individualne pravice posameznika odrešijo dolžnosti do skupnosti.

Po tovrstnih kritikah bi moralo socialno državljanstvo spodbujati delovno etiko, namesto da »podeljuje« pravice. Nevarnost takšne pozicije je v individualizaciji krivde, ko so revni označeni za samoodgovorne za svoj položaj, češ da niso naredili dovolj, da se izogibajo dolžnostim (delo je dolžnost) ali da migranti niso storili dovolj, da se uspešno integrirajo ipd. Dwyer (2004) govori o »latentni sovražnosti« tovrstne kritike do socialnih pravic kot elementa državljanstva, ki z izpostavljanjem dolžnosti dodatno legitimizira socialne pravice kot *de facto* pogojene pravice. Zgolj tisti državljani, ki vestno izpolnjujejo svojo dolžnost do skupnosti, naj bi imeli dostop do socialnih servisov kot kolektivne pomoči skupnosti.

Marshallovo socialno državljanstvo stavi na univerzalnost, nepogojenost in kolektivnost socialnih (in drugih) pravic; Marshall vsaj deklarativno želi državljanstvo koncipirati kot odgovor na neenakosti, medtem ko omenjena kritika vzpostavlja selektivnost, pogojenost pravic oziroma zagovarja njihovo odvisnost od izpolnjevanja obveznosti »dobrega državljana« (lojalnost do skupnosti in konformizem v odnosu do skupnih vrednot), pri čemer je krivda za neuspeh pripisana posamezniku. Razlika je tudi ta, da Marshall stavi na državo, ki naj zagotavlja pravice, perspektiva »novega komunitarizma« pa na trg in na posameznika (kot samoodgovornega za lasten položaj) (cf. Dwyer, 2004: 76).

Z Marshallom se strinjamo, da ni problem v preveč intervencionistični (permisivni) državi, ki je postala predmet kritik iz neoliberalnih krogov. Na Marshalla se še vedno velja sklicevati v primerih, ko se na primer privatizacija postavlja kot odgovor državnemu intervencionizmu. In tudi stavimo na Marshalla, če je dilema država blaginje ali vzpon kompetitivnega privatnega sektorja s privatizacijo javnih storitev. Torej, treba je ločiti progresivne kritike Marshallovega državljanstva, ki opozarjajo na nekatere probleme v njegovi teoriji – in to besedilo želi k temu pripomoči –, od problematičnih kritik v perspektivi novega komunitarizma, po katerih naj razrešitev neenakosti prepustimo trgu. V besedilu smo torej pokazali na zagate Marshallovega

državljanstva in smo kritično pogledali tudi na same predpostavke modela države blaginje. Obenem smo pokazali, da nam ima Marshall tudi danes kaj ponuditi, zlasti ko je v ospredju prepiranje, da je alternativa socialnemu državljanstvu neoliberalizem, slabljenje socialne države in premoč finančnih elit. Obenem je prav, da smo do Marshallove konceptualizacije kritični, da ugotavljamo pomanjkljivosti teorije, ki ne prinaša imaginativnih sprememb obstoječega reda z idejo, da se bodo te pojavile oziroma da jih bomo prepoznali, ko se že pojavljajo.

Literatura

- ARENDR, H. (1948/2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana, Študentska založba.
- BARBALET, J. K. (1988): *Citizenship*. Milton Keynes, Open University Press.
- BAUMAN, Z. (1998): *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham, Open University Press.
- BOTTOMORE, T. (1992): Citizenship and Social Class Forty Years On. V *Citizenship and Social Class*, ur. Marshall in Bottomore, 55–93. London, Pluto Press.
- CALLONI, M. (2005): Paradoxes of Democracy: The Dialectic of Inclusion and Exclusion. V *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ur. Andersen, Guillemard, Jensen in Pfau-Effinger, 93–112. Bristol, The Policy Press.
- DELANTY, G. (2000): *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*. Buckingham, Open University Press.
- DWYER, P. (2004): *Understanding Social Citizenship: Themes and Perspectives for Policy and Practice*. Bristol, Policy Press.
- HANDLER, J. F. (2004): *Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: The Paradox of Inclusion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- JOPPKE, C. (2010): *Citizenship and Immigration*. Cambridge, Polity Press.
- KONTOS, M. (2011): The Labour Market Integration of Third Country Migrants in Germany and the Impact of Recent Policies: Integration Policy as Policy of Exclusion? V *Precarious Migrant Labour across Europe*, ur. Pajnik in Campani, 15–43. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- LISTER, R. (1997): *Citizenship: Feminist Perspectives*. New York, New York University Press.
- MANN, M. (1987): Ruling Class Strategies and Citizenship. *Sociology* 21(3): 339–354.
- MARSHALL, T. H. (1950/1992): *Citizenship and Social Class*. London, Pluto Press.
- MEAD, L. M. (1997): Citizenship and Social Policy: T. H. Marshall and Poverty. *Social Philosophy and Social Policy* 14(2): 197–230.
- OFFE, C. (1982): Some Contradictions of the Modern Welfare State. *Journal of Critical Social Policy* 2(2): 7–16.
- OLIVER, D. IN HEATHER, D. (1994): *The Foundations of Citizenship*. London, Harvester and Wheatsheaf.
- PAJNIK, M. (2009): Brezdržavljskost migrantov in pravica imeti pravico. *Časopis za kritiko znanosti* 238: 138–147.
- PAJNIK, M. (2010): Socialno državljanstvo, migracije in trg dela. V *Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo*, ur. Medica in Lukič 13–36. Koper, ZRS.
- ROCHE, M. (1992): *Rethinking Citizenship: Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. Cambridge, Polity Press.
- SELBOURNE, D. (1994): *The Principle of Duty*. London, Sinclair Stevenson.
- SOYSAL, Y. N. (1994): *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago, The University of Chicago.
- TAYLOR, C. (1995): Atomism. V *Communitarianism and Individualism*, ur. Avineri in de Shalit, 29–50. Oxford, Oxford University Press.

- VOGEL, U. (1997): Emancipatory Politics Between Universalism and Difference: Gender Perspectives on European Citizenship. V *Citizenship, Democracy and Justice in the New Europe*, ur. Lehning in Weale, 142–160. London, Routledge.
- WALBY, S. (1994): Is Citizenship Gendered? *Sociology* 28(3): 379–395.
- WALTZER, M. (1984): Welfare, Membership and Need. V *Liberalism and its Critics: Readings in Social and Political Theory*, ur. Sandel, 199–218. New York, New York University Press.
- YOUNG, I. M. (1989): Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics* 99(2): 250–274.
- YUVAL-DAVIS, N. (2007): Intersectionality, Citizenship and Contemporary Politics of Belonging. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10(4): 561–574.
- ZOLO, D. (2007): *Da cittadini a sudditi: La cittadinanza politica vanificata*. Milano, Punto ROSSO.

Družbena enakost in konstrukcija državljanstva

Uvod

Kategorija družbene enakosti, ki jo srečujemo na različnih ravneh družbenih praks in družboslovnih teorij, je tisti kompleksni pojem, ki vsaj od meščanskih revolucij naprej naddeterminira konstrukcijo družbe. Pojem je razvidno dialektičen, saj takoj, ko je v kakršnihkoli kontekstih izrečen, evocira svoje nasprotje, namreč družbeno neenakost, ki pa je »večna« sestavina forme družbene organizacije, odkar sploh vemo za obstoj človeške družbe, neizogibno ujete v simbolne strukture, ki jih sama generira v procesih svojega reproduciranja. Družba seveda »obstaja« tako, da je v vsakokratnem sinhronem zgodovinskem prerezu sestavljena iz številnih institucij, ki posameznikom (in kajpada posameznicam) dodeljujejo njihove statuse ali družbene vloge, ali še drugače rečeno, njihove funkcije. Bolj pravniško in filozofsko rečeno, določajo jih za subjekte, pri čemer je bil v eri razsvetljenstva pojem subjekta izhodiščno opredeljen s konceptom zasebne lastnine. Vsaj za obdobja, ki jih T. H. Marshall evocira v besedilu predavanj *Citizenship and Social Class*, pa je mogoče reči še nekaj več v perspektivi poznejših teoretskih sociologij (npr. Bourdieujeve ali Beckove), namreč, da zadevna kategorija označuje področje, v katerem se konstituirajo družbeni agensi – najbolj vidno seveda tisti, ki so politično profilirani. Diskurz sociologa ali politologa, kot je na več mestih v svojih delih signaliziral Bourdieu, ni izvzet iz družbenih razmerij, ki jih opisuje, saj se pri tem ne more izogniti temu, da ne bi družbenih razmerij hkrati s svojo dejavnostjo konstruiral. To pač vemo, odkar so nam v delavnicah refleksivne sociologije pokazali, kako se tvorijo sheme, v katerih se gibljejo družbena bitja. Tu ne gre za odločitev sociologa, ali kaj takega hoče ali noče početi, kajti ključni in utemeljitveni atribut sociološkega diskurza je neločljivo vpisan v njegovo vlogo dejavnika družbene realnosti. Tudi najbolj nedolžna sociološka empirična prezentacija družbenih form, dejavnosti, stanj, konfrontacij itn. je konec koncev gesta objektivizacije opisa, prezentacije, konceptualizacije ali karakterizacije kakršnegakoli že družbenega fenomena, je sporočilo o nečem, kar je v družbenih odnosih realno ali naj bi vsaj bilo, vsekakor pa s sociološko intervencijo nekaj takega postaja. Ko pa govorimo o bolj splošnih pojmih, med katere nedvomno spada tudi pojem družbene enakosti, je zadevna

funkcija sociološkega diskurza še toliko bolj očitna. Razmeroma zanesljiva metodologija, ki utemeljuje verodostojnost večine teorij državljanstva, se najpogosteje povezuje s historicističnimi pristopi in zdi se, kot da o državljanstvu praviloma govorimo državotvorno tudi takrat, ko se z njim hočemo kritično soočiti.

¹ Kot navaja Wikipedia, je »sam termin *nanny state* verjetno skoval konservativni britanski poslanec Iain Macleod v svoji kolumni »Quoodle« v časopisu *The Spectator*, 3. december, 1965. Sicer pa vpis termina v internetni iskalnik odpre množico strani pretežno žolčnega in pogosto ekstremističnega zagovarjanja »svobode« pred vmešavanjem države.

Evolutivna shema opredelitve državljanstva

Ko družboslovec takega formata, kot je bil T. H. Marshall, piše o kategoriji enakosti kot kategoriji iz reda družbenih realnosti v zgodovinski perspektivi, je inherentna intenca tega pisanja, torej tega konstruiranja družbene realnosti, postavljanje pozicije za aktivno intervencijo v družbena razmerja. Taka pravzaprav inherentna intenca očitno poganja to razmišljanje k morda končno nedosegljivemu cilju »premagovanja problemov«, ki jih označuje zadevna kategorija. Prav ta intenca, ki jo lahko izčitamo iz omenjenega besedila, nam omogoča jasno umestitev Marshallovega eseja v zgodovinski čas, v katerem se je učinkovanje takega družboslovnega diskurza pokazalo in nedvomno tudi dokazljivo učinkovito izkazalo v realnosti države blaginje (*welfare state*). Marshall se je namreč že lahko oprl na keynesijansko rešitev ekonomske krize, pri čemer je v tej rešitvi, uporabljeni v praksi *new deala*, pozneje pa v povojni rekonstrukciji Evrope, delovala ideja družbene enakosti kot agensa ekonomske učinkovitosti celotne družbe. Eventualna podrobnejša raziskovanja na presečišču lingvistične pragmatike in zgodovinske antropologije bi najbrž odkrila, da so v razmerjih države blaginje kategorije izhodiščno teoretskega diskurza prešle tudi na raven vsakdanjega jezika. Za državljane države blaginje je bilo predpostavljeno, da bodo s pomočjo izobrazbe razumeli jezik institucij take države; koliko se je ta domneva dejansko uresničila, ostaja odprto in kontroverzno vprašanje. Marshallova obravnava zastavljene problematike kaže na pristop, ki ga uokvirjata tako rekoč samoumevni liberalizem in angleški *common sense* v boljšem pomenu besede, pri čemer je v konceptualnem in metodološkem ozadju besedila vidna evolutivna formula, ki jo pravzaprav proizvede historicistična metodologija. Marshall postavlja tri elemente državljanstva in ta delitev tvori shemo, ki po svoji artikulaciji pretendira na splošno sprejemljivost, saj jo avtor postavi kot racionalno interpretacijo zgodovinske evolucije. »/.../analizo v tem primeru še bolj jasno kot logika narekuje zgodovina.« (Marshall, 1992: 8) Marshall namreč »predlaga« delitev [pojma] državljanstva na tri dele, ki jih potem poimenuje za »elemente«. Tu se ne bomo spuščali v razpravljanje o tem, kako arbitrarna in kako realno utemeljena je ta delitev, gotovo pa je, da je ta produkt tako rekoč spontanega sociološkega konstruktivizma avtorju omogočil opredeliti tematiko, ki ga je v zadevnem besedilu zanimala. Podana delitev na tri elemente je kar sama klicala k temu, da bi jo problematizirali, kar se je tudi zgodilo, a šele precej pozneje. Vseeno pa še spomnimo, da Marshall pripisuje vsakega od elementov svojemu stoletju: državljanske pravice pripadajo osemnajstemu stoletju, politične devetnajstemu in socialne dvajsetemu stoletju, zlasti pri zadnjih dveh pa je videl znatno vzajemno prekrivanje (prim. Marshall, 1992: 13). Koliko je ta evolutivni pristop nemara zameglil ključne vidike paradoksnе logike, ki jo skriva pojem družbene enakosti, vselej vpet v simbolne sheme, v katerih se odigravajo prizadevanja različnih akterjev za pozicije v odnosih dominacije, je vprašanje, ki odpira razlago vzrokov za poznejša masivna destruktivna delovanja ekonomskih in političnih agensov proti državi blaginje, na vrhuncu neoliberalne ekspanzije populistično ironično poimenovane *nanny state*.¹ Uspehe teh neoliberalnih delovanj so potem

ekonomisti antikeynesijskih usmeritev prevajali v kritiko države blaginje, ki naj bi v tej perspektivi bila neuspešna in celo škodljiva.

Koliko je torej um, ki je konstruiral državo blaginje, utemeljeno v operacionalizaciji državljanstva na podlagi socialne enakosti, spregledal dejavnike razgradnje države blaginje ravno v pomenih pojma enakosti? Kot vemo, se je neoliberalizem implicitno in eksplicitno utemeljil prav na izpodbijanju ekonomske ustreznosti politike družbene enakosti in tudi v vrsti argumentov, ki naj bi bili ekonomsko znanstveni, med katerimi je Milton Friedman poudaril zlasti Phillipsovo krivuljo o razmerju med inflacijo in brezposelnostjo. Marshallovo besedilo ni primer, kjer bi se ta spregled zgodil, saj je avtor jasno slutil nevarnosti, ki jih proizvajata kontradiktorno součinkovanje načel v razmerju družbene enakosti s pojmom državljanstva. Besedilo je torej treba razumeti v luči zadnjega stavka: »Moj namen v teh predavanjih je bil nekoliko osvetliti en element, za katerega verjamem, da je temeljno pomemben, namreč vpliv hitro razvijajočega se koncepta pravic državljanstva na strukturo družbene neenakosti« (Marshall, 1992: 49). Četudi v besedilu najdemo avtorjeve namige na mogoče izvire konfliktov, pa besedilo bralcu vendarle sugerira idejo napredka tako rekoč nepreklicnih dosežkov, ki se konsolidirajo v »civilizacijo«, ali kot pravi Marshall: »Poenotena civilizacija, ki naredi družbene neenakosti sprejemljive in grozi, da jih bo naredila ekonomsko nefunkcionalne, je dosežena s progresivno ločitvijo med realnim in denarnim dohodkom« (Marshall, 1992: 47). To je še posebej nazorno v takih družbenih storitvah, kot sta zdravstvo in izobraževanje, kjer so tudi državljanji s skromnimi denarnimi dohodki deležni tako rekoč enakih storitev kot bogatejši člani družbe. V ekonomistični ali celo novejši neoliberalni perspektivi bi lahko rekli, da posamezne kategorije državljanov dobivajo storitve, katerih protivrednosti v denarju ne bi mogli nikoli sami plačati. Že tedaj, ko so prvič izšla Marshallova predavanja, so opravili raziskave javnega mnenja, ki so pokazale zanimive učinke take ureditve na družbene percepcije in vrednote. Komaj dve ali tri leta po drugi svetovni vojni, ko so v Veliki Britaniji vladali laburisti, so respondenti visoko ocenjevali sistem varnosti in v presenetljivo visokem odstotku so menili, da so njihovi denarni dohodki primerni in zadostni. Marshallu, ki se je skliceval na te ugotovitve, lahko tudi priznamo, da je v zadnjih odstavkih besedila polemično pokazal na omejenost ekonomizma, ki ga je identificiral pri »profesorju Robbinsu«, za katerega je »egalitarni sistem simplističen«. To, kar mu Marshall odgovori, se tudi danes bere kot aktualno nasprotovanje neoliberalizmu, čeprav tega v tistem času formalno še ni bilo. »Egalitarna« rešitev je lahko simplistična za ekonomista, ki »presoja položaj v skladu z logiko tržne ekonomije«, ne pa tudi za sociologa, ki se zaveda, da »družbenemu obnašanju ne vlada logika« (Marshall, 1992: 49). Paradigma ekonomizma, ki generira težnjo k proizvodnji družbene neenakosti, je bila torej nenehno navzoča, saj je nedvomno vpisana v sam osnovni obrazec ekonomije kapitalizma. Le-ta se lahko reproducira ravno s tem, da se cele družbene skupine neizogibno podrejujejo kapitalskim formam družbene reprodukcije, v kar so pač prisiljene, ker drugače kot se jim zdi, sploh ne bi mogle preživeti. Spet druge družbene skupine zavzemajo nadrejene položaje v družbenih hierarhičnih shemah in si v družbeni reprodukciji prizadevajo za kontinuiranje teh položajev. Tem različnim družbenim skupinam pravimo družbeni razredi. Marshall, četudi ne z marksistično kritično poanto, jasno ugotavlja obstoj družbenih razredov in tudi ne prikriva konfliktnega naboja v razmerju med to kategorijo in kategorijo državljanstva.

Obravnavano Marshallovo besedilo torej lahko beremo kot pomemben prispevek k teoriji državljanstva, hkrati pa tudi kot dokument obdobja, v katerem se je vse bolj konsolidiral sistem države blaginje in v katerem sicer ni bila dosežena družbena enakost v vseh razsežnostih, je pa

bil v sistemu očitni dejavnik izenačevanja (*equalisation*) razlik s posebnim poudarkom na ekonomskih in socialnih razlikah. Marshall je jasno ugotovil, to pa bi moralo veljati tudi v luči sedanjih najbolj uveljavljenih in prevladujočih teorij državljanstva, ki se izrekajo v istem registru tradicije *common sense* (npr. Rawls, Noczik in Kymlicka), da je: »Enakost statusa pomembnejša kot enakost dohodka« (Marshall, 1992: 33). Marshall je sicer mislil v okvirih koncepta države blaginje in je v temelju sprejemal inherentno logiko redistribucije, vendar pa mestoma v besedilu že najdemo nastavke za preboj samega okvira redistribucije.² Če namreč po njegovem mnenju ohranjanje ekonomskih neenakosti, kar bi lahko razumeli kot ohranjanje razrednih razlik, postane »težje zaradi statusa državljanstva« (prim.: Marshall, 1992: 45), in če upoštevamo vse, kar se Marshallu zdi relevantno pri utemeljevanju pomena tega statusa (posebej pomembno je pri tem izobraževanje), potem se odpirajo tudi širša vprašanja o statusu državljanstva. Med te bi gotovo spadalo tudi vprašanje na kulturni pripadnosti temelječe identitete, vendar pa ta »element« v tistem času še ni igral nikakršne vloge. Marshallova teorija tako kaže tudi na vidik reprezentativnosti diskurza, ki je vpleten v konstrukcijo družbene realnosti. Glede na to, da dandanes lahko govorimo o zgodovinski klasifikaciji države blaginje kot sistema tako imenovanih zahodnih družb s komplementarnim pojavom realnega socializma na območjih, ki kulturno spadajo v isto »civilizacijo«, je očitno, da sta tako teorija kot praksa države blaginje temeljili na izključitvi političnega pomena kulture s tem, ko sta se osredinjali na ekonomske, pravne in socialne vidike državljanstva kot najpomembnejše kategorije političnega področja. Toda prav s tem, kot bi lahko naprej spekulirali, sta postavili okvir, v katerem so procesi izenačevanja in diferenciacije privedli do tako novih teoretskih dojemaj kot do invencij političnih praks, katerih stališča so se v družbenem prostoru strukturno premaknila in s tem zakoličila področje novih konfrontacij. Kljub vsemu pa bi Marshallu lahko pripisali nekaj daljnovidnosti, ker je zaslutil prihajajoče konflikte v državi blaginje, konflikte, ki imajo korenine v konfiguraciji področja izobraževanja. Šola je v 20. stoletju postajala vsem dostopnejša in tako je bilo tudi zato, ker so na državljanstvu temelječe pravice (in dolžnosti) zrelativizirale zahteve ekonomske dominacije. Toda vezanost šolanja na poklicno strukturo je ostala vir nerešljivega protislovja v nedrjih koncepta državljanstva, kakor ga je sploh bilo mogoče misliti v razredni družbi. ».../ skozi izobraževanje v njegovih odnosih s poklicno strukturo, državljanstvo deluje kot instrument socialne stratifikacije.« (Marshall, 1992: 39) V razvitju sheme države blaginje, ki naj bi – seveda ne samo po Marshallu – zagotavljala obvladljivost družbenih razmerij, pa se je zgodilo, da je destabilizacija sistema vzniknila prav iz izobraževalnega sistema in ne tam, kjer so ves čas pričakovali kakšno različico razrednega konflikta. Socialne in ekonomske razlike so se v redistributivnem sistemu institucij razrednih kompromisov, ki so na splošno, čeprav ne v vseh državah enako, omogočale delovanje sindikatov, bolj ali manj pravično obdavčevanje in predvsem reprodukcijo srednjega sloja, dobri dve desetletji zdele primerno uravnotežene. Sistem omenjenih institucij se je tudi zdel kot dokaz neutemeljenosti Marxovega pojmovanja razrednega boja.

² Pravzaprav je nastavke za to mogoče najti v sami paradigmi. Za »logiko«, ki jo razvija Marshall, je paradigmatično besedilo napisal ekonomist John Maynard Keynes. Ta v zaključkih svojega najvplivnejšega besedila zaide na sociološko področje, ko se zavzame za »individualizem, če se odpravijo njegove pomanjkljivosti in zlorabe«. Po Keynesu je decentralizacija odločanja »/.../najboljša zaščita raznolikosti življenja, ki se poraja prav iz širokih možnosti osebne izbire, njihova ukinitve pa je največja izguba, ki jo povzroči homogenost ali totalitarnost države. Prav pestrost namreč ohranja tradicije, v katerih odsevajo najzanesljivejše in najboljše izbire predhodnih rodov, kar na sedanost vpliva z raznovrstnostjo domišljije; in ker je pestrost dekla tako eksperimentiranja kot tradicije in domišljije, je vsekakor najmočnejše sredstvo za boljše prihodnost« (Keynes, 2006: 384–385). Termini kot so »tradicija«, »domišljija« ipd., v kontekstu Keynesove ekonomske razprave jasno nakazujejo, da je to, kar je kakih 40 let pozneje po prvem izidu njegove knjige postalo »multikulturalnost«, že bilo vpisano v paradigmo države blaginje kot njeno potencialno polno razvitje.

Multikulturalizem kot komponenta državljanstva

Če pomislimo na vrsto nedokončanih zgodovinskih naracij zadnjih obdobj, lahko v tej luči tematiziramo družbene in politične spopade šestdesetih let 20. stoletja. V govorici takratnega družboslovja, predvsem pa v univerzumu kulturno-filozofsko-sociološke kritične teorije, so ti spopadi postali pravzaprav spopadi za emancipacijo izključenih kultur. V nobenem nasprotju s tem ni bilo to, da so študentski voditelji govorili tudi o razrednem boju, aktivisti gibanj za državljanske pravice itn. pa so v soglasju z vsem preostalim revoltom šestdesetih in sedemdesetih let govorili v terminih emancipacije manjšin. Iz Marcusejevih besedil, ki na podlagi njegovega teoretskega opusa (*Enodimenzionalni človek*, *Eros in civilizacija*, ipd.) usmerjajo k političnim praksam, razberemo diagnozo transformacije razredne konfrontacije, v kateri klasični delavski razred ne igra več najbolj ključne in najodločilnejše vloge, čeprav je Marcuse vseeno ohranil marksistični okvir za razumevanje potreb po osvoboditvi družbe od represivne vladavine. Posredovanje »revolucionarne zavesti« je v tej perspektivi tako pripadlo zatiranim manjšinam, med katerimi je Marcuse pomembno vlogo, med drugimi, pripisal prebivalcem črnskih getov, intelektualnim skupinam in ne nazadnje ženskam, katerih družbeni položaj je takrat postajal izhodišče zgodovinsko novega feminizma kot teoretske usmeritve in hkrati kot političnega gibanja (prim. Marcuse, 1972). Pri tem za naše razpravljanje ni toliko pomembna sama usoda nove levice in njene revolucije, pomembno pa je, da se je v radikalističnem kritično teoretskem diskurzu, ki je v univerzitetnem kurikulumu in v intelektualnih skupinah pozneje pridobil sistematičnost in reflektivne epistemološke poudarke, cel spekter kategorij družbene enakosti prikazal v svoji instrumentaliziranosti v okolju sistema kapitalističnega gospodarstva. Ni dvoma, da od tistega časa naprej lahko govorimo o temeljnem premiku v percepciji družbe, ki kajpak pomeni hkrati tudi dejavnik konstrukcije družbe. V optiki teh gibanj in vsega, kar je spričo dogodka revolta postalo nenadoma razvidno, se prikaže temeljni ideološki spregled teorije državljanstva, katere predstavnik je tudi Marshall. V čem je ta spregled? Konstitutivna naravnost tega diskurza, njegova utemeljenost v logiki *common sense*, namreč generira nereflektirano instanco izključitve posameznih sestavin skupnosti, ki prej ali slej v družbeni realnosti pridejo do samozavedanja o tej izključenosti. Metodološki okviri, ki jih narekuje najširše vzeti pozitivizem, gotovo botrujejo intelektualnemu mehanizmu znotraj tega tipa mišljenja, ki pač selekcionira med objekti obravnave. Tako gre pri Marshallovem besedilu za reševanje razrednih in socialnih vprašanj v odnosu do kategorije državljanstva, medtem ko problematike etničnih identitet, religioznih skupin, spolne določenosti itn. postanejo »nebitvene«, so zunaj področja, med drugim vzpostavljenega z metodološko ali disciplinarno gesto. V ozadju zadevnega tipa sociologije se postavlja posebno vprašanje, ki je preširoko za pričujočo obravnavo in bi lahko zadevalo filozofsko tradicijo, v kateri se glede na kontinentalno filozofijo zlasti v kontekstu nemške klasične filozofije drugače oblikuje instanca subjekta. V takratni pozitivistični filozofiji je subjekt toliko izenačen s svojo epistemološko pozicijo, da je eksplicitno izpostavljanje njegove konstitucije tako rekoč odvečno. Razlika v razumevanju subjektivnih diskurzivnih pozicij je tako v teorijah državljanstva pravzaprav vidna še danes, četudi je vmes bilo nekaj izmenjav teoretskih pojmov med različno zasnovanimi sociološkimi teorijami, kot denimo med Bourdiejevimi in Putnamovimi koncepti socialnega kapitala. V nekoliko bližji in ožji perspektivi, ki upošteva paradigmatski premik v območju teorij družbene pravičnosti, Nancy Fraser govori o »westphalskem okviru« demokracije, ki je jemal »/.../ teritorialno državo kot dano«. Po njenem mnenju so teoretiki tega obdobja, kamor bi nedvomno lahko uvrstili tudi Marshalla, skušali »/.../ teoretično potrditi zahteve pravičnosti na monološki način. Potemtakem niso

ugledali nikakršne vloge pri ugotavljanju teh zahtev za tiste, ki naj bi bili njihovi nosilci, če ne govorimo o tistih, ki bi bili izključeni z nacionalnim okvirom. S tem ko so zanemarili refleksijo o vprašanju okvira, si ti filozofi nikoli niso mislili, da bi tisti, katerih usode bi bile tako odločilno oblikovane z uokvirjanjem odločitev, tudi sodelovali pri njihovem izdelovanju« (Fraser, 2008: 289). Ta konkretnejša opredelitev se ujema z našo širše pojmovno in metodološko hipotezo o spregledu instance subjektivnega zaradi »filozofsko-kulturoloških« razlogov. Glede na logiko, ki smo jo tu zaznali, je mogoče razumeti, da je bil za »arhitekto« države blaginje specifični zgodovinski vznik subjekta v dogodkih šestdesetih let prvovrstno presenečenje.

Iz revolucionarnih okoliščin študentskih revoltov šestdesetih let 20. stoletja so se tako sčasoma, med drugimi tudi s povsem nasprotnimi koncepti, izoblikovale ideje multikulturalizma in z njim povezane teorije politike razlike ter politike pripoznanja (*recognition*). Družbene vezi so bile vse bolj dojete, ne samo na ravni reflektiranega družboslovja, ampak tudi v vsakdanjem jeziku, v njihovi simbolni razsežnosti v kontekstu »refleksivne družbe«, kakor so jo opredelili Bourdieu, Giddens in Beck, zdaj pa bi že težko izčrpali seznam imen sociologov, ki so ta termin sprejeli. Opredeljevali so jih kot razmerja med »vrednotami«, širilo se je razumevanje teh vezi glede na njihovo situiranost v kulturnem prostoru ipd. »Zahteve identitete (pravica do razlike), ki so se kopičile maja [1968], so bile pred potrebami funkcionalnosti sistema eksploatacije« (Debray, 1978: 14). Treba je upoštevati, da je bil revolt šestdesetih let najbrž ena prvih množičnih vstaj, ki jih ni porodila realnost pomanjkanja, in materialne nuje širokih segmentov družbe. V zahodnih državah je že šlo za realnost potrošniške družbe, v kateri so hladilniki, avtomobili in vsakršni aparati, da ne govorimo o obilju hrane, nekaj povsem samoumevnega in tako je revolt pravzaprav izpostavljal disfunkcionalnost hierarhij in vsiljenosti pravil kapitalistične konkurence tudi na neblagovne sektorje. Prav v teh razsežnostih je vrsta idej tistega obdobja tako rekoč pozabljenih in zamegljenih v zgodovinskem spominu spričo učinkov neoliberalnega obdobja, ki pa je končno proizvedlo ekonomsko krizo konec prvega desetletja 21. stoletja. Sčasoma se je namreč izgubil tudi revolucionarni moment šestdesetih; namesto prevratnih bojov za spremembo političnega sistema so v poznejšem obdobju na ravni političnih praks potekala alternativna gibanja civilne družbe kot gibanja »marginalnih skupin«, ki pa jih je v večini primerov določal atribut kulture.

Pokojni Richard Rorty je ta premik, s katerim se do konca življenja ni povsem sprijaznil, opredelil v polemiki z Nancy Fraser. Rorty se je spominjal časa pred nekaj desetletji, ki je bil torej prav čas, v katerem je Marshall oblikoval svoj prispevek, ko se je termin »kultura« le redko pojavljal v političnih razpravljanjih.

»V tistih časih so ameriški levičarji raje govorili o potrebi po premagovanju predsodkov proti stigmatiziranim skupinam kot pa o potrebi po pripoznavanju kultur teh skupin. Osrednja levičarska ideja tega časa je bila, da smo vsi udeleženi v skupni človeškosti in da nas ta skupnost usposablja za to, da smo državljani istih nacij, da se poročimo z brati in sestrami drugih itn. Pojem 'spoštovanja razlik' še ni bil opazen.« (Rorty, 2008: 70)

Ne glede na to, kaj je Rorty s tem hotel reči, njegova precizna ugotovitev kaže na ločnico v obdobju, o katerem govorimo. Univerzalizem »skupne človeškosti« se je moral umakniti pluralizaciji, množstvenosti, singularnosti itn., ki so s svojimi samoprepoznanji proizvajala prostor generiranja novih identitet, poimenovanj, drž, pozicij, diskurzov dekonstrukcije tradicij in obnov izbrisanih spominov. Od tod naprej bi se lahko spustili na področje, ki sta ga ob zori napredujoče globalizacije v najbolj sofisticirani filozofski izreki označila Deleuze in Guattari. V obeh

knjigah o kapitalizmu in shizofreniji sta izdelala množico pluralnih konceptov ter opredelila vrsto subverzivnih označevalcev realnosti deteritorializacije, nomadstva in množstvenosti, fašizma kot želje, nastajajoče v konfrontaciji organizma s »telesom brez organov« (prim. Deleuze in Guattari, 1980: zlasti 201–204). Na to zgoj opozarjamo, saj iz francoskega (post)strukturalizma (v zadnjem času se zlasti kaže vpliv Foucaulta, Deleuza in seveda takih dedičev, kot sta Ranciére in Žižek) vse več pojmov postopoma prek humanističnih refleksij prehaja in se prevaja tudi v družboslovni kontekst. Nadaljevati v tej smeri pa bi pomenilo nadaljevati naše razpravljanje v precej drugačnem teoretskem registru. Ostanimo torej pri tem, da lahko govorimo o premiku paradigme, ki je diskurz pravičnosti in družbene enakosti, na katerem temelji tudi kategorija državljanstva, premaknil na področje, ki ga označujemo s koncepti politik razlike in pripoznanja, vsi ti koncepti pa imajo korenine v realnosti multikulturalnosti.

Onkraj redistribucije in pripoznanja

Na kratko postavimo, da je bila prava množica teorij pripoznanja v korelaciji s politikami razlike, ki so se v temelju izoblikovale v sedemdesetih letih 20. stoletja in so dokaj inovativno rekonceptualizirale območje politike ter s tem sintakso družbene enakosti v jeziku družbene organizacije, razmeroma učinkovita. Vrsta tematik s področja etničnih, rasnih, spolnih in raznolikih mikropolitčnih interesov je pridobila družbeno relevantnost ter se tudi legitimirala v ureditvah večine tako imenovanih razvitih držav, v manjšem obsegu pa tudi v »novih demokracijah«. Na to se je navezalo veliko razmišljanj o aktivnem državljanstvu. Kymlicka in Norman sta tako v začetku tisočletja povzela pridobitve procesov redefinicije državljanstva. V dogajanjih, ki so proizvedla volilno apatijo in dolgotrajno odvisnost od socialnih ustanov ter v eroziji države blaginje sta našla motive za »prakticiranje državljanstva«. Koncepti državljanstva zadnjih dvajsetih let se, nasprotno kot Marshallovo soočenje s pozitivnim oblikovanjem države blaginje, soočajo z realnostjo razpadanja te ekonomske in politične konstrukcije. Vendar pa se nasproti kritičnim teorijam tudi v teh novejših zamislih državljanstva kaže ista inherentna težava kot v Marshallovem primeru. V okviru *common sense* porojene ideje o družbenem redu, temelječem na konstrukciji pojma državljanstva, se ne morejo otresti precej izrazite deontološke drže. Njihovi osrednji koncepti so definirani hkrati s projekcijo družbenega stanja, kakršno naj bi bilo ali kakršno naj bi nastalo v praksah, temelječih na teh konceptih državljanstva. Ravno zato so tudi v politično levičarski orientaciji ti koncepti pomanjkljivi v primerjavi s kritičnimi, ker so ujeti v determinante danega ekonomskega in političnega globalnega režima. To pa ne pomeni, da – spet primerljivo z Marshallom – te teorije ne prispevajo zelo pomembnih zamisli družbene organizacije in konceptov, na katerih le-te temeljijo. Najbrž bi bilo mogoče celo dokazati, da so še zlasti po famoznem koncu komunizma takšni koncepti, ki so prodrli tudi v najpomembnejše mednarodne organizacije, če niti ne govorimo o njihovem učinkovanju na ravni nevladnih organizacij, pripomogli k sprejemanju družbenih sprememb in k oblikovanju demokratičnih sistemov.

»Ti dogodki so pojasnili, da sta zdravje in stabilnost moderne demokracije odvisna ne samo od pravičnosti njenih ustanov, ampak tudi od kvalitet in drž njihovih državljanov, to je od njihovega občutka identitete in od tega, kako nadzirajo potencialno tekmujoče oblike nacionalne, regionalne, etnične ali religiozne identitete; od njihove sposobnosti, da so strpni in da delujejo skupaj z drugimi, ki se od njih samih razlikujejo; od njihove želje

po sodelovanju v političnem procesu zato, da bi promovirali javno dobro in šteli politične oblasti za njim odgovorne; od njihove volje, da kažejo samoomejevanje in sprejemajo osebno odgovornost v svojih ekonomskih zahtevah ter v osebnih izbirah, ki zadevajo njihovo zdravje in okolje, in od njihovega občutka za pravičnost ter od zavzetosti za pošteno prerazdelitev virov.« (Kymlicka in Norman, 2003: 6)

Sklicujoč se na Galstona avtorja še poudarita, da se brez državljanov, ki imajo te kvalitete, zmanjšuje sposobnost družb zato, da bi uspešno delovale. Omenjena deontološka drža je v tem diskurzu nazorno vidna in pravzaprav kaže na slepo ulico, v katero je zašla politika pripoznanja, ki ji spet ne kaže odrekati velikanskih zaslug za »kultiviranje« demokratičnih družb. Toda v obdobju, ko so te teorije sobivale v nelagodnem sožitju z neoliberalnim kapitalizmom, v katerem so se nesramno poglobljale ekonomske neenakosti, so med drugim prispevale napačen vtis, da lahko opravijo z vsemi raznolikostmi, kot je opozorila Anne Phillips, sklicujoč se na Diano Coole: »Sprememba fokusa s problemov neenakosti na vprašanja razlike je bila po mojem mnenju neskončno plodna, toda ko so razlike postale hegemonski jezik, prek katerega pristopamo k vsem problemom neenakosti, to res lahko vodi k premestitvi« (Phillips, 2008: 125). Zdi se torej, da je po izkušnji z reformulacijo pomena državljanstva na dnevnem redu iskanje nove sinteze, v iskanju katere se je treba spomniti klasikov »westphalskega tipa« demokracije v povezavi z doslej v zgodovini vsaj nekaj časa uspešno formulo države blaginje.

Sklep

Če smo na začetku naše obravnave Marshallovo besedilo brali na ozadju zgodovinskih realnosti, na katere pa se je avtor tudi sam dovolj enoznačno referiral, se tudi ne moremo izogniti upoštevanju zgodovinske realnosti, katere percepcije in interpretacije proizvajamo v prostoru, kjer se gibljejo poznejši agensi konstrukcije družbene realnosti. Jasno je, da v različnih konstelacijah ti agensi »delujejo« tudi v poznejših obdobjih, s katerimi smo se ukvarjali v našem razpravljanju o problematiki državljanstva s poudarkom na problemu družbene enakosti. Naj opozorimo, da so se novejšje teorije oddaljile od Marshallove »spontane« evolutivne metodologije, kar jim je, če nič drugega, narekovala izkušnja s progresivizmom, ki je proizvedel lastno mejo, ta pa se je onkraj teksta zarisala tudi v prostoru dogodka šestdesetih let. Pa vendar vse kaže, da se je osnovna logika Marshallovega besedila spričo neoliberalnih učinkov »vnila« in nas spet preusmerila k upoštevanju fundamentalnih razsežnosti družbene neenakosti, čeprav je zdaj kontekst realnosti še veliko bolj kompleksen, kar je npr. pred kratkim označil tudi Anthony Giddens: »Umik keynesianizma na Zahodu in propad sovjetskega komunizma so povzročili dokaj enaki trendi – vse bolj intenzivna globalizacija, vznik globalnega informacijskega reda in krčenje proizvodnje (ter njeno premeščanje v manj razvite države), so se povezali z naraščanjem individualizma in potrošniške moči. To niso spremembe, ki so prišle in bodo odšle; njihov vpliv se nadaljuje danes« (Giddens, 2006: 16). Nevarnosti prihajajoče krize so Giddens in drugi avtorji citiranega zbornika sicer zaslutili in opozorili na vrsto nevarnosti za realizacijo takega koncepta državljanstva, o kakršnem govorita tudi Kymlicka in Norman. Toda neoliberalni kapitalizem je vseskozi generiral krizo za številne družbene sloje, čeprav je le-ta občasno v vzponih dozdevne gospodarske rasti ostajala »nevidna« v depolitizirani kulturi, v kateri je neokonservativna politika s polnimi zamahi demontirala ustanove države blaginje. Če bi hoteli

pojasniti, kako to, da ji je to v demokraciji uspevalo, bi se morali obrniti h kritičnim teorijam, ki so pokazale na uspehe politik dominacije, ker so se populistično naslovile na logiko želje, ki je percepcijo državljanov homogenizirala z medijsko posredovanimi ideologemi dosegljivosti sreče in bogastva za vsakogar. Seveda pa vprašanje ekonomske neenakosti ni nikoli izginito: »Ekonomska integracija je torej pogoj socialne integracije. Razvoj strukturne brezposelnosti ogroža republikansko državljanstvo; odsotnost ekonomske integracije je hipoteka na možnosti soočenja z našimi družbenimi dolžnostmi.« (Gouzien, 1995: 107) Taki komentariji so nenehno v vsem času »vladavine« teorij in politik pripoznanja opozarjali na ključno poanto državljske neenakosti, ki je vsekakor povezana z ekonomsko neenakostjo. Le-to pa je težko nevtralizirati s še tako razvitim kulturnim kapitalom. Slednjič lahko še ugotovimo, da smo zdaj metaforično in dejansko utaborjeni na trgih New Yorka, Madrida, Ljubljane... (začenši z globalizacijo gibanja 99 % v oktobru 2011) v pričakovanju in sprožanju novega cikla, ko na podlagi kritike politike teorije pripoznanja nemara nastaja revizija samega pojma družbene enakosti. V luči nalog, pred katerimi se nahaja zamisel teoretsko-praktične dekonstrukcije družbenih razmerij v soočenju z zamegljenostjo mehanizmov dominacije, reprezentiranih v »zapleteni« strukturiranosti globalnega finančnega sistema, skorajda ni mogoče verjeti, da se je v Marshallovem času pojem družbene enakosti zdel tako transparenten. Seveda pa se kritika pripoznanja zdaj formulira na ravni pretresanja pojmov, pri čemer lahko zaznavamo tudi krepitev teoretskega dialoga v globalnem obsegu. »Eden središčnih problemov načina razvijanja ideje pripoznanja je v tem, da se vse konča pri pretresni povezavi agensa s partikularnimi koncepti identitete. Gre za težnjo k uokvirjenju agensa kot neposrednega izraza posameznikove želje po pripoznanju. To neadekvatno razumevanje tega, kako oblast (*power*) konstituira subjektivnost in identiteto, se konča z naturalizacijo ideje agensa.« (McNay, 2008: 195) Četudi ni dvoma, da sta teorija in politika pripoznanja – kot je ugotovila tudi Anne Philips – proizvedli veliko teoretskih učinkov in sta vplivali na vrsto političnih ter tudi zakonodajnih sprememb, pa sta pripomogli k fragmentaciji družbenih akterjev, postavljenih nasproti centrom dominacije. Prav enormno povečanje ekonomskih neenakosti, kakršno se je razbohotilo v obdobju »postkomunizma«, pa je vrglo senco krivde na politiko pripoznanja, kot da bi ta pripomogla k uničevanju mehanizmov redistribucije po receptih chičaške šole Milтона Friedmana. Kljub temu pa vseeno ne kaže pozabiti prispevkov teorije pripoznanja v oblikovanju sinteznega novega pomena pojma družbene enakosti in statusa državljana.

Literatura

- DEBRAY, R. (1978): *Modeste contribution aux discours et cérémonies officielles du dixième anniversaire*. Paris, F. Maspero.
- DELEUZE, G. IN GUATTARI, F. (1980): *Mille plateaux*. Paris, Les éditions de minuit.
- FRASER, N. (2008): Reframing Justice in a Globalizing World. V *Adding Insult to Injury / Nancy Fraser Debates her Critics*, ur. Kevin Olson, 271–291. London, Brooklyn, NY, Verso.
- GIDDENS, A. (2006): A Social Model for Europe? V *Global Europe, Social Europe*, ur. Anthony Giddens, Patrick Diamond in Roger Liddle. Cambridge, Polity Press.
- GOUZIEEN, A. (1995): Dispositif RMI: espace de conquête de la Citoyenneté ou inclusion exclusive? V *La citoyenneté aujourd'hui: extension ou régression?*, ur. Merle in Vatin, 105–111. Rennes, Presses universitaires de Rennes.

- KEYNES, J. M. (2006): *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- KYMLICKA, W. IN NORMAN, W. (2003): Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts. V *Citizenship in Diverse Societies*, ur. Will Kymlicka in Wayne Norman, 1–41. Oxford, Oxford University Press.
- MARCUSE, H. (1972): *Kraj utopije / Esej o oslobodenju*. Zagreb, Stvarnost.
- MARSHALL, T. H. (1992 [1950]): *Citizenship and Social Class*. London, Pluto Perspectives.
- MCNAY, L. (2008): *Against Recognition*. Malden, MA., Polity Press.
- PHILLIPS, A. (2008): From Inequality to Difference: a Severe Case of Displacement? V *Adding Insult to Injury / Nancy Fraser Debates her Critics*, ur. Kevin Olson. London, Brooklyn, NY, Verso.
- RORTY, R. (2008): Is »Cultural Recognition« a Useful Notion for Leftist Politics? V *Adding Insult to Injury / Nancy Fraser Debates her Critics*, ur. Kevin Olson. London, Brooklyn, NY, Verso.

Marshall in kozmofeminizem: razmislek k sodobni teoriji državljanstva

V tem prispevku obravnavam Marshallov koncept državljanstva in njegovo uporabnost v družbenih kontekstih, ki jih opredeljujejo paradigme globalizacije, transnacionalizma in kozmopolitstva. Marshallov prispevek k teoriji državljanstva je neizpodbiten. Njegov tripartitni model civilnih, političnih in socialnih pravic, s katerimi opredeli odnos med posameznikom in državo, je bistveno pripomogel k razumevanju, da državljanstvo ne more izhajati zgolj iz načela enakosti in enakopravne udeležbe v pravicah in svoboščinah. Načelo je sicer odigralo zgodovinsko vlogo na prehodu iz fevdalne v meščansko-kapitalistično družbeno pogodbo, toda predpostavljalo je ideal družbene enakosti, ki je nezdružljiv s kapitalističnim redom in tržno ekonomijo. V dvajsetem stoletju, piše Marshall, da je že jasno, »da sta državljanstvo in kapitalistični razredni sistem v medsebojnem spopadu«. Medtem ko kompetitivna tržna ekonomija uspeva na plečih civilnih pravic, ki posamezniku omogočijo položaj »neodvisne enote«, ki vstopa v ekonomski boj, ne da bi – prav zaradi svojega individualnega statusa – smel za to pričakovati socialno zaščito, ter političnih pravic, ki se udejanjijo na ravni demokracije kot kapitalizmu ustrezajoče oblike vladavine, pa se sistem družbene neenakosti s tem ne zmanjšuje. K temu lahko prispeva šele priznanje socialnih pravic. S podelitvijo socialnih pravic državljanom zares smemo upati, da ne bo prišlo samo do preurejanja deprivacije v najnižjih sferah družbene stavbe, pač pa, kot Marshall ponazori z arhitekturno metaforo, do rekonstrukcije »nebotičnika v bungalov«.

Prav slednje pričakovanje Marshalla je med kasnejšimi kritiki postalo izhodišče za oceno, da je, dobrim namenom navkljub, njegov model s kapitalizmom kompatibilen, ne pa kompetitiven; kapitalizmu zagotavlja preživetje, ne pa odmiranje. Je način, kako po stranski poti, s pomočjo državljanstva, odpravljati zgodovinske antagonizme, ki bi sicer nujno vodili v njegovo razgradnjo in odpravo kot zgolj še enega v zgodovinskem nizu izkoriščevalskih družbenih sistemov.

Druga kritika, naslovljena na Marshalla, pa opozarja, da je državljanstvo v njegovi konceptualizaciji zgrajeno na modelu nacionalne države s homogeniziranim družbenim

kollektivom in skupnim kulturno identitetnim jedrom. Marshall predpostavlja, da so državljani hkrati temeljni pogoj in produkt nacionalne države, to je etno-kulturno poenotena družbenega telesa, za katerega je princip solidarnosti, ki ga zagotavlja državljanstvo, »naravno« sprejemljiv – sprejemljiv torej toliko, kolikor izhaja iz bratskih vezi etno-nacionalne javnosti, ki vzplamti v 19. stoletju. Čeprav je nekaj od te kritike namerno redukcioniistične, saj je jasno, da si Marshall prizadeva za socio-politični model državljanstva, ki bi odpravil družbeno neenakost, to pa bi slej ko prej zahtevalo tudi redefiniranje modela članstva in pripadanja, pa je res, da je njegov miselni okvir pogojen z etno-nacionalno perspektivo 19. stoletja. To je razvidno na mestih, kjer opredeljuje državljana, npr.: »državljanstvo zahteva neposreden občutek članstva v skupnosti, ki temelji na zvestobi določeni civilizaciji, ki je skupna last«; civilizacija tu, kot je razvidno iz nadaljevanja, kjer Marshall govori o rastoči nacionalni zavesti, aludira na nacionalno kulturo, ta pa je opredeljena kot skupnost svobodnih ljudi [*free men*], koncipirana v maskulinem univerzalizmu. Etno-nacionalistični ideološki okvir seva tudi iz delov spisa, kjer je mogoče zaznati hudomušno poigravanje z nacionalističnim sentimentom, kot na primer takrat, ko opozarja, kako rastoča nacionalna zavest, pojav javnega mnenja in občutek pripadanja skupnosti in skupni dediščini niso našli ustreznega prevoda v materialnem učinku na življenje ljudi.

V obeh kritikah jo Marshall torej odnese s podobo dvoumnega prispevka k teoriji državljanstva. Po eni strani Marshall gradi na modelu pravične družbe, po drugi strani pa s taistim modelom pri teoretskem in zgodovinskem obstoju ohranja družbeni red, ki ustvarja nepravilnost. A se, negotovostim navkljub, spet po tretji strani skorajda vsaka teorija državljanstva po Marshallu slej ko prej začne prav z Marshallom (Squires, 2002; Yuval-Davis, 2009; 2011). To pomeni, da je nekaj na Marshallovem prispevku, kar kljub svoji historični determiniranosti ostaja zgodovinsko odprto. Trdili bomo, da je tisto, kar ostaja predmet nenehnih vračanj, obnavljanj in interpretiranj pri Marshallu, prav njegovo nedorečeno prve in druge kritike. Ali bolje, tisto, kar je rečeno, ne da bi bilo problematizirano: torej temeljno ogrodje državljanstva, ki se oklepa treh kategorij: članstva, pripadanja in solidarnosti.

V tem prispevku se vračamo k omenjenim pojmom in njihovim konceptualnim soodvisnostim prek perspektive teorije kozmopolitstva (Calhoun, 2003; Held, 2004; Delanty, 2010; Skrbiš et. all, 2004; Vidmar-Horvat, 2011), natančneje normativne veje kozmopolitskega teoretskega diskurza, in še bolj natančno prek feminističnega kozmopolitstva (Kristeva 1991, 1993; Narayan in Harding, 2000) ali, kot se danes sintagma že uveljavlja v skrajšani obliki, kozmofeminizma (Narayan in Harding, 2000; Pason, 2008; Reilly, 2007; Yuval-Davis, 2011). Kozmofeministična perspektiva na Marshalla se nam zdi teoretsko zanimiva in relevantna, ker v analitski korpus integrira prav vprašanje, kako članstvo in pripadanje povezati s solidarnostjo v kontekstih, ki so se zgodovinsko že razšli z moderno epoho. To je, kako vse tri zgodovinske kategorialne iznajdbe, ki opredelijo moderno državljanstvo, prestaviti na plato trans- in post-nacionalne družbe – ko so članstva razvezana, čezmejna in nadnacionalna; ko so politike pripadanja razgrajene po oseh heterogenih kulturnih identifikacij in ideološko, emotivno in politično raznoterih opredeljevanj; in ko solidarnost vznika na zgodovinsko nepričakovanih prizoriščih in ob sopotju transnacionalnih empatij, ki so lahko v neposrednem konfliktu z nacionalnim interesom. Kozmofeminizem, ki svoj projekt utemeljuje na politiki in etiki skrbi, se lahko zdi pravi odgovor na zgornje dileme. Prav zaradi njegovih potencialov, z zgledom (ne)uspelega evropskega državljanstva, pokažemo tudi na pasti, ki jih bo kozmofeministična paradigma, če želi pridobiti interes javnosti, morala premisliti. V tem okviru prav (spet) pride tudi Marshall.

Evropsko državljanstvo

Evropsko državljanstvo, za zdaj v hegemoni obliki EU državljanstva, je predmet številnih razprav. V glavnem razprave govorijo o njegovi (ne)možnosti, kar že implicira, da je pojem notranje problematičen in konceptualno izmuzljiv. Izmuzljivost izhaja iz dveh predpostavk: da ne obstaja evropski demos ter da torej ni pravega človeškega kapitala (ali bazena ali osnove), iz katerega bi bilo mogoče graditi skupni politični projekt; in drugič, da ne obstaja poenotena evropska kultura (ali identiteta ali dediščina), s pomočjo katere bi bilo lahko sestaviti mozaik nadnacionalnih lojalnosti in transnacionalnih solidarnosti (Shore, 2000; 2006). Skratka, evropskemu državljanškemu projektu manjka zgodovinskih osnov, ki so pripeljale do realizacije nacionalnega projekta; prav zato procesi evropeiziranja še zdaleč ne dosegajo političnih, kulturnih in identitetnih učinkov procesov nacionaliziranja – pa čeprav pogosto do črke natančno sledijo zgodovinski formuli – oziroma prav zato!

Delanty in Rumford (2008) problematizirata stališče, ki evropsko državljanstvo vnaprej določi za neuspeli projekt. Da bi lahko argumentirano pokazali na kraje, kjer Evropejci nastajajo/mo, in to celo v zametkih nekakšne nadnacionalne državljanske zavesti, je nujen epistemološki premik. Za Delantya in Rumforda je pomembno, da evropski projekt dojemamo v njegovi kognitivni razsežnosti, ki se postopoma prevaja v simbolno in končno tudi v identitetno obliko zaznavanja skupnosti. »Kognitivna dimenzija je vsajena v simbolno kulturo EU«, pišeta. »To ustvarja transformativno razmerje med različnimi platmi oblikovanja identitet, ki učinkujejo druga na drugo.« (Delanty in Rumford, 2008: 95) Te identitete, še pišeta Delanty in Rumford, pa ne smemo videti toliko v luči nacionalnih kolektivnih opredeljevanj, ki bi izhajale iz lojalnosti in zvestobe do nadnacionalne tvorbe, ki se ji reče EU, pač pa bolj kot poistovetenje s civilnimi vrednotami in ustavnimi načeli – po zgledu Habermasovega ustavnega patriotizma torej (Habermas, 2001). Delanty in Rumford celo trdita, da so oblastne strukture EU zares v koliziji z evropskim projektom, kajti delujejo s platforme nacionalistične lojalnosti, medtem ko je evropsko ljudstvo zares kozmopolitsko. Medtem ko elite funkcionirajo s tiho podmeno domoljubja, Evropejci zrejo v svet in svoje delovanje prirejajo glede na kozmopolitski horizont vrednotnega in vrednostnega sistema. »Sporočilo dosedanje analize je«, suvereno trdita avtorja, »da biti Evropejec ni stvar kulture in tudi ne politike kot takšne. Namesto tega se lastnosti Evropejca kažejo bolj kot njegova usmerjenost v svet in kot nekaj, kar bi lahko poistovetili s svetovljanskim duhom.« (Delanty in Rumford, 2008: 96)

Kako avtorja ubranita to optimistično stališče? Za izhodišče jima služi ameriški model »vezajske identitete« (Afro-Američan, Irsko-Američan itn.), ki navkljub sestavljeni obliki lojalnosti in pripadanja ohranja domoljubno identitetno držo, vdano eni naciji: ZDA. Razlika se je pokazala v času iraške vojne, kjer se ameriško ljudstvo ni opredeljevalo, na primer, glede na svoje etnične korenine in iskalo odgovor za svoj odnos do vojne na evropskem prizorišču svojega identitetnega izvora, temveč je sledilo svoji nacionalni vladi. Podpora napadu na Irak je bila dojeta kot domoljubno dejanje, ki je izhajalo iz obrambe skupne nacije, ne glede na njeno notranjo in vezajsko raznolikost. V Evropi smo imeli drugačen scenarij: brezpogojna lojalnost nacionalni vladi je redka in mora izhajati iz politične (vrednostne), ne pa etnične legitimacije.

Tako približno in nemalo poenostavljeno Delanty in Rumford na EU projicirata kozmopolitski duh – v maniri Habermasa (2001) – kot skupno ustavno-patriotsko opredelitev raznolikih ljudstev Evrope. Kolikor je mogoče polemizirati z njunim stališčem, da biti Evropejec »preprosto pomeni priznavati, da živimo v svetu, ki ne pripada določenemu ljudstvu« ter da je to

poglavitna razlika med evropsko in ameriško identiteto (Delanty in Rumford, 2008: 99), pa je za nas zanimivo izhodišče, da Evrope ni – razen v pomenu diskurzivno grajenega objekta zavesti. Iz tega avtorja razvijata opažanje, da je tudi evropski model lojalnosti svojevrstno »materialno« odsoten – v smislu vezanosti na fizični prostor, geografijo oz. »grudo«. Še več, je svojevrstno orodje v pogajanju ljudstva z elitami, saj le to lahko slednjim lojalnost odreče, sploh ko nastane vtis, da so »politične elite izdale demokracijo« (Delanty in Rumford, 2008: 101). »Danes se bolj kot kdaj koli doslej lojalnost prelamlja prek demokracije in ni je moč izpeljati preprosto iz nekritičnih vrednot, kot so dolžnost, domoljubje ali poslušnost.« (ibid.)

Navdušenje nad kozmopolitstvom evropskega ljudstva je preuranjeno. Res je mogoče najti vrsto zgledov iz nedavne zgodovine, ko je ljudstvo odreklo poslušnost nacionalni vladi in se opredelilo za politiko solidarnosti z Drugim: v primeru napada na Irak, v primeru izraelsko-palestinskega vprašanja, v primeru okoljevarstvenih hazardov itn. V isti sapi je mogoče naštetih zglede, ko so se evropska ljudstva obrnila drugo proti drugemu prav na podlagi etno-nacionalnega načela zvestobe in solidarnosti: ob širitvi EU na Vzhod, kjer se je od nacionalnih vlad na Zahodu množično zahtevalo, da se jih zaščiti pred navalom »vzhodnjakov«; ob raznovrstnih artikulacijah obrambe »nacionalnega interesa« pred skupno finančno domovino EU (primer »okoriščanja« Irske in Portugalske na račun skupnega prispevka Evropejcev); nazadnje ob grški krizi in porajajočemu se sentimentu proti »lenim Grkom«, ki si dovolijo živeti z »našimi« posojili, torej posojili naših vlad itn. Tudi patriotsko čustvo še ni izčrpano: primer *Patrie* v Sloveniji, kot pokažem na drugem mestu (Vidmar-Horvat, 2012; v tisku), je lep zgled mobilizacije nacionalno obarvanega domoljubnega diskurza, ki od ljudstva zahteva, da se v aferi opredeli po nacionalnem ključu in stopi v bran svoji vladi (proti finskim medijem in preiskovalcem). Enako velja za EU in evropske institucije – včasih se jih percipira kot zadnje zatočišče pred nasiljem države, včasih pa kot sile, ki si prizadevajo destabilizirati nacionalne države. Institut evropskega komisarja za človekove pravice na primer je ilustrativen zgled delovanja nacionalnega političnega interesa, ki je spoštljiv do ustanove, kadar ta producira nevtralna ali pozitivna stališča – in žaljiv ter diskvalificirajoč, ko temu ni tako. Nenazadnje tudi sam vrednotni sistem, ki naj bi Evropejce združil v svetovljanski, ustavno-patriotski lojalnosti do sveta, ki ne pripada nikomur, je spolzko polje ideoloških prisvajanj, ki jih pogosto usmerja nacionalni interes. Kaj je Evropa in kaj so evropske vrednote je predmet dolgotrajnih sporov in konfliktnih pogajanj, začeni s preambulo k evropski ustavi na ravni EU in naprej do na primer sprejemanja Zakona o RTV Slovenija v letu 2005, ko so evropske vrednote demokracije, svobode in javnosti doživele svojevrstno, »slovensko« zasedbo pomena (Splichal in Hvala, 2005).

Skratka, evropsko državljanstvo je precej oddaljeno od kozmopolitskega modela, ki bi ljudi in ljudstva združeval na podlagi zavezanosti etičnim in ne etničnim načelom. Je pa prav odsotnost evropskega državljanstva kot kategorialne entitete z neposrednim političnim artikuliranjem lahko dober povod za razmislek o zahtevah lojalnosti in solidarnosti, s katerimi se soočamo v postnacionalni konstelaciji državljanstva. O tem govorimo v nadaljevanju.

Postnacionalna lojalnost

Kako opredeliti lojalnost? Delanty in Rumford podata naslednjo obrazložitev: »V svojem bistvu so lojalnosti nepogodbene vezi, ki posameznika povezujejo s skupnostjo, v tem primeru s politično skupnostjo. Predpostavke lojalnosti so določena stopnja zaupanja v legitimnost politične

ureditve, zaupanje v institucije te ureditve in občutek skupnosti: legitimnost, zaupanje in skupnost so opredeljujoča načela lojalnosti« (Delanty in Rumford, 2008: 102). Delanty in Rumford se pri svoji opredelitvi ozreta na Marshalla, po katerem si »država zasluži lojalnost državljanov tako, da jim podeli določena upravičenja in pravice, onkraj tega je lojalnost pretežno pasivna lastnost državljana« (Delanty in Rumford, 2008: 103). V nasprotju z Marshallovim pogledom, pišeta avtorja, je danes lojalnost precej manj pasivna drža in presega oceno proceduralnih razsežnosti zakona in države; presega zgolj legitimnost, ki bi se opirala na oblast, in zahteva zaupanje: »Ustanovam zaupamo, ker smo prepričani, da najbolje urejajo naše interese« (ibid.). V kompleksni družbi, kot je današnja, ni mogoče preverjati vseh njihovih dejanj, niti je mogoče o vseh demokratično odločati. Lojalnost danes temelji na predpostavki odgovorne države in njene skrbi za javno dobro; če se temu zaupanju izneveri, državi lahko obrnemo hrbet. Tretji način udejstvovanja lojalnosti po Delantiju in Rumfordu pa izhaja iz občutka pripadnosti skupnosti. V preteklosti je bila ta zamišljena v homogenem kulturnem okolju; danes je nasprotno glavno merilo zagotavljanja pripadnosti sposobnost integriranja različnih kulturnih skupnosti v politično skupnost širšega občestva. Načelo izključevanja oz. vključevanja po avtorjih bistveno prispeva k temu, kako uspešno bo politična skupnost gojila pogoje za ohranjanje lojalnosti.

Bistvena lastnost sodobne lojalnosti, torej lojalnosti postmodernega časa, je njena hitra menjava, minljivost in tudi mimobežnost. Država ujame le del naših lojalnosti in ni več »trdih kategorij, ki bi lahko tvorile lojalnost« (Delanty in Rumford, 2008: 105). Lojalnost je razpršena, začasna in opredeljena z dejavniki, ki presegajo neposredne interese nacionalnega kolektiva – lahko je več ali manj nacionalne skrbi in skrbi za nacionalno dobro ali celo njeno preseganje. Elitam ni več dodeljena karta polnega zaupanja, našo lojalnost si morajo šele pridobiti. To pa zato, ker država državljanov ne veže z naborom tradicionalnih vrednot domoljubja, časti in dolžnosti, temveč vstopa v heterogeno polje spopadov za lojalnost, ki se oblikuje diskurzivno. »Država nima več izključne razpolagalne pravice z lojalnostjo, saj se v igro vključujejo bolj svetovljanske vrste lojalnosti, hkrati pa je država vse bolj odvisna od lojalnosti kot oblike svoje legitimnosti« (Delanty in Rumford, 2008: 109). Za Delantija in Rumforda je takšna sprememba priložnost za oblikovanje kozmopolitske lojalnosti; na ravni EU, skleneta, bo veliko odvisno od razvoja javne kulture, ki bo uspela vključiti različne poglede in bo namesto na tradicionalne vrline neomajnega zaupanja in zaveze naciji stavila na raznolikost pogledov, ki bodo sodelovali v procesualnem oblikovanju lojalnosti.

Raznolikost pogledov in vključevanje multiplih glasov in perspektiv pa pomeni pripoznanje heterogenega in multikulturnega članstva. To ima posledice tudi za državljanstvo, ki je danes »neločljivo vključeno v kulturna vprašanja o identiteti in pripadnosti« (Delanty in Rumford, 2008: 118). Temu primerno se odziva tudi teorija, ki je kulturne pravice že vstavila v model postnacionalnega državljanstva. Pri tem velja izpostaviti dve možnosti: multikulturni liberalni model Willa Kymlicke, ki vztraja na pripoznavanju in integriranju multikulturnih identitet v sam model državljanstva kot način njegove prolongacije in prilagoditve na nove družbene okoliščine: tu je na delu predpostavka o kulturnih, predvsem etničnih skupnostih, ki gradijo temelj državljankega mozaika, po katerem se oblikujejo lojalnosti širšemu občestvu. Drugi model je radikalno stališče Iris Young, ki zahteva pripoznanje vseh oblik kulturnih različnosti in raznolikosti, vključujoč družbeno marginalizirane skupine, ki jih ne opredeljuje specifična etnična identiteta, na primer homoseksualci, invalidi, starostniki itn.

Na kratko se omejimo na razpravo Willa Kymlicke (2008), saj je njegov model liberalnega državljanstva uporaben tudi za razmislek o vseh drugih oblikah državljanstva, vključujoč

novo paradigmo »intimnega državljanstva« (glej Kuhar 2010). Kymlicka navede štiri temeljne vrline, ki določajo liberalni model: javno zavest in javno razpravo, čut za pravičnost, civilnost in strpnost ter skupni čut za solidarnost ali predanost. Vsaka od teh vrlin prinaša svoje pasti in lahko razvija stranpoti. Na primer, prva, ki jo Kymlicka naveže na zavest o skupni pripadnosti. Že Delanty in Rumford sta opozorila, da je ta zavest bistveno vezana na sposobnost politične skupnosti, da deluje po načelu vključevanja namesto izključevanja. Toda v praksi temu pogosto ni tako: lahko bi celo trdili nasprotno, da s procesi globaliziranja in kozmopolitiziranja družbe opažamo nove poskuse re-etniciziranja in homogeniziranja skupnosti. Ta seveda lahko izhaja iz emancipatornih vzgibov in vzgibov zagotavljanja varnosti (slednje je predvsem opazno pri diasporah, ki iz etničnega ključa medsebojnega povezovanja črpajo občutek moči in samozaščite), pogosto pa pomeni tudi izključevanje drugih – in to tako znotraj skupine kot navzven. Poleg tega je zavest o skupni pripadnosti prej vezana na preteklost in zgodovino – bodisi dejansko bodisi zamišljeno –, ki postane vir legitimacije pripadnosti in članstva, manj pa se ukvarja s projekcijami prihodnosti, ko se bo takšna zgodovina šele oblikovala.

Enako problematično je načelo civilnosti in strpnosti. Razširitev nediskriminatornega ravnanja, ki izhaja iz upoštevanja civilnosti, je po Kymlicki »radikalna razširitev obveznosti liberalnega državljanstva« (Kymlicka, 2008: 53). Obveznost, da z ljudmi ravnamo kot z enakimi, je del javne in institucionalne etike – od šole, zaposlovanja, zdravstva itn. –, toda v resnici je tudi nediskriminatorno vedenje slej ko prej prepuščeno posamezniku in njegovi »dobri vzgoji«. Kymlicka zato nalogo izobraževanja za liberalnega državljana naprti šoli, s pomembno ugotovitvijo, da mora biti ta javna in da se mora ne glede na kulturne, verske ali etnične razlike in ozadja od državljana zahtevati, da s tem, ko se odloči, da bo uveljavljal svoje pravice kot polnopravni državljan, sprejme obveznost, da se na »neki točki vzgojnega procesa naklonjeno sooči z drugimi načini življenja« (Kymlicka, 2008: 58). To pomeni, da se vključi v proces oblikovanja skupne identitete, ki je v postnacionalni družbi lahko le multikulturna.

Toda, kako priti do točke, ko se državljan ne odloči zgolj za sprejem modela multikulturnega državljanstva (ne nazadnje je zanj odgovoren šolski ideološki aparat, ki ima za takšno vzgojo na voljo različne instrumente discipliniranja), temveč tudi za intimno ponotranjenje načela strpnosti in spoštovanja drugačnosti? Oziroma, v najbolj zahtevni obliki, da se odreče temeljnemu načelu zavesti o skupni pripadnosti, ki izhaja iz članstva preteklih generacij, in sprejme načelo enakosti pri ustvarjanju pripadnosti in članstva, ki izhaja iz trenutnega družbenega stanja? Da torej to članstvo vključuje tudi vse nedavne migracije, vse marginalizirane in vse, ki iz takih ali drugačnih razlogov nimajo dostopa do javne kulture?

Tako kozmopolitsko kot liberalno multikulturno državljanstvo se torej spopadata s temeljno dilemo, kako normativno podstat pretvoriti v model aktivne državljanske vrline, ki ne nastopa samo v obliki pripoznanja drugih, temveč tudi v oblikovanju nove kolektivitete, kjer tujci postanejo del »nas«. Z besedami Craiga Calhouna, ki dilemo postavi v jasno luč: »je mogoče, da kozmopolitski etos prestavimo v konkretno delovanje, ki postane del našega načina življenja?« (Calhoun, 2003: 532).

Za Calhouna je obsodba teorije kozmopolitstva in modela liberalnega državljanstva jasna in izhaja iz temeljnega podcenjevanja pomena, ki ga imata pripadanje ter družbena (in ne posamična individualna) solidarnost za različne skupine ljudi. Kot smo že omenili, je kozmopolitski individualizem voljna oblika samo-opredeljevanja in življenjskega stila tistih, ki jih varujeta članstvo in dom. Za tiste, ki so jim udobnosti domovine in pripadanja odvzete, je ideja partikularistične pripadnosti prej ogrožajoča kot opogumljajoča alternativa. »Novo

kozmpolitstvo je v glavnem protinacionalistično in vidi nacije kot del reda, po katerem se politično življenje podvaja z državo, ki blede. Njegovi zagovorniki se upravičeno odrekajo opori na takšnem nacionalizmu.« Toda, »ker ne ponudijo nikakršnega modela solidarnosti ... posvečajo malo pozornosti tudi 'pripadanju', torej dejstvu, da so družbeni odnosi prav tako osrednji kot so posamezniki, ali da posamezniki obstajajo samo v kulturnih miljejih – četudi pogosto v večih hkrati« (Calhoun, 2003: 535). Še več, medtem ko kozmpolitski individualizem podcenjuje družbenost posameznika, zanika, da bi bil sam kozmpolit del neke kulture in družbene baze, na primer te, ki implicira privilegij (546): tako kozmpolit kot državljan, ki si želi opore v svoji kulturi, sta v končni instanci ideološko locirana glede na družbenost, ki se artikulira iz njunih pozicij in umestitev v strukturah kulture, razreda, statusa, spola, nacije itn. Če je ideja kulture ali skupnosti danes zares izmuzljiva in nedorečena, pa to še ne pomeni, sklene Calhoun, da deluje zgolj po principu iluzije.

Postnacionalna solidarnost?

Etnična solidarnost ni vedno povezana »z izključevanjem tistih, ki imajo moč: pogosto je vir za učinkovito kolektivno akcijo in medsebojno pomoč med tistimi, ki moči nimajo. Medtem ko velja, z drugimi besedami, da solidarnost v skupini za tiste, ki imajo moč in vpliv, običajno pomeni diskriminacijo šibkih ali pa privilegiranih drugih, pa je tudi res, da solidarnost pomaga okrepiti šibke« (Calhoun, 2003: 545).

Iz te dileme izhaja naslednje ključno vprašanje, namreč kako v kontekstih konfliktnega oblikovanja članstva in pripadanja oblikovati solidarnost, ki bi bila skupna in transverzalna. Calhoun v svoji razpravi obravnava šest oblik solidarnosti. Izhaja iz dveh ugotovitev. Prvič, kozmpolitska solidarnost, ki se danes ponuja kot model alternativnega družbenega solidariziranja, je za Calhouna politično sprejemljiva, če ne vztraja na univerzalizmu, temveč upošteva partikularistični značaj in lokalizirano artikuliranje solidarnostnega projekta. »Najsi teoretiziramo kozmpolitstvo ali ne, ne moremo mimo dejstva, da smo vpeti v družbena polja in praktične projekte, kjer nam ne preostane drugega, kot da si pomagamo s pojmi, ki so blizu kozmpolitstvu in ga torej tudi reproduciramo« (Calhoun, 2003: 546). Toda to ne pomeni, da si lahko dovolimo spregledati iluzionizem vseh družbenih iger, ki, v bourdieuejevskem smislu, določajo naša ravnanja. Če želimo prispevati k razvoju kozmpolitske misli je nujno, da se posvetimo razponu solidarnosti, od katerega smo odvisni glede na naše družbene umestitve. To posebej pomeni posvetiti se naboru solidarnostnih odvisnosti, ki jih sodobno stanje globalizacije vsiljuje deprivilegiranim.

Solidarnost, drugič, zato lahko mislimo samo v pluralni obliki, in to tudi tedaj, ko govorimo o klasični moderni paradigmi navezanosti na eno identiteto. Tudi ko imamo v mislih nacionalno in etnično solidarnost, je ta lahko samo heterogena: napačno bi bilo misliti, da se posamezni člani skupine solidarnostno oprejo zgolj na eno, domnevno homogeno in poenoteno identitetno jedro kolektiva, kajti identifikacija temelji na različnih medosebnih situacijah. V nekaterih primerih igra večjo vlogo družina, včasih je pomembnejša etniciteta, spet drugič je lahko razred tisti, ki ustvari medetnično sodelovanje. Ni vnaprejšnje gotovosti, katera od teh solidarnosti bo v danem trenutku igrala večjo vlogo, kajti četudi smo opredeljeni z družbenostjo, pa nobena od družbenih oblik nikdar v celoti ne posrka naše individualnosti. »Poudariti moramo, da skupine redko vsebujejo celote oseb ali usmerjajo vse njihove pripadnosti – navsezadnje sta celo družina in nacija, nacionalističnim ideologom navkljub, pogosto v konfliktu.« (Calhoun, 2003: 547)

Na tej podlagi Calhoun opiše naslednje solidarnosti: (1) solidarnost, ki izhaja iz neposredne odvisnosti, bodisi na mikro ali makro ravni: takšna bi bila ekonomska oblika solidarnosti; (2) solidarnost, ki temelji na skupni kulturi: že samo sposobnost udeleževati se razprave, kjer si delimo skupne reference, je lahko vir opolnomočenja; (3) etnična solidarnost, ki temelji na članstvu v kulturno opredeljenih kategorijah, na primer poroka znotraj iste skupine; (4) solidarnost lahko temelji tudi na omrežjih, to je formalnih in neformalnih oblikah medosebnega sodelovanja, na primer v primeru birokratskih organizacij; (5) solidarnost zagotavlja tudi javna komunikacija, ki se lahko odvija med tujci, vendar člane poveže v občutek skupnega delovanja: tak primer bi bilo protiglobalizacijsko gibanje (6) solidarnost, ki temelji na moči: moč in oblast lahko vzpostavita vezi med člani, ki nimajo skupne kulture, predobstojećih skupnih omrežij ali javne izbire za sodelovanje: kolonizirani, vpoklicani v vojsko, zaslužnjeni, izgnani.

Navedene oblike solidarnosti pričajo, da je družbeno solidarnost nemogoče teoretizirati v homogenem smislu enkratne in vnaprej določujoče stvarnosti. Solidarnost je družbeno proizvedena: oblikujejo jo materialne sile, ki se organizirajo kulturno specifično, toda obenem tudi nepredvidljivo in v odvisnosti od človekovega delovanja (Calhoun, 2003: 549).

Kozmofeministični odziv

S tem pa se odpre prostor za razmislek o solidarnosti kot odnosu v nenehnem nastajanju, preurejanju in redefiniranju. Čeprav ne moremo zaobiti družbene, materialne in politične pogojenosti našega razmerja do drugega in odmisлити ideološko motiviranega zamišljanja skupne lojalnosti ideji človeškega dostojanstva in humanosti nasploh, pa je vendarle mogoč teoretski in politični vložek, ki se opira prav na odprtost odnosa solidarnosti. Solidarnost je hkrati polje, kjer se reproducira hegemonija skupine in skupnosti, iz katere črpamo našo moč; in kraj spopada za opolnomočenje posameznika, skupine in skupnosti tam, kjer je ta moč odvzeta.

To pa je tudi temelj, na katerem gradi kozmofeminizem. Zato si prizadeva odmisлити državo. Pason piše: »Države nas peljejo v vojne, toda umirajo ljudje, ne države« (2008: 4). Kozmopolitstvo nima veliko možnosti, če se opre na idejo, da je država tista, ki vodi človeške odnose, trdi. Stališče je reformulacija Kantove vizije, da so države tiste, ki zagotavljajo ohranjanje univerzalnega človeštva, in sicer prek načela recipročne hospitalitete do državljanov vsake od njih. Čeprav je Kant izrazil nemalo cinizma do svojega lastnega stališča, sklene Pason, nam mora biti jasno, da vrednote določijo države z največ moči, ki jih nato tudi promovirajo kot univerzalne, da bi zagotovile, »da skrito univerzalno kapitalizma ostane vladajoča sila urejanja sveta« (Pason, 2008: 12).

Kozmofeministična politika nastopi proti državi z močjo feministične etike (Walker, 1998). Pri tem se oblikuje v dveh epistemoloških različicah. Prva feministični kozmopolitiski projekt osmisli v kontekstu ženske skrbi. Ženska skrb implicira etiko materinske ljubezni. Medtem ko moški moralni red operira s podobo avtonomnega posameznika, ki si z drugim posameznikom izmenjuje odnos spoštovanja in enakost položaja, ženska etika poudarja posameznikovo stanje odvisnosti, kjer pravila reciprocitete ne veljajo. Kadar ljudje ne morejo delovati po načelu moralne pravičnosti, ker jim za to manjka status egalitarnega subjekta (bolni, hendikepirani, starejši ...) in zato ne morejo soglašati z načelom neposeganja v avtonomnost drugih – prej nasprotno, poseganje v njihovo življenje s strani drugih je lahko vzvod preživetja – lahko deluje le kozmopolitiska skrb.

Konceptualiziranje feministične skrbi kot materinske skrbi, kot pravi Yuval-Davis (2011), je vendarle tudi problematično: implicira esencializiranje ženskega materinskega čuta ter

poenostavljanje pogleda na žensko kot a priori manj nagnjeno k nasilju. Druga možnost je, da se kozmopolitska etika oblikuje v feministično politiko, ki postane del državljske oblige. Tudi tu se oblikujeta dve dodatni alternativni: po prvi se feministična etika prevaja neposredno v skrbniško delo – v delo torej, ki po Marxu zajema reprodukcijo človekovega življenja in zahteva neposredno skrb za tiste, ki za preživetje potrebujejo zunanjo pomoč. Običajno je ta pomoč vse manj vezana na družino in sorodstvo in vse bolj na skrbnice, ki prihajajo od drugod – tako v čustvenem kot politično-geografskem smislu. Z zatonom socialne države na prizorišče prihaja nova delovna sila migrantk varušek, negovalk, gospodinj, ki vstopajo v vlogo skrbništva predvsem pri razredu privilegiranih. Kot opisuje Yuval-Davis, za svoje delo so ženske, ki opravljajo skrbniško delo, plačane slabo, pogosto morajo zapustiti svoje družine in celo otroke. Skrb za druge tako postane kompenzacija za odvzem skrbi za lastno družino in čustveno praznino, ki nastopi z odhodom od doma: skrb za nemočne druge je hkrati blaženje občutka lastne nemoči.

Kljub strukturi izkoriščanja, ki je vpisana v to obliko skrbniškega dela, je teoretski izziv novih transnacionalnih praks soodvisnosti ljudi pomemben pokazatelj premene, ki se je zgodila na področju solidarnosti in koncipiranja njenega človeškega zaledja. Težje si je predstavljati, kako bi iz tega zrasla kozmopolitska etika. Model Judith Butler gre v drugo smer (2004), saj se s svojim teoretskim aparatom oddalji od države oz. se ji zoperstavi na mestu, kjer je ta danes zgodovinsko najučinkovitejša: na telesu. Butler svojo etično filozofsko usmeritev uokvirja z izkušnjo 11. septembra, ki globalno upravljanje prevede v upravljanje s strahom. Namesto nasilja strahu se Butler osredini na žalovanje in ranljivost telesa. Telo postane prizorišče kozmopolitskega etosa, ki temelji na sočutju in pripoznanju naše skupne, človeške ranljivosti.

Kozmopolitska politika telesa je na strani vsakdanjega in subalternih skupin. Ne temelji na učenju in ozaveščanju o naši medsebojni odvisnosti, kot to priporočajo moški kozmopoliti intelektualci, temveč na politiki telesnega upora in upora s telesom: upora do države in njene zasedbe polj čustvovanja, žalovanja in spomina na telesu ranljivih. Referenca je Levinasova paradigma kozmopolitske intervencije, ki se po McRobbie »ne predpostavlja samo kot neposredna reakcija v soočenju s trpečimi, temveč kot etična zahteva (McRobbie, 2006: 83). To ne implicira distancirane teoretske drže, nasprotno, pomeni orodje opazovanja in motrenja domače in mednarodne politike; in oblikovanje etične podlage za post-vestfalski, post-imperialni in post-evropocentrični globalni red (Robinson, 2004).

Obstajajo vsaj tri težave, ki jih moramo omeniti v zvezi s feministično kozmopolitsko etiko. Prva izhaja iz širšega kozmopolitskega horizonta, ki ni lasten samo feministični perspektivi. To je poudarek na spoštovanju drugega, ki temelji na spoštovanju različnosti (Nussbaum, 1994). Kozmopolitstvo v številnih definicijah pomeni predvsem »odnos odprtosti« do drugih, to je moralno in družbeno vedenje, ki spoštuje in tolerira različnost. Osredinjenost na identiteto je lahko problematično, tudi takrat, ko predpostavlja notranje cepljenje in fragmentiranje identitetnih pripadnosti, saj vnaprej predpostavlja, da je liberalizem identitetnih formacij že sam po sebi garant moralnega ravnanja in/ali kozmopolitske drže. Kot piše Fiona Robinson, nam »usmerjenost na identitete pove zelo malo o naravi moralne tenkočutnosti med ljudmi in ljudstvi (Robinson, 2004: 8). Če Robinsonovo dopolnimo z evropskim zgledom: leta 2008 je EU praznovala Evropsko leto medkulturnega dialoga, leto dni pozneje pa je Svet Evrope začel s kampanjo *Dosta!*, ki naj bi prispevala k pozitivni javni podobi Romov. Oba projekta sta sicer na veliko razglašala pomen spoštovanja različnosti in etiko strpnosti, toda k dejansko strpni evropski družbi nista, vsaj ne po jasno merljivih kazalnikih, bistveno prispevala. Zagotovo nista

ne eden ne drugi preprečila izгона Romov iz Francije leta 2010; prvi tudi ni zaustavil porasta medkulturnega (ne)dialoga in nerazumevanja vprašanja zakrivanja evropskih muslimank.

Drugič, kozmofeminizem bi moral redno samo-preizpraševati etnocentrizem svojih programov in predpostavk. Amy Pason, na primer, ki zagovarja zelo jasno in učinkovito stališče za kozmofeminizem, se opira na tri pionirke kozmofeminizma: Emmo Goldman, Emily Greene Balch in Judith Butler. Omejitve na severnoameriške ženske intelektualne reference je razumljiva z gledišča pozicije, s katere govori Pason: »Amerika, podobno kot ostali razviti svet, je paradoksen kraj. Razumemo, da je nasilje nesprejemljivo, a obenem zlahka upravičujemo in glorificiramo vojno« (Pason, 2008: 3). Seveda se tudi ne moremo ne strinjati s kritiko, ki pogled z drugega usmerja na »nas« in kaže na dvoličnost zahodnega liberalnega diskurza. Ali je takšno intelektualno sidrišče že tudi kozmopolitsko postnacionalno? Kako je lahko relevantno za ženske »tam« in »drugje«? Prav gotovo so ženske koloniziranega sveta že dobro seznanjene s hipokrizijo zahodnih kozmopolitskih elit; seznanjanje s feministično kozmopolitsko kritiko zahodnega kozmopolita jih sicer lahko utrdi v vednosti, toda ali so modeli kritike prenosljivi? Je kozmopolitstvo zares lahko univerzalno, tako v intelektualnem kot moralnem smislu, ali pa se moralne drže in ravnanja izpogajajo glede na družbene boje in ideološke spopade konkretnih kulturnih okolij?

Tretjič, poudarek na telesu, ranljivosti, trpljenju in žalovanju je lahko epistemološko uspešna strategija, ki državi »ukrade« nadzor nad biopolitiko. Kot smo že omenili, pa je jasna ločnica med moškim nasiljem in ženskim skrbništvom ideološko esencionalizirana. Obenem tudi homogenizira ženski subjekt: je ženska skrb univerzalna in univerzalno razporejena, vsebuje enako mero strasti in predanosti ne glede na družbeno lokacijo, stanje trpljenja in stopnjo nasilja? Je sploh pravično pričakovati od žensk, ki so žrtve različnega nasilja in zlorab, da odmislijo svoje individualne agonije, da bi se solidarnostno povezale v skupnost trpečih žensk nasploh? In kaj pomeni takšna solidarnost iz zgodovinske perspektive? Se vezi povezovanja nanašajo samo na sedanje režime zatiranja, tako da pretekle zlorabe nad ženskami – tudi v imenu ženske skrbi – potisnemo v pozabo? Ali nismo s takšno historicistično gesto solidariziranja prispevali k reprodukciji tistega selektivnega spomina, ki zgodovino parafrazira v poenostavljenih polarnostih spopada med spoloma?

Nazaj k Marshallu

S temi delno namenoma poenostavljenimi dilemami smo se dotaknili izhodiščnega vprašanja, ki ga odpira branje Marshalla: kako namreč sistem pravic, ki temelji na predpostavki vnaprej dane in poznane skupnosti, prenesti na družbe v tranziciji, liminalne kulturne prostore nacionalne javnosti ter postnacionalne konstelacije? Kako model solidarnosti, ki podpira razširitev civilnih in političnih pravic na socialne pravice po osi nacionalne razredne pripadnosti, prevesti v politiko solidarnosti, ki bo upoštevala družbene neenakosti, ki so nastopile šele z razpadom kolonialnega reda in so zgodovinsko eksaktni produkt postkolonialnega sveta?

Naš odgovor je prav pri Marshallu oziroma tistemu delu njegovega argumenta, ki se nanaša na pravice. Naše stališče je, da kozmofeministična etika ne more nadomestiti politike pravic, ki jo zagotavlja nacionalna država in, vsaj v kontekstih sodobnega so-odrejanja človekovega položaja z globalnimi silami in nacionalno-lokalnimi konteksti, tudi ni mogoče pričakovati, da bi se odklik od demokratičnih mehanizmov države k biopolitiki skrbi za trpečega drugega lahko pretvoril v

odpravo globalnega sistema izkoriščanja. Po drugi strani pa je prav Marshallova predpostavka o (nacionalnem) dodeljevanju državljanskih pravic tista, ki ji kozmofeministična paradigma lahko najbolj pomaga pri rekonceptualiziranju za postnacionalne čase. V kakšnem pomenu?

Niamh Reilly o feminističnem kozmopolitstvu zapiše, da »zavrača zahodocentrično, lažno univerzalizirano in nedemokratično vsiljevanje ozko pojmovanih razumevanj človekovih pravic. Hkrati se tudi zoperstavlja relativističnemu in komunitarnemu pristopu, ki se ga uporabi, da bi se v imenu kulturne ali verske integritete skupnosti prikrilo zlorabe žensk. Kozmopolitski feminizem v obeh pogledih ohranja zavezo kritičnega reinterpreterjanja univerzalnih človekovih pravic v kontekstih demokratično ozemljenih, emancipatornih političnih projektov.« (Reilly, 2007)

Citat napeljuje na prazno mesto kozmofeministične in Marshallove teorije državljanstva, pripadanja in članstva. Korektura nacionalne solidarnosti kot temelja podeljevanja in legitimiranja pravic je zgodovinsko neizogibna. Kot pravi Seyla Benhabib (2010), si lahko le na takšni podlagi zamislimo globalno pravičen red. To pomeni, da morajo imeti »pravico do pravic« vsi, ki so jim bile te odvzete ali pa jih želijo realizirati v novem družbenem okolju. Takšna zahteva je rezultat dejstva, da v času pojemanja teritorialne suverenosti države nasproti silam globalizacije prav nadzor nad imigracijo državi zagotavlja zadnje pribežališče za izvajanje monopola nad ozemljem. Pravi test globalne pravičnosti se torej udejanja na mejah nacionalnih držav.

Test pa ne more temeljiti na nacionalni pravičnosti oziroma nagnjenju k njenim zlorabam. Kaj pomeni omejeno gostoljubje do tujcev, razberemo iz »radodarnih« politik naturaliziranja, kot na primer v današnji Nizozemski, ki s svojim preizkusom strpnosti do homoseksualnosti posebej »gostoljubno« preizkusi lojalnost muslimanskih prosilcev za državljanstvo. Zato se Seyla Benhabib zateče k drugemu mehanizmu, to je k principu demokratičnih reiteracij – diskurzivnih ponavljanj in presojanj argumentov za pravice tako tistih, ki te pravice podeljujejo, kot tistih, ki so njihovi prejemniki. S tem sta zagotovljena dva varnostna mehanizma pred izključevanjem: po eni strani je še vedno država tista, ki lahko zagotovi zaščito pred lokalnimi praksami diskriminiranja tujcev. Kot kaže primer Romov v Sloveniji, je v končni instanci država tista, ki se lahko spopade z nasiljem lokalnih skupnosti – je edini sogovornik nadnacionalnih evropskih institucij, ki lahko spremljajo spoštovanje človekovih pravic in nalagajo zakonodajne spremembe za državljansko zaščito; in je obenem edina, ki jo v času konflikta, zaradi lastnih državljanskih ugodnosti, upoštevajo lokalne skupnosti. To seveda ne pomeni – če se sedaj vrnemo h kozmofeministični politiki –, da ni prostora za etiko skrbi in čezmejnne solidarnosti. Pomeni pa, da preden se znebimo države, dobro premislimo, kaj takšen odpis pomeni za različne skupine ljudi na različnih mestih na lestvici moči. Mednarodno povezovanje in sodelovanje feminističnih kozmopolitik je pomemben vzvod discipliniranja države in njenih ustrahovalnih mašinerij; toda, da bi polno razumeli konsekvence etike skrbi kot nenasilnega instrumenta za odpravo vojne in nasilja, moramo metodo najprej preizkusiti doma – na telesih, ki trpijo nasilje domačega (in domačijskega) zakona.

Drugič, Benhabibova z modelom demokratične reiteracije odpre prostor za sočutje, ki tekmuje z maskulinitnim patriarhalnim konceptom refleksivnega in racionalnega akterja. Diskurz sočutja in etika poistovetenja s trpečim namreč zahtevata demokratično-emancipatorno politiko za dobrobit drugega – sicer ostane na ravni kozmopolitskega pripadnika zahodne elite, ki kozmopolitsko etiko razume kot lasten življenjski stil. Spomnimo se besed Susan Sontag iz *Bolečine na pogled drugega* (2006), kjer opozarja na etiko sočutja, ki odsvetuje čustvovanje z namenom narcisoidne potrditve lastne humanosti; zahteva kritično držo, ki ob sočutju preučuje lastno vpletenost v trpljenje drugega. To pa pomeni zahtevo, da slišimo glas drugega, s katerim presodimo našo skupno povezanost in na tej podlagi določimo politiko solidarnostnega odnosa.

To pa je tudi tisto napredovanje zakona državljskih pravic, ki si ga zlahka predstavljamo tudi v morebitni Marshallovi postnacionalni teoriji. 18. stoletje je vpeljalo civilne pravice; 19. politične in, ko se je izkazalo, da sta oba razreda pravic skupaj premalo, da bi odpravili neenakosti med razredi državljanov, nato v 20. stoletju še socialne. 21. stoletje je že pokazalo, da se s preobrazbami registrov izkoriščanja oblikujejo novi razredi deprivilegiranih, ki jih prvi trije koraki zgodovinskega napredka niso zajeli. Tu pa pride prav kozmofeministična etika skrbi, ki je lahko med naprednejšimi silami oblikovanja polja za novo politiko državljanstva.

Marshall je, kar je očitek, ki ga omenjamo nazadnje prav z namenom, da pokažemo na njegovo izhodiščno vrednost, predvidel različne gradacije skupnosti solidarnosti – v okviru nacionalne države. V okviru postnacionalne konstelacije takšno gradacijo določajo kozmopolitska načela, feministični kozmopolitizem pa zagotovi, da so ta tako transnacionalna kot transverzalna: namenjena razbolelim, ranjenim in razlaščenim telesom človeške družbe neenakih – v času globalnega kapitalizma in po njem.

Literatura

- BENHABIB, S. (2010): *Pravice drugih: Tujci, rezidenti in državljanji*. Ljubljana, Krtina.
- BUTLER, J. (2004): *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London, Polity.
- DELANTY, G. (2010): *The Cosmopolitan Imagination: The Renewal of Critical Social Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DELANTY, G. IN RUMFORD, C. (2008): *Nov razmislek o Evropi: K družbeni teoriji europeizacije*. Ljubljana, Sophia.
- CALHOUN, C. (2003): Belonging in the Cosmopolitan Imaginary. *Ethnicities* 3 (4): 531–568.
- HABERMAS, J. (2001): *Postantional Constellations*. Cambridge, Polity Press.
- HELD, D. (2003): *Cosmopolitanism: A Defence*. Polity Press.
- KRISTEVA, J. (1991): *Strangers to Ourselves*. New York, Columbia University Press.
- KRISTEVA, J. (1993): *Nations without Nationalism*. New York, Columbia University Press.
- KYMLICKA, W. (2008): Vzgoja za državljanstvo. *Vzgoja in izobraževanje* 4: 50–64.
- MCROBBIE, A. (2006): Vulnerability, Violence and (Cosmopolitan) Ethics: Butler's Precarious Life. *The British Journal of Sociology* 57 (1): 69–86.
- NARAYAN, U. IN HARDING, S. (UR.) (2000): *Decentering the Center: Philosophy For a Multicultural, Postcolonial and Feminist Worlds*. Indianapolis in Bloomington, Indiana University Press.
- NUSSBAUM, M. (1994): Patriotism and Cosmopolitanism. *Boston Review*, Oktober-November.
- PASON, A. M. (2008): Towards a Feminist Cosmopolitan Theory: A Corrective to Nationalism, Fear, and War. *San Diego, CA Online*. Dostopno prek: http://www.allacademic.com/meta/p255532_index.html (6. julij 2011)
- REILLY, N. (2007): Cosmopolitan Feminism and Human Rights. *Hypatia* 22 (4): 180–198.
- ROBINSON, F. (2004): Cosmopolitan Ethics and Feminism in Global Politics. Prispevek na letnem srečanju *International Studies Association, Montreal, Quebec*. Dostopno prek: http://www.allacademic.com/meta/p74386_index.html (26. maj 2009).
- SONTAG, S. (2006): *Pogled na bolečino drugega*. Ljubljana, Sophia.
- SKRBIŠ, Z., KENDALL, G. IN I. WOODWARD, I. (2004): Locating Cosmopolitanism: Between Humanist Ideal and Grounded Social Category. *Theory, Culture and Society* 6: 115–136.
- SHORE, C. (2000): *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*, London, Routledge.

- SHORE, C. (2006): In uno plures? EU Cultural Policy and the Governance of Europe. *Cultural Analysis* 5: 7–26.
- SPLICHAL, S. IN HVALA, I. (UR.) (2005): *Za javno radiotelevizijo*. Ljubljana, Občanski forum.
- SQUIRES, J. (2002): Terms of Inclusion: Citizenship and the Shaping of Ethnonational Identities. V FENTON, S. in MAY, S. (ur.): *Ethnonational Identities*. New York, Palgrave Macmillan.
- VIDMAR-HORVAT, K. (2011): From Metics to the Erased, or How to Ground Cosmopolitanism: A Post-Socialist Perspective on Current Theories of Cosmopolitanism. *Revija za sociologiju* 43 (1): 9–26.
- VIDMAR-HORVAT, K. (2012): Koruptivni patriotizem: Analiza poročanja o aferi Patria. V VIDMAR-HORVAT, K. (ur.): *Vloga množičnih medijev pri oblikovanju slovenske evropske zavesti*. Ljubljana, ZIFF.
- WALKER, M. U. (1998): *Moral Understandings: A Feminist Study in Ethics*. London, Routledge.
- YUVAL-DAVIS, N. (2009): *Spol in nacija*. Ljubljana, Sophia.
- YUVAL-DAVIS, N. (2011): *The Politics of Belonging. Intersectional Contestations*. London, Sage.

Državljanstvo in državljanska enakost v sodobni pluralni družbi

I. Uvod in opredelitev problematike

Državljanstvo kot politično pojmovanje posameznika se nanaša na artikulacijo dveh političnih idealov, in sicer demokratičnega ideala državljanske enakosti ter liberalnega ideala enakosti spoštovanja. Zagotavljanje enakosti ter sprejemanje in vključevanje različnosti velja za osnovno problematiko, okoli katere se odvijajo razprave o državljanstvu v sodobni pluralni družbi. Prav artikulacija razmerja med zahtevo po zagotavljanju enakosti na eni strani z zahtevo po sprejemanju in spoštovanju različnosti na drugi je tista dinamika, zaradi katere ostaja državljanstvo kot politično pojmovanje posameznika tako kompleksno kakor tudi protislovno. Do teoretične kompleksnosti in praktične nujnosti različnih vprašanj, ki ju odpira državljanstvo kot politično pojmovanje posameznika, sta pripeljala dva ločena dejavnika. Na empirični ravni smo bili v zadnjih dveh desetletjih sočasno priča dvema vrstama družbenih in političnih sprememb. Na eni strani je demokratizacija širšega evropskega prostora v drugi polovici 80. let in prvi polovici 90. let prejšnjega stoletja skupaj z odpravo apartheida v Južni Afriki odprla možnost globalizacije kulture človekovih pravic (Kymlicka in Opalski, 2002). Sočasno s temi procesi pa smo bili tako v Evropi kot tudi drugod po svetu priča nenadnemu in nepričakovanemu vzponu ksenofobnega nacionalizma in verske nestrpnosti, ki sta negativno vplivala na varnost in stabilnost sodobnih pluralnih družb. Kakor je poudaril Will Kymlicka, je »kolaps komunizma v Vzhodni Evropi sprožil val etničnih nacionalizmov, ki je dramatično vplival na proces demokratizacije« (Kymlicka, 2005: 469). Hkrati je globalni proces demokratizacije oz. njegova razširitev pravzaprav paradoksalen, saj v večini evropskih držav volilna udeležba na lokalni, nacionalni in evropski ravni iz leta v leto upada. Nizka udeležba na volitvah, čedalje manjše zanimanje za udeleževanje v javnem in političnem življenju ter pomanjkanje zaupanja v demokratične institucije je še posebej prisotno med mladimi.

Problemom in izzivom, s katerimi se soočajo sodobne pluralne družbe, sledijo tudi alarmantni odzivi različnih družbenih skupin, civilnodružbenih gibanj in posameznikov, ki opozarjajo na moralni kolaps in socialno fragmentacijo sodobne pluralne družbe, na čedalje manjšo

medsebojno povezanost in solidarnost, kakor tudi na odsotnost državljskih vrlin. Ti problemi kažejo, da sodobne pluralne družbe niso našle ustrezne rešitve in tako premagale napetosti, ki so povezane s kulturno različnostjo.

Poleg tega se sodobne pluralne družbe soočajo s številnimi izzivi, ki so povezani z zahtevami različnih družbenih skupin in posameznikov po zagotavljanju enakosti kakor tudi po uresničevanju enakosti spoštovanja. Zahteve etničnih manjšin, priseljencev, verskih skupnosti in drugih družbenih skupin po ohranjanju njihove kulture, vrednot in praks, kažejo na to, da ostajata sodobna pluralna družba in njen institucionalni okvir kljub zagotavljanju državljske enakosti in enakosti spoštovanja v različnih primerih tako uniformirajoča kakor tudi diskriminatorna (Kymlicka, 1995; Spinner-Halev, 2000).

Na teoretični ravni se je v zadnjih dveh desetletjih pozornost oz. središče razprav od problematike razdeljevalne pravičnosti premaknilo k problemom pluralizma, saj so sodobne razprave o državljanstvu v veliki meri izšle iz razprav o pravičnosti sodobne pluralne družbe in njenega institucionalnega okvira (Rawls, 1971, 1993) ter iz razprav o vlogi in pomenu skupnosti in razmerju posameznika do le-te (MacIntyre, 1981; Sandel, 1982; Taylor, 1989; Walzer, 1983). Državljanstvo kot politično pojmovanje posameznika je torej nekakšen hibrid med komunitarno in republikansko politično teorijo na eni strani ter liberalno politično tradicijo na drugi, saj je pojem državljanstva, kakor je pravilno izpostavil Will Kymlicka, tesno povezan z »liberalno idejo o pravicah posameznika na eni strani in komunitarno idejo pripadnosti in navezanosti posamezni skupnosti na drugi« (Kymlicka, 2002: 284). Kljub dejstvu, da pojem državljanstva vse od antike naprej označuje članstvo posameznika v politični skupnosti, na vprašanje »Kaj je državljanstvo?« ni enoznačnega odgovora, predvsem zaradi različnih tradicij politične teorije in posledično tudi različnih pojmovanj samega koncepta državljanstva. Razpetost med tradicijo republikanske politične teorije, kjer je pojem državljanstva primarno povezan s političnim udejstvovanjem posameznika in idejo 'skupnega dobrega' ter demokratičnim idealom državljske enakosti in liberalnim idealom enakosti spoštovanja posameznika potrjuje dejstvo, da ostaja državljanstvo kot politično pojmovanje posameznika v samem središču sodobnih teoretičnih razprav o uskladitvi zahtev po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju in spoštovanju različnosti.

Prav neposrednost različnih problemov in izzivov, s katerimi se soočajo sodobne pluralne družbe na eni strani ter teoretična kompleksnost razprav o različnih vidikih državljanstva oz. državljske enakosti in enakosti spoštovanja na drugi, kaže na to, da je soglasje o državljanstvu kot političnem pojmovanju posameznika vse prej kot splošno sprejeto dejstvo. Tako se soočamo s kritikami, da sta državljanstvo in zahteva po državljski enakosti neučinkovita oz. da na pravicah temelječe pojmovanje posameznika, ki temelji na enakosti pravic, vodi v socialno permisivnost in apatičnost oz. t.i. 'karkolizem' ter kulturni relativizem, ki negativno vpliva na stabilnost, enotnost in kohezivnost sodobne pluralne družbe. Na drugi strani pa se soočamo z dvema med seboj povezanimi kritikama, ki ju na liberalno pojmovanje državljanstva oz. uskladitve demokratičnega ideala državljske enakosti in liberalnega ideala enakosti spoštovanja naslavlja multikulturalizem. Po eni različici kritike multikulturalizma je ta model državljanstva nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za uresničevanje državljske enakosti in zagotavljanje enakosti spoštovanja.. Druga različica je v svoji kritiki na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva oz. modela uskladitve zahteve po zagotavljanju enakosti in zahteve po enakosti spoštovanja veliko bolj neizprosna, saj trdi, da vodi ta model uskladitve zahtev po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju in različnosti v asimilacijo in marginalizacijo vseh tistih, ki niso del družbenega ali kulturnega mainstreama.

Prav zaradi različnih kritik liberalnega modela državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter s tem povezanih ugovorov o neustreznosti na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva, v tem prispevku podrobneje predstavljam osnovne elemente sodobnega pojmovanja državljanstva ter analiziram tako tradicionalno kakor tudi sodobno kritiko liberalnega modela na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva.

V prvem delu predstavim liberalni model na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in državljanske enakosti. Analizi posameznih elementov sodobnega pojmovanja državljanstva ter s tem povezanim problemom sledi predstavitev tradicionalne in sodobne kritike na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ter najpomembnejših ugovorov, ki jo na to pojmovanje državljanstva naslavljajo različni kritiki. Poseben poudarek je namenjen predstavitvi dveh različic multikulturalizma (t.i. 'zmerni' multikulturalizem ter t. i. 'kritični' multikulturalizem) oz. dveh modelov državljanstva (t.i. 'multikulturno državljanstvo' ter 'razlikovalno državljanstvo'), ki na liberalni model državljanstva naslavljata vrsto ugovorov in očitkov, povezanih z redistributivno pravičnostjo.

Sklepni del tega prispevka problematizira multikulturno in razlikovalno pojmovanje državljanstva, ki ga na multikulturalizem naslavljajo feminizem, egalitarni liberalizem in pluralizem ter vlogo in pomen različnosti v okviru posameznih utemeljitev državljanske enakosti. Ta prispevek tako odpira dve dilemi, na kateri različni modeli državljanstva ne ponujajo enoznačnega odgovora, in sicer [i], ali so enake pravice, ki so povezane s statusom državljanstva, zadosten pogoj zagotavljanja državljanske enakosti vsem članom politične skupnosti; ter [ii] ali je zagotavljanje enakosti, kakor ga pojmuje na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva, skladno z zahtevami po enakosti spoštovanja, ki ga poudarjajo zagovorniki multikulturalizma.

II. Liberalni model državljanstva in državljanske enakosti

Liberalni model na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ter s tem povezana utemeljitev državljanske enakosti temelji na dveh [egalitarnih] predpostavkah, in sicer [i] status državljanstva ter s tem povezane pravice in svoboščine temeljijo na zagotavljanju enakosti članov politične skupnosti [predpostavka deskriptivne enakosti]; ter [ii] vse pripadnike politične skupnosti, ne glede na njihove medsebojne razlike, npr. spol, starost, rasa, etnična pripadnost, veroizpoved oz. svetovnonazorska usmerjenost, itn. je treba obravnavati enako [predpostavka moralne enakosti].

Razvoj sodobnega pojmovanja državljanstva, ki je odpravil načelno asimetričnost med zagotavljanjem enakosti ter sprejemanjem, vključevanjem ter spoštovanjem različnosti, sta zaznamovali dve značilnosti. Prva značilnost na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva se nanaša na razširitev statusa državljanstva v posamezni politični skupnosti in je povezana s prvim elementom t. i. funkcionalističnega vidika državljanstva oz. vprašanjem pripadnosti. V okviru tega procesa je skozi zgodovino čedalje več članov določene politične skupnosti pridobilo status državljanstva ter s tem povezane državljanske pravice, kar ponazarjajo tudi različni primeri, npr. politična emancipacija žensk. Druga značilnost tega pojmovanja državljanstva pa se nanaša na obseg pravic in svoboščin posameznikov in je povezana z drugim elementom t. i. funkcionalističnega vidika državljanstva oz. vprašanjem temeljnih pravic in svoboščin.

To postopno razširitev obsega pravic in svoboščin tistih, ki imajo status državljanstva v določeni politični skupnosti, najbolje ponazarja gradualistična interpretacija uvedbe različ-

nih kategorij pravic, ki jo je v svojem temeljnem delu *Citizenship and Social Class* nazorno prikazal T. H. Marshall, in sicer [i] civilnih pravic v 18. stoletju; [ii] političnih pravic v 19. stoletju ter [iii] socialnih pravic v 20. stoletju (Marshall, 1992 [1950]). Po tej interpretaciji genealogije na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva smo priča dvojni razširitvi t.i. funkcionalističnega vidika državljanstva, in sicer [i] razširitvi statusa; ter [ii] razširitvi pravic in svoboščin, ki jih imajo člani politične skupnosti. Ta dvojna razširitev je posledično prinesla univerzalizacijo enakih pravic in svoboščin, ki naj bi vsem pripadnikom posamezne politične skupnosti ne glede na spol, raso, veroizpoved, etnično pripadnost ali katerikoli drugi vidik njihove identitete zagotavljala enak obseg pravic in hkrati tudi sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti posameznih elementov njihove identitete. Razširitev statusa ter razširitev pravic in svoboščin sta hkrati pomembno pripomogla tudi k integracijski vlogi državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter razširitvi zagotavljanja enakosti in sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti tako v sfero zasebnega kot tudi v sfero civilne družbe. Prav enakost pravic, kakor poudarja Rawls, »opredeljuje skupni status državljanstva« (Rawls, 1999: 194).

Hkrati je razširitev statusa ter razširitev pravic in svoboščin skupaj z razširitvijo temeljnih načel liberalne politične ureditve tudi na druge družbene sfere, npr. prepoved diskriminiranja glede na spol, veroizpoved, etnično pripadnost ali raso pri zaposlovanju, v vzgoji in izobraževanju itn., kakor opozarjajo nekateri avtorji, pomenila tudi »radikalno razširitev odgovornosti liberalnega državljanstva« (Kymlicka, 2003b: 50). Medtem ko je razširitev statusa ter razširitev pravic in svoboščin državljanov primarno pripomogla k zagotavljanju varnosti posameznikov tako pred vplivom in močjo države ter njenih institucij kot tudi pred voljo [demokratične] večine, pa prinaša razširitev oz. univerzalizacija temeljnih načel in vrednot liberalne politične skupnosti v druge družbene sfere tako pozitivne kakor tudi potencialno negativne učinke (Rosenblum, 1998, 2000). Med pozitivne učinke razširitve temeljnih načel in vrednot liberalno-demokratične politične skupnosti v druge družbene sfere – kakor smo opisali zgoraj – lahko štejemo zagotavljanje enakosti, nediskriminiranje in zagotavljanje pravičnosti tudi v drugih družbenih sferah, npr. nediskriminiranje temnopoltih v ZDA. Med potencialno negativne učinke razširitve skupnih vrednot in temeljnih načel določene politične skupnosti oz. njihova univerzalizacija v vseh družbenih sferah pa lahko – paradoksalno –, kakor je poudaril Jeff Spinner-Halev, »prevlada nad oz. vsaj spremeni zasebne identitete. Liberalizem od državljanov zahteva daljnosežne zahteve po tem, kako naj delujejo med seboj v različnih okoliščinah« (Spinner-Halev, 1994: 37–38).

Pravzaprav ima ta razširitev oz. »liberalno pričakovanje«, ki je povezano z zagotavljanjem pravic oz. s statusom državljanstva, dva različna učinka. Na eni strani naj bi razširitev temeljnih načel nediskriminiranja in spoštovanja v vseh družbenih sferah povzročila t. i. učinek prelitja (spillover effect), ki posledično privede do odprave razlik v samem delovanju različnih družbenih sfer. Kakor upravičeno poudarja William A. Galston, »[č]e vztrajamo, da je vsako civilno združenje ogledalo načel širše politične skupnosti, potem smiselne razlike med združenji prej ali slej izginejo« (Galston, 2002: 20). Na drugi strani pa čedalje večja inkluzivnost liberalnega modela povzroči t. i. 'konfliktno različnost', kjer naj bi tisti, ki niso vključeni, tako ali drugače postali še bolj marginalizirani oz. odtujeni od večinske populacije. Kakor je poudaril John Gray, liberalne družbe težijo »k izločitvi neliberalnih oblik življenja in k njihovi getoizaciji, marginalizaciji ali trivializaciji« (Gray, 1996: 154). Prav neupoštevanje asimetričnosti med različnimi člani politične skupnosti s strani zagovornikov liberalizma, kakor poudarja David Miller, vodi v

podcenjevanje težavnosti »'liberalizacije' neliberalnih identitet, saj spregledajo, čemu se morajo ljudje odpovedati, če naj svoja pojmovanja dobrega vidijo kot svobodno izbrana in spremenljiva« (Miller, 2000: 49).

Ta ambivalentnost liberalnega modela na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in državljske enakosti, ki temelji na načelih enakosti in nediskriminiranja članov politične skupnosti, odpira tudi vrsto vprašanj in dilem, ki se nanašajo na kritiko liberalnega modela državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika oz. na njegovo nezmožnost ustreznega zagotavljanja enakosti dostojanstva in spoštovanja tistih posameznikov in skupin, ki tako ali drugače niso del večinske kulture. Čeprav je emancipatorična narava na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva zagotovila enako obravnavanje posameznikov ne glede na spol, raso, veroizpoved, spolno usmerjenost itn., je prav ta dvojni vidik razširitve državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika [razširitev statusa in razširitev pravic] naletel na številne kritike in različne ugovore zoper njegovo egalitarno naravo, ki jih podrobneje obravnavam v naslednjem delu tega prispevka.

III. Kritika liberalnega modela na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva

Liberalna različica na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ter s tem povezane konceptualizacije državljske enakosti se kljub svoji egalitarnosti in inkluzivnosti sooča s čedalje pogostejšimi očitki, da oba vidika razširitve enakih pravic in svoboščin, ki smo ju omenili zgoraj, nista rezultirala v splošnem zagotavljanju pravičnosti ter z nič manj radikalnimi kritikami, da je to pojmovanje državljanstva in državljske enakosti tako izključevalno kakor tudi asimilativno in uniformirajoče. Na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva in s tem povezana konceptualizacija državljske enakosti sta bila deležna številnih kritik iz dveh različnih in nasprotujočih si smeri, tj. [i] tradicionalna kritika; ter [ii] sodobna kritika.

Tradicionalna kritika na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in na njej temelječe pojmovanje državljske enakosti vsebuje štiri ločene kritike, ki se nanašajo na različne vidike tega pojmovanja državljanstva, in sicer na [a] republikansko kritiko (npr. Beiner, 2003; Miller, 2000); [b] komunitarno kritiko (npr. Sandel, 1982; MacIntyre, 1981; Taylor, 1989; Walzer, 1983); [c] neoliberalno kritiko (npr. Nozick, 1974); ter [d] konservativno kritiko (npr. Scruton, 2002). Sodobna kritika tega pojmovanja državljanstva in z njim povezanega pojmovanja državljske enakosti vključuje tri med seboj ločene kritike, in sicer: [a] kritiko deliberativne demokracije¹ (npr. Brettschneider, 2006; Deveaux, 2009; Talisse, 2005); [b] feministično kritiko² (npr. Okin, 1989; Nussbaum, 1999; Shachar, 2001; Song, 2007); ter [c] multikulturalistično kritiko (npr. Kymlicka, 1995; Modood, 2007; Parekh, 2000; Raz, 1994; Young, 1990). Spodaj predstavljam najpomembnejše ugovore tako tradicionalne kakor tudi sodobne kritike na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in na njem temelječega pojmovanja državljske enakosti.

¹ Eden od ugovorov zagovornikov deliberativne demokracije je povezan z očitkom, da se liberalni model državljanstva oz. liberalno pojmovanje državljske enakosti na neustrezen način loti reševanja konfliktov med enako tehtnimi zahtevami (kot npr. enakost spolov in kulturna koherentnost). Kakor je opozorila Monique Deveaux, liberalna načela »postavljajo omejitve tako obliki kot tudi mogočim rezultatom teh razprav« (Deveaux, 2009: 24).

² Feministična kritika kritizira domnevno brezbriznost liberalne različice na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva oz. državljske enakosti do različnih oblik nepravilnosti v zasebni sferi in ohranjanje neenakosti med spoloma v javni sferi ter njenem institucionalnem okviru (Enslin, 2003; Okin, 1989, 1994).

III. Tradicionalna kritika na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva

Glede na različne očitke, ki jih na liberalno različico na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva naslavljajo republikanska, komunitarna, neoliberalna in konservativna kritika, je treba ločiti različne ugovore zoper posamezne vidike tega pojmovanja državljanstva in njegovega pojmovanja državljanske enakosti, in sicer [i] z identiteto povezan ugovor; [ii] z vrlinami povezan ugovor ter [iii] z učinkovitostjo povezan ugovor. Medtem ko se z identiteto povezan ugovor primarno nanaša na problematizacijo razširitve statusa državljanstva, pa se tako z vrlinami povezan ugovor kot z učinkovitostjo povezan ugovor primarno nanašata na razširitev pravic, ki jih imajo člani politične skupnosti.

Prvi ugovor tradicionalne kritike [z identiteto povezan ugovor] postavlja pred liberalno različico na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in njegove utemeljitve državljanske enakosti dva ločena izziva. Po eni strani – tako pravijo kritiki – je razširitev podelitve statusa državljanstva (npr. pripadniki etničnih manjšin, ženske, delavski razred itn.) povzročila zmanjšanje enotnosti in socialne kohezije ter s tem povezano zmanjšanje medsebojne solidarnosti med člani politične skupnosti. Po drugi strani pa je razširitev statusa, tj. podelitev statusa državljanstva tistim, ki v preteklosti niso bili enakopravni člani politične skupnosti, radikalizirala izključenost tistih, ki statusa državljanstva ter s tem povezane državljanske enakosti niso dobili. Po tej interpretaciji je razširitev statusa ter s tem povezana sprememba pojmovanja skupne državljanske identitete ogrozila stabilnost politične skupnosti in njen institucionalni okvir.

Drugi ugovor [z vrlinami povezan ugovor] se primarno nanaša na spremembo pojmovanja 'dobrega' državljanja kot polno sodelujočega člana politične skupnosti ter s tem povezanega pojmovanja državljanskih vrlin. Eden najpogostejših očitkov, ki so del tega ugovora, kakor poudarja Samuel Scheffler, se nanaša na »primat svobodi in individualnim pravicam, ki niso samo konvencionalna družbena pravila, temveč spodbujajo tudi vrednost skupnosti« (Scheffler, 2002: 18). Tukaj velja še posebej poudariti tako republikansko kakor tudi komunitaristično kritiko, ki liberalno različico na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva krivi za večino problemov, s katerimi se soočajo sodobne pluralne družbe, npr. čedalje manjša udeležba v procesih demokratičnega odločanja ter s tem povezan demokratični deficit, čedalje večjo stopnjo nasilja in nestrpnosti itn. Kakor je poudaril Samuel Scheffler, naj bi bila liberalna različica na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva »odgovorna za vrsto družbenih problemov, katerih vir [...] je v kulturi individualizma in razpadu vrednot skupnosti« (Scheffler, 1994: 5).

Posamezne ugovore tradicionalne kritike na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva sestavljata republikanska in konservativna kritika, ki si hkrati delita tezo, da so skupna etnična, jezikovna in kulturna pripadnost članov politične skupnosti nujen pogoj za zagotavljanje družbene stabilnosti in socialne kohezije ter tezo, da ima na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva v veliki meri negativne učinke na razvijanje političnih, ekonomskih in družbenih vrlin državljanov, npr. odgovornosti in aktivnega vključevanja posameznikov v družbeno in politično življenje skupnosti. Tradicionalna kritika na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva tako problematizira zagotavljanje temeljnih pravic in svoboščin ter s tem povezan pluralizem vrednot, vrlin in identitet, ki naj bi privedle do manjše kohezivnosti ter posledično do manjše solidarnosti, enotnosti in stabilnosti politične skupnosti. Na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva – tako tradicionalna kritika – naj bi hkrati pripomoglo tudi k čedalje nižji stopnji participacije tako v asociativnih mrežah civilne družbe kakor tudi v procesih demokratičnega

odločanja ter k vse nižji stopnji zaupanja v delovanje demokratičnih institucij. Tradicionalna kritika sodobnega pojmovanja državljanstva tako temelji na hipotezi, da je na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva neučinkovit mehanizem zagotavljanja enotnosti in socialne kohezivnosti, kar kaže na redukcionistično razumevanje zagotavljanja enakosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi. Po tej interpretaciji naj bi bilo na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva teoretično pomanjkljivo in problematično ter praktično neuresničljivo in protislovno.

Tretji ugovor, ki ga zoper liberalno različico na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva [z učinkovitostjo povezan ugovor] primarno naslavljata konservativna politična teorija (Scruton, 2002) in libertarizem (Friedman, 2002; Nozick, 1974), je treba razdeliti na dva ločena očitka, in sicer [i] z učinkovitostjo povezan očitek; ter [ii] z zatiranjem povezan očitek. V prvem primeru so socialne pravice ter s tem povezane pridobitve (npr. zdravstveno varstvo, socialna varnost, brezplačno šolanje, pomoč ob izgubi zaposlitve itn.) neučinkovite oz. pravzaprav kontraproduktivne, saj naj bi zmanjševale samoiniciativnost in odgovornost posameznikov. V drugem primeru pa so socialne pravice ter s tem povezana redistribucija grožnja individualni svobodi posameznikov.

Zgoraj predstavljeni ugovori in očitki primarno problematizirajo vlogo in pomen posameznih skupin pravic, ki jih tradicionalno povezujemo z liberalnim modelom na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in obsegajo dva ločena vidika, in sicer [i] družbeni vidik; ter [ii] individualni vidik. Zaradi vloge in pomena posameznih skupin pravic naj bi bila liberalna različica na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva moralno sporna. Ta tip ugovora se nanaša na družbeni vidik na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva in primarno opozarja na socialno fragmentacijo ter splošno družbeno erozijo, ki naj bi jo povzročale pravice. Po tej kritiki naj bi liberalna različica na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva povzročila t. i. 'moralni kolaps' skupnih načel in temeljnih vrednot sodobne pluralne družbe ter s tem povezano erozijo medsebojnih odnosov. Individualni vidik zgoraj predstavljenih ugovorov pa se primarno nanaša na redukcionistično pojmovanje državljskih vrlin ter odgovornosti posameznikov. Zgoraj predstavljeni ugovori, ki jih poudarjajo posamezne t. i. tradicionalne kritike na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva se od multikulturalistične in drugih sodobnih kritik liberalnega modela državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika razlikujejo predvsem glede na to, da nobena od tradicionalnih kritik v svojih ugovorih in očitkih ne omenja vprašanja redistributivne pravičnosti.

III.1 Multikulturalna kritika na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva

Odsotnost vprašanja kulturne različnosti v okviru liberalnega modela državljanstva ter s tem povezanega pojmovanja državljske enakosti je mogoče razložiti glede na dve ločeni predpostavki, in sicer [i] predpostavka o politični irelevantnosti kulturne različnosti; ter [ii] predpostavka o kulturni homogenosti. V prvem primeru odsotnost vprašanja o kulturni različnosti v okviru liberalnega modela državljanstva oz. liberalnega pojmovanja državljske enakosti temelji na njeni politični irelevantnosti. V drugem primeru pa odsotnost vprašanja o kulturni različnosti predvideva kulturno homogenost politične skupnosti in s tem odvečnost problematizacije posameznih vidikov kulturne različnosti sploh. Po eni interpretaciji pomeni razprava o multikulturalizmu razširitev razprave o

³ Za klasifikacijo kulturnih pravic glej Levy (2000), ki loči med različnimi oblikami sprejemanja zahtev kulturnih skupin po posebnem obravnavanju.

razdeljevalni pravičnosti, saj npr. Rawlsova teorija pravičnosti kot poštenosti vprašanja kulturne različnosti ne upošteva oz. ni del njegove teorije pravičnosti kot poštenosti. Kakor je poudarila Anna Elisabetta Galeotti, so liberalne teorije pravičnosti – vključno z

Rawlsovo – računale na »a) nacionalne skupnosti, v katerih dejstvo, da so subjekti distribucije državljanji, ni vprašljivo, b) dovolj homogene družbe, da v njih obstaja soglasje o poglavitnih dobrinah kot samoumevnih predmetih družbene razdelitve, in c) družbe, v katerih so poglavitne družbene ločnice razredne, najmočnejši konflikti pa interesni« (Galeotti, 2009: 17).

V nasprotju z liberalnim pojmovanjem državljanstva oz. državljske enakosti – tako pravijo njegovi zagovorniki – pa je multikulturalizem »politika, ki temelji na filozofiji, ki dejstvu različnosti pravi 'da' (Raz, 1994: 173). V čisto deskriptivnem pomenu besede lahko multikulturalizem označimo kot soobstoj različnih kulturnih skupin, ki si želijo ohraniti svojo lastno identiteto kljub njihovi vključenosti v širšo družbo. Multikulturalizem torej obsega politike,³ katerih cilj je maksimiranje sprejemanja etničnih, verskih, kulturnih razlik in razlik tako v javni kot tudi zasebni sferi ter s tem povezano spoštovanje kulturnih razlik in identitet posameznikov, ki – tako ali drugače – niso del mainstreama oz. večinske populacije ali kulture. V večini primerov zahtev po sprejemanju, vključevanju, spoštovanju in pripoznanju posameznih kultur ne gre za nasprotovanje skupnim načelom in vrednotam širše družbe, ampak za zahteve, ki skušajo zagotoviti sprejemanje, vključevanje, spoštovanje in pripoznanje posameznih specifičnosti njihove identitete oz. kulture tudi v javni sferi. Del razprav o teoriji in politikah multikulturalizma tako spadata v okvir razprav, kakor je poudaril Will Kymlicka, »med posamezniki in skupinami, ki se strinjajo o osnovah liberalno demokratičnega konsenza, razhajajo pa se v interpretaciji teh načel v večetnični družbi, zlasti o ustrezni vlogi jezika, narodne pripadnosti in etničnih identitet v liberalno-demokratični družbi in njenih institucijah« (Kymlicka, 2005: 474).

Problematiko multikulturalizma oz. probleme kulturne različnosti lahko opredelimo kot sprejemanje in vključevanje skupinskih razlik v javni sferi za zmanjšanje ali odpravo diskriminacije. V tem okviru je treba tako teorijo kot tudi politike multikulturalizma razumeti kot novo senzibilnost za vprašanja dostopa posameznikov do njihove kulture, ki so povezana s spoštovanjem in pripoznanjem te kulture s strani drugih skupin oz. družbe na splošno ter vlogi in pomenu kulture posameznikov za njihovo avtonomijo. Multikulturalizem tako primarno temelji na spremenjenem pogledu same družbe ter skupin in posameznikov, ki jo sestavljajo, kjer ne gre za razmerje med večino in manjšino, ampak za soobstoj pluralnosti različnih skupin in kultur. Nič od tega ni mogoče logično izpeljati iz pravice do nediskriminiranja ali pa svobode izražanja in združevanja, zato so prav tukaj mnenja med zagovorniki in kritiki teorije in politik multikulturalizma različna: ali multikulturalizem izhaja iz liberalnega modela na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ter pomeni njegovo razširitev ali pa multikulturalizem kot teorija in kot politika pomeni diskontinuiteto s tem modelom državljanstva in njegovim pojmovanjem državljske enakosti.

Multikulturalna kritika liberalnega modela na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva se od zgoraj predstavljene tradicionalne kritike razlikuje predvsem glede na hipotezo, da so pravice povezane z liberalnim modelom državljanstva, ki vključuje civilne, politične in socialne pravice, nujen ne pa tudi zadosten pogoj, da bodo tisti, ki so drugačni in različni, lahko obravnavani na enak način ter da bodo lahko v enaki meri uživali pravice in svoboščine, ki jih zagotavlja sodobna pluralna družba. Podobna kritika leti tudi na temeljne svoboščine, kot sta svoboda izražanja in svoboda združevanja, saj naj bi le-ti pomenili nezadosten mehanizem za sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti v okviru institucionalnega okvira sodobnih pluralnih družb. Ločimo lahko

dve med seboj različni kritiki, ki jo na pravicah temelječemu pojmovanju državljanstva namenja multikulturalna kritika, in sicer [i] zmerni multikulturalizem (npr. Kymlicka, 1995; Raz, 1994); ter [ii] kritični multikulturalizem (npr. Modood, 2007; Parekh, 2000; Young, 1990).

Multikulturalistična kritika liberalnega modela državljanstva in s tem povezanega pojmovanja državljanske enakosti se osredinja predvsem glede na tri ločena vprašanja, in sicer [i], kateri so moralni argumenti za skupinsko diferencirane pravice oz. multikulturalno državljanstvo; [ii] v kakšnem odnosu je razlikovalno državljanstvo ter s tem povezano diferencirano pojmovanje državljanske enakosti s temeljnimi načeli sodobne pluralne družbe, npr. individualna svoboda, družbena enakost, demokracija ter [iii] kakšen je odnos med demokratičnim idealom državljan-
ske enakosti in liberalnim idealom enakosti spoštovanja.

Zmerni multikulturalizem in multikulturalno državljanstvo

Zmerni multikulturalizem označujeta dve zahtevi, ki ju postavljajo njuni zagovorniki (Carens, 2000; Kymlicka, 1989, 1995; Raz, 1994), in sicer zahteva po dostopu posameznikov do njihove kulture ter zahteva, da skupinske oz. kulturne pravice ne prevladajo nad temeljnimi pravicami in svoboščinami posameznikov. Hkrati naj bi kulturne pravice posameznikom, ki pripadajo različnim manjšinam zagotavljale [i] dostop do njihove kulture; [ii] razvoj oz. razcvet njihove kulture; ter [iii] razvijanje samospoštovanja. Kulturne pravice naj bi torej posameznikom, ki so pripadniki katere od manjšinskih skupin, zagotavljale t. i. 'kontekst izbire' oz. naj bi bile zunanja zaščita, ki bi jih varovala pred vplivom prevladujoče kulture ter tako zagotavljale enakost med prevladujočo kulturo oz. večino in manjšinskimi skupinami.

V okviru zmernega multikulturalizma so kulturne pravice utemeljene kot 'dodatek' temeljnim pravicam in svoboščinam posameznikom, ki naj bodo izključno zunanja zaščita posameznih manjšinskih kultur, v nobenem primeru pa naj kulturne pravice ne bodo notranja omejitve, da bi kršile temeljne pravice in svoboščine posameznikov, saj naj bi bila takšna politika neskladna s temeljnimi načeli zagotavljanja enakosti in nediskriminiranja. Temeljni očitke zmernega multikulturalizma leti na domnevno nezmožnost liberalnega modela po uskladitvi enakosti in različnosti oz. da različnim kulturam zagotovi enako obravnavanje [očitke neenake obravnave]. Po tej interpretaciji je na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva oz. pojmovanje državljanske enakosti nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za zagotavljanje enakega obravnavanja različnih kultur v sodobni pluralni družbi. Multikulturalizem kot nova senzibilnost za vprašanje kulturne identitete tako temelji na tezi, da je kulturna identiteta tako moralno kot tudi politično pomemben dejavnik, ki zahteva tako pripoznanje kakor tudi posebno skupino pravic. Ta zahteva je bila povezana z ugotovitvijo, da je katalog temeljnih pravic in svoboščin pomanjkljiv, saj naj bi v nezadostni meri zagotavljal enakost vseh članov politične skupnosti glede na samo naravo oz. nevtralnost institucionalnega okvira sodobne pluralne družbe. Vzpostavitev sistema manjšinskih pravic naj bi torej zagotovila enakost ter s tem omogočila pripadnikom manjšinskih skupin, da ohranijo svojo kulturno identiteto oz. naj bi bila povezana z »dostopom do njihove kulture, z uspevanjem in razcvetom njihove kulture in s spoštovanjem, ki ga tej kulturi namenjajo drugi« (Kymlicka, 2005: 474–475). Manjšinske oz. kulturne pravice so tako pomemben dejavnik pri zmanjševanju vpliva večinske kulture, hkrati pa naj bi razrešile potencialne konflikte na pravičnejši način.

Zmerni multikulturalizem ter z njim povezano liberalno-kulturalistično stališče pa poudarja, da morajo za pridobitev kulturnih pravic manjšinske skupine izpolnjevati določene pogoje. V okviru tega pojmovanja manjšinske pravice ne smejo omejevati individualnih pravic članov manj-

⁴ Skupna točka zmernega in kritičnega multikulturalizma je ugovor zoper deklarirano kulturno nevtralnost institucionalnega okvira sodobne pluralne družbe, saj uradni jezik, državni prazniki in državni simboli niso nevtralni oz. nepristranski.

šinske kulture, saj naj bi bile »zunanja zaščita« pred destabilizirajočimi vplivi oz. zunanjimi pritiski večinske kulture ali drugih manjšinskih kultur. Zmerni oz. liberalni multikulturalizem torej pomeni – po interpretaciji njegovih zagovornikov – razširitev liberalnega modela uskladitve zahtev po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju in vključevanju različnosti, saj manjšinske oz.

kulturne pravice zagotavljajo »svobodo znotraj manjšinskih skupin ter enakost med manjšino ter večinskimi skupinami« (Kymlicka, 1995: 152). Pri manjšinskih pravicah kot »zunanji zaščiti« je dinamika osredinjena okoli razmerja med posameznimi kulturnimi skupinami ter hkrati omejuje vpliv odločitev širše družbe nanjo. Če pa kolektivne pravice omejujejo temeljne pravice članov manjšinske skupine, npr. pravico do osebne integritete, do dedovanja, svobodne izbire partnerja itn. in s tem pomenijo »notranjo omejitev«, pa je njihova utemeljitev nelegitimna (Kymlicka, 1995: 34–44, 152–172). V tem primeru pa je dinamika manjšinskih pravic kot »notranje omejitve« osredinjena na odnose znotraj skupine, ki prinaša potencialno nevarnost zatiranja najbolj ranljivih skupin posameznikov v določeni manjšinski skupini (npr. otroci ali ženske).

Pojmovanje državljske enakosti, kakor ga pojmujejo zagovorniki t. i. zmernega multikulturalizma oz. liberalnega multikulturalizma, se od liberalnega pojmovanja državljske enakosti razlikuje v treh ločenih vidikih. Prvi vidik zadeva vprašanje kulturne različnosti kot legitimnega objekta socialne pravičnosti, saj egalitarni liberalizem (npr. Rawls in Dworkin) kulturno različnost obravnava kot moralno irelevantno. Drugi vidik odpira problematiko uniformnega obravnavanja nasproti razlikovalnemu državljanstvu, kjer imajo posamezne družbene skupine dodatne kulturne oz. manjšinske pravice. Tretji vidik problematizira vprašanja utemeljitve, narave in vrednosti kulture oz. kulturne različnosti.

Kritični multikulturalizem in razlikovalno državljanstvo

Medtem ko je zmerni multikulturalizem liberalnemu pojmovanju državljske enakosti v veliki meri naklonjen, saj zahteva predvsem njegovo korekcijo oz. dopolnitev, pa je kritični multikulturalizem v svoji kritiki liberalnega modela državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter z njim povezane uskladitve enakosti in različnosti veliko bolj radikalen in neprizanesljiv, saj pravilno opozarja na dejstvo, da nobena politika ni brez nenevtralnih učinkov, kar kaže na to, da je liberalno načelo nevtralnosti oz. nepristranskosti tako v teoriji kakor tudi v praksi neuresničljivo. Čeprav se zagovorniki kritičnega multikulturalizma med seboj razlikujejo tako glede na sam projekt, ki so mu zavezani, npr. razlikovalno državljanstvo ter s tem povezane politike identitet (Young, 1990), politike pripoznanja (Taylor, 1997) oz. teorija državljskega multikulturalizma (Modood, 2007; Parekh, 2000), pa jih druži zavrnitev liberalnega pojmovanja državljske enakosti oz. pristopa uniformnega obravnavanja ter univerzalnosti vrednot. Charles Taylor tako poudarja, da je liberalni model državljanstva oz. liberalno pojmovanje državljske enakosti 'negostoljubno do razlik', Iris Marion Young pa opozarja, da je liberalno načelo enakega obravnavanja povezano z 'idealom asimilacije'. Osnovni ugovor zagovornikov t. i. kritičnega multikulturalizma je torej povezan z očitkom, da je (implicitni) cilj liberalizma predvsem homogenizacija razlik oz. različnosti (Taylor, 1997: 43; Tully, 1995: 58–62; Young, 1990: 158).⁴ Posamezniki, ki – tako ali drugače – niso del mainstreama, ne zahtevajo zgolj in samo enakega obravnavanja, temveč tudi 'pripoznanje' njihove različne identitete kot pripadnikov kulturnih skupin (Taylor, 1997: 41; Tully, 1995: 190; Young, 1990: 161).

Kakor je opozorila Iris Marion Young, so »univerzalno formulirane pravice in pravila slepi za razlike v rasi, kulturi, spolu, starosti, zmožnostih in tako zatiranje prej reproducirajo kakor pa spodkopavajo« (Young, 1989: 267). Po tej interpretaciji naj bi politike različnosti zahtevale kultiviranje intelektualne, politične in družbene klime, ki naj bi razvijala senzibilnost za sprejemanje, vključevanje, spoštovanje in pripoznanje razlik med posamezniki in družbenimi skupinami tudi v institucionalnem okviru sodobnih pluralnih družb. Kritični multikulturalizem v izhodišču zavrača na pravicah temelječe pojmovanje državljske enakosti kot neegalitarno, saj ostajajo tisti posamezniki, ki niso del večinske kulture oz. mainstreama, kljub enakemu statusu marginalizirani, stigmatizirani in izključeni.

Liberalni model na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ponuja torej neustrezen odgovor na izzive in probleme sodobnih pluralnih družb, saj naj bi družbene skupine, ki – tako ali drugače – ne spadajo v kulturni mainstream, ohranjal v neenakem položaju in podrejeni vlogi [očitek kulturne subordinacije]. Liberalno pojmovanje državljske enakosti je torej, kakor je poudaril Sune Laegaard, »v najboljšem primeru nepopolno, v najslabšem primeru pa nepravilno« (Laegaard, 2005: 326).

IV. Kritika multikulturalizma

Kljub utemeljenosti nekaterih očitkov zmernega in kritičnega multikulturalizma pa sta bili obe zgoraj predstavljeni različici multikulturalizma deležni vrste kritik, ki opozarjajo na različne omejitve, s katerimi se soočata njuna modela državljanstva, in sicer teorija multikulturalnega državljanstva (Kymlicka, 1995) in teorija razlikovalnega državljanstva (Young, 1989). Oba modela državljanstva so zavrnili tako nekateri zagovorniki liberalne politične teorije oz. egalitarnega liberalizma (Barry, 2001) kakor tudi zagovornice feministične politične teorije (Okin, 1998; Shachar, 2001), saj naj bi sprejemanje in vključevanje različnosti imelo (primarno) negativne učinke na zagotavljanje enakosti znotraj kulturnih skupin, ki so deležne posebne obravnave. S kompenziranjem neenakosti med različnimi skupinami naj bi politike multikulturalizma hkrati proizvedle vrsto negativnih učinkov predvsem v posameznih skupinah, ki so deležne posebne obravnave. Če naj bi po republikanski in konservativni kritiki sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti ogrozilo integracijsko funkcijo državljanstva ter posledično stabilnost in enotnost sodobnih pluralnih družb, pa ima tako po liberalni kakor tudi po feministični in pluralistični kritiki sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti (potencialno) negativne učinke predvsem v tistih skupinah, ki so deležne kompenzacijskih politik. V okviru kritike multikulturalizma velja poudariti tri ločene kritike ter z njimi povezane paradokse, in sicer [i] kritiko egalitarnega liberalizma ter paradoks multikulturene enakosti; [ii] feministično kritiko ter paradoks multikulturene ranljivosti; ter [iii] pluralistično kritiko ter paradoks multikulturene različnosti.

IV.1 Kritika egalitarnega liberalizma in paradoks multikulturene enakosti

Ena osrednjih točk konflikta med zagovorniki zmernega multikulturalizma oz. liberalnim multikulturalizmom ter egalitarnim liberalizmom temelji na nesoglasju, ali multikultureno državljanstvo ter s tem povezane kulturne pravice temeljijo na liberalnem modelu državljanstva oz. državljske enakosti. Kljub veliki raznolikosti posameznih liberalnih teorij, ki so jih

artikulirali npr. Brian Barry, Chandran Kukathas, William Galston, Susan Moller Okin in Will Kymlicka, ter medsebojnim neskladjem, kritikam in obtožbam, pa so zagovorniki liberalizma v osnovi usmerjeni proti neliberalnim kulturam in njihovim praksam. Npr. čeprav se Barryjeva kritika liberalnega multikulturalizma in njegov zagovor državljanske enakosti kot enakega oz. uniformnega obravnavanja ter teorija multikulturalnega državljanstva Willa Kymlicke oz. njegov model kulturnih pravic razlikujeta glede na različne predpostavke, ju druží nasprotovanje neliberalnim kulturam oz. postavljanje omejitev njihovi reprodukciji.

Kritika egalitarnega liberalizma tako ni usmerjena proti pluralizmu in kulturni različnosti v sodobni pluralni družbi, ampak proti politikam multikulturalizma, saj naj bi liberalni model uskladitve enakosti in različnosti v zadostni meri zavaroval interese vseh članov politične skupnosti. Skupinske pravice so – po eni interpretaciji – nepotrebne, medtem ko so po ‘trši’ interpretaciji egalitarnega liberalizma, ki ga je v knjigi *Culture & Equality* razvil Brian Barry, tako škodljive kakor tudi protislovne, »saj je to, kar predlagajo skupinske politike, ki so namenoma namenjene neskončnemu ohranjanju kulturnih razlik. Poleg tega tudi ne postavljajo zahtev o pravičnosti teh politik, ki so potrebne za odpravo neenakosti možnosti« (Barry, 2001: 117).

V okviru kritike egalitarnega liberalizma je treba poudariti dva ločena ugovora zoper multikulturalizem oz. politike multikulturalizma, in sicer [i] ugovor o naravi kulturne različnosti in [ii] ugovor o integracijski neustreznosti multikulturalizma. Med teoretično najbolj protislovnimi kritikami velja poudariti ugovor, ki se nanaša na samo naravo kulturne različnosti. Zagovorniki multikulturalizma kulturno različnost utemeljujejo kot posameznikovo potrebo oz. – kakor poudarja Kymlicka – »[d]ostop do jezika in kulture je včasih lahko temeljni pogoj same zmožnosti sprejemanja smiselnih izbir« (Kymlicka, 2005: 475). Jezik in kultura na splošno naj bi bila del posameznikovih neizbranih okoliščin, za katere člani manjšinskih skupin oz. kultur, ki tako ali drugače ne spadajo v mainstream, lahko legitimno pričakujejo, da bo širša družba nosila stroške potencialne neenakosti, ki izvira iz kulturne različnosti. V nasprotju z multikulturalizmom pa zagovorniki egalitarnega liberalizma kulturno različnost razvrščajo med učinke posameznikovih izbir, kjer naj bi t. i. ‘stroške’ izbire oz. potencialno neenakost nosil posameznik. Vloga kulture za posameznika torej ni povezana s samo vrednostjo le-te, ampak je primarno instrumentalna, saj je njena vrednost primarno posredna oz. služi kot kontekst za možnosti izbire, ki naj jih izberejo posamezniki. Za te izbire so seveda tudi odgovorni, medtem ko za neenakosti, ki izvirajo iz atributivnih vidikov njihove identitete oz. različnosti, npr. spola, rase ali etnične pripadnosti, niso. To je tudi temeljni vidik egalitarizma. Če naj egalitarizem kot teorija enakih možnosti zagotovi pošten institucionalni okvir, mora primarno zagotoviti, da se vse prednosti ali pa pomanjkljivosti, s katerimi posamezniki vstopijo v neki proces, nevtralizirajo, tako da lahko v ospredje stopijo individualne karakteristike in izbire posameznika.

IV.2 Feministična kritika in paradoks multikulturne ranljivosti

Časovno gledano je feministična kritika multikulturalizma sicer pred kritiko egalitarnega liberalizma, vendar je zaradi silovitosti in obsega očitkov zoper teorijo in politike multikulturalizma nekako manj v ospredju. Susan Moller Okin je v eseju *Is Multiculturalism Bad for Women* opozorila, da je eden od problemov multikulturalizma predvsem tam, kjer so kulturne prakse posamezne skupine v konfliktu s temeljnimi načeli in skupnimi vrednotami sodobne pluralne družbe, npr. obredno obrezovanje deklic, vnaprej dogovorjene poroke, nošenje naglavnih rut itn.

⁵ Politike multikulturalizma naredijo še eno logično napako, ko med vsemi pripadniki določene kulturne skupine povlečejo vzporednico ter tako zagrešijo t. i. 'zmoto enake prikrajšanosti'.

Feministična kritika (npr. Enslin, 2003; Okin, 1998; Nussbaum, 1999; Shachar, 2001; Song, 2007) je usmerjena proti dvema vidikoma multikulturalizma ter politik multikulturalizma, saj naj bi imele multikulturne politike dvojni učinek, in sicer [i] neposredni učinek; ter [ii] posredni učinek. Neposredni učinek skupine politik multikulturalizma oz. kulturnih pravic je primarno zmanjšati neenakost med skupinami ter tako prispevati k bolj enakopravni in stabilni družbi. Nasprotno pa – tako pravijo kritiki – kulturne pravice diskriminirajo najbolj zapostavljene člane kulturnih skupin (praviloma so to ženske in otroci), saj z zmanjšanjem neenakosti med večinsko populacijo in različnimi kulturnimi skupinami lahko ustvarijo neenakost znotraj manjšinskih skupin (posredni učinek) oz. t. i. 'paradoks multikulturne ranljivosti', kakor v svoji knjigi *Multicultural Jurisdictions* poudarja Ayelet Shachar (Shachar, 2001). Paradoks multikulturne ranljivosti opozarja, da politike multikulturalizma za ceno zagotavljanja enakosti med večino in manjšino povečuje razlike znotraj kulturnih skupin oziroma najbolj ranljivim članom kulturnih manjšin odvzema osnovne pravice, ki jih imajo kot člani politične skupnosti. V tem primeru so jim kršene osnovne civilne pravice, medtem ko se paradoks multikulturne enakosti nanaša na napetost med kulturnimi in socialnimi pravicami. Feministična kritika tako poudarja, da je enakost spolov pomembna omejitev kulturnim pravicam oz. politikam multikulturalizma.

IV.3 Pluralistična kritika in paradoks multikulturne različnosti

V nasprotju z zgoraj predstavljenimi kritikami pa je pluralistična kritika opozorila na dva med seboj ločena vidika multikulturalizma oz. njegovega pojmovanja kulture, saj je eden spregledanih vidikov multikulturalizma samo pojmovanje kulture, in sicer [i] redukcionistično ter [ii] esencialistično razumevanje kulturne različnosti.

Prav tako pomembna kritika multikulturalizma pa prihaja s strani liberalnega pluralizma, katerega glavni zagovornik je Chandran Kukathas. Tako v svojem delu *The Liberal Archipelago* (2003) kot tudi v skoraj desetletje starem članku *Are There any Cultural Rights* poudarja, da so liberalni mehanizmi, ki jih imajo na voljo kulturne skupine, npr. svoboda združevanja in svoboda izražanja, zadostni mehanizem za reprodukcijo njihove kulturne identitete. Po tej tezi naj bi individualne pravice v zadostni meri varovale interese posameznikov. Kakor je zapisal v knjigi *The Liberal Archipelago*, naj bi bila osnovna usmeritev do kulturnih razlik »politika indiferentnosti« (Kukathas, 2003: 15), saj inkluzivnost, kakor poudarja Jeff Spinner-Halev, ki jo praviloma povezujemo z multikulturalizmom, »ne okrepi posebnosti, kakor mislijo nekateri zagovorniki multikulturalizma, inkluzivnost odpravlja same razlike« (Spinner-Halev, 1994: 80). Politike multikulturalizma imajo torej lahko še en negativen učinek znotraj skupin, ki so upravičene do kulturnih pravic, in sicer paradoks multikulturne različnosti. Prav z zagotavljanjem dodatnih pravic naj bi se ustvarjala notranja homogenizacija, ki posledično zmanjšuje raznolikost in notranji pluralizem posamezne (kulturne) skupine. V nasprotju s paradoksom multikulturne ranljivosti je paradoks multikulturne različnosti osredinjen na vidik razlike skupine, ki zahteva multikulturno obravnavo. S pripoznanjem določene kulturne razlike kot determinirajoče postane kulturna identiteta rigidna in fiksna, saj s pripoznanjem natančno določene verzije kulturne različnosti kot tiste prave zmanjšamo notranjo heterogenost kulturne skupine.⁵

V. Sklep

V nasprotju z zgoraj predstavljenimi alternativnimi modeli državljanstva postavlja na pravicah temelječe pojmovanje državljanstva tri pomembne omejitve pri uskladitvi zahtev po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti. Ena teh je, da je treba skupinam, katerih tradicija, prakse in vrednote niso skladne s temeljnimi načeli in skupnimi vrednotami sodobne pluralne družbe, preprečiti diskriminiranje svojih lastnih članov [notranja diskriminacija]. Medtem ko je za nekatere neposredno poseganje v notranjo ureditev posameznih kulturnih skupnosti lahko problematično (Galston, 2002; Kukathas, 2003), pa se večina zagovornikov liberalnega modela uskladitve zahteve po zagotavljanju enakosti ter spoštovanja različnosti strinja glede pravice do izstopa iz kulturne skupnosti. Pravica do izstopa naj bi tako omogočala varovanje posameznikov pred morebitno notranjo diskriminacijo ali ogrožanjem njihovih temeljnih pravic in svoboščin. Obstaja pa glede tega nesoglasje, ali je pravica do izstopa zadosten mehanizem varovanja tistih posameznikov, ki so člani kulturnih skupin, katerih etično okolje ni v skladu s temeljnimi načeli in vrednotami sodobne pluralne družbe. Poleg tega nima nobena od teh skupin pravice diskriminirati nečlanov oz. tistih, ki niso pripadniki njene skupine [zunanja diskriminacija]. Hkrati naj bi imel vsak posameznik tudi pravico, da lahko iz svoje skupnosti (najsaj bo le-ta verska ali kakšna druga) izstopi, kar posameznikom omogoča neposredno vključevanje v širšo družbo. Projekt uskladitve zahtev po zagotavljanju enakosti in enotnosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti je torej tako težaven, kakor tudi nujen, saj imajo politike multikulturalizma, ki naj bi korigirale in odpravile pomanjkljivosti in nepravilnosti na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva vrsto negativnih stranskih učinkov. Sodobne razprave na širšem področju teorije državljanstva in državljanske enakosti tako ostajajo pred izzivom, kako uskladiti zahtevi po zagotavljanju enakosti ter sprejemanju in spoštovanju različnosti, saj na eni strani sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti pomembno pripomore k bogatenju družbe in krepitvi kulturnega kapitala posameznikov, medtem ko je na drugi strani sprejemanje in vključevanje različnosti (potencialen) problem, ki ima lahko različne negativne učinke na zagotavljanje enakosti in spoštovanje posameznikov.

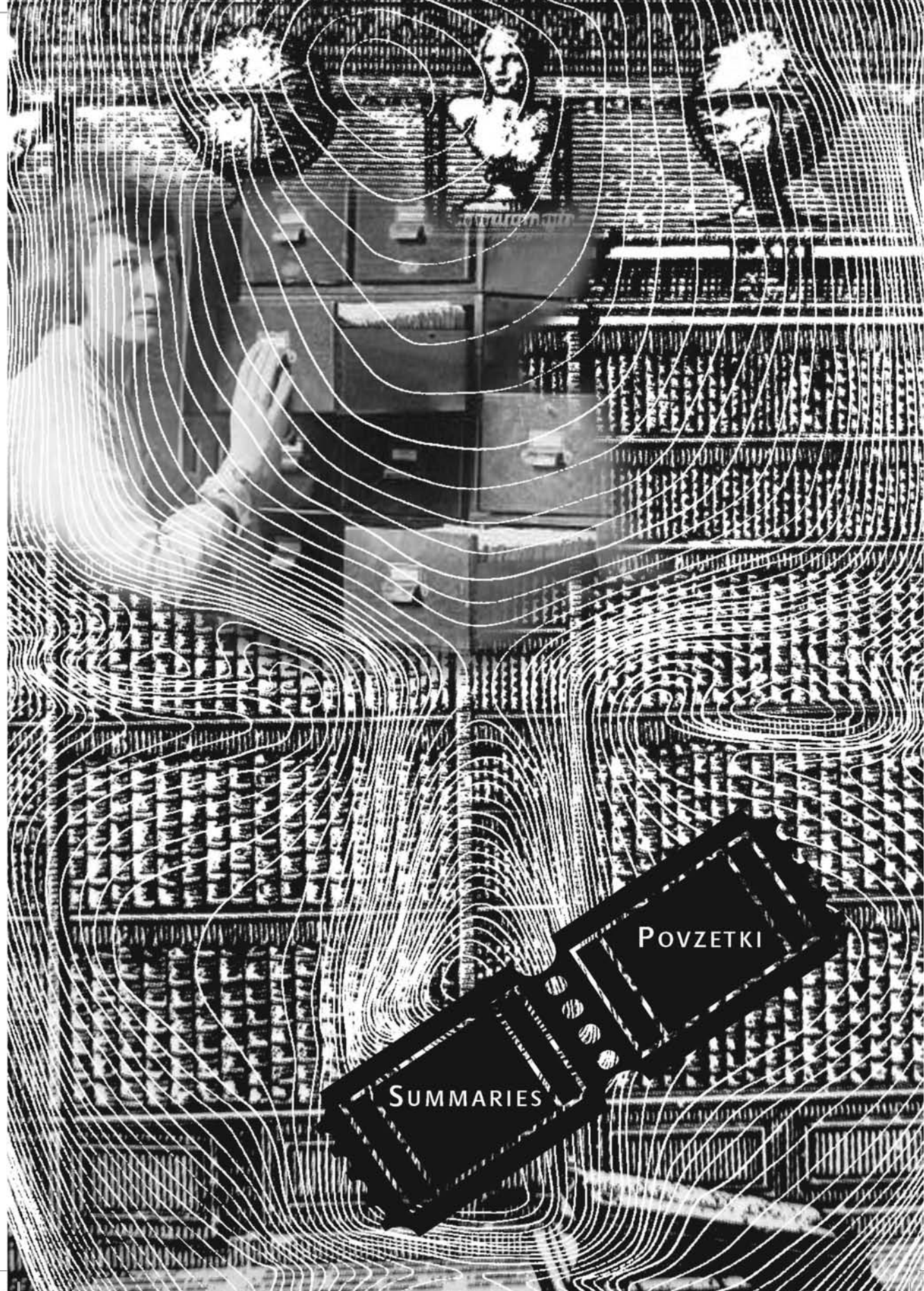
Multikulturalizem oz. politike multikulturalizma v razprave o državljanstvu in državljanski enakosti tako prinašajo tri temeljne spremembe, in sicer [i] spremembo pojmovanja državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter s tem povezano spremembo pojmovanja demokratičnega ideala državljanske enakosti in liberalnega ideala enakosti spoštovanja ter njunega odnosa; [ii] spremembo pojmovanja pravičnosti institucionalnega okvira sodobne pluralne družbe ter družbene dinamike na splošno; [iii] spremembo pojmovanja kulturne različnosti, kjer je osnovno vprašanje, ali spada kulturna različnost v okvir askriptivnih razlik (razlik oz. potencialnih neenakosti, ki niso posledica izbire posameznika) ali je kulturna različnost rezultat posameznikove izbire.

Literatura

- BARRY, B. (2001): *Culture and Equality*. Cambridge, Polity Press.
- BEINER, R. (UR.) (1995): *Theorizing Citizenship*. New York, SUNY.
- BEINER, R. (2003): *Liberalism, Nationalism, Citizenship: Essays on the Problem of Political Community*. Vancouver, University of British Columbia Press.
- BRETTSCHEIDER, C. (2006): *The Value Theory of Democracy*. *Politics, Philosophy and Economics* 5: 259–278.

- DEVEAUX, M. (2009): *Gender and Justice in Multicultural Liberal States*. Oxford, Oxford University Press.
- FRIEDMAN, M. (2002): *Capitalism and Freedom*. Chicago, University of Chicago Press.
- GALEOTTI, A. E. (2009): *Toleranca: pluralistični predlog*. Ljubljana, Krtina.
- GALSTON, W. A. (2002): *Liberal Pluralism: The Implications of Value Pluralism for Political Theory and Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- GRAY, J. (1996): *Berlin*. London, Fontana.
- GUTMANN, A. (UR.) (1997): *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton, Princeton University Press.
- KUKATHAS, C. (2003): *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford, Oxford University Press.
- KYMLICKA, W. (1995): *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Oxford University Press.
- KYMLICKA, W. (2003b): Two Dilemmas of Citizenship Education in Pluralist Societies. V *Education for Democratic Citizenship: Issues of Theory and Practice*, ur. Lockyer, Crick in Annette, 47–63. London, Ashgate.
- KYMLICKA, W. (2005): *Sodobna politična filozofija: Uvod*. Ljubljana, Krtina.
- KYMLICKA, W. IN OPALSKI, M. (UR.) (2002): *Can Liberal Pluralism be Exported?: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- LAEGAARD, S. (2005): On The Prospects for a Liberal Theory of Recognition. *Res Publica* 11: 325–348.
- LEVY, J. T. (2000): *The Multiculturalism of Fear*. Oxford, Oxford University Press.
- LOCKYER, A., CRICK, B. IN ANNETTE, J. (UR.) (2003): *Education for Democratic Citizenship: Issues of Theory and Practice*. London, Ashgate.
- MACINTYRE, A. (1981): *After Virtue: A Study in Moral Theory*. London, Duckworth.
- MARSHALL, T. H. (1992 [1950]): *Citizenship and Social Class*. London, Pluto Perspectives.
- MILLER, D. (2000): *Citizenship and National Identity*. Cambridge, Polity Press.
- MODOOD, T. (2007). *Multiculturalism: A Civic Perspective*. Cambridge, Polity Press.
- NOZICK, R. (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York, Basic Books.
- NUSSBAUM, M. (1999): *Sex and Social Justice*. Oxford, Oxford University Press.
- OKIN, S. M. (1989): *Justice, Gender and the Family*. New York, Basic Books.
- OKIN, S. M. (1994): Political Liberalism, Justice and Gender. *Ethics* 105: 23–43.
- OKIN, S. M. (1998): Feminism and Multiculturalism: Some Tensions. *Ethics* 108(4): 661–684.
- PAREKH, B. (2000): *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. New York, Palgrave.
- RAWLS, J. (1971 [1999]): *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- RAWLS, J. (1993): *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- RAWLS, J. (1999): *John Rawls: Collected Papers*. Cambridge, Mass., Belknap Harvard.
- RAZ, J. (1994): *Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics*. Oxford, Clarendon Press.
- ROSENBLUM, N. L. (1998): *Membership & Morals: The Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton, Princeton University Press.
- ROSENBLUM, N. L. (UR.) (2000): *Obligations of Citizenship and Demands of Faith*. Princeton, Princeton University Press.
- SANDEL, M. J. (1982): *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SCHEFFLER, S. (1994): The Appeal of Political Liberalism. *Ethics* 105(1): 4–22.
- SCHEFFLER, S. (2002): *Boundaries and Allegiances: Problems of Justice and Responsibility in Liberal Thought*. Oxford, Oxford University Press.
- SCRUTON, R. (2002): *The Meaning of Conservatism*. Chicago, St. Augustine Press.

- SHACHAR, A. (2001): *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SONG, S. (2007): *Justice, Gender and the Politics of Multiculturalism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SPINNER-HALEV, J. (1994): *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity, and Nationality in the Liberal State*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- SPINNER-HALEV, J. (2000): *Surviving Diversity: Religion and Democratic Citizenship*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- TALISSE, R. B. (2005): *Democracy After Liberalism: Pragmatism and Deliberative Politics*. London, Routledge.
- TAYLOR, C. (1989): *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- TAYLOR, C. (1997): The Politics of Recognition. V *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, ur. Ime Gutmann, 25–74. Princeton, Princeton University Press.
- TULLY, J. (1995): *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WALZER, M. (1983): *Spheres of Justice*. New York, Basic Books.
- YOUNG, I. M. (1995[1989]): Polity and Group Difference. V *Theorizing Citizenship*, ur. Beiner, 175–208. New York, SUNY.
- YOUNG, I. M. (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, Princeton University Press.

POVZETKI

SUMMARIES

NEVROZNANOST, NEVROETIKA IN NEVRODRUŽBA

13–23 Olga Markič

Nevroetika: vprašanje moralne odgovornosti

Razvoj nevroznosti v zadnjih dveh desetletjih je odprl celo množico novih vprašanj na področju etike. Potreba po interdisciplinarnem sodelovanju med nevroznanstveniki, zdravniki, etiki in filozofi je pripeljala do nastanka novega raziskovalnega področja nevroetike. Vanj sodijo obravnave etičnih, filozofskih, pravnih in družbenih implikacij nevroznosti ter različna etična vprašanja, povezana s prakso (etika nevroznosti), kot tudi raziskovanja nevrobioloških osnov etičnega presojanja in znanstveni pristopi k razumevanju etičnega vedenja (nevroznost etike). Prispevek se osredotoča predvsem na slednje in kritično predstavi možne implikacije nevroznanstvenih odkritij za razumevanje etičnega vedenja. Avtorica v osrednjem delu analizira in ovrednoti potencialne nevarnosti, ki jih napovedujejo raziskovanja v nevroznosti za humanistično podobo in pojmovanje svobodne volje in moralne odgovornosti. Nato pa predstavi še raziskovanje možganskih mehanizmov pri odločanju v moralnih dilemah, ki prispevajo k boljšemu razumevanju procesa odločanja. Te raziskave nakazujejo, kako kognitivna nevroznost morda lahko pomaga pojasniti razlike v odločitvah v različnih moralnih situacijah.

Ključne besede: nevroetika, svobodna volja, moralna odgovornost, odločanje, etične dileme

Dr. Olga Markič je izredna profesorica na Oddelku za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

26–35 Tea Logar

Nevroznanost in utemeljevanje
moralnih načel

V zadnjem desetletju je skokovito naraslo število znanstvenih in poljudnih del, v katerih se znanstveniki ukvarjajo z izvorom, naravo in utemeljitvijo moralnih norm – torej z vprašanji, ki so do nedavnega spadala v domeno humanistike in družboslovja. Čeprav sodobna znanstvena odkritja o delovanju človeških možganov ponujajo dragocene vpogleda v potek vzpostavljanja in utemeljevanja moralnih sodb, pa večini avtorjev ne uspe uresničiti poskusov, da bi izključno s pomočjo relevantnih znanstvenih dejstev o delovanju naših možganov zadovoljivo odgovorili na najbolj temeljna vprašanja moralne filozofije in tako celo utemeljili univerzalna moralna načela; videti je, da večina avtorjev pri teh poskusih zagreši tako imenovano »naturalistično zмотo«. Prispevek je namenjen predstavitvi in analizi nekaterih najodmevnejših pristopov.

Ključne besede: nevroznost, moralna filozofija, utemeljitev moralnih načel, naturalistična zmot

Tea Logar je doktorirala iz filozofije na Univerzi Georgetown v Washingtonu, ukvarja se predvsem z normativno etiko in bioetiko (tea.logar@gmail.com).

36–50 Manuel Kuran

Nevroteologija med frenologijo
in nevromitologijo

Članek obravnava znanstveno paradigmo nevroteologije – raziskovanje nevrofizioloških osnov religijskega doživljanja. Takšno raziskovanje je v zadnjem desetletju močno prisotno v (nevro)kognitivnem proučevanju religije kot kompleksnem biološkem, psihološkem in sociološkem fenomenu. Status nevroteologije je paradoksalen. Na eni strani so raziskave in objavljene študije s področja nevroteologije prave knjižne uspešnice, po drugi strani resni znanstveniki iz drugih znanstvenih disciplin (predvsem psihologije, sociologije in filozofije) nevroteologiji očitajo nedopusten redukcionizem in jo označujejo kot »novo frenologijo«.

Zato je v osrednjem delu članka nevroteologija teoretsko, raziskovalno in epistemološko soočena z načeli frenologije, (psevdo)znanstvene vede z začetka 19. stoletja. Predstavljene so referenčne raziskave in teoretična izhodišča obeh pristopov, v sklepnem delu pa navedene podobnosti in razlike. Članek zaključuje kritični premislek o hegemonski poziciji možganov v sodobnih (nevro)kognitivnih znanostih, kar Tallis imenuje »nevromitologija«. Članek ima dva namena. Prvi je kritično osvetliti premik od spekulativnosti k eksperimentalnemu raziskovanju religije. Drugi namen je poudariti podobnosti in razlike med nevroteologijo in frenologijo ter tako ovrednotiti upravičenost oznake »nova frenologija«.

Ključne besede: religijsko doživljanje, bog, nevroteologija, frenologija, nevromitologija, (nevro)kognitivne znanosti

Manuel Kuran je asistent kognitivne psihologije na FAMNIT, Univerza na Primorskem (manuel.kuran@upr.si).

51–62 Anton Mlinar

Nevralni korelati sebstva

Nevralni korelati sebstva so ena od holističnih predstav o medsebojni prepletenosti nezavednih in zavednih struktur v individualnem človeškem življenju. Nekoč sta filozofija in teologija trdili, da je človek sestavljen iz dveh stvarnosti, duhovne in telesne. To pojmovanje ni temeljilo na izkušnji, temveč na predpostavki o človekovi izjemnosti v svetu. Vztrajanje na tej predpostavki je omogočilo radikalno ločitev med obema stvarnostma ter prevrednotenje zavestne (duhovne oziroma duševne) ravni življenja. Današnja široka koalicija znanosti v okviru nevroznanosti opozarja na neustreznost tega gledanja in predlaga različne modele odpravljanja vrzeli med funkcionalno strukturo telesa in zavedanjem samega sebe.

Ključne besede: dualizem, možgani (živčni sistem), nevralni korelati, nevroznanosti, redukcionizem, telo, zavest

Anton Mlinar je doktor moralne teologije, izredni profesor in višji znanstveni sodelavec Univerze na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper (anton.mlinar@zrs.upr.si)

64–72 Bernd Beckert

Bodoči trendi v nevroznanstvenem raziskovanju: rezultati procesa

Prispevek predstavlja izbrane rezultate procesa napovedovanja (Foresighting Process) bodočih raziskovalnih in razvojnih trendov v nevroznanosti, ki sta ga izvedla Fraunhofer ISI in Fraunhofer IAO, financiralo pa BMBF. Predstavljeni rezultati se osredinjajo na področje nevroznanosti ter na novo tematsko področje »sodelovanja med človekom in tehniko« ter odgovarjajo na vprašanja o tem, katere teme bodo v prihodnosti na teh področjih še posebej relevantne, od katerih raziskovalnih področij si znanstveniki obetajo največje pridobitve ter katere teme naj bi spodbujanje in financiranje raziskovanja z inovacijskopoličnega gledišča v prihodnosti še posebej upoštevalo.

Ključne besede: nevroznanost, nevrotehnologija, vmesniki, inovacije, trendi

Dr. Bernd Beckert je namestnik vodje Kompetenčnega centra za nastajajoče tehnologije (Competence Center Emerging Technologies), Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research, Nemčija (bernd.beckert@isi.fraunhofer.de)

73–83 Toni Pustovrh

Nevrofarmakološke tehnologije človeškega izboljševanja: inovacijski potenciali in tveganja

Članek proučuje domeno obstoječih in v kratkem roku nastajajočih potencialnih aplikacij tehnologij človeškega izboljševanja (TČI), pri čemer se osredinja na nevrotehnologije, predvsem na podskupino nevrofarmakoloških učinkovin, od katerih je v prihodnjem desetletju pričakovati velike inovacijske potenciale in globoke preobli-

kovalne vplive. Podaja nekatere inovacijske indikatorje in ocene o pričakovanih neurofarmakoloških TČI trgih in potrošnikih, ki bi lahko skupaj z inherentno lastnostjo vzporedne uporabnosti poganjali bodoči razvoj takšnih nevrotehnologij. Raziskuje tudi nekatere koristi in svari pred nekaterimi individualnimi in družbenimi tveganji in nevarnostmi, ki bi lahko spremljali bodoči razvoj in komercializacijo neurofarmakoloških TČI.

Ključne besede: neurofarmakologija, tehnologije človeškega izboljševanja, človeško izboljševanje, nevrotehnologija, inovacije

Toni Pustourh, doktorski študent, Center za proučevanje znanosti, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani (tony.pustourh@gmail.com).

84–91 James J. Hughes

Družbeni pritiski za tehnološko upravljanje razpoloženja: Je narobe, če družba hoče, da smo srečni in prijazni?

Napovedi pri nevrotehnologijah, usmerjenih v manipuliranje razpoloženja, vznemirjajo nekatere ljudi, ki so zaskrbljeni, da bi lahko imele škodljive učinke. Natančneje, obstaja skrb zaradi pritiskov, ki bi jih lahko čutili posamezniki, da se s tehnološkimi posegi naredijo nepristno srečne in strpne do stvari, ki bi v njih morale zbuditi žalost ali jezo. Najpogostejši rezultat družbenih pritiskov za prilagoditev razpoloženja pa bo najverjetneje veliko bolj dobrodejen tako za posameznika kot za družbo. Ta članek podaja pregled raziskav o prizadevanjih »čustvenega dela« ter osebnostnih korelatih »subjektivnega ugodja« z namenom argumentacije, da bodo družbeni pritiski na splošno spodbujali posameznike k srečnosti tako, da jih bodo usmerjali k večji prijaznosti, potrpežljivosti in angažiranosti. Nato podaja pregled večjega števila bolj škodljivih vrst družbenih pritiskov za nadzor razpoloženja, s katerim ponazarja potrebo po demokratičnem pregledovanju rabe nevrotehnologij, katere cilj je spodbujanje angažirane, dinamične in uspešne osebnosti vsakega državljana.

Ključne besede: nevrotehnologije, razpoloženje, srečnost, nadzor, manipulacija, čustva

James J. Hughes je bioetik in sociolog, predavatelj na Trinity College v Hartfordu, Connecticut, ZDA in izvršni direktor Inštituta za etiko in nastajajoče tehnologije (Institute for Ethics and Emerging Technologies).

93–102 Eran Klein

Etični izzivi pri demenci

Nedavni napredek v nevroznanosti je spodbudil filozofsko zanimanje za nevrološke bolezni. Napredujoča demenca je ena izmed njih, saj odpira vrsto filozofskih ugank. Ali osebna identiteta med potekom kognitivnega upadanja ostaja nespremenjena? Ali načini zdravljenja demence predstavljajo kognitivno izboljševanje? Kolikšna teža naj bo podeljena preferencam oseb s težko demenco? Nekatera izmed najzahtevnejših – in pragmatično pomembnih – filozofskih vprašanj, ki jih odpira demenca, so etična vprašanja. Na poti od diagnoze do smrti se pacienti, družine in klinični zdravniki soočajo s številnimi izzivi etične narave. Boljše razumevanje teh izzivov bi bilo lahko zelo koristno.

Ključne besede: demenca, nevroetika, bioetika, zmožnosti

Eran Klein je doktor medicine in filozofije, zaposlen na Univerzi Johns Hopkins, Berman Institute of Bioethics.

103–113 Srečko Gajović

Izvirne celice v zdravljenju in delovanju možganov

Izvirne celice so heterogena skupina celic, iz katerih v našem telesu nastajajo nove delujoče celice. Pri nadomestni terapiji s celicami bi se za obnovo zaradi bolezni poškodovanih celic, na primer živčnih celic možganov po možganski kapi, uporabljale različne vrste izvornih celic, pridobljenih iz odraslih oseb, fetusov ali embriov. Tradicionalno pojmovanje zgradbe

možganov je temeljilo na stališču, da po rojstvu v možganih nove živčne celice ne nastajajo več ter da je njihova izguba trajna in nenadomestljiva. S spoznanjem, da v odraslih možganih nastajajo nove živčne celice, ki se vključujejo v delovanje možganov, se odpirajo novi terapevtski pristopi, ki bi lahko omogočili popraviljanje poškodovanih možganov s pripravki živčnih izvornih celic. Poleg omogočanja inovativne medicinske uporabe možnost vgrajevanja živčnih izvornih celic v nevronske sklope vpliva na naše dožemanje delovanja možganov, s tem pa tudi na razumevanje nas samih. Če bi bila zgradba možganov prilagodljiva novim celicam, bi lahko pripravki izvornih celic ne le pripomogli k zdravljenju bolezni možganov, temveč bi tudi vplivali na njihovo celotno delovanje.

Ključne besede: bolezni možganov, izvorne celice, nevrogeneza, izboljševanje možganov

Srečko Gajović je docent na Medicinski fakulteti Univerze v Zagrebu, Hrvaški inštitut za raziskovanje možganov (srecko.gajovic@hiim.hr).

114–122 Ksenija da Silva

Pravice ljudi s samomorilnimi izkušnjami v modelu bio-bio-bio

V svetu in Sloveniji obstajajo številni zakoni in kodeksi posameznih poklicnih skupin, ki obravnavajo pravice samomorilnih posameznikov, s katerimi prihajajo v stik. Te vključujejo tako mednarodno sprejete listine Evropske skupnosti, kot tudi kazenski zakonik, cerkveno pravo, kodeks policijske etike, kodeks psihologov in psihiatrov itd. Zaradi posebne vloge, ki jo ima zdravstveni sistem pri obravnavi samomorilnih ljudi, se članek osredinja na dva dokumenta: *Diagnostični sistem duševnih bolezni in Kodeks poklicne etike psihologov in psihiatrov*. Namen članka je opozoriti na etične dileme, povezane s tistimi dejavniki teh dokumentov, ki so z vidika ljudi z izkušnjo samomorilnih misli in dejanj ključnega pomena pri njihovi obravnavi in zdravljenju, ter hkrati opozoriti na potencialno nevarnost kršenja temeljnih človekovih pravic, kot jih zaznavajo samomorilni posamezniki.

Ključne besede: pravice; samomori; DSM; model bio-bio-bio

Dr. Ksenija da Silva je asistentka na Oddelku za biopsihologijo, Univerza na Primorskem (Ksenija.daSilva@upr.si).

DRŽAVLJANSTVO IN DRŽAVLJANSKA ENAKOST

127–148 Tomaž Deželan

T. H. Marshall in raziskovanje državljanstva-kot-pravic

Prispevek obravnava pomen Marshallove misli na področju teorije državljanstva ter iz njegovih razprav o državljanstvu in družbenem razredu izpeljuje nastavke za empirično raziskovanje državljanstva. Skozi izpeljavo slavne triade državljskih pravic (civilnih, političnih in socialnih) avtor nadaljuje ekskurz na področje klasifikacije državljskih pravic z različnimi dihotomnimi opredelitvami državljskih pravic. Na podlagi izpostavljenega križanja dihotomij javno-zasebno ter aktivno-pasivno avtor s pomočjo relevantne literature izpelje četrto kategorijo pravic – participativne državljske pravice. Tovrstna tipologija je preverjena z empirično raziskavo državljanstva-kot-pravic za izbranih trideset držav, pri čemer je posebej poudarjena delitev na normativno urejanje in zagotavljanje pravic v praksi. Pridobljeni rezultati kažejo jasne vzporednice z obstoječo literaturo na področju državljanstva, hkrati pa poudarjajo pomembnost nenehnega preverjanja teoretskih predpostavk. Prispevek je zaokrožen z razmislekom o pečatu, ki ga je na področju državljanstva pustil T. H. Marshall.

Ključne besede: državljanstvo, državljske pravice, socialno državljanstvo, Marshall, participativne pravice

Tomaž Deželan je doktor politologije in docent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani (tomaz.dezelan@fdv.uni-lj.si).

169–181 Mojca Pajnik

Marshall in državljanstvo: (ne)moč neke teorije

V besedilu se posvečamo kritiki Marshallove konceptualizacije državljanstva na dveh ravneh. Najprej problematiziramo Marshallovo pojmovanje članstva kot pogoja državljanstva in nato kritično obravnavamo socialno državljanstvo kot možnost razrešitve neenakosti. Enakost je za Marshalla ključna – vsak državljan deli »enakost statusa« z drugimi člani skupnosti – ključno pa je tudi to, da je v njegovi teoriji »enakost statusa« možna zgolj vzporedno z neenakostjo. Ugotavljamo, da ima omejevanje članstva na nacionalni kontekst v Marshallovi triadi pravic za posledico marginalizacijo ne-članov skupnosti, zaradi česar podvomimo o emancipacijskem momentu Marshallovega državljanstva. Zanima nas tudi, v kolikšni meri socialno državljanstvo prispeva k odpravljanju neenakosti oziroma koliko je zgolj korekcijski mehanizem kapitalizma, ki naredi neenakosti manj prijetne; pri tem se opiramo na nekatere marksistične in feministične kritike Marshallove teorije. Besedilo izpostavi tudi problem kritik Marshallove teorije iz komunitarističnih krogov, ki socialno državljanstvo problematizirajo kot preveč radodarno gesto države in ga nadomeščajo z dolžnostmi državljanov do skupnosti.

Ključne besede: Marshall, državljanstvo, socialno državljanstvo, (ne)enakost, pravice

Mojca Pajnik je docentka na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani in višja znanstvena sodelavka na Miravnem inštitutu v Ljubljani (mojca.pajnik@mirovni-institut.si).

182–191 Darko Štrajn

Družbena enakost in konstrukcija državljanstva

Ko družboslovec takega formata, kot je bil T. H. Marshall, v svojih predavanjih *Citizenship and Social Class* piše o kategoriji enakosti kot kategoriji iz reda družbenih realnosti v zgodovinski perspektivi, je inherentna intenca tega pisanja, torej tega konstruiranja družbene realnosti, postavljanje pozicije za aktivno intervencijo v družbena razmerja. Marshallova obravnava zastavljene problematike kaže na pristop, ki ga uokvirjata tako rekoč samoumevni liberalizem in angleški *common sense* v boljšem pomenu besede, pri čemer je v konceptualnem in metodološkem ozadju besedila vidna evolutivna formula. Ni dvoma, da od šestdesetih let 20. stoletja naprej lahko govorimo o temeljnem premiku v percepciji družbe, ki kajpak pomeni hkrati tudi dejavnik konstrukcije družbe. V optiki takratnih gibanj in vsega, kar je spričo dogodka revolta postalo nenadoma razvidno, se prikaže temeljni ideološki spregled teorije državljanstva, katere predstavnik je bil tudi Marshall. Novejše teorije, med katerimi najdemo teorije pripoznanja, so se oddaljile od Marshallove »spontane« evolutivne metodologije. Pa vendar vse kaže, da se je osnovna logika Marshallovega besedila spričo neoliberalnih učinkov »vrnila« in nas spet preusmerila k upoštevanju fundamentalnih razsežnosti družbene neenakosti, čeprav je zdaj kontekst realnosti še veliko bolj kompleksen.

Ključne besede: državljanstvo, enakost, družba, država blaginje, razred

Darko Štrajn je doktor filozofije, raziskovalni svetnik na Pedagoškem inštitutu in redni profesor na ISH v Ljubljani (darko.strajn@pei.si).

192–204 Ksenija Vidmar Horvat

Marshall in kozmofeminizem: razmislek k sodobni teoriji državljanstva

Prispevek obravnava Marshallovo teorijo državljanstva v luči teorije kozmopolitstva. Izhodiščna teza avtorice je, da je Marshallov model tripartitnega državljanstva pomembna podlaga za razmislek o postnacionalnem državljanstvu. Pri tem sta ključni dve komponenti: solidarnost in vprašanje večplastnega oblikovanja pripadnosti skupnosti. Na tej osnovi je Marshallova teorija proučena s perspektive feministične paradigme kozmopolitstva in posebej feministične etike skrbi. Sklepna ugotovitev analize je, da je povezava med solidarnostjo in etiko skrbi smiselna tudi v obravnavi postnacionalnega državljanstva, vendar le, če se kozmofeministična konceptualizacija vrne v kontekste Marshallovega razmisleka o pravicah kot sistemu odpravljanja politik izključevanja.

Ključne besede: Marshall, državljanstvo, kozmofeminizem, solidarnost, pripadanje

Ksenija Vidmar Horvat je izredna profesorica za sociologijo kulture na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Ksenija.vidmar@ff.uni-lj.si).

205–220 Mitja Sardoč

Državljanstvo in državljska enakost v sodobni pluralni družbi

Prispevek prinaša analizo sodobne utemeljitve državljanstva kot političnega pojmovanja posameznika ter s tem povezano utemeljitev državljske enakosti. Uvodni del kontekstualizira tako raven problemov in izzivov, s katerimi se soočajo sodobne pluralne družbe, kakor tudi teoretično raven, iz katerih je izšla razprava o državljanstvu. V nadaljevanju obravnavam liberalni model državljanstva in državljske enakosti ter tradicionalno in sodobno kritiko na pravicah temelječega pojmovanja državljanstva ter njegovo pojmovanje državljske enakosti. Četrty del prinaša analizo kritike multikulturalizma ter predstavitev posameznih parado-

ksov, ki naj bi jih generirale politike multikulturalizma. Sklepni del prispevka problematizira najpomembnejše izzive, s katerimi se soočajo različna pojmovanja državljanstva in državljske enakosti, saj teoretična kompleksnost teh vprašanj ter njihova neposrednost in aktualnost potrjujejo, da ostajajo problemi, dileme in izzivi, s katerimi se srečujemo pri njihovi obravnavi, vse prej kot preprosti in enoznačni.

Ključne besede: državljanstvo, državljska enakost, multikulturalizem, liberalizem

*Mitja Sardoč je avtor znanstvenih in strokovnih članok s področja vzgoje in izobraževanja ter urednik vrste tematskih števil domačih in tujih znanstvenih revij s širšega področja državljske vzgoje in multikulturalizma. Je glavni urednik mednarodne revije *Theory and Research in Education* ter član uredniškega odbora revij *Educational Philosophy and Theory*, *European Educational Research Journal* ter *The Journal of Critical Education Policy Studies*. Je urednik dveh zbornikov, ki sta izšli pri založbi Blackwell (*Citizenship, Inclusion and Democracy* ter *Tolerance, Respect and Recognition in Education*).*

SUMMARIES

NEUROSCIENCE, NEUROETHICS AND NEUROSOCIETY

15–25 Olga Markič

Neuroethics: The question of moral accountability

The development of neuroscience in the last two decades has opened many new questions in ethics. The need for interdisciplinary collaboration between neuroscientists, medical doctors, ethicists and philosophers has resulted in a new discipline, neuroethics, which deals with the ethical, philosophical, legal and social implications of neuroscience and with different ethical questions of practice (the ethics of neuroscience). It is also concerned with the neurobiological basis of ethical judgments and scientific approaches to understanding ethical behavior (the neuroscience of ethics). The primary focus of this paper is on the latter, the neuroscience of ethics. In the first part, the author presents some possible implications of neuroscientific results for our understanding of ethical behavior. She analyses and evaluates the potential danger that some researchers see neuroscience posing for the humanistic image and the notions of free will and moral responsibility. In the second part, she presents new research on brain mechanisms of decision making in moral dilemmas that is contributing to a better understanding of deliberation. These investigations indicate how cognitive neuroscience may help us to explain differences in decisions in different moral situations.

Key words: neuroethics, free will, moral responsibility, decision making, ethical dilemma

Dr. Olga Markič is an Associate Professor at the Department of Philosophy of the Faculty of Arts, University of Ljubljana.

26–35 Tea Logar

Neuroscience and explanations of moral principles

In the past decade, the number of scientific and lay works in which scientists address the origin, nature and basis of moral norms, that is, questions which until recently belonged in the domain of the humanities, has experienced an enormous growth. Although modern scientific discoveries on the functioning of the human brain provide valuable insight into the process of establishing and explaining moral judgments, most of these authors have not succeeded in their attempts to answer some of the most fundamental questions of moral philosophy or even explain universal moral principles using relevant scientific facts about how the brain works. It seems that in their attempts, most of these authors succumb to the »naturalistic fallacy«. The aim of this contribution is to present and analyse some of the more widely influential approaches.

Key words: neuroscience, moral philosophy, explaining moral principles, naturalistic fallacy

Tea Logar holds a PhD in philosophy from Georgetown University in Washington. Her fields of interest are mainly normative ethics and bioethics (tea.logar@gmail.com).

36–50 Manuel Kuran

Neurotheology between Phrenology and Neuromythology

The article discusses the scientific paradigm of neurotheology, i.e. research into the neurophysiological basis of religious experience. In the last decade, this type of research has been strongly present in (neuro) cognitive studies of religion as a complex biological, psychological and sociological phenomenon. Ne-

vertheless, the status of neurotheology is paradoxical. On the one hand, published surveys and studies regularly become best-sellers; on the other, scientists from other fields of science (notably psychology, sociology and philosophy) have criticized neurotheology for its unacceptable reductionism and have labeled it »the new phrenology«. The main part of the article presents a comparison of the theoretical and epistemological aspects of neurotheology and phrenology, a pseudo-scientific discipline of the early 19th century. The key research studies and theoretical foundations of both disciplines are presented; in the final part, similarities and differences are discussed. The article concludes with a critical reflection on the hegemonic status of the brain in modern (neuro)cognitive science, which Tallis has dubbed »neuromythology«. The purpose of the article is twofold: first, to critically evaluate the shift from pure speculation to experimental research of religion; second, to highlight the similarities and differences between neurotheology and phrenology and thereby assess the plausibility of the term »new phrenology«.

Key words: religious experience, god, neurotheology, phrenology, neuromythology, (neuro)cognitive science.

Manual Kuran is a teaching assistant of cognitive psychology at FAMNIT, Univerza na Primorskem (manuel.kuran@upr.si).

51–62 Anton Mlinar

Neuronal correlates of the self

Neuronal correlates of the self are a holistic representation of interacting interweaves of subconscious and conscious structures in individual human life. In the past, philosophy and theology argued that the human being is composed of two different realities, a spiritual one and a corporeal/material one. This understanding was not founded on experience, but was a presumption stemming from man's exceptionality in the world. The persistence of this presumption made possible the radical separation of the two realities, the spiritual (con-

scious) and material (unconscious), and consequently the reevaluation of the spiritual (or mental) level of life. A broad coalition of sciences working in the framework of neuroscience is pointing out the unsuitability of this understanding and has proposed different models for bridging the gap between the functional structure of the body and awareness of the self.

Key words: dualism, brain (nervous system), neuronal correlates, neurosciences, reductionism, body, consciousness.

Anton Mlinar holds a PhD in Moral Theology. He is an Associate Professor and Senior Research Fellow at the Univerza na Primorskem, Science and Research Center of Koper (anton.mlinar@zrs.upr.si)

64–72 Bernd Beckert

Future Trends in Neuroscientific Research: Results of a Process

Article presents the results of the Foresighting Process, the future research and development trends in neuroscience, performed by Fraunhofer ISI and Fraunhofer IAO and financed by BMBF. The results are focusing on the field of neuroscience and on the new thematic field of the »collaboration between man and technology«. They give answers to questions such as: which themes will be especially relevant in these fields in the future, which scientific fields will bring most benefits according to scientists and which themes should be especially encouraged and financed from the politico-innovative standpoint?

Key words; neuroscience, neurotechnology, innovations, trends

Dr. Bernd Beckert is the deputy leader of the Competence Center Emerging Technologies, Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research, Germany (bernd.beckert@isi.fraunhofer.de)

73–83 Toni Pustovrh

Neuropharmacological Human Enhancement Technologies: Innovative Potentials and Risks

The paper examines one domain of existing and emerging near-term potential applications of Human Enhancement Technologies (HET), mainly neurotechnologies and with an emphasis on a subset thereof, neuropharmacological drugs. These drugs are expected to have great innovative potential and profound transformative impacts in the coming decade. The paper provides some innovation indicators and estimates as to the size of anticipated neuropharmacological HET markets and consumers which, along with their inherent feature of parallel applicability, could drive the future development of neurotechnologies of this kind. Additionally, it explores some of the benefits and potential drawbacks of some of the individual and societal risks and dangers that could accompany the future development and commercialization of neuropharmacological HET.

Key words: neuropharmacology, human enhancement technologies, human enhancement, neurotechnology, innovation

Toni Pustovrh is a PhD student at the Centre for Social Studies of Science, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (tony.pustovrh@gmail.com)

84–91 James J. Hughes

Social Pressures for Technological Mood Management: Is it Wrong for Society to Want Us to be Happy and Nice?

Predictions surrounding neurotechnologies aimed at manipulating moods have met with an angry response from certain people who are concerned about potential negative effects. Specifically, these people are concerned about the pressure certain individuals could face to use technological means to make people insincerely happy with and tolerant of things which should actually spark sadness or anger. It is highly likely that the most common results of social pressures for altering moods will produce positive effects for

both individuals and society. This article provides an overview of research on the efforts of »affective work« and personal correlates of »subjective satisfaction« with the aim of putting forth the argument that social pressures will generally lead people in the direction of happiness by guiding them to greater kindness, tolerance and activism. It then offers an overview of a number of more harmful kinds of social pressures for mood monitoring, which it uses to outline the need for democratic oversight of neurotechnology with the goal of fostering an active, dynamic and successful personality in every citizen.

Key words: neurotechnologies, mood, happiness, control, manipulation, affects

James J. Hughes is a bioethicist and sociologist, professor at the Trinity College in Hartford, Connecticut, USA and the executive director of the (Institute for Ethics and Emerging Technologies).

93–102 Eran Klein

Ethical Challenges and Dementia

Recent advances in neuroscience have sparked the interest of philosophy in neurological disorders. One such disorder is dementia, as it opens up a number of philosophical puzzles. Does personal identity remain unchanged over the course of cognitive decline? Do methods for treating dementia represent cognitive enhancements? How much weight should be attached to the preferences of individuals with severe dementia? Some of the more demanding – and pragmatically important – philosophical questions opened by dementia are ethical questions. On the path from diagnosis to death, patients and their families and doctors face a number of challenges of an ethical nature. A better understanding of these challenges could be very useful.

Key words: dementia, neuroethics, capabilities

Eran Klein is a physician and holds a PhD in Philosophy. He works at the Johns Hopkins University, Berman Institute of Bioethics..

103–113 Srećko Gajović

Stem Cells in the Treatment and Functioning of the Brain

Stem cells are a heterogeneous group of cells from which new working cells are formed in the body. In cell replacement therapy, different kinds of stem cells taken from adults, foetuses or embryos would be used to regenerate cells damaged as a result of illness, for example brain cells following a stroke. Traditional definitions of the structure of the brain were based on the view that new brain cells are not formed after birth, and that the loss of brain cells is therefore permanent and irreversible. The realization that new nerve cells which play a role in the functioning of the brain are formed in the adult brain has opened up new therapeutic approaches, which could make it possible to repair brain damage with treatments made from nerve stem cells. Besides enabling innovative medical uses, the possibility of building nerve stem cells into neuron groups is affecting our understanding of how the brain works, and with it our understanding of ourselves. If the structure of the brain were adapted to new cells, stem cell treatments could not only be used to treat diseases of the brain, but could also have an impact on brain function in general.

Key words: illnesses of the brain, stem cells, neurogenesis, brain enhancement

Srećko Gajović is an assistant professor at the University of Zagreb, Faculty of Medicine, The Croatian Institute for Brain Research (srecko.gajovic@hiim.hr).

114–122 Ksenija da Silva

The Rights of People With Experiences of Suicide in the bio-bio-bio Model

In Slovenia and throughout the world, there exist a number of laws and occupational codices which address the rights of suicidal individuals. These include both internationally ratified documents of the European Community as well as criminal law and the ethical codices of various professions (police, psychologists and

psychiatrists, etc.) Due to the special role that the health system has in handling suicidal persons, the article focuses on two documents: *The Diagnostic System for Mental Illnesses and the Codex of Occupational Ethics for Psychologists and Psychiatrists*. The aim of the article is to point out some ethical dilemmas linked to factors of these documents which, from the standpoint of people with experiences of suicidal thoughts and actions, are of key importance to interaction and treatment. It also calls attention to the potential danger of human rights violations as felt by suicidal individuals.

Key words: rights, suicide, DSM, bio-bio-bio model

Ksenija da Silva, Department of Biopsychology, Univerza na Primorskem (Ksenija.daSilva@upr.si).

CITIZENSHIP AND CITIZEN EQUALITY

127–148 Tomaž Deželan

T. H. Marshall and research on citizenship-as-a-right

The article deliberates the relevance of T. H. Marshall in the field of the theory of citizenship. On the basis of his work on citizenship and social class, it highlights several relevant features for studying citizenship. With the trinity of citizenship rights as the point of departure, the author re-evaluates the field of citizenship rights with reference to the relevant literature. By intersecting the dichotomies of public-private and active-passive, the category of participation rights is introduced. The typology of citizenship rights thus formed is then empirically tested on a sample of thirty selected states. By differentiating between *de iure* and *de facto* citizenship rights, the author demonstrates clear links with relevant theoretical assumptions in the field and points out the need for continuous empirical examination of theories

which are rarely tested (either case-by-case or using coherent international comparisons). He concludes with a reflection on the mark T. H. Marshall left on contemporary scholars in the field.

Key words: citizenship, citizenship rights, social citizenship, Marshall, participation rights

Tomaz Deželan holds a PhD in Political Science. He is an Assistant Professor at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (tomaz.dezelan@fdv.uni-lj.si).

169–181 Mojca Pajnik

Marshall and Citizenship: The Strength [or Lack Thereof] of a Theory

The article is dedicated to a critique of Marshall's conceptualisation of citizenship on two levels. First, Marshall's definition of membership as a condition of citizenship is viewed as problematic; next, the author offers a critical perspective on social citizenship as a possibility for resolving inequality. For Marshall, equality is key – every citizen shares an »equality of status« with other members of the community. Also key is that in his theory, »equality of status« is only possible in parallel with inequality. The author concludes that the restriction of citizenship to the national context in Marshall's triad of rights has as a consequence the marginalization of non-members of the community, which leads to doubts about the emancipatory instance of Marshall's citizenship. The author is also interested in the degree to which social citizenship contributes to removing inequality. Is it merely a correctional mechanism of capitalism that makes inequality less pleasant? Here she refers to Marxist and feminist critiques of Marshall's theory. The text also underlines the problem inherent in critiques of Marshall's theory uttered from communitarian circles. The latter problematize citizenship as an overly generous gesture of the state and replace it with citizens' obligations to the community.

Keywords: Marshall, Citizenship, social citizenship, (in)equality, rights

Mojca Pajnik is an Assistant Professor at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana and a Senior Research Fellow at the Peace Institute in Ljubljana (mojca.pajnik@mirovni-institut.si).

182–191 Darko Štajn

Social Equality and the Construction of Citizenship

In his lectures *Citizenship and Social Class*, T. H. Marshall writes about the category of equality as a category of the order of social reality in a historical perspective. The inherent intention of this writing, that is, of this construction of social reality, is to build a position from which active intervention in social relations is made possible. Marshall's treatment of these problems suggests an approach that is framed by obvious liberalism and English common sense in the best sense of the word. The conceptual and methodological background of the text displays an evolutionary formula. There is no doubt that from the 1960s, we can speak of a basic shift in the perception of society, which of course creates an agency for constructing society. In the optics of movements of the time and in view of everything that had suddenly become visible through the event of revolt, a fundamental ideological misperception of theories of citizenship became apparent. Marshall himself has also been a representative of these theories. More recent theories, including recognition theories, diverged from Marshall's »spontaneous« evolutionary methodology. Yet it seems that the basic logic of Marshall's text, due to its neoliberal effects, has »come back«, and that we have again turned to the fundamental dimensions of social inequality, even though the context of reality now happens to be much more complex.

Key words: citizenship, equality, society, welfare state, class

Darko Štajn holds a PhD in Philosophy. He is a Research Fellow at the Pedagogic Institute and a Professor at the Ljubljana Graduate School of the Humanities.

192–204 Ksenija Vidmar Horvat

Marshall and Cosmofeminism: A Reflection on Contemporary Theory of Citizenship

Articles reflects Marshall's theory of citizenship in the light of the theory of cosmofeminism. The author initially claims that Marshall's tripartite model of citizenship is an important basis for the reflection on post-national citizenship. Here two components appear as crucial: solidarity and the question of the multilayered formation of a membership in a community. The author analyses Marshall's theory from the perspective of a feminist paradigm of cosmopolitanism and especially of the feminist ethic of care. The author concludes that the relationship between solidarity and the ethic of care makes sense also in the conceptualisation of post-national citizenship, but only in the case, when the cosmofeminist conceptualisation returns into the context of Marshall's reflection on rights as the system of overcoming the politics of exclusion.

Key words: Marshall, citizenship, cosmofeminism, solidarity, membership

Ksenija Vidmar Horvat is a professor of Sociology of Culture at the Department for Sociology, Faculty of Arts, Ljubljana (Ksenija.vidmar@ff.uni-lj.si).

205–220 Mitja Sardoč

Citizenship and Civic Equality in a Plurally Diverse Polity

This paper provides an analysis of contemporary accounts of citizenship as a political person and the related conception of civil equality. The introductory part of the paper presents the problems and challenges facing our plurally diverse societies and provides an overview of theoretical discussions on citizenship. It then proceeds with a presentation of the liberal account of citizenship and its conception of civic equality, and also discusses traditional and the modern criticism of the rights-based conception of citizenship. The fourth part of the paper provides an analysis of the criticism of multiculturalism and presents different paradoxes generated by multi-

cultural policies. The final part of the paper discusses the main challenges facing different concepts of citizenship and civic equality as the theoretical complexity of these issues and their immediacy confirm that the problems, dilemmas and challenges we face in dealing with them are far from simple and unequivocal.

Key words: citizenship, civic equality, multiculturalism, liberalism

Mitja Sardoč is the author of several scholarly articles and an editor of several journals' special issues on citizenship education and multiculturalism. He is Executive Editor of Theory and Research in Education and a member of the editorial board of the following scholarly journals: Educational Philosophy and Theory, European Educational Research Journal and The Journal of Critical Education Policy Studies. He recently edited two books published by Blackwell (Citizenship, Inclusion and Democracy and Toleration, Respect and Recognition in Education).